

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 42

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 10 від 31.10.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2022

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Фесенко А.М., Чорна В.О., Бондарець Б.Б.**

ТОТАЛЬНА ПРОПАГАНДА: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.....11

СЕКЦІЯ 2**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Амплеєва О.М., Корпань А.Ю.**

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ

В МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....22

СЕКЦІЯ 3**ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Большакова А.М., Віденєєв І.О.**

ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ

ТА ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПЕДАГОГІВ.....27

Велічко Г.В.

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ ЯК ОСОБЛИВИЙ

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТРЕСОР ТРАВМИ.....32

Гасанова М.Ф.

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

В ВОСПРІЯТТІ ІНФОРМАЦІЇ СТУДЕНТАМИ.....37

Дорофей С.В.

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ.....43

Зимянський А.Р.

МЕТОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ВИКЛАДАННЯ

ПСИХОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ПЕДАГОГІВ.....48

Казакова Є.С.

ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ЗМІНИ В ЦІННІСНО-СМИСЛОВІЙ СФЕРІ:

ВІКОВИЙ АСПЕКТ.....53

Комар Т.В., Руденок А.І., Бриндзак С.В.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ.....59

Лисенкова І.П., Бурячок А.В.

ВПЛИВ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ПІДЛІТКІВ НА ПОВЕДІНКУ

В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ.....64

Maniyeva R.M.

THE IMPACT OF EMOTIONS ON CADET'S TRAINING MOTIVATION.....69

Маннапова К.Р. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ДО ІНТЕГРОВАНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗВО.....	74
Поліщук В.М., Поліщук С.А. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ).....	79
Потапчук Є.М., Качан І.О. ВПЛИВ СІМ'Ї ТА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.....	84
Раєвська Я.М., Маєр В.Ю. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ АУТИСТИЧНИХ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ВІКУ.....	90
Суходоля Ю.О. ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ЇХ СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА.....	96
Тарасова Т.Б. ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ЗА ВИБОРОМ ІЗ ЦИКЛУ ЗАГАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ.....	101

СЕКЦІЯ 4

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Балабанова К.В., Півень М.А. АЛЕКСИТИМІЯ У СТРУКТУРІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТЕХНІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ.....	108
Берегова О.В., Коваль К.І. ДІАГНОСТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ У ЖИТЕЛІВ КРАЇНИ, ЩО ПЕРЕБУВАЄ У СТАНІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ.....	113
Головська І.Г., Бажанова Л.В. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ЛЮДИНИ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ	119
Грузинова К.М. ОПИТУВАЛЬНИК СВІТОГЛЯДНОЇ ПЛАСТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	124
Гупало С.Р. САМОЕФЕКТИВНІСТЬ: ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ТА ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ.....	132
Данілова О.С., Лещинська Д.О. ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЙ ЕФЕКТ САКРАЛЬНОГО МАЛЮНКА ЯК ДОМІНАНТИ БІБЛІОТЕРАПІЇ ДЛЯ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ.....	137
Денисенко Є.В., Пенькова Н.Є., Медведєва О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ.....	142
Дяченко В.А., Мунасіпова-Мотяш І.А. ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПРАКТИКУЮЧИХ ПСИХОЛОГІВ.....	147

Заїка В.М. МЕНТАЛЬНА КАРТА МІСТА ПОЛТАВА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ МІСТА В УЯВЛЕННІ ЙОГО МЕШКАНЦІВ.....	152
Замша А.В. ПОСЛУГИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ: ВІЗІІ ГЛУХИХ БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ	162
Ismayilova M.Sh. SOCIAL CHARACTERISTICS OF GENDER ASPECTS OF DOMESTIC VIOLENCE.....	167
Клименко М.Р., Гордон Д.А. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	171
Коваленко О.І., Самара О.Є. ЕМОЦІЙНА ЗАЛЕЖНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	178
Невмержицький В.М. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ МОЛОДДЮ МОРАЛЬНИХ ІМПЕРАТИВІВ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	182
Nerubasska A.O., Kuznetsova A.V., Bruzutska S.V. PROFESSIONAL SELF-CONCIOUSNESS OF TEACHERS AS A VARIANT OF CAREER TYPE ANALYSIS.....	189
Ніколаєв Л.О., Горбоконь І.В. ШЛЯХИ АКТИВІЗАЦІЇ РЕСУРСІВ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ КОУЧИНГУ.....	193
Ніколаєнко С.О., Улунова Г.Є. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕФРЕЙМІНГУ У ПРОЦЕСІ РАЦІОНАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКОВОЇ ТЕРАПІЇ НЕЗДОРОВИХ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙ У ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	197
Пирх А.В. ЗВ'ЯЗОК РІВНЯ АСЕРТИВНОСТІ ТА ВИБОРУ ЕФЕКТИВНИХ СТРАТЕГІЙ КОМУНІКАЦІЇ.....	204
Сінельніченко Н.С., Проскурня А.С. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІВЗАЛЕЖНОЇ ПОВЕДІНКИ БЛИЗЬКИХ ОСІБ, ЯКІ ЗАЛЕЖНІ ВІД ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН.....	211
Скворчевська Є.Л. ОСОБЛИВОСТІ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ У МОЛОДІ: ДІАГНОСТИКА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА.....	218
Соколова Г.Б., Форостян О.І. ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	223
Шевченко В.В. «СИНДРОМ БІЖЕНЦЯ» ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА В УМОВАХ ВІЙНИ	228
Яценко Т.С., Галушко Л.Я., Євтушенко І.В. МЕТОДОЛОГІЯ ВЕДЕННЯ ДІАЛОГУ У ГЛИБИННОМУ ПІЗНАННІ ПСИХІКИ.....	232

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Костюкова В.В.

СЛУЖБОВО-БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОКРЕМИЙ ВИД
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ.....245

Тиньков О.М., Долгополова О.В., Фаворова К.М.

КОНТРОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОПЕРАТОРА
В СИСТЕМАХ МОВНОГО ВВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ.....253

СЕКЦІЯ 6 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Абдулхалікова Т.Г.

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ДО ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ.....258

Агарков О.А.

ВПЛИВ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИСТОСТІ НА ПОЛІТИЧНІ ВПОДОБАННЯ.....264

Курова А.В.

ДИНАМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦІНІСНО-СЕНСОВОЇ СФЕРИ МОЛОДІ
ЯК КОМПОНЕНТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я269

Овод Ю.В.

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ РОЗЛУЧЕНИХ ЛЮДЕЙ
ДО ВСТУПУ У НОВІ СІМЕЙНІ СТОСУНКИ.....274

СЕКЦІЯ 7 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Бамбурак-Кречківська Н.М., Бригадир М.Б.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМАТИКИ
ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ.....279

Кіпаренко О.Л.

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДИСЛЕКСІЇ У ШКОЛЯРІВ.....285

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....290

CONTENTS

SECTION 1

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Fesenko A.M., Chorna V.O., Bondarets B.B.

TOTAL PROPAGANDA: CONCEPTUALIZATION ATTEMPT.....11

SECTION 2

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Amplieieva O.M., Korpan A.Yu.

FEATURES OF RESEARCHING THE LEVEL OF ANXIETY

IN FUTURE PSYCHOLOGISTS.....22

SECTION 3

DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Bolshakova A.M., Videnieiev I.O.

CHARACTERISTICS OF EDUCATORS' SELF-ACTUALIZATION

AND PROFESSIONAL BURNOUT.....27

Velichko H.V.

SEXUAL ABUSE OF CHILDREN AS A SPECIAL EXTREME

PSYCHOLOGICAL STRESS INJURY.....32

Hasanova M.F.

THE ROLE OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES

IN THE PERCEPTION OF INFORMATION BY STUDENTS.....37

Dorofei S.V.

DEVELOPMENT OF CREATIVE POTENTIAL OF YOUNGER SHUL

STUDENTS THROUGH ART THERAPY.....43

Zymianskyi A.R.

METHODS OF ENSURING PRACTICAL ORIENTATION OF THE TEACHING

OF PSYCHOLOGICAL DISCIPLINES FOR STUDENT-TEACHERS.....48

Kazakova Ye.S.

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON CHANGES

IN THE VALUE AND MEANING SPHERE: AN AGE ASPECT.....53

Komar T.V., Rudenok A.I., Bryndzak S.V.

CHARACTERISTICS OF THE VALUE AND MOTIVATION SPHERE

OF ADOLESCENTS AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON.....59

Lysenkova I.P., Buriachok A.V.

THE INFLUENCE OF CHARACTER ACCENTUATIONS OF TEENAGERS

ON BEHAVIOR IN CONFLICT SITUATIONS.....64

Maniyeva R.M.

THE IMPACT OF EMOTIONS ON CADET'S TRAINING MOTIVATION.....69

Mannapova K.R. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS FOR AN INTEGRATED EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	74
Polischuk V.M., Polischuk S.A. SOCIAL FUNCTIONS OF AGE PSYCHOLOGY (INFORMATION ASPECT RESEARCH).....	79
Potapchuk Ye.M., Kachan I.O. THE INFLUENCE OF THE FAMILY AND FAMILY EDUCATION ON THE FORMATION OF THE “SELF-CONCEPT” IN ADOLESCENT CHILDREN.....	84
Raievska Ya.M., Maier V.Yu. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BEHAVIOR OF YOUNG AUTISTIC CHILDREN.....	90
Sukhodolia Yu.O. FUNCTIONS OF SOCIAL INTELLIGENCE, THEIR ESSENCE, CONTENT AND STRUCTURE.....	96
Tarasova T.B. PROBLEMS OF TEACHING PSYCHOLOGY AS AN DISCIPLINE OF CHOICE FROM THE CYCLE OF GENERAL TRAINING OF SPECIALISTS IN HIGHER EDUCATION.....	101
 SECTION 4 PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Balabanova K.V., Piven M.A. ALEXITHYMIA IN THE STRUCTURE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF TECHNICAL ORIENTATION.....	108
Berehova O.V., Koval K.I. DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER IN RESIDENTS OF A COUNTRY IN A STATE OF MILITARY CONFLICT.....	113
Holovska I.H., Bazhanova L.V. FEATURES OF THE INFLUENCE ON THE EMOTIONAL SPHERE OF A PERSON IN PSYCHOLOGICAL COUNSELING.....	119
Hruzynova K.M. QUESTIONNAIRE OF PERSONAL WORLDVIEW’S PLASTICITY.....	124
Hupalo S.R. SELF-EFFICACY: BASIC THEORIES AND APPROACHES TO UNDERSTANDING THE CONCEPT.....	132
Danilova O.S., Leschynska D.O. THE PSYCHOTHERAPEUTIC EFFECT OF THE SACRED PICTURE AS THE DOMINANT OF LIBRARY THERAPY FOR PSYCHOCORRECTION OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF MODERN REALITIES.....	137

Denysenko Ye.V., Penkova N.Ye., Medvedieva O.V. PSYCHOLOGICAL RESOURCES OF THE PERSONALITY IN LIFE CRISIS CONDITIONS.....	142
Diachenko V.A., Munasypova-Motiash I.A. FEATURES OF VALUE ORIENTATIONS OF PRACTICE PSYCHOLOGISTS.....	147
Zaika V.M. MENTAL MAP OF THE CITY OF POLTAVA: THE PSYCHOLOGICAL IMAGE OF THE CITY IN THE IMAGINATION OF ITS RESIDENTS.....	152
Zamsha A.V. PSYCHOLOGICAL SUPPORT SERVICES: THE VISIONS OF DEAF REFUGEES FROM UKRAINE.....	162
Ismayilova M.Sh. СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЛЯ.....	167
Klymenko M.R., Hordon D.A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE CONJUNCTION BETWEEN EXISTENTIAL SELF-FULFILLMENT AND TOLERANCE TO UNCERTAINTY	171
Kovalenko O.I., Samara O.Ye. EMOTIONAL DEPENDENCE OF PERSONALITY AS A PROBLEM OF MODERN PSYCHOLOGY.....	178
Nevmerzhytskyi V.M. PECULIARITIES OF YOUTH ASSIMILATION OF MORAL IMPERATIVES IN THE CONDITIONS OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY.....	182
Nerubasska A.O., Kuznetsova A.V., Bruzutska S.V. PROFESSIONAL SELF-CONCIOUSNESS OF TEACHERS AS A VARIANT OF CAREER TYPE ANALYSIS.....	189
Nikolaiev L.O., Horbokon I.V. WAYS OF ACTIVATING PERSONALITY RESOURCES THROUGH THE MEANS OF COACHING.....	193
Nikolaienko S.O., Ulunova H.Ye. PECULIARITIES OF USING REFRAMING IN THE PROCESS OF RATIONAL-EMOTIONAL BEHAVIORAL THERAPY OF UNHEALTHY NEGATIVE EMOTIONS IN STAFF OF ORGANIZATIONS.....	197
Pyrkh A.V. THE INTERRELATION OF THE ASSERTIVENESS LEVEL AND THE CHOICE OF EFFECTIVE COMMUNICATION STRATEGIES.....	204
Sinelichenko N.S., Proskurnia A.S. PSYCHOLOGICAL FEATURES CODEPENDENT RELATIVES OF PERSONS WITH ADDICTIONS TO PSYCHOACTIVE SUBSTANCES.....	211
Skvorchevska Ye.L. FEATURES OF DEPRESSIVE CONDITIONS IN YOUTH: DIAGNOSIS AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE.....	218
Sokolova H.B., Forostian O.I. FEATURES OF THE MOTIVATION SPHERE OF ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT.....	223

Shevchenko V.V. «REFUGEE SYNDROME» AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM IN THE CONDITIONS OF WAR.....	228
Yatsenko T.S., Halushko L.Ya., Yevtushenko I.V. METHODOLOGY OF CONDUCTING DIALOGUE IN DEEP COGNITION OF PSYCHE.....	232
SECTION 5	
PSYCHOLOGY OF WORK	
Kostiukova V.V. SERVICE AND COMBAT ACTIVITY AS A SEPARATE TYPE OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE MILITARY.....	245
Tynkov O.M., Dolhopolova O.V., Favorova K.M. MONITORING THE EMOTIONAL STATE OF THE OPERATOR IN LANGUAGE DATA ENTRY SYSTEMS.....	253
SECTION 6	
SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY	
Abdulkhlikova T.H. THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL TRAINING OF MILITARY OFFICERS FOR THE PERFORMANCE OF DUTIES IN WARFARE.....	258
Aharkov O.A. INFLUENCE OF PERSONALITY CHARACTERISTICS ON POLITICAL LIKES.....	264
Kurova A.V. DYNAMIC CHARACTERISTICS OF THE VALUE-MEANING SPHERE OF YOUTH AS A COMPONENT OF THEIR PSYCHOLOGICAL HEALTH.....	269
Ovod Yu.V. FACTORS OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF DIVORCED PEOPLE FOR ENTERING INTO A NEW FAMILY RELATIONSHIP.....	274
SECTION 7	
PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY	
Bamburak-Krechivska N.M., Bryhadyr M.B. THEORETICAL ASPECTS OF THE ANALYSIS OF HUMAN MENTAL HEALTH ISSUES.....	279
Kiparenko O.L. NEUROPSYCHOLOGICAL PREREQUISITES OF DYSLEXIA IN SCHOOLCHILDREN.....	285
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	290

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ТОТАЛЬНА ПРОПАГАНДА: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ TOTAL PROPAGANDA: CONCEPTUALIZATION ATTEMPT

У статті здійснюється аналіз феномену тотальної пропаганди, її інституціоналізації та системи в умовах сучасного масового суспільства. Автори роблять наголос на тому, що тотальна пропаганда є відносно недавнім за історичними мірками явищем: цей феномен соціальної та політичної дійсності виникає на початку XX століття, коли бурхливо розвиваються засоби масової комунікації та інформаційно-комунікативні технології впливу на масову свідомість, які мають всеохоплюючий (тотальний) характер; з розвитком інформаційних та цифрових технологій у XXI столітті проблематика тоталітарної пропаганди стає ще більш актуальною, аніж століття тому. Встановлюються основні властивості тотальної пропаганди, пропонується її комунікативна модель та уявлення про фактори ефективності, формуються уявлення про ключові відмінності методології та методів тотальної / соціологічної пропаганди від класичної, завдяки чому тотальна пропаганда перетворюється на систему тотального маніпулювання.

Пріоритетна увага приділяється теоретичній спадщині видатного французького соціолога середини XX століття, теоретика пропаганди Жака Еллюля, у контексті чого у фокусі уваги опинилася специфіка та основні риси того, що Ж. Еллюль позначив як «соціологічна пропаганда». Головний наголос робиться на тому, що соціологічна пропаганда принципово використовує неполітичні контексти, завдяки чому успішно працює з буденням та соціальним оточенням середньостатистичного індивіда. Спеціальна увага приділяється ролі міфу та міфологізації масової свідомості, ролі неполітичних, соціокультурних чинників у тотальній пропаганді, завдяки чому вона й стає «соціологічною»; робиться також спроба простежити лінії взаємодії між пропагандою, рекламою та масовою культурою. Саме використання (найчастіше непряме) пропаганди в рекламі та масовій культурі з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій надає в сучасному суспільстві цьому феномену ознак тотальності.

Автори статті зазначають, що тотальна пропаганда характерна не лише для тих суспільств, які в соціально-політичних науках прийнято називати тоталітарними, але й для суспільств, які за формальними критеріями належать до демократичних, які так само побудовані на «гегемоністському» соціальному контролі мас із боку «єдиної владної еліти» (у термінології А. Грамші та Ч. Р. Міллса). У цьому ж контексті у висновках наголошується на стратегічних перевагах використання тотальної пропаганди для її суб'єкта – правлячої еліти – та впровадженого нею політичного режиму.

Ключові слова: політична пропаганда, тотальна пропаганда, соціологічна пропа-

ганда, гегемонія, соціальний контроль мас, Ж. Еллюль.

The article contains an analysis of the phenomenon of total propaganda, the institutionalization of the system in the minds of the modern mass society. The authors emphasize that total propaganda is a relatively recent phenomenon by historical standards: this phenomenon of social and political reality arose at the beginning of the 20th century, when the means of mass communication and information and communication technologies of influence on mass consciousness were rapidly developing, which carried an all-encompassing (total) character; with the development of information and digital technologies in the 21st century, the issue of totalitarian propaganda becomes even more relevant than a century ago. The main powers of total propaganda are being established, the communicative model is being promoted and the manifestation of factor effectiveness is being formed, the statements are being formed about the key authority of the methodology and methods in total / sociological propaganda in the form of the classic, the reason for which total propaganda is transformed into a system.

Priority attention is paid to the theoretical heritage of the outstanding French sociologist of the middle of the 20th century, the theorist of propaganda Jacques Ellul, in the context of which the specifics and main features of what J. Ellul designated as "sociological propaganda" came into focus. The main emphasis is on the fact that sociological propaganda fundamentally uses non-political contexts, thanks to which it successfully works with the everyday life and social environment of the average individual. Special attention is paid to the role of myth and mythologizing of mass consciousness, the role of non-political, socio-cultural factors in total propaganda, thanks to which it becomes "sociological"; an attempt is also made to trace the lines of interaction between propaganda, advertising and mass culture. It is the use (most often indirect) of propaganda in advertising and mass culture with the use of modern information and communication technologies that gives this phenomenon signs of totality in modern society.

The authors of the article note that total propaganda is characteristic not only of those societies that are commonly called totalitarian in socio-political sciences, but also of societies that, according to formal criteria, are democratic, which are also built on the "hegemonic" social control of the masses by "a single ruling elite" (in the terminology of A. Gramsci and C. R. Mills). In the same context, the conclusions emphasize the strategic advantages of using total propaganda for its subject – the ruling elite and the political regime implemented by it.

Key words: political propaganda, total propaganda, sociological propaganda, hegemony, social control of the masses, J. Ellul.

УДК 316.658.4-022.227
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.1>

Фесенко А.М.

к.істор.н.,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Чорна В.О.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Бондарець Б.Б.

старший викладач кафедри соціології
та політології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми та її актуальність. Інформаційне суспільство, однією з ключових ознак якого є медіатизація всіх без винятку сторін життя людей та життєдіяльності суспільства, по-новому ставить питання про функціонування та ефективність прикладних переконуючих комунікацій, до яких належить і пропаганда, зокрема політична, державна, військова.

З іншого боку, реалії доби глобалізації та геополітичних конфліктів сучасності, одним із ключових вимірів яких є інформаційна експансія, конкуренція, протистояння гостро ставлять на порядок денний проблематику інформаційної війни, у межах якої різні види пропагандистського впливу на вибрані цільові об'єкти посідають одне із чільних місць.

Зазначені обставини, разом узяті, з нових позицій ставлять на порядок денний питання тоталізації пропаганди, яка вже не зводиться до централізованої організації / вироблення / поширення пропагандистського контенту традиційними каналами політичної комунікації, а більше зосереджується на експансії з політичної у неполітичні сфери життя, на інтеграцію та гібридизацію з культурою, освітою, трудовою зайнятістю, соціальними комунікаціями, маркетингом та масовим споживанням, дозвіллям та розвагами, навіть домашнім побутом; інакше кажучи, зі сферами соціальної повсякденності, у які занурена сучасна масова людина.

Новий імпульс тоталізація пропаганди одержала з розвитком інтернет-комунікацій, які, окрім всього іншого, ще більше стирають межі між соціальним, культурним, громадським та політичним в рамках онлайн-соцмедіа.

Усе згадане зумовлює наукову актуалізацію тематики тотальної пропаганди, яка дивним чином залишається не досить концептуально розробленою.

Огляд останніх досліджень і публікацій.

Пропаганда (політична, державна, військова тощо) має значні традиції вивчення у вітчизняній та зарубіжній науці: їй присвячені численні твори науковців політичного, соціологічного, психологічного, історичного спрямування. Серед тих, хто здійснив найбільш вагомий внесок у загальну теорію пропаганди, її системних складників, механізмів та технологій, організації, слід назвати західних вчених: Г. Д. Лассвелла (Лассвелла), У. Ліппмана, Е. Бернейса, Ж. Еллюля, Л. Дуба, М. Чукаса, Ф. Тейлора, Л. Фрезера, Н. Хомського, Г. С. Джоуетта та В. О'Доннел, польського автора доби ПНР Л. Войтасика, відомого сучасного вітчизняного фахівця у галузі прикладних комунікацій Г. Г. Почепцова, а також авторів радянського часу О. О. Феофанова, Б. М. Бессонова, П. С. Гуревича, В. Л. Артемова, М. І. Скуленка та ін.

Водночас родове поняття «тотальна пропаганда» у вітчизняному дискурсі здебільшого зустрічається у новинних чи аналітичних матеріалах, присвячених тим чи іншим актуальним темам (зокрема, гібридній та інформаційній війні сучасності), у яких цей термін розуміється скоріше як публіцистична метафора; або ж у наукових працях з теорії й практики тоталітаризму, де така пропаганда розглядається виключно як його породження.

Одна зі спроб концептуалізації тотальної пропаганди була зроблена у праці М. І. Скуленка «Історія політичної пропаганди» (1990 р.), однак також із прив'язкою здебільшого до історичного досвіду тоталітаризму.

Серед зарубіжних теоретиків пропаганди чи не єдиним, хто намагався просунути ідею існування тотальної пропаганди безвідносно до практик класичного тоталітаризму, був Ж. Еллюль, автор праці «Пропаганда. Формування ставлень у людей» (1962 р.). Саме ним була висунута концепція «соціологічної пропаганди», яка перетворює на систему пропагандистських сигналів все соціальне оточення та соціальні комунікації пересічного індивіда. Однак Г. Г. Почепцов з прикрістю констатував той факт, що теоретична спадщина Ж. Еллюля виявилася майже забутою на пострадянському просторі; хоча ще у 1970–80-ті рр. радянські автори та соціалістичні автори Східної Європи (О. О. Феофанов, Л. Войтасик, А. Лавровський та ін.) були обізнані у його розробках. Чи не єдиною сучасною українською публікацією (окрім праць Г. Г. Почепцова) є стаття Д. Павлова «Теорія пропаганди Ж. Еллюля», однак в ній дивним чином не використовується впроваджене самим Ж. Еллюлем базове поняття «соціологічна пропаганда», хоча аналіз «тоталізації» сучасної пропаганди саме через її механізми у статті виконаний.

Підсумовуючи огляд досліджень і публікацій, що так чи інакше торкаються теми тотальної пропаганди, не можна на згадати останні монографії самого Г. Г. Почепцова, зокрема фундаментальні праці «Пропаганда 2.0» (2018 р.), «Когнітивні війни в соцмедіа, масовій культурі та масових комунікаціях» (2019 р.), в яких обґрунтовується просування пропагандистського впливу через неполітичні комунікації, що й робить такий вплив на соціум і більш ефективним, і більш тотальним.

Отже, варто констатувати, що заявлена тема майже не отримала висвітлення у вітчизняній науковій літературі, внаслідок чого бракує саме концептуального бачення тотальної пропаганди, яка не може бути зведена ані до інструменту класичного тоталітарного режиму, ані до спеціальних інформаційно-психологічних операцій.

Метою статті є концептуалізація уявлень про тотальну пропаганду, її родові ознаки, специфіку та механізми дії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пропаганда завжди була неодмінним складником політики, ширше – суспільно-політичного життя, однак її інституціоналізація припадає на добу Нового часу з його бурхливим розвитком інститутів парламентаризму, партійності, преси, ідеології, громадської думки тощо. З тих часів досягнення цілей політичної боротьби все більше ув'язувалося зі схиленням на бік того чи іншого політичного угруповання громадськості та широких верств населення, що об'єктивно ставило на порядок денний питання просування політичних ідей та мобілізації мас прихильників.

Етимологічно термін «пропаганда» походить від латинського слова *propagare*, що означає посадку саджанців у саду. Відштовхуючись від цього, можна уявити, що основними метазавданнями пропаганди є:

1) вирощування «саджанців» (ідей, поглядів, установок, які перетворюються на стійку систему ідеологічних та інших життєвих переконань людей) – як інтенсив пропаганди;

2) розширення території самого «саду», на якому зростають ці «саджанці» (охоплення переконаннями якомога більших мас людей) – як екстенсив пропаганди. Зокрема, йдеться про внесення ідеологічної свідомості (описується влучним поняттям «індоктринація»), про завоювання громадської думки, що є результатом ідейно-політичної боротьби, врешті-решт, про виведення широких мас як «матеріалізованого носія ідей» на авансцену політики, про що у XIX ст. писали такі різні за своїми поглядами автори, як Г. Ле Бон (Лебон) та В. І. Ленін.

Отже, пропаганда – це поширення й популяризація, навіть «нав'язування» певного світобачення, цінностей з метою завоювання суспільної підтримки, «захоплення» громадської думки та загалом масової свідомості й у підсумку формування відповідних переконань людей та установок на політично значущу поведінку. Пропагувати означає поширювати відповідні ідеї, погляди, переконання (або ж знання, зразки поведінки чи соціальні практики тощо) та схилити людей на ґрунті цього до відповідної поведінки.

Історичний досвід переконливо доводить, що пропаганда стає потужним інструментом як здобуття влади, так і її подальшого здійснення, утримання, зміцнення, а також експансії та в підсумку монополізації. Тут суб'єктом пропаганди є правлячі еліти, що стоять за тими чи іншими політичними режимами та використовують пропаганду як складник державного управління, внаслідок чого політична пропаганда стає пропагандою державною і пропагандою держави. Вона використо-

вується як фундаментальний засіб соціального контролю широких мас з боку правлячих еліт і як головний елемент самої технології їхньої влади над суспільством. Стратегічними завданнями політичної пропаганди, яка йде від політичного режиму, як правило, є поширення і популяризація системних ідеологічних та доктринальних цілей; захист політичного режиму, виправдання його діяльності, переконання у справедливості існуючого суспільно-політичного ладу; утвердження у масовій свідомості думки про легітимність владного режиму та його необхідність; зрештою, інформаційний супровід вирішення конкретних завдань внутрішньої та зовнішньої політики.

Поєднання пропаганди з організаційними, кадровими, інформаційними та фінансовими можливостями держави виводить її на якісно новий рівень – як в плані екстенсиву, так і в плані інтенсиву. Це й зумовлює постановку питання про тотальну пропаганду.

Тотальна пропаганда стала політичною та соціальною реальністю вже у I пол. XX ст. в умовах потужних трендів масовізації та індустріалізації, коли мільйони людей одноментно отримують потрібні пропагандистські повідомлення завдяки можливостям масової комунікації, індустрії ЗМІ, масової культури та освіти. На цей же час припадає й розвиток наукового знання (прикладні галузі соціології та політології, комунікативістика, менеджмент, психологія мас, психоаналіз), які використовуються практиками пропаганди та інших прикладних комунікацій, таких як реклама, публік рілейшнз, журналістика.

Фактори ефективності та властивості тотальної пропаганди визначив М. І. Скулєнко у книзі «Історія політичної пропаганди» [21, с. 123-124]. Спираючись на запропоновані цим автором погляди та розширюючи їх, можна запропонувати таку систематизацію:

- централізація пропагандистської діяльності через державний апарат та переформування під його завдання діяльності інститутів ЗМІ, освіти та культури;

- зачищення інформаційного простору, знищення альтернативних джерел інформації та їх пряма заборона для населення;

- інформаційно-психологічний пресинг пропагандистського контенту ЗМІ та культурного апарату із відповідними «ударними темами», наголосами, замовченнями, перекрученнями, фальсифікаціями, розпаленням істерій тощо;

- повсюдність пропаганди, внаслідок чого має місце насичування пропагандою всього соціально-інформаційного оточення пересічної людини.

Тотальна пропаганда тисне одночасно масовістю, інтенсивом, щоденністю та абсолютною неможливістю для людини її уникнути.

Насамперед сила тотальної пропаганди пов'язана із інтенсивністю інформаційно-психологічного тиску, постійністю та настирністю пропаганди, тобто з пропагандистським «пресингом». Як писав відомий теоретик пропаганди Ж. Еллюль, «пропаганда має бути тривалою та постійною, <...> постійною означає, що вона повинна йти без перерви <...> заповнюючи весь день та всі дні обивателя» [5, с. 63]. Тут йдеться не про переконання й навіть не про навіювання, а про постійне викликання й відтворення у реципієнта одних й тих же рефлексів; як влучно прокоментував це інший відомий автор Л. Войтасик, це «пропагандистська дресура», результатом якої й буде засвоєння цих рефлексів [5, с. 63].

Принципово важливу роль тут відіграють технології оперування символами. Символ – це форма вираження й передання духовного, культурного вмісту не через тексти, а через певні предмети, образи, дії та події, якими й насичена повсякденність, соціальне середовище людини. Г. Г. Почепцов у першій главі своєї праці «Комунікативні технології ХХ ст.» зупиняється на таких значущих для комунікації властивостях символу, як здатність нести більше інформації, ніж слово, та підключатися до інших, більш інформаційно насичених сфер; символи дають змогу впорядкувати комунікативний простір, робити символічні речі та символічних персон знаковими, позиціонуватися та розташувати маркери «свій-чужий», протягувати «символічні лінії» з минулого у сьогодення, породжувати контексти тощо [15, с. 6–8]. В іншій праці «Іміджологія» він трактує імідж (символічний образ) як варіант «згорнутого тексту» [16, с. 66], тобто такого, який діє за «ефектом пружини», здатної «розпрямлятися» під час контакту з масовою свідомістю.

І якщо класична політична пропаганда (разом з політичною агітацією) оперує текстами та символами одночасно у певних варіативних пропорціях, то у тотальній пропаганді саме символізація стає базовою технологією, забезпечуючи їй значні маніпулятивні можливості.

У зв'язку з цим варто нагадати, що зсув у науковому та науково-практичному баченні пропаганди з «рейок» просвітництва та ідеологічної індоктринації на «рейки» маніпуляції щодо об'єктів пропагандистського впливу був закладений ще класиком теорії пропаганди Г. Д. Лассуелом з його визначенням останньої як «управління колективними установками через маніпулювання важливими символами», де під установкою він розумів «схильність діяти згідно з певними зразками оцінювання», а існування установки «не є безпосереднім даним досвіду, але є виведенням із знаків, що мають конвенціональне значення» [12, с. 42;

11, с. 177]. І в багатьох інших творах західних фахівців сер. – II пол. ХХ ст. пропаганда міцно асоціюється з маніпуляцією, а не з просуванням ідей. Ось визначення відомих теоретиків пропаганди Е. Пратканіса та Е. Р. Аронсона: «масове «навіювання» чи вплив за допомогою маніпуляції символами і психологією індивіда. Пропаганда включає майстерне використання образів, гасел і символів, що грає на наших забобонах і емоціях; це поширення будь-якої точки зору таким чином і з такою кінцевою метою, щоб одержувач цього звернення приходив до «добровільного» прийняття цієї позиції, ніби вона була його власною» [1, с. 28].

Нарешті, розгорнуту теорію маніпулятивної пропаганди, завдяки якій вона досягає ефектів тотального впливу не стільки на маси, скільки на окремо узятих індивідів, розробив Ж. Еллюль у своїй основній праці «Пропаганда. Формування ставлень у людей». Його визначення пропаганди звучить так: «Пропаганда – це набір методів, що використовуються організованою групою, яка хоче домогтися активної чи пасивної участі у своїх акціях маси індивідів, об'єднаних за допомогою психологічних маніпуляцій та залучених до організації» [18]. Коментуючи відмінність такого погляду від уявленень про пропаганду як про поширення ідей, пропаганди, він писав: «<...> якщо класичний, але застарілий погляд на пропаганду наполягає на визначенні її як прихильності людини до ортодоксії, то сучасна пропаганда, навпаки, прагне ортопраксії – дій вже власними силами, а не завдяки ціннісним судженням діючої людини, які безпосередньо призводять до мети, що не є свідомою для індивіда, але розглядається як така пропагандистом» [2, с. 177–178]. І квінтесенцією цих відмінностей є таке твердження: «Відтепер мета сучасної пропаганди – не видозмінювати ідеї, а провокувати дії. Вона більше не змінює прихильність доктрині, але змушує людину ірраціонально приєднуватися до процесу дії. Вона більше не призводить до вибору, але послаблює рефлексі. Вона більше не трансформує думку, але пробуджує діяльні міфічні вірування <...> Для ефективності пропаганда має постійно робити коротке замикання між думками та рішеннями. Вона має оперувати індивідом лише на рівні несвідомого. Останній не повинен здогадуватися, що піддається форматуванню зовнішніми силами (це одна з умов успіху пропаганди), водночас для випуску механізму несвідомого, що забезпечує виконання необхідної та очікуваної дії, потрібно дістатися ядра цього» [2, с. 176–177]. Такий наголос свідчить про зсув технологій пропагандистського впливу, де тепер об'єктом просування є не ідеї чи доктрини, а міфи чи іміджі, де у свідомості реципієнта закріплюється стереотип-забобон, пропагандистський наратив,

де результатом інформаційного впливу стає не переконання, а «промий мозок».

І сама логіка тоталізації пропаганди та її використання як технології влади не могла не спричинити її внутрішню трансформацію в плані відходу від раціонального дискурсу просування ідей у громадську думку та зсування у бік маніпулятивного управління масами виключно в інтересах правлячих еліт.

Не меншою, а то й більш важливою властивістю тотальної пропаганди є її принципова експансія зі сфери політики на всі без винятку соціальні комунікації, в які включена середньостатистична людина. Тут Ж. Еллюль стверджував: «Пропаганда намагається всебічно вплинути на людину всіма можливими засобами, атакуючи її як в особистому, так і в громадському житті. Вона постачає людині вичерпну систему інтерпретації світу та негайно надає їй стимули для дій» [8, с. 39]. Тобто влада пропаганди над людиною є абсолютною, адже все, що оточує людину, – речі, побут, життєві практики, мистецтво – наповнене пропагандою та стає нею. Аналогічним чином висловлювався і відомий теоретик соціальної комунікації Г. М. Маклюен: «Пропаганда – це не лише розповсюдження інформації за допомогою преси чи інших засобів масової інформації, вона полягає у тотальному впливі культури, способу життя, розваг та ін.» [23, с. 69].

Ось це і є квінтесенцією тотальної пропаганди: для того щоб пропаганда була комплексно ефективною, вона має бути тотальною. Завдяки штучному стиранню межі між політичним та соціальним пропагандистський вплив стає не лише повсякденним, але й: а) повсюдним; б) непомітним. Так людина привчається жити у визначеному соціально-психологічному кліматі, якого принципово не може уникнути.

Отже, велика пропагандистська робота йде через сфери повсякденності: освіту, працю, споживання товарів та послуг, проведення дозвілля, розважань та ін. – все те, з чого складається реальне життя будь-якої людини і в якому вона неодмінно контактує з іншими людьми, стаючи складовою частиною трудового колективу, неформальної групи, натовпу, публіки чи іншого соціального утворення. Досить зарядити ці соціальні групи відповідними, вигідними з точки зору панування установками – вони стануть ідеальними провідниками соціального контролю, конформізму. Навіть людина з навичками самостійного мислення, потрапляючи під тиск групи, не зможе проявити в повному обсязі автономність своїх переконань, суджень чи вчинків, побоюючись ігнорування, осуду, ізоляції чи більш жорстких санкцій. І навпаки, демонстрування прийнятих шаблонів поведінки виявляється корисним у побутовому, кар'єрному та інших аспектах, важливих для будь-якої людини.

Таким чином, тотальна пропаганда – це не просто суцільне політико-ідеологічне «накручування», а саме перетворення всього соціального життя людини у колі сім'ї, в школі, на роботі, в армії, в церкві, в масовій комунікації, масовій культурі на систему пропагандистських сигналів, які йдуть з «матриць» повсякденності. Врешті-решт, на носія пропаганди та механізм її відтворення на низовому рівні перетворюється сам спосіб життя та соціальне оточення людини.

Ту складову частину тотальної пропаганди, яка принципово працює на рівні структур та сфер повсякденності, а не в контексті політичної комунікації, Ж. Еллюль кваліфікує як «горизонтальну» (на протигагу «вертикальній», яка поширюється з визначених та ідентифікованих центрів) та як «соціологічну».

Сам термін «соціологічна пропаганда» підкреслює наявність політичних ефектів і наслідків суто соціальних комунікацій за умов того, що в них вкладено відповідну політичну програму. За словами Ж. Еллюля, «вона є розповсюджувачем ідеології за допомогою соціологічного контексту» [23, с. 68]. Серед базових носіїв та комунікацій такої пропаганди сам Ж. Еллюль називав низку аполітичних на перший погляд соціальних інститутів: за його словами, соціологічна пропаганда знаходить своє вираження у рекламі, у фільмах (комерційних та аполітичних), у загальній технології, в освіті, у «Рідерс дайджест», у соціальних послугах, у соціальній опіці, у будинках піклування [22, с. 3].

Справедливою буде і зворотна постановка питання: «структура сучасного суспільства поміщає індивіда туди, де його найлегше дістати пропагандою» [13, с. 206], що досягається тотальним поширенням масової комунікації та її інтеграцією із соціальними інститутами (а у добу інтернету – й із соціальними та навіть міжособистісними комунікаціями).

У випадку соціологічної пропаганди джерелом пропагандистського впливу є саме соціальне оточення людини на мікрорівні та соціальна реальність, що впливає на людину не словом, а предметом, ситуацією, практикою. За влучною характеристикою С. Г. Кара-Мурзи, такий вплив – це «молекулярний процес», своєрідна «агресія у свідомість» на молекулярному рівні [7, с. 64]. Тобто тут має місце не класична «індоктринація», а «інтоксикація», яка не «вбиває наповал», а примушує суспільний організм адаптуватися та відтворювати «токсини».

Соціологічна пропаганда стає «носієм концепції суспільства та соціологічних структур» [3, с. 113]. О. Б. Белоусов, сучасний дослідник теорії пропаганди Ж. Еллюля, оцінюючи місце й значення соціологічної пропаганди, зазначав, що «у загальному пропагандистському сценарії соціологічна пропаганда формує поняття про добро і зло, змінює психологічний

клімат і підвищує навіюваність індивідів, задає критерії суджень та вибору, а також формує звички та звичай людини» [3, с. 117]. Саме за допомогою такої пропаганди, як писав Ж. Еллюль, «певне суспільство намагається злити із собою максимальну кількість особистостей, нівелювати поведінку своїх членів згідно з певними зразками, поширювати свій спосіб життя за кордоном в такий спосіб нав'язувати його іншим групам» [22, с. 2].

Таку пропаганду автор позначає як «пропаганду інтеграції», що відрізняється від більш прямолінійної й поверхової «пропаганди агітації»; тут Ж. Еллюль наслідує Е. Бернейса з його баченням пропаганди як «інжинірингу згоди» [18].

З цього випливає й дуальна спрямованість соціологічної пропаганди: її внутрішня спрямованість, з одного боку, та «експортна орієнтація» – з іншого.

Соціологічна пропаганда використовує й відповідну цензуру. Не лише з політичного дискурсу, але й із соціального контексту вилучається все, що не вписується в ідеологічну систему, що вибудовується й пропагується: побутові речі, книги, фільми, витвори мистецтва, слова й словосполучення «стороннього» дискурсу, географічна топоніміка, пам'ятники тощо.

Соціологічна пропаганда – це пропаганда теж політична: за своєю спрямованістю зорієнтована на політико-ідеологічні цілі, хоча за способом, формами та сферами розповсюдження вона виглядає деполітизованою, адже для середньостатистичної людини, до якої вона апелює, її суспільно-політичне навантаження максимально приховане. Вона не користується політичною аргументацією, але «розпушує ґрунт» для політичної пропаганди, діючи через привабливий або такий, що здається для певної групи привабливим, приклад, створюючи в такий спосіб моду на манеру поведінки, одяг, музику тощо. У підсумку досягається головна мета – впровадження, причому непомітне й ненав'язливе, необхідних шаблонів повсякденної поведінки, масових соціальних практик, які поширюються, закріплюються та з часом стабільно відтворюються.

Таким чином, соціологічна пропаганда – це пропаганда способу життя, поведінки, відносин, стилю, культури життєдіяльності загалом. Її місією слід вважати псевдоприродне відтворення соціального порядку, необхідних соціальних практик та способу життя й мислення об'єкта пропагандистського впливу, як індивідуального, так і групового, масового.

У наш час, як зазначає у своїй статті, присвяченій Ж. Еллюлю, Д. Павлов, об'єднання усіх комунікативних засобів у концепції тотальної пропаганди «дедалі більше знаходить у межах інтернету, в блогосферах, соціаль-

них мережах, де процес фрагментації цільових груп, поєднання преси, фільмів, людських контактів <...> набуває нечуваних масштабів» [13, с. 207].

Комунікативну систему та загальний ефект тотальної пропаганди, яка буквально пронизує всі пори соціуму, можна представити так: *класична політична пропаганда – інформаційно-психологічний пресинг через щоденне повторення пропагандистських тверджень – перетворення структур повсякденності на джерела пропагандистських повідомлень – утворення «картин світу» та психологічних станів реципієнтів – судження, поведінкові установки, соціальні практики та моделі, звички та звичай (групові й індивідуальні), умовні рефлексії – відтворення й трансляція пропаганди через сфери повсякденності самими реципієнтами.*

Після концептуалізацій Ж. Еллюля, як зазначають дослідники його теоретичної спадщини, пропаганда як така стала усвідомлюватися більше як соціологічний феномен, ніж як політичний процес [3, с. 114].

Для прикладу дії соціологічної пропаганди варто розглянути «соціологічно пропагандистське навантаження» такого соціального інституту й водночас однієї з найбільш поширених соціальних комунікацій, що працюють у форматі повсякденності та повсюдності, як комерційна реклама.

Найбільш важливим в цьому плані є те, що реклама формує модель суспільства із заданими не стільки економічними відносинами, скільки соціокультурними параметрами, відповідні способи життя, поведінки й мислення мас та індивідів. Про це чимало писали на Заході вже в сер. ХХ ст. у зв'язку з все більш очевидними тенденціями становлення «суспільства споживання». Відомий дослідник О. О. Феофанов, автор одних із перших ще в СРСР праць із соціологічної пропаганди та соціополітичної ролі самої реклами, наводив кілька показових тверджень тодішніх західних вчених: «реклама – це інструмент політики, використовується для консервації або створення суспільства із визначеними характеристиками», і за її допомогою «правляча еліта прагне нав'язати масам вигідні їй концепції життя та підтримувати ці концепції» (Дж. Буззі, італійський соціолог); «за розмахом свого соціального впливу рекламу сьогодні можна порівняти з такими давніми соціальними інститутами, як школа й церква» (Д. Поттер, американський історик) [23, с. 57, 67, 59].

І сам автор теорії соціологічної пропаганди Ж. Еллюль не міг обійти пропагандистське навантаження реклами. Він включив її до переліку носіїв соціологічної пропаганди, а стосовно її соціальної місії висловився так:

«Масове виробництво потребує масового споживача, але масове споживання не може існувати без широко розповсюджених ідентичних поглядів на те, що саме є життєво необхідним... Тому їй потрібна фундаментальна психологічна єдність, на якій може з впевненістю грати реклама...» [23, с. 67].

З наведених думок видно, що йдеться про соціоінженерну функцію реклами, яка полягає в масовізації, створенні соціальної моделі людини-споживача, типових соціальних стереотипів мислення й поведінки, соціальних практик, дозвілля, розваг тощо, уніфікації та консолідації суспільства навколо відповідних стандартів та соціальних практик. Відомий фахівець із соціальної та політичної психології Д. В. Ольшанський у своїй праці «Психологія мас» називає цю функцію генеральною функцією реклами в умовах сучасного соціуму [10, с. 314].

О. О. Феофанов у своїй праці «Агресія брехні» розкривав комплексні зв'язки між політичною пропагандою, рекламою та масовою культурою [23, с. 51–75]. На підставі виконаного ним аналізу можна простежити такі лінії взаємодії:

1. Пропаганда – реклама:

– пропаганда бере на озброєння рекламні технології, внаслідок чого в політиці формується жанр політичної реклами як політичної комунікації;

– реклама допомагає пропаганді нав'язувати суспільні цінності, робить це більш надійно через інтеграцію з повсякденністю (бере на себе функції «соціологічної пропаганди»).

2. Реклама – масова культура:

– твори масової культури, їх споживання стимулюється рекламою;

– рекламодавці оплачують масову культуру та, відповідно, можуть робити «соціальне замовлення» виробникам маскульт-продукту;

– рекламу та масову культуру зближує прийнята в них обох система художніх, естетичних стандартів, підлаштована під середньостатистичного масового споживача.

3. Пропаганда – масова культура:

– пропагування визначеного та міфологізованого способу життя творами масової культури, в тому числі через пряме виконання «соціальних замовлень» (масова культура як «поп-пропаганда»);

– виконання завдань психологічної розрядки та «ейскепізму» для широких мас (культурна індустрія як «фабрика мрій»);

– твори масової культури як «пропагандистські приманки», зорієнтовані на іноземні аудиторії.

Якщо класична політична пропаганда нав'язує суспільству міфи, стереотипи більш-менш відкрито, за допомогою відповідного лексикону, то реклама й масова культура просувають ті самі стандарти іншим шляхом, втруча-

ючись у сферу повсякденності й апелюючи до масової людини максимально наближеними до неї образами, символами, слоганами й лексиконом. Унаслідок цього здійснюється програмування людини на більш глибокому рівні, ніж цього досягає політична пропаганда класичного типу.

Як підкреслював О. О. Феофанов, цілі досягаються через кумулятивний вплив всіх елементів системи цього «відверто пропагандистського комплексу». Так, «масова пропаганда, реклама й масова культура <...> взаємозалежні, активно взаємодіють між собою, і аналіз їх діяльності вказує на усталену тенденцію до їх подальшого зближення та зрощування»; можна говорити навіть про «певну умовність поділу пропагандистського феномену на пропаганду, рекламу і масову культуру» [23, с. 52].

Багато фахівців із прикладних комунікацій особливо підкреслюють пропагандистську роль не тільки реклами, але й самих товарів широкого споживання, і не лише в плані споживчих якостей цільового призначення, але й їх дизайну, упаковок, які й стають носіями інформації, відіграючи роль культурних символів та маркерів. Крім того, пресловутий «ширпотреб» у поєднанні з масованою рекламою здатен створити цілу субкультуру споживання образів, культ вітрини й прилавок, без чого неможливе саме «суспільство споживання».

Крім того, в часи холодної війни Заходу із СРСР комерційна реклама та ширпотреб ставали складником західної пропаганди «на експорт», пропагуючи / рекламуючи західний спосіб життя й «суспільство споживання» серед населення країн соціалістичного блоку. Г. Г. Почепцов у своїй праці «Інформаційні війни», якраз відзначав роль товарів широкого споживання західного виробництва, а також антураж закордонних фільмів та роль туристичних поїздок радянських людей у західні країни, де наочно можна було побачити ту саму «вітрину капіталізму», що у стратегічній перспективі вело до розкладання власне радянського способу життя й мислення, вибивало ґрунт з-під ніг офіційної радянської ідеології та політичної пропаганди, ідеологічно готувало «перебудову» 1985–1991 рр. Він писав: «Речі йшли попереду, виконуючи невластиву їм функцію носіїв інформації. Спираючись на них, власна уява реципієнта моделювала вже зовсім інший світ <...> тепер вже сам реципієнт інформації виступав в ролі потужного генератора чужої для цієї системи інформації» [14, с. 141].

Такий «експорт», який свідомо використовується як засіб державної зовнішньої політики, сучасні автори позначають влучним поняттям «м'яка сила». Не випадковим є й той факт, що його авторство приписується саме американському діячеві – професору Гарвардського уні-

верситету й водночас колишньому заступнику міністра оборони США з питань міжнародної безпеки Дж. С. Наю (молодшому), праці якого мали знакові назви «Покликання до лідерства: динамічна природа американської сили» та «М'яка сила: шляхи досягнення успіху у світовій політиці», тут йшлося про свідоме використання стратегії привабливості [20, с. 84]. Зрозуміло, що «зваблення привабливістю» є характерним прикладом маніпуляції.

Підсумовуючи властивості соціологічної пропаганди та її значення для тоталізації пропаганди як такої, слід особливо відзначити, що найбільш значущим, стратегічним фактором ефективності тут варто вважати саму здатність такої пропаганди використовувати неполітичні контексти, мімікрувати під неполітичні комунікації. Це дає змогу не лише «пропитати» нею сфери повсякденності реципієнта повідомлень, але й долати ті бар'єри недовіри, які виникають у нього в разі зіткнення з текстами чи символами політичної пропаганди. Таким чином, забезпечується ненав'язливе, але неухильне просування, яке не зустрічає спротиву об'єкта впливу саме тому, що така комунікація не розпізнається та не кваліфікується ним як пропаганда; її важко навіть запідозрити у пропагандистському навантаженні. Сам Ж. Еллюль неодмінно підкреслював, що соціологічна пропаганда має змінити навколишнє середовище індивіда, від якого залежить його навіюваність, здатність виносити оцінки і яке змушує його адаптуватися.

Ж. Еллюль акцентував увагу також на важливих «підготовчих функціях» соціологічної пропаганди. Вона має готувати ґрунт для сприйняття інших, більш прямих впливів (по суті, агітаційних закликів), готувати свого реципієнта «до того часу, коли він ефективно, без будь-яких затримок й коливань візьме участь у дії», яка покликана, окрім всього іншого, «мобілізувати індивідів <...> зробити їх мобільними та мобілізованими», щоб «підштовхнути їх на дію у влучний момент», здійснити підготовчу «психологічну мобілізацію». У цьому плані він користується поняттями «передпропаганда», «субпропаганда» [2, с. 180]. За такою ж логікою, до речі, діє і паблік рілейшнз у контексті маркетингових комунікацій, долаючи ймовірне відторгнення споживачем прямої реклами та водночас готуючи сприятливий ґрунт для рекламного просування у ситуації вже сформованої довіри до потенційного рекламодавця.

Отже, на відміну від переконання й навіть навіювання, у тотальній та соціологічній пропаганді досягається принципово інший ефект – психопрограмування, де у підсумку автономне мислення об'єкта пропагандистського впливу повністю паралізується, проте досягається повне управління його діями ззовні. А сенс

психопрограмування саме як технології політичної влади через маніпуляцію свідомістю людей, а не через примус, можна, за словами С. Г. Кара-Мурзи, сформулювати так: «Ми не будемо тебе примушувати, ми вліземо тобі в душу, у підсвідомість і зробимо так, щоб ти сам захотів», внаслідок чого «жертва маніпуляції повністю втрачає можливості раціонального вибору: її потреби, бажання, вся система мотивації програмується ззовні» [7, с. 43, 49].

З іншого боку, «картина світу», що утворюється у реципієнтів в результаті дії тотальної пропаганди загалом (як політичного, так і соціологічного складників), ґрунтується не на знаннях чи переконаннях, навіть не на ідеології, а на міфах соціально-політичного спрямування. За Г. Д. Лассуелом, міфи – це комплекс ідей, які маси готові розглядати як істини незалежно від того, істинні чи фальшиві вони насправді [6, с. 97]; за Ж. Еллюлем, міф – це «всеохоплюючий, активуючий образ, спосіб бачення бажаних устремлінь, які втратили свій матеріальний і практичний характер, серйозно прикрашених, які стали приголомшливими, всеохоплюючими і витіснили зі свідомості все, що їм не відповідає», завдяки чому такий образ «виразно підштовхує людину до дії, оскільки все, що вона відчуває, – відтепер добре, справедливо та правильно». Міф – це те, чим живе людина і що «відповідає її почуттю сакрального». І ось коли «у людини сформовано умовні рефлексії і вона живе у колективному міфі, людина піддається мобілізації», «коли настає час, індивіда можна захопити дією, використовуючи активну пропаганду, запускаючи встановлені психологічні важелі та воскрешаючи у пам'яті міф» [2, с. 181].

Ж. Еллюль якраз вважав міфологізацію свідомості разом з виробленням рефлексів одним з двох завдань та методів маніпулятивної тотальної пропаганди.

Своєю чергою відомий американський вчений II пол. ХХ ст., дослідник ідеологій та соціальних комунікацій Г. Шиллер у монографії «Маніпулятори свідомістю» характеризував міфологізацію свідомості як базову технологію завоювання мас та закріплення правлячими елітами бажаного для них суспільного статус-кво. «Міфи, – писав він, – створюються для того, щоб тримати у підкоренні людей. Коли їх вдається непомітно впровадити у свідомість мас, як це робить культурно-інформаційний апарат, міфи набувають велетенської сили, адже більшість людей не підозрює того, що відбувається маніпуляція <...> Успіх маніпуляції гарантований, якщо маніпульована людина вірить, що все те, що відбувається, природно й неминуче. Коротко кажучи, для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, в якій її присутність не буде відчуватися» [24, с. 42, 27–28].

Маси та індивіди оперують ілюзорними

«картинами світу», які міфологізують уявлення про навколишнє середовище, маючи потужну посягальну та переконуючу силу. З цих позицій вони виступають й у ролі «програмувача» суспільнозначущої поведінки, і в цьому плані Г. Г. Почепцов порівнює міфологічні конструкції у свідомості людей з лекалами, що жорстко визначають межі допустимого [17, с. 84], як у думках, так і у поведінці.

Окремий пласт політичної міфології – боротьба за інтерпретацію історії, її написання та переписування, сакралізацію та десакралізацію; звідси ж й боротьба за символи історії: пам'ятники, топоніміку, твори мистецтва й літератури, навіть архітектурні стилі. Так історія стає «служанкою» актуальної політики та ідеології, політичного режиму.

Отже, через міфологізацію досягається віра мас, що живуть у, по суті, штучній «матриці» міфу, не лише природність власної соціальної та соціально-політичної поведінки, а й легітимація самого суспільного устрою у масовій свідомості, принципова згода мас на його існування й функціонування, а отже, правлячого політичного режиму як його управляючого контуру.

Стратегічно цим шляхом досягається той стан суспільства, який А. Грамші позначив поняттям «гегемонія», під яким розумів систему не політичного, а духовного домінування: гегемонія спирається на формування й контролювання процесів у «культурному ядрі» суспільства, яке включає сукупність традицій, знань, досвіду, світоглядних уявлень та установок, що сформувалися протягом історичного розвитку [7, с. 63–69 ; 9, с. 32–33].

З грамшіанською концепцією гегемонії корелює концепція соціального контролю мас, розроблена О. О. Феофановим і пізніше Е. Ф. Макаревичем, О. І. Карпуніним та В. А. Луковим. Соціальний за своєю природою контроль дає можливість підкорити індивіда групі незалежно від рівня й масштабу, в якому це підкорення відбувається: від неформальної групи на макрорівні й до структуроутворюючого прошарку суспільства та широких мас населення на макрорівні. Так, за висновком О. О. Феофанова, в суспільстві існують дві підсистеми соціального контролю мас, керовані правлячим режимом: «жорстка» та «м'яка» (ця термінологія корелює з вищезгаляним концептом «м'якої сили», тільки тут вона спрямовується не на експорт, а всередину власного суспільства). «М'який» соціальний контроль мас зумовлює створення в суспільстві «особливої психологічної атмосфери, в якій пересічна людина діє «так, як того потребує суспільство», не помічаючи, що ці вимоги походять у підсумку від правлячого класу» [23, с. 32]. Процес здійснення такого соціального контролю, за словами Е. Ф. Макаревича

та його співавторів, являє собою цілеспрямований вплив, що має на меті формування чи зміну цінностей, потреб, настроїв, ідеологічних орієнтирів тощо, а в підсумку – і поведінки [9, с. 6].

Головними соціально-політичними результатами дії тотальної пропаганди (ширше – самої системи гегемонії / соціального контролю) можна вважати:

- повністю підконтрольну громадську думку, яка є джерелом легітимації правлячого режиму та його політики й одночасно мобілізатором мас;

- міфологізовану масову свідомість із відповідними «картинами світу», світом колективних соціальних ілюзій та навіть колективних галюцинацій (Дж. Оруелл у романі «1984» позначав це філософським поняттям «колективний соліпсизм»);

- сформовану систему установок на дії, на які закликає політична пропаганда та політична агітація;

- маси та «людей маси» як продукти, «низові провідники» та одночасно заручники тотальної пропаганди.

В соціально-антропологічному плані через тотальну пропаганду має місце соціальна інженерія «авторитарної людини» та «одновимірної людини» (поняття, введені Е. З. Фроммом та Г. Маркузе відповідно) у двох «модельних версіях»:

- 1) людина маси: конформіст та обиватель, «гвинтик», слухняний прихильник, у соціальних ролях «працівник», «споживач», «виборець», «солдат»;

- 2) активний фанатик – мобілізатор самого себе та оточуючих, зокрема у соціальних ролях «активіст», «польовий командир».

В цьому плані Ж. Еллюль якраз і стверджував, що «пропаганда <...> націлена виключно на участь, яка буває активною або пасивно-активною, якщо пропаганда виявилася здатною мобілізувати індивіда до дій; а також пасивною у тому випадку, коли індивід не діє безпосередньо, проте психологічно підтримує цю дію» [2, с. 177].

Механізм дії тієї соціальної інженерії, яка через тотальну пропаганду робить людей «активістами», добре описується Ж. Еллюлем в такий спосіб: «Пропаганда має сенс, тільки коли досягає конвергенції, співіснування безлічі індивідуальних дій – рефлексів, координації яких можна досягти лише за посередництва організації. Більше того, дії-рефлекси, що досягаються пропагандою, є лише початком, вихідним пунктом; вони отримують гармонійний розвиток лише за існування організації, у якій (і завдяки якій) прозеліт стане активістом... Через організацію прозеліт отримує приголомшливий імпульс, який змушує його діяти всією своєю сутністю. Він справді стає

віруючим у психосоціологічному значенні цього слова; завдяки організації, частиною якої він став, дія, яку він чинить, наповнюється справедливістю <...> Оскільки дії роблять ефект пропаганди незворотним, тому, хто діє згідно з пропагандою, ніколи не вдасться все звернути назад. Через досконалу дію індивід тепер змушений вірити в цю пропаганду... Він змушений продовжувати просуватися у напрямі, вказаному пропагандою, оскільки скоєні дії потребують нових дій. Він став особою, яка називається ідейною <...> Людина, яка вчинила дії відповідно до пропаганди, посіла своє місце в суспільстві. Із цього моменту в неї з'явилися вороги. Часто вона пориває зі своїм оточенням чи сім'єю; можливо, навіть скомпрометувала себе. Їй доводиться шукати нове оточення та нових друзів, створених для неї пропагандою. Часто вона робить дію, гідну осуду з боку традиційної моралі, і підриває існуючий порядок; через це їй потрібно виправдання – для доказу своєї правоти вона повторює дії, дедалі більше втягуючись. Отже, вона захоплена діяльністю, що розростається так, що захоплює всю її свідомість. Тепер пропаганда оволоділа нею безроздільно» [2, с. 178].

Чимало дослідників кваліфікують сучасну модель суспільства, побудовану на тотальній маніпулятивній пропаганді, у поняттях теорії тоталітаризму. Так, В. П. Пугачов, розвиваючи концепцію інформаційно-фінансового тоталітаризму, підкреслює: «Специфікою тоталітаризму є не диктаторський характер влади <...> й навіть не повнота регламентації поведінки і контролю за діяльністю індивідів, <...> а претензія на управління свідомістю людей контролювання або програмування їх ціннісних орієнтацій і способу мислення [курсив авт.]». Звідси – таке авторське визначення самого тоталітаризму: тоталітаризм «як принцип організаційного устрою являє собою специфічну, доведену до крайності й поширену на свідомість людини форму соціального контролю» [19, с. 7–8, 9]. Соціально-антропологічною основою тут виступає «примітивний у своїх потребах і судженнях індивідуаліст, працелюбний, лояльний до начальства й уряду, готовий до дарвіністської боротьби за існування й такий, що не перевантажує себе розмірковуваннями про високі матерії» [19, с. 31].

Історичний досвід ХХ ст. дав відомі приклади тоталітарних режимів, де тотальна пропаганда досягла, здавалося б, свого апогею. Водночас і під демократичними гаслами й оболонками може формуватися суспільно-політичний устрій та модель влади, що повністю обслуговує лише інтереси елітарних кіл, що переконливо обґрунтовується у працях діячів Франкфуртської школи, Ч. Р. Міллса, Г. Шиллера, М. Паренті та ін. Невипадковою є й поява самої концепції соціологічної пропаганди,

у межах якої її автор, Ж. Еллюль, стверджував, що режимам, які позиціонуються як демократичні, пропаганда навіть важливіша, ніж класичним тоталітарним, і «вони користуються складнішими формами пропаганди. Ці складні моделі не такі помітні, тому не викликають такого опору з боку аудиторії, як пропаганда звичного порядку» [18].

Про соціальні комунікації, що працюють на цілі досягнення тотального соціального контролю, писали не лише відверті критики (як-то «франкфуртці») або ж марксистки (як А. Грамші або М. Паренті), але й академічні фахівці, що займалися галузевими розробками в межах соціологічної науки. Наведемо досить показові позиції: «Ті, хто контролюють погляди й переконання в нашому суспільстві, вдаються менше до фізичного насильства й більше до масового навіювання. Радіограми та реклама замінують залякування та насильство» (П. Ф. Лазарсфельд, Р. К. Мертон); [засоби масової інформації. – Авт.] «простирають свої відгалуження усюди, де люди збираються, зустрічаються й працюють. Вони проникають у закутки кожного кварталу, кожного будинку, щоб заперти людей у клітку завданих зверху образів і навіяти їм загальну для усіх картину дійсності <...> Західний деспотизм <...> передбачає захоплення знарядь впливу чи навіювання, якими є школа, преса, радіо тощо»; [люди – Авт.] «зібрані у суспільні стада, вірять усьому, що їм скажуть...»; [якщо – Авт.] «організація піднімає інтелектуальний рівень людей, що знаходяться в масі», [то масова комунікація – Авт.] «понижує їх, занурюючи їх у натовпи на дому» (С. Московічі) [7, с. 34, 43, 48, 37 ; 4, с. 61]. Можна нагадати, що П. Ф. Лазарсфельд є всесвітньо визнаним теоретиком у галузі соціології масової комунікації, Р. К. Мертон – одним з «батьків» структурного функціоналізму, теоретиком у галузі соціального контролю та девіантної поведінки, а С. Московічі – сучасним класиком соціальної психології, зокрема психології мас.

У підсумку, говорячи словами Г. Маркузе, «підкорення людини увічнюється й розширюється не лише за допомогою технології, але й як технологія, що дає все більше підстав для повної легітимації політичної влади та її експансії, що охоплює всі сфери культури» [7, с. 35].

Висновки. Підбиваючи підсумки виконаного аналізу, варто наголосити на тому, що головною родовою ознакою тотальної пропаганди є захоплення нею соціокультурного простору, внаслідок чого основним носієм пропагандистських повідомлень стає комплекс соціальних комунікацій, «вмонтованих» у неполітичні інститути освіти, масової культури, реклами та маркетингу тощо. В результаті включений у ці комунікації пересічний індивід, соціальна група, соціум загалом ретранслю-

ють закладені пропагандою наративи, відтворюють картини світу, здійснюють соціальні практики та політично значущі дії у щоденному режимі самовідтворення.

Для базового суб'єкта тотальної пропаганди, яким є політичний режим та єдина владна еліта (за Ч. Р. Міллсом), що за ним стоїть, стратегічні переваги системи панування через інституціональну тотальну пропаганду полягають у такому:

- відсутності видимого насильства, а отже, зменшенні передумов для соціального протесту, досягненні соціальної стабільності на основі згоди суспільства з існуючим режимом та відсутності антисистемних суспільних і суспільно-політичних проявів;

- маніпулятивних можливостях прихованого управління свідомістю й поведінкою, головна з яких – непомітність програмуючого впливу для тих, на кого він спрямований;

- навіюванні ілюзорних картин навколишнього світу та формуванні віри у природний порядок речей у мас, які є об'єктом маніпуляцій;

- надійності контролювання поведінки через програмування свідомості та повсякденного життя й вчинків людини, стандартизації думок і суспільно-значущої поведінки великих мас людей;

- слухняності консервативних мас в умовах політичної стабільності та підконтрольності виявів активності мас у зламних ситуаціях;

- маскувальних можливостях правлячого режиму (демократичні оболонки, респектабельний вигляд) як у внутрішньому, так і у зовнішньому середовищі, в очах різних груп громадськості, зокрема й міжнародної.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аронсон Э., Пратканис Э. Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения повседневное использование и злоупотребление. Пер. с англ. СПб.: прайм-ЕВРОЗ-НАК, 2002. 384 с.

2. Белоусов А. «Пропаганда» Жака Эллюля. *Свободная мысль*. 2010. № 4(1611). С. 167–182.

3. Белоусов А. Что такое социологическая пропаганда? *Мониторинг общественного мнения : Экономические и социальные перемены*. 2018. № 3. С. 110–122. URL: <https://www.monitoringjournal.ru/index.php/monitoring/article/view/210/198>

4. Бродская О., Лысенко В. Человек в массе или человек массы? *Персонал*. 2004. № 3. С. 56–61.

5. Войтасик Л. Психология политической пропаганды. Пер. с польск. В. Н. Поруса. Москва : Прогресс, 1981. 281 с.

6. Володенков С. В. Современная политическая коммуникация как инструмент манипулирования общественным сознанием. *Вестник Московского*

университета. Сер. 12 : Политические науки. 2012. № 5. С. 89–103.

7. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва : ЭКСМО-пресс, 2001. 832 с.

8. Лавровский А. Американская социологическая пропаганда : [Сущность, концепции, методы – критический анализ]. Пер. с польск. Москва : Прогресс, 1978. 252 с.

9. Макаревич Э., Карпухин О. Игры интеллигентов, или Социальный контроль масс. Москва : Эксмо, 2003. 480 с.

10. Ольшанский Д. В. Психология масс. СПб. : Питер, 2002. 368 с.

11. Павлов Д. Природа политической пропаганды. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2005. № 5. С. 156–162.

12. Павлов Д. Теорія політичної пропаганди Г. Ласвелла. *Панорама політичних студій*. 2015. Вип. 13. С. 40–46.

13. Павлов Д. Теорія пропаганди Жака Эллюля. *Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]*. 2015. № 10(230). С. 198–211.

14. Почепцов Г. Информационные войны. Москва : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 2000. 576 с.

15. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. Москва : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 2000. 352 с.

16. Почепцов Г. Имиджелогия: [Инструментарий по управлению будущим]. 6-е изд, стер. Москва : СмартБук, 2009. 575 с.

17. Почепцов Г. Г. Пропаганда и контрпропаганда. Москва : Центр, 2004. 252 с

18. Почепцов Г. Модель пропаганды Жака Эллюля. URL: <https://psyfactor.org/lib/propaganda28.htm>

19. Пугачев В. П. Информационно-финансовый тоталитаризм: российский эксперимент по американскому сценарию. *Вестник Московского университета. Сер. 12 : Политические науки*. 1999. № 4. С. 3–32.

20. Святковська Ю. Ю. «М'яка сила» як інструмент зовнішньої політики держави *Наукові праці [Чорноморського національного університету ім. Петра Могили]*. Серія : Політологія. 2017. Том 297. № 285. С. 83–87.

21. Скуленко М. И. История политической пропаганды. Киев : Лыбидь, 1990. 164 [2] с.

22. Социологическая пропаганда. *Теория и практика пропаганды : Хрестоматия*. Вып. № 1 от 4.06.2011. 20 с. URL: http://www.rc-analitik.ru/propaganda/teoriya_i_praktika_propagandy_hrestomatiya/vypusk__1_sociologicheskaya_propaganda/

23. Феофанов О. А. Агрессия лжи. Москва : Политиздат, 1987. 319 с.

24. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. Пер с англ. ; науч. ред. Я. Н. Засурский. Москва : Мысль, 1980. 270 с.

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ В МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

FEATURES OF RESEARCHING THE LEVEL OF ANXIETY IN FUTURE PSYCHOLOGISTS

У статті представлено теоретичний аналіз підходів до вивчення феномену тривожності. Розглянуто рівні прояву тривожності, основні характеристики та симптоми. Тривожність у певній кількості притаманна кожній людині і є однією з характеристик особистості. Проте надмірна тривожність або, навпаки, низький рівень тривожності може свідчити про психічні порушення, а також заважати ефективній взаємодії із соціумом. Було встановлено, що тривожність притаманна всім віковим групам, проте можна припустити, що студентський вік, який припадає на ранню юність, є найуразливішим через велику кількість навантаження та стресових факторів.

Розглянуто типологічний аналіз тривожності, проведений дослідниками у сфері психології. Проаналізовано наукові праці вчених, які займаються розробленням методологічного інструментарію, що дає можливість проводити дослідження прояву феномену тривожності.

За допомогою методологічного інструментарію було досліджено прояви тривожності та самооцінку рівня тривожності у студентів спеціальності «Психологія». Результати дослідження показали, що більшість студентів має середній та високий рівні тривожності. Це свідчить про необхідність розроблення корекційної програми, спрямованої на зниження рівня тривожності у студентів. Адже цей стан може негативно впливати на психічний та фізіологічний стани студента і, як результат, погіршувати якість навчання, освоєння професійних навичок та мотивацію до виконання професійних завдань.

Ключові слова: тривожність, тривога, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, студенти.

The article presents a theoretical analysis of approaches to studying the phenomenon of anxiety. The levels of anxiety manifestation, main characteristics and symptoms are also considered. Anxiety in a certain amount is inherent in every person and is one of the characteristics of personality. However, excessive anxiety, or on the contrary, a low level of anxiety can indicate mental disorders, as well as interfere with effective interaction with society. It was established that anxiety is inherent in all age groups, but it can be assumed that the student age, which falls on early adolescence, is the most vulnerable due to the large number of workloads and stress factors.

The typological analysis of anxiety introduced by scientists is considered. The scientific works of researchers who are engaged in the development of methodological tools, which allow to conduct research on the manifestation of the phenomenon of anxiety, have been analyzed.

Manifestations of anxiety and self-assessment of the level of anxiety among students majoring in psychology were investigated with the help of methodological tools. The results of the study showed that the vast majority of students have medium and high levels of anxiety, which indicates the need to develop a collection program aimed at reducing the level of anxiety in students, which can negatively affect the mental and physiological conditions of the student and, as a result, worsen the quality of education, the development of professional skills and motivation to the performance of professional tasks.

Key words: anxiety, anxiety, situational anxiety, personal anxiety, students.

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.2>

Амплесва О.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Корпань А.Ю.

студентка VI курсу кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві зберігається тенденція швидкої зміни установок та особистісних цінностей. Унаслідок цього людина опиняється в ситуації постійної гонитви за тенденціями, які активно нав'язує суспільство. Швидкий темп розвитку та глобальність світових процесів вимагають від особистості навичок швидкого прийняття рішень, стресостійкості, а також ресурсів лабільності й адаптації. І все це на рівні розвинених професійних навичок. Постійне перебування у стані напруження, стреси та переживання призводять до підвищення рівня тривожності. Таке навантаження на нервову систему людини призводить до тривожних та

невротичних порушень у людей різного віку [4, с. 1]. Саме підвищена тривожність є найбільш поширеним явищем, яке формується як стійке новоутворення психіки людини та впливає на фізичне й психічне самопочуття особистості. Науковці зазначають, що останнім часом якість тривоги змінюється разом із навантаженням на психіку особистості та набуває характеристик глибокого новоутворення, що надалі ускладнює психотерапевтичну та психокорекційну роботу [4, с. 1]. Тому проблема тривожності залишається одним із найактуальніших досліджуваних феноменів.

Аналіз наукових досліджень. Дослідженням феномену тривожності особи-

стості займається велика кількість учених, наприклад: З. Фрейд, Ю. Ханін, Ч. Спілбергер, О. Холік, С. Томчук, І. Ясточкіна, К. Хорні, К. Ізард та ін. Прояви тривожності, її чинники та компоненти досліджували В. Астапов, П. Горностаєва, К. Ізард, Р. Мей, А. Мікляєва, Є. Новікова, Я. Омельченко, А. Парафіян, А. Прихожан, К. Роджерс, П. Румянцева, С. Рубінштейн, Г.С. Салліван та інші науковці.

Виклад основного матеріалу. З аналізу наукової літератури постає, що саме З. Фрейд уперше поставив та дослідив тривожність як психологічну проблему [4, с. 8]. Проаналізувавши результати терапії, З. Фрейд дійшов висновку, що тривожність є результатом неадекватного вивільнення лібідо, проте згодом, переосмисливши свою теорію, учений зазначив, що тривога є захисною функцією Его, яка спрямована на попередження особистості про небезпеку, яку необхідно зустріти. Таким чином, тривога є адаптивною реакцією особистості на загрозу [4, с. 9]. Згідно з теорією З. Фрейда можна виділити такі три види тривоги:

1) реалістичну тривогу – джерелом є емоції, а також страх, що може послаблювати можливість особистості ефективно боротися із загрозою;

2) невротичну тривогу – формується зі страху перед Ід та втратою контролю Его;

3) моральну тривогу – виникає через те, що Ід хоче виразити непристойні думки, а Super-Ego тисне почуттям провини.

Поряд із взаємозв'язком тривоги та страху особистості перед Ід, Его та Super-Eго австрійський психоаналітик Ч. Рікрофт пропонує таку класифікацію тривожних станів особистості:

1) тривожність – хвилювання, основною відмінністю від страху є переживання не за власні інтереси, а за інтереси близьких людей;

2) тривожність – передчуття, орієнтація на особистісні інтереси, основною відмінністю є ірраціональність;

3) тривога – настороженість, є синонімом передбачливості, допомагає особистості ефективно долати перешкоди;

4) тривога – відокремлення, почуття тривоги що розвивається через неможливість мати адекватні соціальні зв'язки;

5) інтервальна тривога – виникає через зниження авторитетності осіб, з якими інтералізується суб'єкт [2].

Ю. Ханін зазначає, що тривога є реакцією на соціально-психологічні стресори та характеризується:

– інтенсивністю, тобто реакція на стресор може варіюватися залежно від багатьох факторів;

– мінливістю в часі, тобто тривожний стан пов'язаний саме зі строком дії стресора на особистість;

– наявністю негативних переживань, побоювання, занепокоєння особистості стосовно ситуації;

– активацією вегетативної нервової системи, що може мати такі симптоми, як нудота, запаморочення, головний біль, сухість у роті, підвищення серцебиття та ін. [7].

Як зазначив А. Парафіян, одним із чинників прояву тривоги є неузгодженість із самооцінкою та рівнем домагань особистості. Інтенсивність прояву тривожності залежить від особистісних особливостей, проте тривожність є невід'ємною характеристикою для органічного розвитку особистості [1, с. 26].

Як було зазначено вище, тривожність може виникати в усіх сферах життя та негативно впливати на особистість, а як наслідок – ускладнити оволодіння новою професією та перешкоджати розвитку особистості. Як правило, вибір та освоєння професії припадає на ранній юнацький вік, що робить молодь однією з найбільш уразливих груп населення, які більше піддаються психічному навантаженню та схильні до підвищення тривожності [7].

Період вибору професії та перехід до юнацького віку створює велике навантаження на психіку особистості. Зокрема, абітурієнти стикаються з переживаннями вступних іспитів, змінами оточення, відсутністю звичного соціального середовища, до якого вони звикли. А отже, через велику кількість стресових факторів у студентів може підвищуватися рівень тривожності. Як наслідок, підвищений рівень тривожності може заважати ефективній адаптації у закладі вищої освіти, ускладнювати засвоєння нової інформації та освоєння професії.

Слід звернути увагу на дослідження тривожності О. Халік. Дослідниця визначає тривожність як чинник дезадаптації студентів-психологів під час здобуття професії та адаптації у закладі вищої освіти. У своєму дослідженні О. Халік визначає термін «особистісна тривожність», що розглядається на основі поєднання диференційного та функціонального підходів як стійке особистісне утворення, що включає фізіологічний, емоційний, когнітивний і поведінковий аспекти, характеризується підвищеною схильністю відчувати тривогу через реальні або уявні небезпеки, може виконувати конструктивну або деструктивну функцію [5, с. 4].

Вченими доведено, що тривожність впливає на емоційну, мотиваційну, когнітивну, психосоматичну сфери особистості. Вона може заважати виконанню професійно орієнтованих, психологічних завдань, що може виражатися у зниженні мотивації, погіршенні самопочуття, порушенні емоційного комфорту, неприйнятті себе, аутоагресії, замкненості, відстороненості від соціуму тощо. О. Халік підкреслює, що тривожність як деструктив-

ний фактор можна перетворити на конструктивний. Такого результату можна досягти за умови психологічного супроводу, створення програми корекції, яка буде спрямована на розвиток навичок регуляції та трансформації деструктивних наслідків тривожності у майбутніх психологів [5].

З аналізу літератури постає, що психічний феномен тривожності є поширеним явищем серед молоді та потребує психологічного супроводу під час адаптації студентів до нових умов. Тож нами було проведено дослідження на виявлення актуального рівня тривожності серед студентів-першокурсників спеціальності «Психологія».

Висновки з проведеного дослідження.

Діагностика була проведена серед студентів Чорноморського національного університету імені Петра Могили, спеціальності «Психологія». У дослідженні взяли участь 20 респондентів віком від 17 до 18 років. Опрацьований теоретичний блок дав нам змогу сформулювати методологічний інструментарій для проведення дослідження на визначення рівня тривожності особистості: «Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності» Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна), «Шкала тривожності» Дж. Тейлора (адаптація М. Пейсахова), «Шкала тривоги» Бека.

Аналіз результатів за методикою «Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності» Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна) показав,

що за шкалою ситуативної тривожності (СТ) в групі переважає низький рівень (60%) тривожності, середній рівень становить 35% респондентів і меншість досліджуваних мають високий рівень (5%) тривожності. Шкала особистісної тривожності (ОТ) показала такі результати: 60% досліджуваних мають середній рівень тривожності, 35% – високий рівень і 5% – низький відповідно. Отже, за результатами методики більша частина досліджуваних має низький рівень (60%) за шкалою СТ та середній рівень (60%) тривожності за шкалою ОТ. Результати дослідження представлені на рисунку 1.

Слід зазначити, що низький рівень ситуативної тривожності може негативно впливати на особистість та бути показником депресивного стану й низького рівня мотивації особистості. Зокрема, низький рівень реактивної тривожності може говорити про витіснення та подавлення особистістю високої тривожності для того, щоб не скомпрометувати себе.

За другою методикою «Шкала тривожності» Дж. Тейлора (адаптація М. Пейсахова) нами було отримано такі результати:

- високий рівень тривожності мають 30% досліджуваних;
- вище середнього – 15%;
- середній – 5%;
- нижче середнього – 15%;
- низький – 35%.

Результати дослідження представлені на рисунку 2.

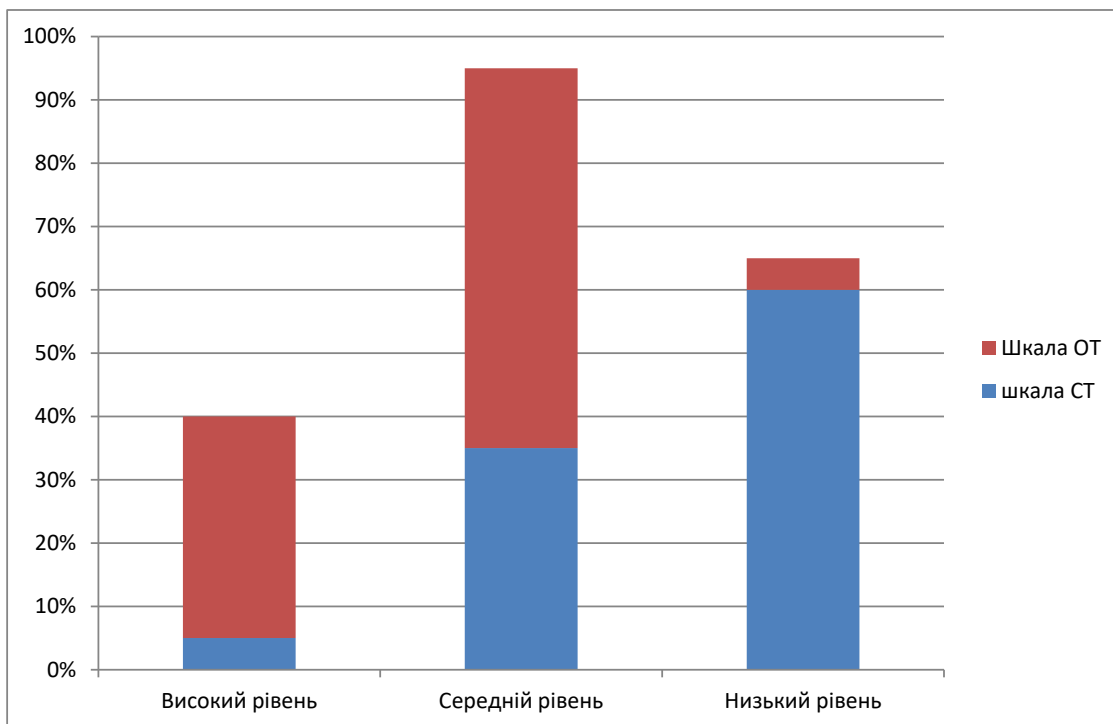

Рис. 1. Результати діагностики рівня ситуативної (реактивної) тривожності (Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна)

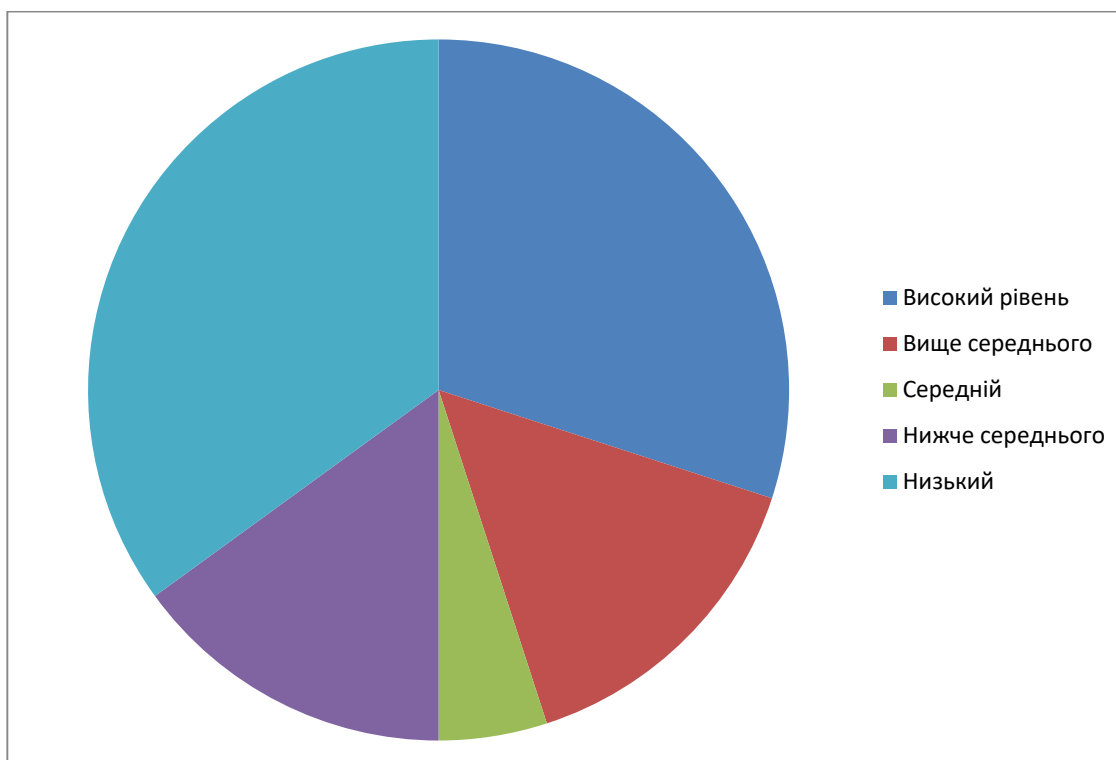

Рис. 2. Результати рівня тривожності (Дж. Тейлор)

Слід зазначити, що більшість студентів мають низький рівень (35%) і високий рівень (30%) тривожності. Такі показники можуть свідчити про різний рівень психічної готовності до стресових ситуацій та життєвих перешкод. У цьому разі студентам із низьким рівнем тривожності буде легше справлятися з перешкодами, оскільки в ситуаціях, які стосуються особистісних інтересів, вони мобілізують внутрішні ресурси та більш впевнено долають перешкоди.

Третя методика «Шкала тривоги» Бека показала такі результати. Середній рівень тривоги мають більшість досліджуваних студентів, що становить 40% від вибірки. Студенти з високим рівнем тривоги – 35%, нормальний рівень тривоги виявлено у 15% з усієї вибірки і 10% студентів мають легкий рівень тривоги. Результати за шкалою тривоги представлено на рисунку 3.

Після проведеного дослідження нами було визначено, що в більшості студентів зберігається середній рівень тривожності, що може свідчити про їхній стабільний емоційний стан і переважно сформовану життєву позицію. Людям із середнім рівнем тривожності притаманні дружні стосунки, товарицькість та помірна самооцінка. Тож можна зробити висновок, що студенти із середнім рівнем тривожності ефективніше адаптуються до нових умов, а також швидше створюють нові соціальні зв'язки, що допомагає в адаптації до

середовища закладу вищої освіти. За рахунок цього студенти із середнім рівнем тривожності легше сприймають інформацію, що допомагає їм в оволодінні професійними навичками.

Необхідно зазначити й той факт, що у певній кількості студентів зберігається високий рівень тривожності. У студентів із таким рівнем розвитку тривожності може спостерігатися надмірна емоційність та занижена самооцінка, що може ставати перешкодою у створенні нових соціальних зв'язків. Висока тривожність може сприяти зниженню працездатності, замовчуванню власних почуттів та зниженню стресостійкості. Студентам із таким рівнем розвитку тривожності буде складніше адаптуватися в нових умовах, як правило, вони складніше сприймають нову інформацію, а також важче переносять стресові ситуації. Високий рівень тривожності може заважати освоєнню професійних навичок та виконанню професійно-психологічних завдань. Крім того, студентам із високим і дуже високим рівнем тривожності рекомендується звернутися за психологічною допомогою, оскільки надмірна тривожність може супроводжуватися психічними розладами та загрожувати нормальній соціалізації особистості.

Таким чином, дефініцію «тривожність» можна розглядати як індивідуальну особливість людини щодо переживання почуття тривоги та очікування найгіршого результату. Тривожність може розглядатися як тимчасовий

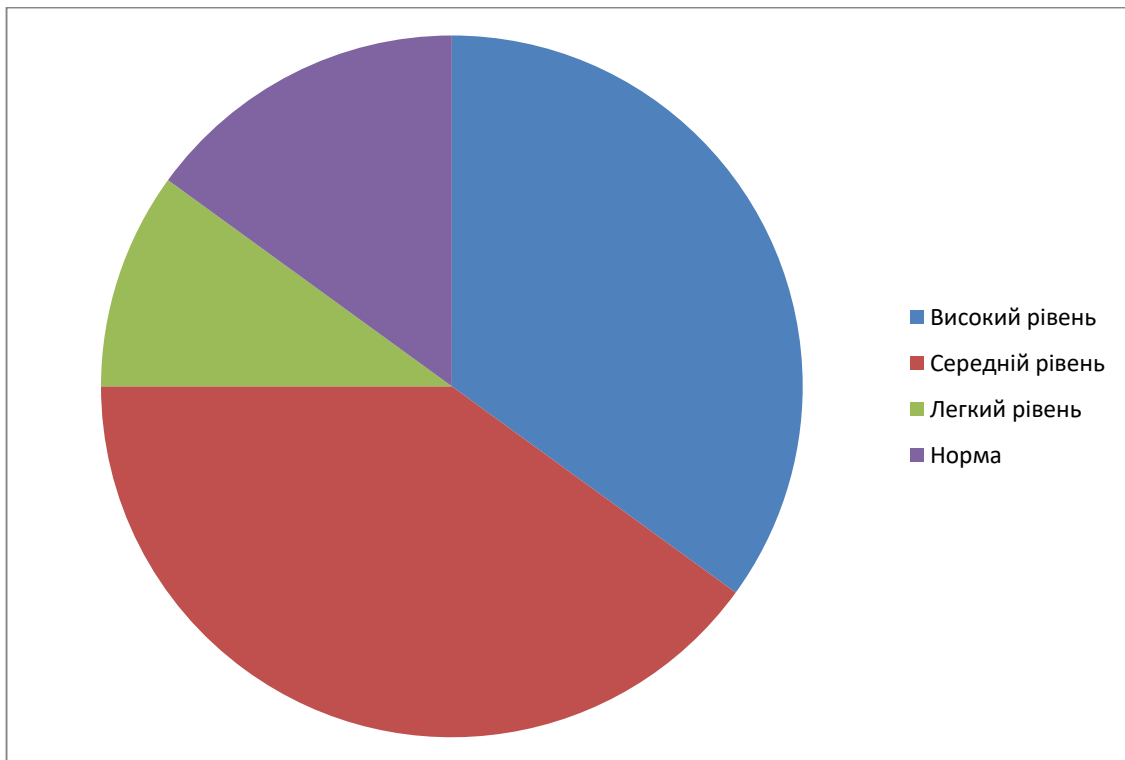

Рис. 3. Результати дослідження за методикою «Шкала тривоги» Бека

психічний стан, проте після тривалої дії стресових факторів може переростати в глибинне та стійке психічне формування.

Результати дослідження показали, що студенти є однією із соціальних груп, яка найбільше всього піддається стресовому навантаженню, а отже, має схильність до високого рівня тривожності. Тому для подальшої наукової розробки цієї теми нами буде проведено корекційну роботу для зниження підвищеного рівня тривожності у студентів-першокурсників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус Р.М., Саннікова І.С. Психологічні особливості тривожності студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Т. 2. № 5. С. 25-28.
2. Гринечко А. Типологія проявів тривожності в онтогенезі. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. Серія психологія особистості. 2011. № 2. С. 282–287.
3. Стрілецька І.І. Тривожність як індивідуальна властивість особистості (теоретичний аспект). *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Серія Психологічні науки. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 1 (46). С. 266-272.
4. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія]. Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
5. Халік О.О. Тривожність як чинник дезадаптації практичних психологів-початківців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук: спец.: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2010. 16 с. укр.
6. Ясточкіна І. Особистісна тривожність як соціально-психологічна проблема. *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. 2020. Випуск 6. С. 165–173.
7. Ясточкіна І.А. Прояви тривожності серед студентської молоді. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2014. № 1 (22). С. 173–180.

СЕКЦІЯ 3 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПЕДАГОГІВ CHARACTERISTICS OF EDUCATORS' SELF-ACTUALIZATION AND PROFESSIONAL BURNOUT

Для аналізу ефективності професійної діяльності педагогів у школах та вищих навчальних закладах використовуються різні критерії та досліджуються різні чинники, які негативно впливають на продуктивну взаємодію педагога з учнем, здобувачем вищої освіти, з колегами по роботі. Одним із таких чинників є професійна деформація у вигляді емоційного вигорання. Унаслідок теоретичного аналізу проблеми визначено, що терміни «емоційне вигорання» та «професійне вигорання» є синонімами й чітко не поділяються на дослідження станів та відносин працівників. Емоційне вигорання проявляється на зовнішньому рівні у зниженні працездатності та продуктивності, на суб'єктивному рівні – у зниженні самопочуття та суб'єктивного благополуччя. Показники організаційного середовища своєю чергою значимі для збереження продуктивності здоров'я співробітників, оскільки зусилля й емоції педагогів скеровуються або в самоактуалізацію і виконання педагогічної місії, або в боротьбу з тиском організаційного середовища та у проживання стресу й оволодіння ним. Важливість внутрішньої детермінації в регуляції станів педагогів, самоактуалізації як фактору повноцінного функціонування особистості та подолання професійного вигорання визначила мету цього дослідження – вивчити зв'язок самоактуалізації та професійного вигорання в педагогів. Завданнями нашого дослідження є вивчення динаміки процесу вигорання у працівників освіти протягом навчального року; дослідження особливостей самоактуалізації у вчителів та викладачів; класифікування педагогів за рівнем самоактуалізації та вигорання; виділення особливостей взаємозв'язку показників самоактуалізації та вигорання на трьох тимчасових зрізах.

Виявлено, що інтегральний рівень самоактуалізації негативно пов'язаний із рівнем вигорання в педагогів. Педагоги з високим рівнем самоактуалізації більш резистентні до вигорання, ніж педагоги з низьким рівнем самоактуалізації.

Ключові слова: самоактуалізація, професійне вигорання педагогів, емоційне виснаження, синдром емоційного вигорання, дезадаптація.

To analyze the effectiveness of the professional activity of schoolteachers and education specialists in higher education establishments, various criteria are used and various factors of negative impact on the productive interaction of educators with their students and colleagues are investigated. One of these factors is professional deformation in the form of emotional burnout. As a result of the theoretical analysis of the problem, it was determined that the terms "emotional burnout" and "professional burnout" are synonymous and are not clearly divided into the study of the states and working relationships between employees.

Emotional burnout is manifested on the external level in a decrease in work capacity and productivity, on a subjective level – in a decrease in well-being and subjective prosperous. Indicators of the organizational environment, in turn, are significant for maintaining the productivity of employees' health, since the efforts and emotions of educators are directed either through self-actualization and the fulfillment of the pedagogical mission, or through stress management and the fight against the pressure of the organizational environment.

The importance of internal determination in the regulation of educators' states, self-actualization as a factor in the full functioning of the personality and overcoming professional burnout determined the purpose of this study: to study the connection between educators' self-actualization and professional burnout.

The tasks of this study were to study the dynamics of the process of burnout among education workers during the academic year; research on the peculiarities of educators' self-actualization; determination of educators according to the level of self-actualization and burnout and highlighting the peculiarities of the relationship of indicators of self-actualization and burnout at three aspects. It was found that the integral level of self-actualization is negatively related to the level of burnout among educators. Educators with a high level of self-actualization are more resistant to burnout than educators with a low level of self-actualization.

Key words: self-actualization, educators' professional burnout, emotional exhaustion, emotional burnout syndrome, maladaptation.

УДК 159.964
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.3>

Большакова А.М.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
та педагогіки
Харківська державна академія культури

Віденєв І.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології та педагогіки
Харківська державна академія культури

Вступ. Проблематика професійного вигорання привертає увагу фахівців різних напрямів як психологів і фізіологів, так і педагогів. У дослідженнях показано, що тривала дія професійного чи організаційного стресу призводить до несприятливих наслідків. На перших

стадіях з'являється почуття незадоволеності результатами своєї діяльності, тенденція відмовитися від виконання завдань у ситуаціях підвищених вимог, невдач і поразок, потім знижується загальна психічна стійкість організму. Більш віддаленими, але неминучими наслід-

ками стають соматичні захворювання на тлі імунітету, що знижується. З іншого боку, стан війни з Росією, в якому знаходиться українське суспільство, створює стресогенне середовище, перебуваючи в якому, людина втрачає ті ресурси, які заклала в неї природа. Найбільш уразливими є представники професій, що допомагають іншим людям, які частіше за інших відчувають почуття внутрішньої емоційної спустошеності, що пов'язано з постійними соціальними контактами.

Гуманістичні завдання виховання та навчання молодого покоління в силах конструктивно вирішити педагоги, що володіють певними внутрішніми особистісними якостями (альтруїзмом, емпатією, духовними цінностями), що відносяться до своєї професії як до покликання, джерела реалізації потенціалу, що відчувають позитивні емоції [1, с. 402].

Професійна діяльність пред'являє високі вимоги до особистості педагога у зв'язку зі своїм емоційним, когнітивним, комунікативним навантаженням, відповідальністю за результати і самих учнів, великим робочим навантаженням. У разі, коли у педагога недостатньо особистісних ресурсів подолання професійних стресорів, професія не є покликанням, робота не цікава, а лише стомлива, важка, може формуватися комплексний негативний психофізіологічний стан – професійне вигорання. Велика кількість досліджень вигорання педагогів дозволяє розглядати його як один з провідних негативних психофізіологічних станів у педагогічній діяльності. Інтерес до проблеми професійного вигорання педагогів обумовлений складною природою цього феномена та його руйнівним впливом на особистість педагога, учнів та освітній процес загалом. Професійне вигорання – комплексний стан, що охоплює різні сфери особистості, всю психіку – на індивідуальному рівні, в міжособистісних стосунках та організації загалом.

Серед багатьох визначень психічного вигорання ми акцентуємо увагу на такому: психічне вигорання – це механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на надмірну дію, що психотравмує [2, с. 118]. Найбільш вивченою є тема, що стосується професійного стресу вчителів та лікарів, як представників професій, що допомагають. Існує таке визначення феномену, що відноситься до професії педагога: «Синдром психічного вигорання є складним структурно-динамічним утворенням, що формується в процесі педагогічної діяльності і є негативним ефектом професіоналізації». Деякі дослідники вважають, що для опису та дослідження емоційного вигорання немає єдиної пояснюючої концепції. Виділяють низку функціональних закономірностей наскрізного характеру, які

проявляються на всіх рівнях організації особистості. Застосовуючи методологію психічних станів та властивостей, формулюється теза про вигорання як про дезадаптаційний феномен. Психічне вигорання характеризується рядом функцій у процесі професійного становлення особистості, протилежних за напрямом традиційних функцій будь-якого психічного явища: антимотиваційної, антикогнітивної та дерегулятивної. Так вигорання протиставляється системі особистості та системі професійної діяльності.

Феномен вигорання у зв'язку зі своєю складністю та неоднозначністю має безліч корелятивів серед різних внутрішніх особистісних особливостей, станів та якостей, зовнішніх факторів та потребує комплексного підходу до діагностики [3, с. 86]. У сучасній психології існує безліч визначень професійного вигорання. Найбільш поширеним розумінням вигорання є розгляд його як стресової реакції у відповідь на робочі стресори (вигорання – сукупність стійких симптомів, що виявляються в негативних емоційних переживаннях, установках щодо роботи та суб'єктів ділового спілкування). Проте професійне вигорання нетотожне стресу, на думку Л.А. Китаєва-Смика, воно є "вигоранням душі".

Вигорання – більш комплексний стан, ніж стрес, що зачіпає ціннісно-смыслову сферу як екзистенційне явище, тісно пов'язане зі змістом професії та життя. З іншого погляду, вигорання – захисна реакція у вигляді економії емоцій, деформація особистості, функціональний стереотип, що дозволяє людині економно витратити енергетичні ресурси. Вигорання розглядається як системне комплексне явище (В.О. Орел, І.А. Курапова). Вигорання – стан, що проявляється на різних рівнях: індивідуальному, міжособистісному, груповому та в різних сферах: когнітивної, емоційної, поведінкової; системний феномен, що охоплює всі структурні рівні особистості: соціально-психологічний, особистісний, мотиваційний, регулятивно-ситуаційний. У найбільш загальному вигляді під професійним вигоранням педагогів розуміється системний, комплексний негативний психофізіологічний стан, що включає стресові прояви, захисну реакцію у формі економії емоцій, зміни ставлення до себе, навколишнім і професії, екзистенційні прояви (втрату сенсу, цінності професійної діяльності).

Важлива роль регуляції стану професіонала належить внутрішньої детермінації. Ряд авторів підкреслюють важливість внутрішніх детермінантів у регуляції станів педагогів. Так, наприклад, неузгодженість у мотиваційній сфері є детермінантою професійного вигорання та призводить до втрати відчуття сенсу професійної діяльності. І, навпаки, певні характеристики ціннісно-смыслові, морально-ду-

ховної сфер можуть сприяти резистентності особистості педагога до розвитку вигорання. Самоактуалізація може бути одним із факторів подолання вигорання у педагогів.

У західній психології самоактуалізація розглядається в роботах К. Гольдштейна (як фундаментальний процес у кожному організмі), К.Р. Роджерса (як процес реалізації людиною потенціалу з метою стати повноцінно функціонуючою особистістю), А. Маслоу (як прагнення самовтілення людини, до актуалізації закладених потенцій, прагненням ідентичності, коли людина може бути тим, ким може бути). Важливими особливостями розуміння самоактуалізації у вітчизняній психології є визначення самоактуалізації через категорію спрямованості та активності суб'єкта. На думку А.В. Брушлинського, найважливіша з усіх якостей людини – бути суб'єктом – «творцем власної історії, вершником свого життєвого шляху», ініціювати та здійснювати практичну діяльність, спілкування, поведінку, пізнання, споглядання та інші види специфічно людської активності (творчої, моральної) та добиватися необхідних результатів. У контексті цього підходу самоактуалізація сприймається як процес становлення людини суб'єктом власної життєдіяльності.

Ми розглядаємо самоактуалізацію як сукупність якостей особистості, цінностей, що становлять внутрішній потенціал, що детермінує резистентність особистості до негативних психофізіологічних станів у професійній діяльності.

У сучасній психології широко досліджується взаємозв'язок самоактуалізації з вигоранням у педагогів (О.І. Бабич, М.В. Агапова, J.R. Malanowski, P.H. Wood). Зазначається, що самоактуалізація – одне із найбільш значних системоутворюючих особистісних ресурсів подолання вигорання в педагогів. Потреба самоактуалізації, пов'язані з нею духовні цінності є чинниками, регулюючими стан педагогів (сприяють резистентності педагогів до вигорання).

Рівень вигорання взаємопов'язаний із особливостями прояву самоактуалізації у структурі особистості. Синдром вигорання педагогів пов'язаний з особливостями прояву самоактуалізації (чим сильніше вигорання, тим нижчий рівень самоактуалізації, і навпаки), що підтверджується дослідженнями західних психологів, які виявили негативні кореляції інтегрального показника самоактуалізації за методикою Шострома (Personal Orientation Inventory) зі шкалами Maslach burnout inventory у педагогів. Незважаючи на велику кількість досліджень професійного вигорання та самоактуалізації, недостатньо вивченою залишається проблема самоактуалізації педагогів щодо регуляції професійного вигорання.

Мета нашого дослідження – вивчити зв'язок самоактуалізації з професійним вигоранням у педагогів. Гіпотези дослідження: 1) педагоги з високим рівнем самоактуалізації більш резистентні до професійного вигорання, ніж педагоги із середнім та низьким рівнями самоактуалізації; 2) існує зворотний зв'язок між самоактуалізацією та вигоранням у педагогів. Предметом дослідження став взаємозв'язок професійного вигорання педагогів вищої школи та рівнем самоактуалізації.

Завдання дослідження:

1. Описати динаміку вигорання у освітян протягом навчального року.
2. Дослідити особливості самоактуалізації у вчителів та викладачів.
3. Диференціювати педагогів за рівнем самоактуалізації та вигорання.
4. Описати особливості взаємозв'язку показників самоактуалізації та вигорання на трьох тимчасових зрізах.

Учасники дослідження. У дослідженні взяли участь 80 осіб: 40 вчителів середньої школи (35 жінок та 5 чоловіків віком від 28 до 61 років, зі стажем роботи від 4 та до 36 років) та 40 викладачів ВНЗ м. Харкова (30 жінок та 10 чоловіків у віці від 27 до 60 років, зі стажем від 3 до 35 років).

Методики. Для збирання емпіричних даних використовувався комплекс методик для діагностики професійного вигорання, вивчення його структурно-функціональних особливостей: Опитувальник МВІ К. Маслач у адаптації Н.Є. Водоп'янової та Є.С. Старченкова (2001); «Емоційне вигорання» В.В. Бойка (1999). Самоактуалізація педагогів досліджувалась за допомогою «Самоактуалізаційного тесту» – прототипу методики Personal Orientation Inventory – POI Е. Шострома (1963) в адаптації Л.Я. Гозмана (1995).

Виклад основного матеріалу дослідження. У роботі використовувалися методи статистичного аналізу даних у пакеті SPSS for Windows 12.0 та Microsoft Office Excel 2003: аналіз достовірності відмінностей за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, критерію Вілкоксона, кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена), кластерний аналіз.

Дослідження проходило у три етапи: показники вигорання та самоактуалізації у вчителів та викладачів діагностувалися на початку, у середині та наприкінці навчального року, вигорання аналізувалося на трьох тимчасових зрізах, самоактуалізація – на одному, тому що не виявлено достовірних відмінностей між показниками самоактуалізації на трьох часових зрізах.

В результаті дослідження отримано, що відсоток освітян з високим рівнем показників ЕВ (емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції персональних досягнень), фаз

(тривожної напруги, резистентії, виснаження) та симптомів вигорання зростає від початку до кінця навчального року ($p < 0,01$). Загалом викладачі вузу більш резистентні до розвитку показників ($p < 0,05$), фаз та симптомів вигорання ($p < 0,01$), ніж вчителі шкіл.

У викладачів вузів вищий інтегральний показник самоактуалізації ($U=572$, $p < 0,05$) та спонтанності ($U=578$, $p < 0,05$), ніж у вчителів, у проявах інших показників самоактуалізації у вчителів та викладачів не виявлено статистично значимих відмінностей що дозволяє розглядати прояви самоактуалізації у педагогів загалом.

В результаті кластерного аналізу (Hierarchical cluster analysis) у групі педагогів було отримано три підгрупи.

Для освітян I підгрупи характерний високий рівень самоактуалізації. У педагогів проявляється здатність жити сьогоденням, пережити справжній момент життя у всій повноті, а не як фатальний наслідок минулого чи підготовку до майбутнього «справжнього життя». Педагоги здатні відчувати нерозривність минулого, сьогодення, майбутнього, бачити життя цілісним; їм властивий внутрішній локус контролю, незалежність, прагнення керуватися у житті власними цілями, принципами. У педагогів цієї підгрупи встановлено низький рівень вигорання.

У II підгрупу увійшли педагоги із середнім рівнем самоактуалізації. При середньому рівні всіх показників самоактуалізації у педагогів найбільше виражені спонтанність, самоповага, самоприйняття, що свідчить про здатність до природної, незапланованої заздалегідь поведінки, поваги до себе, прийняття себе такими, як є. У педагогів цієї підгрупи середній рівень вигорання.

У III підгрупу увійшли педагоги з низьким рівнем самоактуалізації. При порівняно низьких показниках у педагогів найменш виражений аспект підтримки, що свідчить про те, що у педагогів високий рівень залежності, конформності, несамостійності, зовнішній локус контролю. У педагогів цієї підгрупи високий рівень вигорання.

Таким чином, найбільш резистентні протягом навчального року до розвитку вигорання педагоги з високим рівнем самоактуалізації, тоді як найбільші показники вигорання у педагогів з низьким рівнем самоактуалізації (відмінності статистично значущі при $p < 0,01$).

У педагогів з низьким, середнім та високим рівнями самоактуалізації протягом навчального року інтегральний рівень самоактуалізації негативно пов'язаний із вигоранням ($r = -0,7$). У педагогів I та III підгруп виявлено велику кількість значних негативних кореляційних зв'язків між показниками самоактуалізації та рівнями

вигорання на трьох тимчасових зрізах ($p < 0,01$). Серед корелятивів вигорання у педагогів з високим рівнем самоактуалізації протягом навчального року виділяються: уявлення про природу людини ($r = -0,6$), креативність ($r = -0,6$), підтримка ($r = -0,6$), сензитивність ($r = -0,6$). Чим сильніше прояви незалежності в цінностях і поведінці педагога від впливів ззовні, незалежності у вчинках, прагнення керуватися в житті своїми цілями, принципами, неохильність до зовнішнього впливу, схильність сприймати природу іншої людини як позитивну, рефлексувати свої потреби, почуття, творча спрямованість, тим вони більш резистентні до вигорання.

У педагогів II підгрупи отримано мало кореляційних зв'язків вигорання із показниками самоактуалізації. Вигорання пов'язане з уявленням про природу людини в середині навчального року ($r = -0,5$), спонтанністю на початку ($r = -0,5$), у середині ($r = -0,5$) та наприкінці навчального року ($r = -0,5$). У педагогів із низьким рівнем самоактуалізації пізнавальні потреби ($r = -0,7$), спонтанність ($r = -0,8$), ціннісні орієнтації ($r = -0,5$) негативно корелюють із вигоранням. Чим більш виражені у педагогів цінності, властиві особистості, що самоактуалізується, прагнення до придбання знань про навколишній світ, здатність спонтанно, безпосередньо висловлювати свої почуття та емоції, можливість не прорахованої заздалегідь поведінки, тим нижчі показники вигорання у педагогів.

Синдром професійного вигорання в педагогів як стан особистості, що виникає в процесі професійної діяльності, являє собою складний процес орієнтації особистості у власному інтраіндивідуальному просторі, що містить психоконституційні особливості й суб'єктивно-особистісне ставлення до професійної діяльності, яке виявляється в порушенні аутоідентифікації особистості, злитті із середовищними впливами на основі емоційної залученості [4, с. 178].

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає підстави для таких висновків:

1) Професійне вигорання є системним, комплексним та динамічним станом. У педагогів прояви фаз, симптомів та показників вигорання посилюються від початку до кінця навчального року.

2) Загалом у викладачів вузу нижчі показники вигорання та вищий рівень самоактуалізації та спонтанності, ніж у вчителів, що може бути пов'язано з особливостями професійної діяльності та спілкування, організації праці в ЗВО та у школі та внутрішніми детермінантами педагогічної діяльності (мотивацією, спрямованістю, цінностями і смислами) вчителів та викладачів.

3) Найбільш резистентні протягом навчального року до розвитку професійного вигорання педагоги з високим рівнем самоактуалізації, тоді як найбільші показники вигорання у педагогів із низьким рівнем самоактуалізації.

4) Інтегральний рівень самоактуалізації негативно пов'язані з рівнем вигорання в педагогів.

Сукупні результати дослідження зумовлюють необхідність аналізу зовнішніх (діяльнісних) та внутрішніх (особистісно-психологічних) факторів, що пояснюють встановлений феномен значно більшої схильності вчителів загальноосвітніх шкіл, ніж викладачів ВНЗ, до професійної дезадаптації у вигляді синдрому емоційного вигорання. Такий підхід дозволить, на наш погляд, розглянути самоактуалізацію в аспекті саморегуляції як чинника подолання вигорання в педагогічній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Maslach C., Schaufeli W.B., Leiter M.P. Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 2001. Vol. 52. P. 397-422.
2. Олійник І. В. Причини виникнення та профілактика синдрому професійного вигорання у педагогів. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія. Педагогічні науки»*. 2017. № 1 (13). С. 118–125.
3. Купер К.Л., Дэйв Ф.Дж., О'Драйсколл М.П. Организационный стресс. Теории, исследования и практическое применение: пер. с англ. М.: Гуманитарный Центр, 2007. 336 с.
4. Підлипняк І. Ю., Дука Т. М. Професійне вигорання педагогів: профілактика та подолання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*: зб. наук. праць. К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. Випуск 69. С. 175-179.

СЕСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ ЯК ОСОБЛИВИЙ ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТРЕСОП ТРАВМИ

SEXUAL ABUSE OF CHILDREN AS A SPECIAL EXTREME PSYCHOLOGICAL STRESS INJURY

У статті зроблено аналіз сексуального насильства як специфічної психологічної травми, а також порівняно вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення цієї проблеми. Основна увага приділяється визначенню сутності терміна «сексуальне насильство» як екстремального психологічного стресора, пов'язаного з природою травми. Авторка підкреслює, що сексуальне насильство змінює погляд жертви на світ та оточуючих людей, вторгаючись у її систему переконань і нівелюючи її базові потреби в контролі та безпеці свого життя, у свідомості світу. Специфіка психологічних наслідків події, що травмує, полягає не тільки в тому, що відбувається негативна подія екстремальної інтенсивності. Втрата людиною контролю над тим, що відбувається, порушення особистих кордонів, тим паче в найбільш інтимній сфері, як це відбувається в разі сексуального насильства, завжди сприймається болісно. Учена доводить, що сексуальне насильство може спричинити підвищений ризик посттравматичного стресового розладу. Виділено категорії насильницьких дій та визначено їх негативний вплив на загальний розвиток дитини, розроблено психодіагностичну програму дослідження щодо виявлення жорстокого поводження з дитиною, а саме сексуального насильства над нею. Авторкою визначено особливості самоставлення осіб, які пережили насильство в дитинстві. У разі насильства над дітьми травмуюча подія, а найчастіше їхня тривала послідовність, відбувається ще у фазі формування особистості, ставлення до навколишнього світу, людей і самої себе. У дітей, які виростили в обстановці постійного насильства та приниження, формується спотворена картина світу, порушується природне почуття довіри до оточуючих і безпеки, знижується власна значимість та цінність. Констатовано той факт, що на психологічні наслідки сексуального насильства мають вагомий

вплив ставлення оточуючих людей (реакції важливих близьких), культурні установки.

Ключові слова: сексуальне насильство, дитина, жертва, психологічна травма, екстремальний стресор.

The article summarizes the analysis of sexual violence as a specific psychological trauma, as well as the same number of cases and foreign reports on this problem. The main respect is attached to the essence of the term "sexual violence" as an extreme psychological stressor associated with the nature of trauma. The author confirms that sexual violence changes the victim's view of the world and alienated people, invading the system and destroying its basic needs in control of the security of one's life, in the light of the world.

The specificity of the psychological consequences of the underestimation of trauma, is not only related to the fact that it is negative under the extreme intensity. The loss of human control over it, which is being violated, especially cordons, it is more in the most intimate sphere, as it is in times of sexual violence, it will always be painful. It is worth pointing out that sexual violence can cause a rise in the risk of post-traumatic stress disorder. The category of rape and their negative impact on the child's development was seen; The author is credited with the special self-determination of the osib, who survived violence in childhood. In times of violence against children, traumatic podia, and most often – ihnya trivala sequent, vydbuvayutsya on the phase of the formation of specialness, setting up to a superfluous light, people and oneself. In children, as they grew up in an environment of constant violence, that humiliation, a picture of the world is formed, the natural sense of trust is destroyed, and the importance and value are reduced. It was stated that on the psychological consequences of sexual violence, there is an important influence on the attitude of alienated people – the reactions of significant relatives, cultural attitudes.

Key words: sexual violence, child, victim, psychological trauma, extreme stressor.

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.4>

Велічко Г.В.

аспірантка кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Проблема сексуального насильства існує кілька століть, але предметом наукового інтересу стала лише на початку 70-х років нашого століття – у США, а потім у Європі. Нині у стані нашого суспільства можна назвати кілька тенденцій, які збільшують необхідність вивчення наслідків сексуального насильства. З одного боку, погіршується криміногенна обстановка, більш частими та повсякденними стають прояви девіантної поведінки, насильство набуває все більш витончених та жорстоких форм. З іншого боку, з розвитком суспільства наростає потреба кожної людини у повазі до приватності, особистої свободи та безпеки, що змушує гостріше реагувати на злочини проти

особистості. Крім того, в наш час знімаються багато табу, наприклад, на відкриті обговорення сексуальних тем. А можливості наукового, соціального і культурного обміну із зарубіжними вченими та соціальними працівниками, які все розширюються, дозволяють робити порівняння між ситуаціями в різних країнах і переймати накопичений у цій галузі досвід. Багато дослідників у розвинених країнах вивчали показники поширеності (Mathews et al., 2016), фактори ризику та захисту (Kaufman et al., 2016), а також стратегії профілактики (Morley & Higgins, 2018), щоб зменшити виникнення сексуального насильства, особливо в у контексті молодіжних організацій.

Гостра потреба в вивченні проблеми психологічних наслідків насильства взагалі та сексуального насильства зокрема закономірно обумовлює той факт, що перші праці, присвячені цьому питанню, мають характер методичних рекомендацій щодо надання психологічної, медичної, правової та соціальної допомоги постраждалим. Поява різних центрів допомоги жертвам насильства є важливим кроком на шляху вирішення проблеми, і психологи використовують досвід роботи з постраждалими, накопичений в інших країнах.

Так, D. Russella, D. Higginsa, A. Possob (2020) досліджували поширеність, фактори ризику та профілактичних втручань щодо сексуального насильства над дітьми. Їхнє дослідження було зосереджено на дітях дошкільного та молодшого шкільного віку. У своїй роботі вчені визначили профілактичні заходи щодо підтримки безпеки дітей та молоді в країнах, що розвиваються, від сексуального насильства.

Вчені J. Bart Klikaa, Janet Rosenzweigb, Zach Hinerc (2020) у своїй роботі наголошують на тому, що діти, які зазнали сексуального насильства, можуть страждати від величезних фізичних, емоційних та психологічних наслідків, багато з яких зберігаються протягом усього життя. Вони розглядають майбутні напрями запобігання сексуальному насильству над дітьми та екологічну структуру для розміщення стратегій запобігання сексуальному насильству над дітьми у соціальній екології (тобто індивідуальній, сімейній/спорідненій, общинній, громадській).

Таким чином, актуальність нашого дослідження визначається важливістю та назрілою потребою звернення до наслідків саме унікального, індивідуального травматичного досвіду, найжорстокішим прикладом якого є сексуальне насильство, а також необхідністю розгляду згвалтування як особливого екстремального психологічного стресора з урахуванням сучасних концепцій психології травми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Прояви насильства, жорстокого поводження в будь-якій формі його прояву впливає на всі аспекти розвитку дитини та накладає відбиток на фізичне та розумове здоров'я, на психіку та взаємини у суспільстві. За даними Finkelhor D., Dziuba-Leatherman J. (1994), відповідно до розробленої вченими класифікації, можна виділити три категорії насильницьких дій:

- пандемічна (що має поширений характер), до якої відносяться фізична та вербальна агресія між сиблінгами, фізичні покарання батьками дітей, злочинство, фізична та вербальна агресія з боку оточуючих, вандалізм, пограбування;

- гостра (має епізодичний характер), до якої належать згвалтування, фізична та сексуальна образа (зловживання), неналежний

догляд з боку батьків (зневажливе ставлення), викрадення дитини одним із членів сім'ї, психологічне насильство;

- екстраординарна (яка має надзвичайно рідкісний характер), до якої належать викрадення дитини сторонніми людьми, вбивство.

Українська дослідниця А. Резмер (2020) вважає, що «розповсюдженою причиною сексуального насильства над дітьми у сім'ях є наркоманія та алкоголізм, внаслідок чого у дорослих може виникати агресія, втрата контролю над своїми діями, гіперсексуальність. На другому місці – психічні порушення особистості, що також провокують агресію, депресивність, неадекватну поведінку, ненормальну реакцію на провокуючу поведінку дитини. Наступною, також доволі розповсюдженою причиною, виступають дитячі травми дорослого: агресивна поведінка батьків, згвалтування, булінг, неправильний сексуальний досвід».

Сексуальне насильство над дітьми як модель хронічної травми описують вчені Frank W. Putnam & Penelope K. Trickett (2016). Вони вважають, що вплив насильства в суспільстві є стресовим і суттєво сприяє миттєвим і довгостроковим проблемам психічного здоров'я. Підкреслюють той факт, що досліджень в цій галузі замало, потрібно звернути увагу на дослідження впливу хронічної екологічної травми на дітей, включаючи наслідки війни та жорстокого поводження з дітьми. Дослідження жорстокого поводження з дітьми, на думку вчених, є важливим джерелом інформації про вплив травми на дітей, оскільки воно спирається на проспективні та ретроспективні дослідження різноманітних теоретичних дисциплін. А також, вони констатують той факт, що наявність даних про гострий вплив жорстокого поводження з дітьми, про його хронічні наслідки дозволяє сформулювати психологічні та біологічні гіпотези на основі розвитку. Це має вплив на вивчення насильства в суспільстві на дітей та їх майбутне.

Метою статті є аналіз сексуального насильства як специфічної психологічної травми, а також порівняння вітчизняного та зарубіжного досвіду вивчення проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сексуальне насильство є інтенсивним стресором, який викликає як гострі, і довгострокові психологічні наслідки в більшості постраждалих. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначила сексуальне насильство як: «...залучення дитини до сексуальної активності, яку вона або він не повністю усвідомлює, на яку вона чи він не може дати поінформовану згоду, або на яку дитина не підготовлена з погляду розвитку і не може дати згоду, або яка порушує закони чи соціальні табу суспільства. Про сексуальне насильство над дітьми свідчить ця дія між дитиною та

дорослою чи іншою дитиною, яка за віком чи розвитком перебуває у відносинах відповідальності, довіри чи влади, причому дія спрямована на задоволення потреб іншої людини». (Всесвітня організація охорони здоров'я, 2003, стор. 75).

За Matthew Tull (2022) термін «сексуальне насильство» відноситься до ряду дій, які включають небажаний, примусовий або насильницький сексуальний контакт або поведінку. Сексуальне насильство може включати зґвалтування, спробу зґвалтування та будь-яку форму небажаних сексуальних дотиків. Дуже важливим є розуміння сутності цього терміну. Не розуміння того, що не тільки прямий сексуальний контакт, але й поведінка, небажані дотики є сексуальним насильством, дуже часто призводить до вторинної травматизації жертви й не уважної поведінки дорослих щодо сексуальної безпеки дітей.

В Європі жертвою сексуального насильства стає кожна п'ята дитина. У 70-85% випадків насильник – людина, яку дитина знає та якій довіряє. В Україні «17,6% дітей готові зустрітись з онлайн-незнайомцями в реальному житті, а за останній рік 1 із 4 дітей (23,5%) зіткнулися бодай із однією з форм сексуального насильства онлайн. 44,8% дітей не розповіли нікому, що зіткнулися з насильством в інтернеті. А 77,6% тих, хто поділилися історією, розповіли друзям і подругам, а не дорослим» (*Що робити, якщо дитина розповіла вам про насильство над нею і як правильно навчити безпеці*. Дата звернення 24.10.2022).

Правоохоронцями України у 2020 було відкрито 410 кримінальних справ щодо сексуального насильства над дітьми, а за два місяці 2021 – ще 70. Однак така кількість проваджень є незначною, адже здебільшого діти не повідомляють про насильство. Про це в інтерв'ю *hromadske* повідомив дитячий омбудсмен Микола Кулеба.

Сексуальне насильство як екстремальний стресор має свої особливості, пов'язані з природою травми: джерелом стресу є інша людина, причому взаємини гвалтівника та жертви відіграють істотну роль у подальших проблемах жертви. Сексуальне насильство включає як контактні, так і безконтактні форми насильства (Kloppen, Haugland, Svedin, Maehle, & Breivik, 2016; Mathews & Collin-Vezina, 2017). Також особливості, пов'язані з природою травми є і соціокультурними чинниками: на психологічні наслідки сексуального насильства мають важливий вплив ставлення оточуючих людей-реакції значних близьких, культурні установки.

Різноманітність ситуацій сексуального насильства породжує й розбіжності у постраждалих. Випадки можуть відрізнятися за тривалістю впливу, видом стосунків гвалтівника

та жертви. Як зазначає Finkelhor (Finkelhor, 1984), явище зґвалтування має дві сторони. З одного, це насильницький акт однієї людини над іншою, що включає застосування сили чи загрозу примусу до сексуального контакту проти бажання. Цей акт має на увазі якусь мотивацію з боку гвалтівника та специфічні наслідки для жертви.

Але у явища сексуального насильства є й інша сторона – це «ідея», яка може впливати і на поведінку гвалтівника, і на реакцію жертви, і на ставлення оточуючих до того, що сталося; ідея, що має довгу історію і обросла численними міфами, оточена думками та упередженнями. Багато що з цих міфів помилкові, або лише наполовину істинні, і іноді мають мало спільного з фактом зґвалтування. При вивченні реакції жертви на сексуальне насильство, психологам необхідно вивчати і «ідею», що включає набір соціальних і культурних змінних, які відіграють важливу роль у утворенні та динаміці психологічних наслідків зґвалтування. Певною мірою самі жертви, а оточуючі – здебільшого, реагують не тільки на «факт» зґвалтування, вони реагують на «ідею» зґвалтування. Думки, упередження та установки щодо сексуального насильства певною мірою впливають на те, чому відбуваються факти зґвалтування, як вони відбуваються, і які наслідки залишають у постраждалих (Finkelhor, 1984).

Висока латентність сексуального насильства служить, як вважає Finkelhor, підтвердженням його концепції про дві сторони цього явища. З одного боку, більшість людей вважають зґвалтування страшним злочином і теоретично визнають само собою зрозумілим, що постраждала та її близькі повинні зробити все, щоб гвалтівник був спійманий і суворо покараний. З іншого боку, залишається фактом те, що більшість жертв не звертаються за допомогою до правоохоронних органів, намагаючись уникнути розголосу та боячись негативної реакції до себе та своєї поведінки. Їхні побоювання, на жаль, не завжди марні. Жертви сексуального насильства часто стикаються з ганьбою та приниженням з боку поліції, знайомих та навіть близьких людей. Одна з домінуючих реальностей ідеї зґвалтування на противагу факту зґвалтування – це те, що ця подія часто накладає «стигму» більше на жертву, ніж на злочинця (Finkelhor, 1984).

Потрібно визнати, що якщо жертви зґвалтування і заявляють про те, що трапилось, то лише в дуже малому відсотку випадків подібне звернення має ефект.

Реакції постраждалих на різні види насильства відрізняються, починаючи від самої ситуації насильства та поведінки під час нападу та закінчуючи довготривалими проблемами та запитом звернення до професійної допомоги (Matthew Tull, 2022).

Людина, яка зазнала сексуального насильства, як правило, відразу після цього відчуває сильний стрес. Травма нападу може призвести до страху, гніву, вини, занепокоєння та смутку. Клеймо, пов'язане із сексуальним насильством, може викликати у деяких людей зняковілість або сором.

За думкою Matthew Tull, у тих, хто пережив сексуальне насильство, підвищена ймовірність розвитку симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР), таких як нічні кошмари та нав'язливі думки. Вони можуть відчувати, що вони завжди в небезпеці або повинні бути завжди напоготові, і можуть не довіряти іншим людям. Вчений вважає, що сексуальне насильство може спричинити підвищений ризик посттравматичного стресового розладу.

За його словами, посттравматичний стресовий розлад досить поширений серед людей, які зазнали сексуального насильства. Одне дослідження показало, що приблизно 70% тих, хто пережив сексуальне насильство, зазнають серйозних травм, при цьому 45% повідомляють про симптоми посттравматичного стресового розладу (Matthew Tull, 2022).

Для більш глибокого розуміння сексуальної травми, розкриємо її сутність. І. Загайкевич вкладає в сутність сексуальної травми таке:

«– «Ненормальне» сексуальне переживання;

– «Сексуальні дії, в які втягуються діти і підлітки, що перебувають в положенні залежності і, за своїм розвитком, не дозріли для повного усвідомлення ситуації і, відповідно, не можуть дати свою згоду на ці дії». (Lucy Berliner)

– Фізичні або психічні посягання на сексуальну недоторканість дитини.

– Переслідування з натяками на секс, виставлення напоказ статевих органів, сексуальні ласки, участь або присутність дитини при порнографічних фото або відеозйомці, участь в акті онанізму або безпосередньо статевому акті (вагінальному, анальному або оральному)» (Загайкевич, 2017: 2-3).

Насильство над дітьми – це реальна загроза для розвитку суспільства. Адже соціально неприйнятна поведінка стосовно дитини зі значним ризиком заподіяння їй фізичної чи психологічної шкоди, в подальшому формує соціально-дезадаптовану особистість, не здатну створювати повноцінну сім'ю, бути гарними батьками, а також є поштовхом до відтворення жорстокості по відношенню до власних дітей (Загайкевич І., 2017).

На базі Одеського обласного медичного центру психічного здоров'я було проведено дослідження стану дітей, які постраждали від сексуального насильства. Програму дослідження склали такі методи, як клініко-біографічний (аналіз документації, включене спостереження) та такі психодіагностичні методики, як «Інтерв'ю для виявлення ознак посттравма-

тичного стресу у дітей», Шкала особистісної тривожності для учнів 10-13 років, Методика діагностики уявлень дитини про насильство «Незакінчені речення», Дитяча шкала для діагностики тяжкості реакції на травматичний стрес (Р. Пінос, А. Стенберг, 2002), Опитувальник агресивності А. Басса – А. Дарки. Проективні методики «Неіснуюча тварина» та «Дім. Дерево. Людина».

Отримані дані можуть бути основою вивчення наслідків екстремального травмуючого досвіду, що дає можливість як кількісного, і якісного аналізу. Для практичної роботи психологів із жертвами сексуального насильства, крім загальних, статистичних відмінностей між групами постраждалих, корисно звернути увагу і на їх індивідуальні відповіді, щоб зрозуміти, в якому напрямку потрібна робота.

Спільними симптомами посттравматичного стресового розладу після сексуального насильства є нав'язливі думки, спогади, підвищена пильність та уникнення. Постраждалі від сексуального насильства відчувають різні страхи, гнів, депресію, проблеми із самооцінкою, різноманітні психосоматичні симптоми. Також можуть виникати інші симптоми, такі як безсоння, нічні кошмари, втома та головний біль. Як реакція на подію виникають проблеми самотності, відчуженості та спустошення, відчуття відсутності майбутнього та життєвої перспективи, втрати контролю, незнання власних бажань та втрати інтересу до життя, невпевненості у собі, проблеми взаємовідносини з іншими. Виникають різні сексуальні дисфункції психогенного характеру.

У разі насильства над дітьми травмуюча подія, а найчастіше – їхня тривала послідовність, відбуваються ще на фазі формування особистості, ставлення до навколишнього світу, людей і самого себе. У дітей, які виростили в обстановці постійного насильства та приниження, формується спотворена картина світу, порушується природне почуття довіри до оточуючих та безпеки, знижується власна значимість та цінність. Людина, що формується в таких умовах, часто просто не знає іншого способу ставлення до миру та взаємодії з іншими, ніж агресія, захист і недовіра, що у свою чергу породжує нове насильство.

У постраждалих від сексуального насильства знайомими вище рівень депресії, вони більше звинувачують себе у тому, що сталося. Для тих, хто пережив насильство з боку незнайомця, характерне зниження почуття справедливості і контрольованості подій (перевага надається принципу випадковості). Сексуальне насильство змінює погляд жертви на світ і оточуючих людей, вторгаючись у її систему переконань і нівелюючи її базові потреби у контролі та безпеці свого життя, в свідомості світу. Специфіка психо-

логічних наслідків події, що травмує, полягає не тільки в тому, що відбувається негативна подія екстремальної інтенсивності. Втрата людиною контролю над тим, що відбувається, порушення особистих кордонів, тим більше в самій інтимній сфері, як це відбувається у разі сексуального насильства, завжди сприймається болісно. Додаткова проблема полягає в деякій «вторинній» реакції – людина не просто переживає, що з нею сталася екстремальна негативна подія, але їй обов'язково треба зрозуміти, чому так могло статися і сталося, знайти, який це має сенс, відповісти на питання «Чому це сталося саме зі мною?», «Що я зробив не так?» і «Як тепер жити далі?» Особливо ці питання характерні й у жертв сексуального насильства. Вивчення жертв показує, що травма, яка йде за зґвалтуванням, має характер індивідуальний та приватний. Іноді саме рівень жорстокості стресора істотно впливає на реакцію жертви. Постраждалих від сексуального насильства відрізняють знижені показники ставлення до людей і сприйняття власного контролю над подіями, що відбуваються. У разі сексуального насильства над дітьми в сім'ї, проблема відносини з оточуючими, з протилежною статтю, порушення сприйняття себе та власного тіла постає ще гостріше. Ті, хто пережили насильство в дитинстві найчастіше не вміють говорити «ні», не цінують себе як особистість, сприймають себе зганьбленими, недостатньо поважають себе і не впевнені в собі. З цих причин велика ймовірність того, що у дорослому віці вони будуть зґвалтовані знову. Жертви сексуального насильства у дитинстві мають підвищену ймовірність повторного нападу у дорослому житті. Очікування агресії може навіть викликати поведінку, що провокує. Ці зміни мають довгостроковий характер.

Висновки з проведеного дослідження.

Наше дослідження показало, що основними довгостроковими наслідками пережитого сексуального насильства є зниження довіри до людей і ослаблення почуття власного контролю над подіями, що відбуваються. Можна припустити, що основна терапевтична робота з дітьми, які постраждали від сексуального

насильства, має вестись саме у цих напрямках, а також у відновленні самоцінності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Джудіт Герман. Психологічна травма та шлях до видуження: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 424 с.
2. Загайкевич І. Проблема сексуального насильства над дітьми. Вінниця, 2017. <http://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/dep-ohor-zdor/nasylstvo1.pdf>
3. Краснокутський М. Деякі аспекти щодо надання психологічної допомоги дітям, які пережили насильство. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2015. Вип. 17. С. 68-74.
4. Резмер А. Сексуальне насильство над дітьми в сім'ях як соціальна проблема: причини та шляхи запобігання. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/39898/1/S_r_i_s_X_2020-208-210.pdf
5. Що робити якщо дитина розповіла Вам про насильство над нею і як правильно навчити безпеці. URL: <https://nus.org.ua/articles/shho-robyty-yakshhodytyna-rozpozvila-vam-pro-nasylstvo-nad-neyu-i-yakyh-pravyl-bezpeky-navchyty/>
6. Andrew Lowe, Krystal Schaffer. Chapter Twenty – Understanding multitudinous and collaborative investigative responses to child sexual abuse. *Child Sexual Abuse Forensic Issues in Evidence, Impact, and Management*, 2020. P. 421-434. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-819434-8.00020-9>
7. J. Bart Klika, Janet Rosenzweig, Zach Hinerc. Chapter Twenty-Nine – Prevention of child sexual abuse. *Child Sexual Abuse Forensic Issues in Evidence, Impact, and Management*, 2020. P. 643-656. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-819434-8.00029-5>
8. Matthew Tull. Understanding PTSD After Sexual Assault. URL: <https://www.verywellmind.com/symptoms-of-ptsd-after-a-rape-2797203>.
9. D. Russella, D. Higgins, A. Possob. Preventing child sexual abuse: A systematic review of interventions and their efficacy in developing countries. *Child Abuse & Neglect*. Vol. 102. April, 2020. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104395>
10. Frank W. Putnam & Penelope K. Trickett. *Child Sexual Abuse: A Model of Chronic Trauma. Psychiatry*. 56:1, 2020. 82-95, DOI: 10.1080/00332747.1993.11024623
11. Finkelhor D., Dzuiba-Leatherman J. Victimization of children. *American Psychologist*. 1994. vol. 49. 3. P. 173-183.

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВОСПРИЯТИИ ИНФОРМАЦИИ СТУДЕНТАМИ

THE ROLE OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PERCEPTION OF INFORMATION BY STUDENTS

У статті розглядаються питання засвоєння інформації, яку передають комунікативні технології, студентами в умовах вищої школи в сучасний період. Наголошено на тому, що глобалізація та науково-технічний прогрес у світі зробили необхідним застосування нових технологій в освітньому середовищі кожної країни. Причиною цього також є досвід отримання студентами важливої для їхнього життя та освіти інформації за допомогою нових технологій. У попередньому дослідженні, проведеному зі студентами, з'ясовано, що вони вважають за прийнятне, щоб навчальні матеріали подавалися здебільшого у вигляді відео- та аудіотекстів, слайдів або практичних дискусій. Інші практичні роботи студенти також вважають важливими, але відсоткові показники відносно невисокі. У статті зазначається, що багато студентів легше засвоюють матеріал під час дискусій. Існування цих відмінностей пов'язане з різним стилем їх розуміння матеріалу, що вивчається. Автор доходить висновку, що в учнів досить розвинені когнітивні здібності та вміння сприймати інформацію, що передається комунікативними засобами. Ще одна проблема, встановлена у процесі аналізу, пов'язана з технічними проблемами щодо представлення інформації учням. У зв'язку із цим до статті також включено пропозиції студентів. Автор показує важливість пошуку альтернативних шляхів з урахуванням наявних труднощів. Під час роботи з інформацією, що передається комунікаційними технологіями, процес її осмислення та формування знань на цій основі глибший і не зводиться лише до отримання інформації. У цей час студенти також одержують додаткову інформацію. Вони, працюючи з нею, стикаються з новими ідеями. Найголовніше те, що вони знайомляться із засобами сприйняття, що відповідають їхньому когнітивному стилю. У роботі з інформацією вони віддають перевагу визначенню інструментам. У такий спосіб можна продуктивніше сприймати цю інформацію.

Ключові слова: спілкування, комунікативні технології, пізнавальні процеси, сприйняття, мислення, інформація, знання.

The article deals with the issues of assimilation of information transmitted by communication technologies by students in the conditions of higher education in the modern period. It is noted that globalization and scientific and technological progress in the world have made it necessary to use new technologies in the educational environment of each country. The reason for this is also the experience of obtaining information important for their life and education with the help of new technologies. In a preliminary study conducted with students, it was found out that they consider it acceptable that educational materials be presented more in the form of video and audio texts, slides or practical discussions. Students also consider other practical work important, but their percentages are relatively low. The article notes that many students learn the material more easily during discussions. The existence of these differences is due to the different style of their understanding of the material being studied. The author comes to the conclusion that students have sufficiently developed understanding abilities and the ability to perceive information transmitted by communicative means. Another issue noted here relates to technical issues in delivering information to learners. In this regard, the article also includes suggestions from students. The author shows the importance of finding alternative ways, taking into account the existing difficulties. When working with information transmitted by communication technologies, the process of their understanding and the formation of knowledge on this basis is deeper, and is not limited to obtaining information. At this time, students also receive additional information. They come up with new ideas while working on it. Most importantly, they are introduced to the means of perception appropriate to their cognitive style. When working with information, they prefer such tools. As a result, this information can be more productively perceived in this way.

Key words: communication, communication technologies, cognitive processes, perception, thinking, information, knowledge.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.5>

Гасанова М.Ф.
старший преподаватель кафедры психологии
Азербайджанский университет языков

Введение в проблему. Происходящая в мире научно-техническая революция создала взаимные обязательства в установлении политических, экономических, культурных и социальных отношений между странами. Например, американские политики и бизнесмены, экспортирующие в мир высокие технологии, заинтересованы в обладании и использовании современных технологий своими коллегами в других странах для регулирования коммуникативных отношений. В противном случае взаимные отношения не могут быть реализованы. Вот почему работа в этой области расширилась уже с конца XX века.

Страны, которые признали важность глобализации и то, что отставание от научно-технического прогресса не даст преимуществ ни одному обществу, также начали брать на себя обязательства. Этот процесс не ограничивался только техническим оснащением и дополнительным обучением личного состава. Были также реализованы комплексные проекты и программы по формированию технических, коммуникативных и ИКТ-компетенций у студентов, получающих профильное образование, что послужило основой для расширения возможностей понимания студентами информации альтернативными способами.

В результате система высшего образования в целом вступила в новый качественный этап.

Степень исследованности проблемы.

В этой связи М.С. Махмудов отмечает, что «добровольно присоединяясь к Болонской декларации (1999 г.), страны-участницы берут на себя определенные обязательства, в рамках которых с 2005 г. будет запущено европейское приложение к дипломам бакалавров и магистров, а к 2010 г. было предложено осуществлять реформу системы образования в соответствии с принципами Болонского процесса. На конференции, состоявшейся в Бергене (Норвегия, 19 мая 2005 года) Азербайджан присоединился к Болонскому процессу и был избран его полноправным членом» [2, с. 6].

Еще один шаг, предпринятый для того, чтобы быть готовым к инновациям и новаторским изменениям в образовании, был связан с пересмотром учебных планов и повышением творческой активности преподавательского состава. Так, «в рамках Болонского процесса в настоящее время, в связи с созданием каких-либо рамочных стандартов содержания образования по профилям, высшая школа может на добровольной основе гармонизировать свои учебные планы с европейскими рекомендациями. Вуз может применять интерактивные формы обучения в более широком масштабе. Процесс анализа учебных планов поможет повысить творческую активность профессоров и преподавателей, требовательно мотивировать их, по-новому взглянуть на содержание высшего образования» [2, с. 125-126].

Р.Л. Султанов и К.Ф. Шахбазлы также подчеркивают преимущество новых путей, говоря о демократизации и гуманизации педагогического процесса в высших учебных заведениях. «Воспитание студентов очень сильно зависит от формирования благоприятной среды в педагогическом коллективе, личности учителя, ректора-преподавателя, отношений учитель-учитель» [3, с. 59], не должно зависеть от количества студентов в аудитории. Каждый студент находится под пристальным вниманием преподавателя во время лекций и занятий, учебно-воспитательный процесс построен таким образом, что сильные и слабые студенты могут работать с интересом в одинаковой манере. Для того чтобы студент мог свободно работать, учитель должен проделать большую работу по развитию его понимания, нахождению основы изучаемой темы и созданию интереса. Учитель старается заставить ученика свободно доказывать свое мнение спорными вопросами по теме» [3, с. 71].

В этом случае, безусловно, необходимо рассматривать, принимать и использовать коммуникативные технологии как эффективное средство понимания информации. Мы

установили из предыдущего анализа, что понятие «общение» многогранно, потому что сам этот процесс сложен и многогранен. Это понятие имеет множество значений, отражающих суть подходов к нему. При передаче и обмене информацией между людьми и т.д. связь между разными объектами (способы связи, средства и механизмы, то есть каналы связи между объектами), средства связи между ними, а также разные их формы тесно соотносятся друг с другом. О.Л. Гнатюк констатирует, что средства коммуникации в современное время удовлетворяют ряду требований, и относит к ним следующее [4, с. 9-10]:

- изучение научной сущности понятия «коммуникация» («социальная коммуникация», «основы теории коммуникации» и др.);
- типология социального общения по уровню, форме и видам;
- общение как средство взаимодействия и восприятия, диалога, экзистенциальных, личностных, убедительных, императивных и манипулятивных межличностных отношений;
- условия успешного коммуникативного поведения и эффективного общения, способы преодоления коммуникативных препятствий, «открытые» и закрытые «сигналы» основных видов вербального и невербального общения;
- актуальные проблемы межкультурной (МКК), этнокультурной коммуникации и проблемы этнической идентичности, основные модели МКК и стратегии адаптации, такие как освоение иной культуры, некоторые особенности коммуникативного поведения и др.

Задача исследования. В статье поставлена цель определить роль коммуникативных технологий в успешном восприятии информации студентами вузов и ее переработке. Для этого было проведено исследование, итоги которого здесь представлены.

Основное содержание.

О характере познавательной деятельности студентов вузов. Познавательная деятельность обучаемых не ограничивается только восприятием информации, но и обеспечивает взаимодействие познавательных процессов и активацию обоих полушарий головного мозга. Особенно это проявляется при обучении на основе анализа, синтеза, обобщения, сравнения и классификации. При этом происходит активизация студентов коммуникативными технологиями:

- опора на естественные психофизические показатели позволяет ему сделать правильный выбор;
- этот выбор и деятельность приводит к определенным изменениям индивидуальных характеристик, актуализации новых возможностей.

В среде высшей школы эффективное осмысление учебной информации происходит

в специально созданных условиях: на занятиях, лекциях, семинарах и т.д. На сегодняшний день в семейном воспитании существуют различные подходы к особенностям усвоения информации, передаваемой обучаемым, формированию новых знаний в процессе обучения. Если мы говорим о восприятии знаний, передаваемых коммуникативными технологиями, то прежде всего следует кратко остановиться на психологической сущности самих знаний.

Обращает на себя внимание еще один важный вопрос в этой области. Так, А.А. Ализаде и Х.А. Ализаде подчеркивают подход к получаемым в образовании знаниям с социальной точки зрения: «Умственное развитие учащихся следует оценивать как одну из основных социальных функций школы, но как бы ни был важен вопрос само по себе, необходимо анализировать ее не только как масштабную психолого-педагогическую проблему, но и как глубокую социальную проблему, чтобы объяснить значение психического развития» [1, с. 19].

В современном образовании учебная деятельность субъекта рассматривается с точки зрения познавательной и творческой деятельности в целом, а не преимуществ отдельных познавательных процессов (мышления и памяти). В результате формируется когнитивная основа знаний. В связи с этим более важен комплексный подход к получению знаний и деятельности понимания в целом [5, с. 20].

Д. С. Гнедих утверждает, что если говорить о соотношении понятий «информация» и «знание», то следует обратиться к широко распространенной в настоящее время DIKW-модели (англ. данные, информация, знание, мудрость). «знания», «информация», «доказательства» и «разум» представлены в виде иерархической системы, в которой каждый уровень является основанием и дополнением к предыдущему (рис. 1). Первый уровень – свидетельство-данные. На их основе строится информация. Далее идет знание. На последнем уровне стоит разум.

Описание, представленное Д.С. Гнедих, важно для предотвращения споров, связанных с такими понятиями, как информация, знание, для выделения роли самостоятельных фактов, свидетельств и событий в этом процессе. Чтобы интерпретировать события и факты, человек должен думать, войти в мир знаний и воспользоваться помощью социального мышления. Другими словами, происходит ряд процессов по преобразованию полученной информации в знания. Студент работает с доказательствами, превращает их в знания с помощью необходимой информации, а за счет развития личностных компетенций формируется мышление для достижения успеха

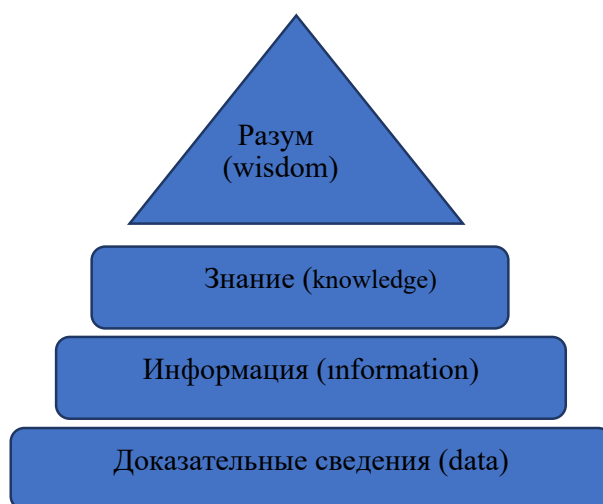

Рис. 1. DIKW-модель: отношения между «доказательством», «информацией», «знанием» и «разумом»

в жизни и построения карьеры в сфере специализации.

Еще одно преимущество коммуникативных технологий в восприятии информации студентами заключается в том, что в познавательных процессах устанавливаются новые связи:

- происходит альтернативное знакомство с объектом или событием;
- проводится его более широкий анализ;
- идет поиск общих и специфических признаков, сходств и различий;
- определяется место и роль в системе образов и событий;
- информация не ограничивается своим содержанием, как это происходит в социальной среде, появляется возможность сочетать уже заученную информацию с новой, полученной от другого человека, социальный и эмоциональный интеллект также развивается благодаря мышлению и пониманию вместе с группой;
- появляется возможность вынести объективное суждение на максимально высоком уровне, прийти к логическому завершению, к выводу.

На основании сказанного можно сделать вывод, что положительные результаты, полученные благодаря созданным условиям для процессов восприятия с помощью коммуникативных технологий в вузовской среде, вытекают из общих условий усвоения информации и формирования знаний. Это означает, что инновационные технологии, используемые в настоящее время в восприятии информации в мире, являются потребностью времени. Поэтому они необходимы и имеют важные аспекты. Этот способ «создает новое отношение к правильному восприятию материала, в то же время различаются и глубина и каче-

ство мыслительных операций, он придает объем и широту мышлению» [5, с. 36].

Одно из интересных и эффективных исследований этой проблемы было проведено в лаборатории Массачусетского технологического института под руководством С. Пейперта. Задача исследования состояла в том, чтобы найти способы создания новых способов мышления. Известно, что мышление XXI века больше основано на возможностях компьютера. Одной из главных задач исследования, например, было соединить реальные, бытовые представления студентов с основными, исходными желаниями. Исследование исследовательской группы С. Пейперта показало, что в этом случае компьютер может оказать нам двойную помощь [6].

Во-первых, наши интуитивные представления о реальности (детские желания, мечты о будущем и т. д.) собираются в компьютерной программе. Последующие процессы становятся более доступными для оценки и осмысления. Мы настраиваем наш процесс восприятия в этом направлении, контролируем его и мотивируем.

Во-вторых, мы можем использовать компьютерное программирование для переделки наших идей, нашей интуиции. В результате компьютер позволяет нам связать научные знания с личной информацией. Мы получаем возможность приблизить это научное знание к нашему личному знанию, сделать его личным, достигнув своих жизненных целей.

Как видно, опыт С. Пейперта и его коллег, о которых идет речь, всесторонне доказывает и уточняет преимущества восприятия информации с помощью коммуникативных технологий. Этот процесс заключается не только в том, чтобы попасть в компьютер, но и в том, чтобы найти новый способ мышления с помощью компьютерного программирования. С другой стороны, исследования С. Пейперта выявили глубокую социально-антропологическую природу использования этого «технического приема», способного решить задачи реконструкции интуиции путем формирования у учащихся нового типа мышления.

Мы выбрали объекты исследования для выяснения вопроса о восприятии студентами информации, передаваемой с помощью коммуникативных технологий. Мы провели наше первоначальное исследование в Азербайджанском университете языков и Университете Одлар Юрду. Мы отобрали по одной группе студентов с каждого из II-III курсов по каждой соответствующей специальности в обоих вузах.

Азербайджанский Университет Языков:

– Факультет социально-психологической службы образования.

– Факультет международных отношений и регионоведения.

Университет Одлар Юрду:

– Факультет социальной работы и психологии.

– Факультет международных отношений.

В целом в предварительном исследовании приняли участие 68 студентов Азербайджанского университета языков и 56 студентов Университета Одлар Юрду (всего 124 студента). Сначала мы провели анкетирование студентов.

Анкетный опрос.

Дорогой студент! Этот опрос связан с тем, как студенты воспринимают информацию, передаваемую коммуникационными технологиями, используемыми в университете, где вы учитесь. Нашей целью при проведении опроса является определение состояния использования педагогами коммуникативных технологий в образовательном процессе, ваших пожеланий и предложений в этой области. Пожалуйста, будьте искренними.

Вуз ...

Специальность...

Курс ...

Вопросы:

1. Какие коммуникативные технологии чаще всего используют преподаватели вашего вуза? Обведите номер предпочтительных вариантов: лекция; 2) обсуждение; 3) видеолекция; 4) семинар; 5) лабораторная работа; 6) практическая работа; 7) самостоятельная работа; 8) совет; 9) разговор; 10) проективная презентация со слайдами.

2. Каким из этих способов вам легче понять передаваемую информацию?: 1) лекция; 2) обсуждение; 3) видеолекция; 4) семинар; 5) лабораторная работа; 6) практическая работа; 7) самостоятельная работа; 8) совет; 9) разговор; 10) проективная презентация со слайдами.

3. Какие из этих инструментов учителя обычно не используют на своих уроках?

1) лекция; 2) обсуждение; 3) видеолекция; 4) семинар; 5) лабораторная работа; 6) практическая работа; 7) самостоятельная работа; 8) совет; 9) разговор; 10) проективная презентация со слайдами.

4. Расскажите нам о своих пожеланиях и предложениях для лучшего понимания учебных материалов!

На первый вопрос («Какие коммуникативные технологии чаще всего используют преподаватели вуза, в котором вы учитесь?») мы систематизировали ответы студентов. Мы проанализировали их в порядке предпочтения (таблица 1).

Как видно из таблицы, преподаватели доносят до студентов информацию, связанную с учебными материалами, в большей степени

Таблиця 1

Коммуникативные технологии, которые чаще используют преподаватели в высших учебных заведениях

№№	варианты	Азербайджанский Университет Языков 68 студентов	Университет Одлар юрду 56 студентов	всего	
				124	100 %
1.	лекции	47	45	92	74 %
2.	семинары	43	44	87	70 %
3.	вебинары	25	23	48	39 %
4.	Самостоятельная работа	11	9	20	16 %
5.	Лабораторная работа	10	9	19	15 %
6.	видеолекция	9	9	18	14 %
7.	беседа	8	7	15	12 %
8.	консультация	8	7	15	12 %
9.	Практическое задание	6	5	11	9 %
10.	обсуждение	6	5	11	9 %

Таблиця 2

Средства и формы передачи информации, предпочитаемые студентами в процессе обучения

№№	варианты	Азербайджанский Университет Языков 68 студентов	Университет Одлар юрду 56 студентов	всего	
				124	100 %
1.	видеолекция – проективная презентация со слайдами	34	29	63	51 %
2.	обсуждение	28	24	52	42 %
3.	Практическая работа	23	23	46	37 %
4.	семинар	22	23	45	36 %
5.	Самостоятельная работа	20	22	42	34 %
6.	Лабораторная работа	20	22	42	34 %
7.	лекция	19	15	31	25 %
8.	консультация	8	7	15	12 %
9.	беседа	7	5	12	10 %
10.	вебинар	5	5	10	8 %

посредством лекций (74%), семинаров (70%) и вебинаров (39%). Нам показалось, что студенты до сих пор не смогли преодолеть влияние предпочтительной формы обучения в период карантина. Потому что в настоящее время преподаватели не используют вебинары. Еще одна причина этого стала ясна в наших беседах со студентами. Так, они присоединяются к различным онлайн-мероприятиям, связанным с их специальностями, стараются повысить свои знания и опыт. Поэтому вебинар занимает важное место в их образовании.

К сожалению, использование видеолекций и слайд-презентаций, которые в настоящее время более актуальны в обучении студентов, еще не приобрело широкого опыта. Только 14% студентов сообщают, что эти инструменты используются на уроках. Однако хорошо, что преподаватели отводят место самостоятельной работе (16%) и лабораторной работе (15%).

Ситуация изменилась в ответах на вопрос «Каким из этих способов вам легче понять передаваемую информацию?»

Ситуация меняется при ответе на этот вопрос. Студенты хотят, чтобы занятия проводились больше в видеоформате, со слайд-презентациями, так как они легче понимают передаваемую таким образом информацию – 52%. В то же время 37% студентов говорят, что легче воспринимать информацию через обсуждение. 36% студентов считают семинар полезным для этого процесса. Самостоятельная работа и лабораторные работы также позволяют студентам легко усваивать информацию – 34%. Такие инструменты, как советы, чат, вебинар малоинтересны студентам.

В третьем вопросе студентам предлагалось творчески подойти к вопросу – «Дайте свои пожелания и предложения для лучшего понимания учебного материала!».

Студенты писали.

1. После нового урока хорошо бы выполнять практическую работу. Следует проводить сессию вопросов и ответов с новым уроком индивидуально. По предыдущим темам почаще проводить опрос.

2. Использовать современные технологии обучения, слайды, видео. Следует уделить место ролевым играм.

3. Обновить оборудование, чтобы делать проективные презентации со слайдами. Увеличить количество аудиторий, оборудованных Интернетом. Расширить возможности использования аудио- и видеоматериалов во время устных занятий.

Выводы. Проведенное нами небольшое исследование позволило прояснить ряд вопросов, связанных с проблемой. Отношение к роли коммуникативных технологий в восприятии информации студентами показало, что они полностью открыты и готовы к этому процессу. Они могут легче усваивать информацию в виде видео, аудио, слайдов, но это не может быть применимо ко всем учащимся. Значительно более высокий процент студентов (42%) считает, что материал легче усваивается во время обсуждения. Конечно, эти различия естественны, потому что у них разные способы понимания. Причиной тому является интеллект.

В целом наше исследование позволило уточнить, в какой степени коммуникативные технологии влияют на восприятие информации студентами. Оказалось, что у них достаточно развиты когнитивные способности и способность понимать информацию, передаваемую коммуникативными средствами. Отсутствие достаточных технологических условий и оборудования для обучения создает ряд трудностей для педагогов в этой области. Поэтому следует вести поиск альтернативных путей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji tərəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008. 479 s.
2. Mahmudov M.C. Boloniya prosesi və Azərbaycan. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008. 340 s.
3. Sultanov R.L., Şahbazlı K.F. Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi. Bakı: Təhsil, 2008. 109 s.
4. Гнатюк О. Л. Основы теории коммуникации. М.: Кнорус, 2017. 256 с.
5. Гнедых Д.С. Эффективность усвоения учебной информации студентами в условиях электронного обучения // Дисс...на соискание уч. степ. канд. психол. наук. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2015.
6. Влияние ИКТ на когнитивную и эмоциональную сферу учащегося. <https://infourok.ru//>

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ

DEVELOPMENT OF CREATIVE POTENTIAL OF YOUNGER SCHOOL STUDENTS THROUGH ART THERAPY

У статті з'ясовано понятійно-термінологічне поле дослідження; здійснено аспектний аналіз проблеми розвитку творчого потенціалу молодших школярів засобами арттерапії; виокремлено психолого-педагогічні особливості розвитку творчого потенціалу молодших школярів. Обґрунтовується необхідність арттерапевтичної освіти сучасного педагога, який працює в умовах концептуальних змін у структурі й змісті вітчизняної загальної середньої освіти. Підкреслюється значення арттерапії у створенні сприятливих умов освітнього процесу, у визначенні й розвитку творчого потенціалу особистості педагога та вихованця. На підставі проведеного аналізу обґрунтовано творчий потенціал молодших школярів як сукупність здібностей, умінь і навичок, що визначають високий рівень творчого розвитку особистості та мотивують її до саморозвитку й самореалізації. Важливою умовою підготовки майбутніх учителів початкових класів до використання засобів арттерапії є активізація творчого потенціалу студентів як одного з основних факторів успішної арттерапевтичної діяльності в умовах початкової школи. Створення психолого-педагогічної атмосфери творчості у процесі арттерапевтичної підготовки майбутніх учителів початкової ланки освіти залежить від мети, змісту, організаційних форм навчально-виховної діяльності, методів, прийомів і засобів навчання, спрямованих на розв'язання основної цілі – формування творчої особистості студента.

Ключові слова: терапія мистецтвом, арт-терапія, молодший шкільний вік, початкова школа, психічне здоров'я, психологічна стійкість.

The article clarifies the conceptual and terminological field of research; an aspect analysis of the problem of developing the creative potential of younger schoolchildren by means of art therapy was carried out; the psychological and pedagogical features of the development of the creative potential of younger schoolchildren are singled out. The need for art therapy education of a modern teacher who works in the conditions of conceptual changes in the structure and content of national general secondary education is justified. The importance of art therapy in creating favorable conditions for the educational process, in determining and developing the creative potential of the personality of the teacher and pupil is emphasized. On the basis of the conducted analysis, the creative potential of junior high school students is substantiated as a set of abilities, abilities and skills that determine a high level of creative development of the individual and motivate him to self-development and self-realization. An important condition for the preparation of future primary school teachers for the use of art therapy tools is the activation of students' creative potential as one of the main factors of successful art therapy activity in primary school conditions. The creation of a psychological-pedagogical atmosphere of creativity in the process of art-therapeutic training of future teachers of the primary level of education depends on the purpose, content, organizational forms of educational activity, methods, techniques and means of learning aimed at solving the main goal – the formation of the creative personality of the student.

Key words: art therapy, art therapy, primary school age, primary school, mental health, psychological stability.

УДК 159.922.72:37.015.31
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.6>

Дорофей С.В.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
освіти
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Поступове входження вищої національної освіти до європейського освітнього простору та концептуальні зміни у структурі й змісті вітчизняної загальної середньої освіти зумовлюють потребу в якісному оновленні підготовки майбутніх учителів, що базується на положеннях законів України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), Галузевої концепції розвитку неперервної педагогічної освіти (2013), Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 рр. (2014), Указі Президента України «Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (2013).

За останні роки в системі початкової школи відбулися значні зміни: затверджено нові Державні стандарти початкової освіти, створено нові варіанти навчальних програм і підручників, визначені об'єкти, функції, види контролю та критерії оцінювання навчальних досягнень молодших школярів. Водночас, спостерігається тенденція до зниження рівня мотивації

до навчання в учнів початкової школи. У багатьох першокласників виникають проблеми в процесі адаптації до школи, що в деяких випадках супроводжується негативним ставленням батьків до організації освітнього процесу в початковій школі. Учителі із високим рівнем розвитку дослідницьких якостей, знань і вмінь може адекватно реагувати на зміни, що допомагає швидко опанувати нове інформаційне поле, дає змогу приймати нестандартні рішення, діяти творчо й ефективно. Тому важливою є переорієнтація підготовки майбутнього вчителя з просвітництва на роль дослідника, агента змін, здобувача ефективних засобів виховної роботи в інтересах дитини, на чому наголошується в Концепції «Нова Українська школа» (2016).

До різноманітності інноваційних технологій, що характеризує сучасний стан розвитку науки і практики, відноситься арттерапія – технологія створення і використання різноманіт-

них видів мистецтва, покликана забезпечити гармонійний, творчий розвиток особистості молодшого школяра через художньо-творче самовираження, самореалізацію. Оволодіння майбутніми педагогами методами арттерапії дає можливість контакту з дитиною та розвитку творчого потенціалу.

Аналіз наукових джерел засвідчив, що психолого-педагогічна наука накопичила значний досвід підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності. Проблема підготовки майбутніх учителів початкової школи обґрунтовано в дослідженнях В. Бондаря, О. Олійник, Л. Хомич, Л. Хоружої, М. Шкабаріна, А. Шульги та ін. Особливості організації освітнього процесу в початковій школі відображені у працях Т. Байбари, Н. Бібик, М. Вашуленка, Н. Ігнатенко, Я. Кодлюк, О. Онопрієнко, О. Савченко та ін. Психолого-педагогічні аспекти розвитку творчих здібностей учнів розглянуто у дослідженнях Д. Гілфорда, В. Роменця, С. Рубінштейна, В. Сухомлинського, В. Тименка, Е. Торенса та ін. У контексті нашого дослідницького задуму заслуговують на увагу наукові розробки психолого-педагогічних аспектів арттерапії (Л. Аметова, Г. Бурковський, М. Бурно, А. Грішина, Б. Карвасарський, Т. Кисельова, О. Копитін, Л. Лебедева К. Рудестам, О. Сорока, Р. Хайкін та ін.).

Досвід використання арттерапії у своїй професійній діяльності описаний українськими науковцями: серед великої кількості арттерапевтичних технологій особливим попитом користуються музикотерапія (Г. Батищева, Т. Борисова, Л. Гаврилова, В. Драганчук, У. Дутчак, Н. Євстігнеєва, Т. Крижанівська, О. Олексюк, О. Отич, В. Петрушин, Г. Побережна, С. Шушарджанта ін.), ізотерапія (О. Вознесенська, О. Деркач, А. Захаров, Л. Мардер, С. Харенко та ін.), танцювально-рухова терапія (Н. Авраменко, Г. Волкова, І. Вольпер, В. Паробій, І. Шептун та ін.), бібліотерапія (Ю. Дрешер, Т. Ключенко, В. Мурашевський, В. Мясичев, В. Невський, М. Рубакін та ін.), пісочна терапія (Т. Грабенко, Н. Дикань, О. Зайва, Т. ЗінкевичЄвстігнеєва, М. Кисельова, Л. Лебедева, Н. Маковецька, Н. Сакович, Л. Шик, Н. Юрченко та ін.), лялькотерапія (Н. Зинов'єва, І. Медведєва, Н. Михайлова, О. Федій, Т. Шишова, та ін.), казкотерапія (О. БреусенкоКузнецов, І. Вачков, А. Гнезділов, Д. Соколов, О. Тихонова). [5].

У цьому контексті актуалізується проблема підготовки майбутніх вчителів до розвитку творчого потенціалу молодших школярів засобами арттерапії, що надасть можливість майбутньому вчителю творчо вирішувати професійні завдання, удосконалювати процес навчання і виховання школярів.

Мета статті – визначити потенційні можливості розвитку творчого потенціалу молодших

школярів засобами арттерапії, запропонованими вчителем.

Щоб зрозуміти предмет аналізу, уточнимо значення терміна «арттерапія».

Арттерапія (лат. *ars* – мистецтво, грец. *therapeia* – лікування) трактується як лікування або зцілення мистецтвом і вважається одним із найбільш простих, але ефективних методів, який використовують психологи, соціальні працівники, корекційні педагоги та психотерапевти.

Відповідно до словника-довідника за редакцією Т. Ф. Алексеєнко арттерапія – методи лікувального впливу засобами образотворчого мистецтва; один із видів корекційної та психокорекційної діяльності, який характеризується включенням людини в процес створення та обговорення форм мистецтва, або в художньо-творчу діяльність, що стимулює її самовираження, зняття блокуючих факторів, комплексів [1].

«Психотерапевтична енциклопедія» за редакцією Б. Д. Карвасарського визначає арттерапію через використання мистецтва як лікувального чинника, в тому числі його терапевтичний ефект від сприйняття виготовленого мистецтва. [3]

Цей термін з'явився ще в 40-х роках ХХ століття. Першим його застосував британський лікар, художник Адріан Хілл, який працював у спеціальних лікарнях викладачем мистецтва і звернув увагу на те, що творчі заняття допомагають пацієнтам легше й швидше одужувати, відволікаючись від проблем і турбот.

Арттерапія використовується як засіб гармонізації та розвитку особистості через художню творчість. Зазначений метод психокорекції, маючи в своєму арсеналі художні прийоми та творчість, орієнтований на внутрішній потенціал особистості, де акцентується увага на природному вияві почуттів, настроїв, емоцій.

Поняття «арттерапія» має декілька трактувань: по-перше, це динамічна система взаємодії людини, продукту її художньої діяльності, та арттерапевта в так званому «фасилітуючому» просторі з метою реалізації найважливіших функцій (психотерапевтичної, корекційної, діагностичної, розвиваючої, освітньої, реабілітаційної та ін.); по-друге, арттерапію можна розглядати як терапевтичну процедуру особистості; по-третє, як інноваційна здоров'язберігаюча технологія.

Можна констатувати, що арттерапія є міждисциплінарним феноменом, оскільки вона виникла на межі мистецтва і науки і увібрала в себе медичні, педагогічні, культурологічні, соціологічні, психологічні аспекти.

Сьогодні арттерапія активно використовується в розвитку та підготовці дитини до сучасного життя в сім'ї, в дитячому садку та в школі. У освітньому процесі вона вирішує такі завдання:

розвивати пізнавальні процеси (сприймання, увагу, пам'ять, образно-логічне мислення, просторову уяву), процеси саморегуляції; розвивати сенсорно-перцептивну сферу, творчий потенціал, формувати комунікативні навички; тренувати дрібну моторику рук; гармонізувати психоемоційний стан; формувати установку на позитивне ставлення до себе.

Грунтовний аналіз психолого-педагогічних досліджень (Л. Виготський, О. Ізотова, О. Нікіфорова) довів, що цей метод сприяє підвищенню рівня самооцінки, зниженню тривожності, вчить позбуватися негативних емоцій і є дуже ефективним методом діагностики, психокорекції та реабілітації.

О. Копитін зазначає, що сучасна арттерапія використовує багатий досвід культурної спадщини з характерними для неї формами художнього вираження та лікувальною практикою, пов'язаною з творчістю та спілкуванням. Творчий потенціал закладений у кожній особистості на різних глибинах підсвідомості, і передати його у свідомість можливо лише спираючись на особисту індивідуальність [6].

О. Вознесенська вважає арттерапію методом творчого розкриття здібностей і сутнісного потенціалу людини, мобілізації її внутрішніх механізмів саморегуляції та зцілення. М. Кисельова визначає арттерапію як метод, пов'язаний з розкриттям творчого потенціалу особистості, вивільненням її прихованих енергетичних резервів, пошуком оптимальних шляхів вирішення своїх проблем [1].

В енциклопедії освіти арттерапія визначається як «лікувальна, профілактична та корекційна діяльність із застосуванням мистецтва; складова психотерапії, комплексний синтез галузей наукових знань – педагогіки, психології, мистецтва, медицини, ергономіки» [4].

Науковець С. Гончаренко трактує арттерапію як «динамічну систему взаємодії учня (дитини, студента, дорослого), продукту його образотворчої діяльності, і вчителя (арттерапевта) у так званій «фасилітаторній» арттерапії [2, с. 36].

Отже, аналіз наукової літератури показує, що існують різні погляди на визначення поняття «арттерапія». Можна припустити, що арттерапія вважається методом зцілення не тільки фізичних і душевних недуг, а й духовних, тобто, по суті, це психотерапевтичний метод, метою якого є досягнення єдності душі і тіла, набуття гармонії між зовнішнім і внутрішнім сприйняттям світу, цілісність і комфортність свого «Я»; для дітей – це можливість відобразити свій внутрішній світ, потенціал, почуття, емоції, думки через діяльність, мистецтво, рухи тіла, голос.

Комплексне міжпредметне явище «творчий потенціал молодшого школяра» багатоаспектно трактується в руслі філософсько, психо-

лого-педагогічного пізнання як магістральний шлях індивідуального і соціального розвитку дитини. Творчий потенціал молодших школярів – це сукупність умінь і навичок, які визначають високий рівень творчого розвитку особистості та спонукають її до саморозвитку та самореалізації. Розвиток творчого потенціалу молодшого школяра – це багатогранний, комплексний процес, спрямований на розкриття творчих здібностей молодшого школяра шляхом створення оптимальних умов для прояву молодшими школярами власних індивідуально-типологічних особливостей у навчально-пізнавальній діяльності, формування потреби в самоосвіті, самореалізації (Л. Бірка, О. Волик, С. Глухова, Ю. Калюжна, І. Мартинюк, О. Чаплигін та ін.). У процесі дослідження виокремлено психолого-педагогічні особливості розвитку творчого потенціалу молодших школярів: розвинена творча уява, спрямована на створення нових образів; уміння моделювати нові оригінальні об'єкти та ситуації; підвищена чутливість до нового, уміння надавати новим знанням емоційного забарвлення, виявляти естетичні почуття в процесі навчання; хороша пам'ять, яка є запорукою ефективного творчого мислення (В. Андреев, В. Кан-Калик, В. Риндак, Е. Фромм та ін.). Для розвитку творчого потенціалу молодших школярів на заняттях у початковій школі необхідно використовувати засоби арттерапії.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що арттерапія особливо важлива для молодших школярів, які не вміють відкритися, яким легше проявити свої фантазії у творчості, ніж розповісти про них. Винаходи, які зображені на папері, часто прискорюють і полегшують вербалізацію переживань. Малювання, як і мріяння, знімає бар'єр «самоцензури», що ускладнює словесне вираження конфліктних несвідомих елементів (М. Беляєва, А. Копитін, Л. Осадчук, О. Сорока та ін.). Зазначені проблеми можна успішно компенсувати за допомогою арттерапії, залучаючи молодших школярів до активної участі в різних видах арттерапевтичної діяльності – малювання, ліплення, виготовлення художніх виробів тощо.

Як відомо, мова образотворчого мистецтва – це мова дітей і підлітків. Діти мислять образами, фарбами, звуками, почуттями, про що писав К. Ушинський, закликаючи вчителя спиратися на ці особливості дитячого мислення. Робота фантазії розкривається в зорових образах і лише потім у словах. Художня творчість – це безпечна і природна діяльність для дитини, «транзитний простір» (Р. Гудман, Д. Джонсон).

Ще Л. Виготський вважав, що малюнок – це своєрідна розповідь про свій розвиток і становлення окремих систем психіки. Порівняно з дорослими діти та підлітки більш спонтанні,

але менш здатні відображати свої почуття та поведінку. Художній метафоричний образ є посередником між внутрішнім світом дитини та навколишньою дійсністю. Через образи встановлюється зв'язок із глибинними психологічними та міфологічними шарами колективного несвідомого. Використання методів арттерапії розвиває схильність до аналізу продуктів власної творчості, відображення своїх психологічних особливостей. Арттерапія відіграє значну роль у зміцненні особистості, виробленні нових моделей поведінки, які більш відповідають логіці внутрішнього розвитку особистості та суспільства. Принципи арттерапевтичної взаємодії ідентичні гуманістичній теорії конгруентної комунікації Г. Джайнота: підтримувати у дитини почуття власної гідності, позитивний образ «Я»; говорити про ситуацію, вчинок і його наслідки, а не про особистість і характер дитини; помічати прогрес в особистісному зростанні, порівнюючи дитину з собою, а не з іншими дітьми; не використовувати негативні оціночні судження та програмування, не навішувати «ярлики»; не нав'язувати дитині методи діяльності та поведінки, що суперечать її бажанням; приймати і схвалювати всі продукти творчої діяльності дитини незалежно від змісту, форми, якості. Природна безпосередність, експресія, відсутність рольової маски допомагають викликати відповідну емоційну реакцію дитини. При цьому арттерапевт розділяє з кожною дитиною відповідальність за її особистісний розвиток, за порушення її внутрішнього стану, думок, почуттів, бажань, переживання, дії. Арттерапевт не формує особистість, намагаючись «відлити» в наперед задуману форму, а допомагає відкрити в собі те позитивне, те, що раніше було приховане, порушене (К. Роджерс). [1].

На вчителя початкових класів покладається відповідальність за розвиток творчої особистості учня, розкриття його здібностей, створення сприятливої атмосфери на уроках, формування системи морально-етичних цінностей. Учням потрібні вчителі, які розуміють їх і навчатимуть творчо. Проте проведені нами опитування 206 студентів випускних курсів, а також 42 викладачів педагогічних вищих закладів освіти засвідчили, що сучасний рівень професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи має суттєві недоліки щодо формування їх готовності до розвитку творчого потенціалу молодших школярів. Зокрема, близько 79% респондентів недостатньо усвідомлюють сутність поняття «творчий потенціал», його закономірності та психолого-педагогічні особливості розвитку; 83% респондентів відчують труднощі у формуванні не лише професійних знань, умінь і навичок, а й умінь конструювати та проектувати уроки з творчими завданнями; уміння творчо

використовувати засоби арттерапії та впроваджувати їх у навчальний процес молодших школярів. У цьому контексті актуалізується проблема підготовки майбутніх учителів до розвитку творчого потенціалу молодших школярів засобами арттерапії, що надасть можливість майбутньому вчителю творчо вирішувати професійні завдання, удосконалювати процес навчання і виховання школярів.

Тому основною метою є підготовка майбутніх учителів початкових класів до використання засобів арттерапії в навчально-виховному процесі, що може бути реалізовано через виконання таких завдань: стимулювати в учнів позитивну мотивацію та інтерес до використання засобів арттерапії у професійній діяльності; сформувати систему наукових знань з основ арттерапії; розвивати вміння та навички використання арттерапевтичних засобів впливу на особистість молодшого школяра; розвивати навички самооцінки, саморегуляції, самопізнання.

Професійна арттерапевтична спрямованість майбутнього вчителя визначається також усвідомленням необхідності проведення психолого-педагогічних заходів для вирішення сучасних проблем шкільного життя, пошуку оптимальних шляхів створення доброзичливої, психологічно комфортної атмосфери в педагогічному процесі, виконувати терапевтичну функцію вчителя в складних умовах деструктивних впливів на особистість молодшого школяра.

Важливою умовою підготовки майбутніх учителів початкових класів до використання засобів арттерапії є активізація творчого потенціалу учнів як одного з головних чинників успішної арттерапевтичної діяльності в умовах початкової школи. У контексті цієї проблеми заслуговують на увагу теоретичні дослідження В. Моляко. Творчий потенціал вчений розглядає як ресурс творчих можливостей особистості, здатність конкретної людини до творчих дій, творчої діяльності в цілому. Вчений вважає, що «творча особистість... потенційно здатна до творчості. Інша справа – в яких масштабах, в якому обсязі, на яких часових дистанціях, у яких сферах тощо – це вже потребує окремих уточнень у кожному конкретному випадку.» [6, с. 14]. На нашу думку, творчий потенціал закладений у кожній особистості, а це відкриває потенційні можливості для її розвитку. Отже, можна зробити висновок, що творчість є цілком природною нормою формування особистості людини. Створення психолого-педагогічної атмосфери творчості в процесі арттерапевтичної підготовки майбутніх учителів початкової ланки освіти залежить від мети, змісту, організаційних форм навчальної діяльності, методів, прийомів і засобів навчання, спрямованих на вирішення головної мета – формування творчої особистості учня.

Таким чином, ми розглядаємо підготовку майбутнього вчителя початкових класів до використання арттерапевтичних засобів у навчально-виховному процесі як цілеспрямований, структурований, особистісно зорієнтований процес формування у них арттерапевтичних знань, умінь і навичок, що в подальшому сприятиме створенню умов психологічно комфортного творчого середовища в школі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вознесенська О.Л., Мова Л.В. Арттерапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті. К.: Шкільний світ, 2007. 120 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 376с.
3. Докторович М. Арттерапія в діяльності психолога та соціального педагога / М. Докторович, Г. Рурик, І. Хозраткулова. Київ : Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. 97 с.
4. Енциклопедія освіти / [гол. ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Мірошніченко Т. Запровадження арттерапії у освітньо-виховний простір початкової школи: історико-методичний аспект / Т. Мірошніченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.pnpri.edu.ua/bitstream/123456789/1023/1/Miroshn.pd>
6. Моляко В. О. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень. Житомир : Рута, 2006. 320 с

МЕТОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ПЕДАГОГІВ

METHODS OF ENSURING PRACTICAL ORIENTATION OF THE TEACHING OF PSYCHOLOGICAL DISCIPLINES FOR STUDENT-TEACHERS

У статті виокремлено та проаналізовано практичні методи навчання, які, на нашу думку, повинні забезпечувати практичну спрямованість викладання психологічних дисциплін для студентів-педагогів. Зазначено, що практичні методи навчання психології не тільки забезпечують закріплення і застосування знань, а й формують досвід, уміння, слугують інтелектуальному, фізичному та моральному розвитку. Однак усі ці пізнавальні, виховні й розвивальні переваги практичних методів навчання виникають лише за умови їх правильної організації з боку педагога. Стверджується, що практичні методи застосовуються в тісному поєднанні зі словесними й наочними методами навчання, оскільки практичній роботі з виконання вправи, досліду, навчальної операції має передувати інструктивне пояснення педагога. Визначено, що до тренувальних практичних методів, які передбачають реалізацію наявних знань на практиці, слід віднести розв'язання психологічних задач і виконання вправ. Дослідницькі практичні методи навчання психології ґрунтуються на застосуванні в процесі навчання психології різних методів дослідження психологічної науки. Залежно від мети та умов реалізації практичного методу навчання психології у вищій школі це може бути демонстраційний експеримент, навчальне моделювання експерименту, експериментальне дослідження в межах науково-дослідних форм навчання студентів і підвищення кваліфікації професіоналів. Зроблено висновок, що практичні методи передбачають практичну діяльність студентів, спрямовану на засвоєння знань, умінь і навичок. До цієї групи належать такі методи, у разі використання яких вони не тільки слухають, дивляться, але й виконують певні пізнавальні дії, спрямовані на розв'язання навчальних завдань. У викладанні психології до них належать лабораторні роботи, що моделюють психологічні експерименти; виконання психодіагностичних завдань; розв'язання психологічних задач; вправи; групові дискусії; дидактичні та ділові ігри.

Ключові слова: практична спрямованість викладання, викладання психологічних дисциплін, студенти-педагоги, методи навчання, методи викладання.

The article highlights and analyzes practical teaching methods that, in our opinion, should ensure the practical orientation of teaching psychological disciplines for student-teachers. It is noted that practical methods of teaching psychology provide not only consolidation and application of knowledge, but also form experience, skills, serve intellectual, physical and moral development. It is noted that practical methods of teaching psychology provide not only consolidation and application of knowledge, but also form experience, skills, serve intellectual, physical and moral development. However, all these cognitive, educational and developmental advantages of practical teaching methods arise only if they are properly organized by the teacher. It is claimed that practical methods are used in close combination with verbal and visual teaching methods, since the practical work on performing an exercise, experiment, educational operation should be preceded by an instructional explanation by the teacher. It was determined that solving psychological problems and performing exercises should be included among practical training methods that involve the implementation of existing knowledge in practice. Research practical methods of teaching psychology are based on the application in the process of teaching psychology of various research methods of psychological science. Depending on the purpose and conditions of implementation of the practical method of teaching psychology in higher education, it can be: a demonstration experiment; educational simulation of the experiment; experimental research within the scope of research forms of student education and professional development. It was concluded that practical methods involve students' practical activities aimed at acquiring knowledge, skills and abilities. This group includes such methods, when using which they not only listen, watch, but also perform certain cognitive actions aimed at solving educational tasks. In the teaching of psychology, these include: laboratory work simulating psychological experiments; performance of psychodiagnostic tasks; solving psychological problems; exercises; group discussions; didactic and business games.

Key words: practical orientation of teaching, teaching of psychological disciplines, student-teachers, teaching methods, teaching methods.

УДК 378.016:159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.7>

Зимянський А.Р.

к.психол.н.н.,

доцент кафедри психології

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Актуальність проблеми дослідження.

Метод навчання характеризується чотирма взаємопов'язаними ознаками: цілями використання; змістом навчального матеріалу (об'єктом навчальної діяльності); формою його подання тим, хто навчається, і характером взаємодії суб'єктів навчання (педагога та тих, хто навчається). Відображаючи двоєдиний характер педагогічного процесу, методи є одним із тих механізмів, що забезпечують взаємодію тих, хто навчає, і тих, хто навчається. Ефективність методів залежить не тільки від згада-

них особливостей, а й від специфіки навчального предмета та методів самої науки. Однак методи навчання не слід ототожнювати з методами науки і практики. На відміну від методів науки методи навчання відображають логіку викладання набутих в наукових дослідженнях знань і логіку засвоєння їх тими, хто навчається.

Найбільш ранньою класифікацією є розподіл методів навчання на методи роботи вчителя (розповідь, пояснення, бесіда) і методи роботи учнів (вправи, самостійна робота).

Проте така класифікація в наш час є занадто спрощеною.

Відома ще одна з усталених класифікацій методів навчання, яка не втратила актуальності і до сьогодні – за характером інформації та джерелами її сприйняття (Е.Я. Голант, І.Т. Огородников, С.І. Перовський): словесні методи (розповідь, бесіда, лекція тощо); наочні (показ, демонстрація тощо); практичні (лабораторні роботи, твори та ін.).

У словесних методах навчальна інформація представлена усним чи друкованим словом. Словесні методи так само давні, як і саме навчання. Однак вони не втратили своєї ролі і в наш час, оскільки справляють значний вплив на розвиток мислення і мови тих, хто навчається, на формування їхньої особистості. Основне призначення словесних методів – подача навчальної інформації при введенні нових знань, формулювання цільових установок, актуалізація опорних знань при узагальненні та систематизації навчального матеріалу

У наочних методах навчальна інформація представлена спостережуваними предметами, явищами, наочними посібниками. У цій групі методи розрізняються за засобами наочності, що відображає той чи інший зміст. У традиційній навчальній практиці як наочний матеріал використовуються навчальні картини, таблиці, схеми, малюнки, світлини, різні моделі, тощо.

У практичних методах навчальна інформація представлена реальними об'єктами або їх моделями. Сутність практичних методів навчання полягає в тому, що педагог ставить навчальне завдання й організовує діяльність тих, хто навчається, завдяки чому вони отримують навчальну інформацію і опановують вміння, виконуючи практичні дії.

Ця класифікація базується на основі того, який спосіб пред'явлення навчального матеріалу використовується педагогом і показує зв'язок методів навчання зі змістом навчального матеріалу, однак вона не розкриває сутності діяльності тих, хто навчається, із запропонованим навчальним матеріалом, а діяльність того, хто навчає, взагалі не розглядає. Тому з поглибленням розробки в педагогічній психології розуміння психологічної сутності процесу навчання, а в педагогіці і методиках навчання конкретних навчальних дисциплін – проблематики методів навчання з'являться кілька систем методів, основу класифікації яких становлять особливості діяльності тих, хто навчає, або тих, хто навчається, або особливості їх спільної діяльності:

1. Методи навчання, що виділяються залежно від особливостей діяльності тих, хто навчає.

2. Методи навчання, що виділяються залежно від особливостей діяльності тих, хто навчається.

3. Методи навчання, що виділяються залежно від особливостей взаємодії тих, хто навчає, і тих, хто навчається.

Багато дослідників вважає, що у визначенні поняття «метод навчання» головне – спосіб діяльності, який розкривається як система дій, що забезпечують досягнення мети. Проте, маючи на увазі, що в процесі навчання є викладання і є учіння, доцільніше говорити про цілі та дії тих, хто навчає (викладання), і про цілі і дії тих, хто навчається (учіння, навчальна діяльність), які взаємопов'язані.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принцип практичної спрямованості викладання та навчання полягає в розумінні зв'язків і залежностей між пізнанням дійсності, наслідком якої є теорія, та практикою. Під час проведення теоретичних занять студенти мають здобувати професійні знання, а на практичних заняттях – навчитись ефективно діяти в реальних умовах професійної діяльності. [14]

Практичні методи навчання передбачають таку організацію пізнавальної діяльності тих, хто навчається, за якої вони не тільки слухають (як при словесних методах) або дивляться і оперують образами (як при наочних методах), хоча певною мірою присутнє і це, скільки виконують конкретні прикладні завдання, певні пізнавальні дії, спрямовані на розв'язання навчальних завдань.

Це можуть бути завдання із застосування наявних знань, але можуть бути завдання, при виконанні яких ті, хто навчається, набувають нових знань, умінь і навичок. Використання методів цієї групи в процесі навчання психології дає такі можливості:

- поглиблення, закріплення й конкретизацію теоретичних знань і прийомів практичної діяльності;
- зміцнення зв'язку та апробацію наукових істин і положень, шляхом їхньої практичної реалізації в навчальному процесі та житті;
- зміцнення і розвиток позиції тих, хто навчається, як активних, самостійних і відповідальних суб'єктів діяльності та спілкування;
- формування узагальнених навичок навчальної діяльності, у тому числі стимулювання вміння вчитися самостійно;
- набування комплексних, інтегрованих навичок і умінь, необхідних для виконання різних конкретних завдань, у тому числі й професійних;
- розвиток уваги і спостережливості;
- формування звички ретельної організації трудового процесу, дисциплінованості й акуратності, раціональності дій, економності;
- стимулювання самоконтролю та самокорекції, прагнення тих, хто навчається, до саморозвитку в усіх видах навчальної та практичної діяльності;

- формування в тих, хто навчається, прагнення до добросовісного виконання завдання, стимулювання їх наполегливості та цілеспрямованості. [12]

Таким чином, практичні методи навчання психології, забезпечують не тільки закріплення і застосування знань, а й формують досвід, уміння, служать інтелектуальному, фізичному і моральному розвитку. Однак, усі ці пізнавальні, виховні й розвивальні переваги практичних методів навчання виникають лише за умови їх правильної організації з боку педагога. [1]

Ефективність практичних методів навчання психології у вишах впливає з можливостей викладача адекватно цілям і завданням теми заняття доцільно та раціонально використовувати практичні завдання, організувати тих, хто навчається, для виконання робіт (наприклад, розподіл завдань при виконанні роботи групами). Ураховавши попередню підготовленість студентів визначити цілі і завдання виконуваних робіт, пояснивши поточну й перспективну значущість робіт, допомогти у творчому осмисленні всього обсягу майбутньої роботи; правильності й послідовності виконуваних дій та операцій. Ефективність методу закладена і в кваліфікованості педагога при проведенні інструктажу, умінні контролювати й коригувати виконувану студентами роботу на всіх її етапах.

Унаслідок комп'ютеризації навчання підвищується роль автоматизованих способів реалізації практичних методів навчання: довідково-інформаційного обслуговування, генерація великого набору навчальних завдань, повторення пройденого матеріалу, формулювання практичного завдання, засоби самоконтролю, демонстрація ходу розв'язання навчальних задач, урахування вікових й індивідуальних особливостей тих, хто навчається, статистична обробка даних психодіагностики та контролю виконання практичних завдань.

Практичні методи застосовуються в тісному поєднанні зі словесними і наочними методами навчання, оскільки практичній роботі з виконання вправи, досліду, навчальної операції має передувати інструктивне пояснення педагога. Словесні пояснення і демонстрація ілюстрацій зазвичай супроводжують і сам процес виконання практичного завдання, а також завершують аналіз його результатів. [12]

Практичні методи можуть становити собою як завдання із застосування наявних знань, так і завдання, при виконанні яких ті, хто навчається, набувають нові знання, уміння й навички. Ця характеристика є підставою для класифікації практичних методів у навчанні психології і відповідно до неї можна виділити такі групи практичних методів:

- тренувальні;

- дослідницькі.

До тренувальних практичних методів, що передбачають реалізацію наявних знань на практиці, слід віднести розв'язання психологічних задач і виконання вправ. Група дослідницьких практичних методів ґрунтується на моделюванні психологічних експериментів або на лекціях (демонстраційний експеримент), або в умовах практичних і лабораторних робіт (навчальний експеримент), або в умовах самостійної наукової діяльності різного рівня складності (дослідницький експеримент). Останнім часом до групи практичних методів навчання починають відносити такий специфічний, інтегрований з ідеями проблемного навчання метод, як метод проектів, популярність якого дедалі зростає.

Найближчим до словесних методів навчання в групі тренувальних практичних методів є метод розв'язання задач, спрямований на закріплення теоретичних знань шляхом їх застосування до словесно поданих умов та запитань або завдань. Матеріал для таких завдань викладач може знайти в численних практикумах і збірниках задач, а також скласти самостійно з урахуванням індивідуальних, вікових та професійних особливостей студентів або слухачів специфіки регіону та типу навчального закладу.

Вправа – це метод, який побудований на конкретних практичних завданнях і становить собою планомірно організоване виконання дій з метою оволодіння ними або підвищення їх якості. Без правильно організованих вправ не можна опанувати навчальними та практичними вміннями та навичками. Сутність цього методу полягає в систематичному відпрацьовуванні вмінь і навичок шляхом ритмічно повторюваних маніпуляцій, практичних операцій та розумових дій у процесі взаємодії тих, хто навчається, один з одним, з педагогом або в спеціально організованій індивідуальній діяльності. Функція методу спрямована як на набуття знань, так і на переведення їх у площину навчальних та практичних вмінь і навичок з подальшим удосконаленням до творчого рівня. Переваги цього практичного методу полягають у тому, що він забезпечує ефективне формування вмінь і навичок, а недолік – у слабкому виконанні спонукальних функцій.

Вправи застосовуються при вивченні всіх предметів і на різних етапах навчального процесу. Характер і методика вправ залежить від особливостей навчального предмета, конкретного матеріалу, досліджуваного питання й віку та індивідуальних особливостей тих, хто навчається.

Особливий вид вправ як практичних методів навчання становлять заняття з навчальними машинами, з машинами-тренажерами і машинами-репетиторами, вправи виконуються

тими, хто навчається, з аудіо- і відеозаписуючою і відтворювальною апаратурою, а також з комп'ютерною технікою. Наприклад, у навчанні психології студентів педагогічних спеціальностей це можуть бути записи на відео і відразу подальший аналіз окремих елементів навчальних занять. [12]

Виходячи з вище викладеного, можна зробити висновок, що тренувальні практичні методи є ефективним засобом організації навчання, тому що забезпечують формування в студентів окремих умінь і навичок життєвого спілкування, професійної діяльності, і зокрема, дослідницької роботи: у застосуванні певних методів математичної статистики або практичної психологічної роботи, наприклад в засвоєнні консультаційних умінь. Проте, останні можливості більш ефективно забезпечуються групою дослідницьких практичних методів.

Дослідницькі практичні методи навчання психології ґрунтуються на застосуванні в процесі навчання психології різних методів дослідження психологічної науки. Матеріали для впровадження таких методів містяться у чисельних науково-методичних виданнях. Залежно від мети та умов реалізації практичного метода навчання психології у вищій школі це може бути:

- демонстраційний експеримент;
- навчальне моделювання експерименту;
- експериментальне дослідження в межах

науково-дослідних форм навчання студентів і підвищення кваліфікації професіоналів.

Ступінь самостійності студентів при використанні цих методів підвищується.

Демонстраційний експеримент є найбільш простим варіантом дослідницького методу навчання психології, тому що його метою є не вивчення психічних явищ, а ілюстрація теоретичних положень. Найчастіше демонстраційний експеримент проводиться на лекціях (тут він повинен бути особливо оперативним і компактним), але іноді він включається і в практичні або семінарські заняття.

Демонстраційний експеримент кардинально відрізняється від наукового експерименту як за методикою проведення, так і за інтерпретацією отриманих результатів. По-перше, здійснює його виключно педагог, а ті, хто навчається, є спостерігачами, а в експерименті беруть участь або група досліджуваних, або окремі випробовувані. По-друге, демонстраційний експеримент не передбачає отримання числових даних, якщо все ж таки вони наявні, то обробка їх є виключно простою і не потребує спеціального оформлення. І, по-третє, з демонстраційного експерименту не можна робити висновків про ті чи інші особливості психіки тих, хто навчається. Результати демонстраційного експерименту використовуються викладачем лише

як наочна ілюстрація того чи іншого теоретичного положення.

Демонстраційний експеримент близький до наочних методів навчання, оскільки його найважливіший ефект полягає саме в забезпеченні наочності досліджуваного матеріалу, що забезпечує краще засвоєння теоретичних понять. Це пов'язано з тим, що найяскравіші і живі уявлення, виникають у тих, хто навчається, при безпосередньому сприйнятті зовнішніх проявів психічної діяльності, особливо при проведенні експерименту, у якому вони самі безпосередньо беруть участь.

Демонстраційний експеримент завжди сприяє кращому засвоєнню психологічних понять. При проведенні досліду студенти можуть спостерігати різноманітні психічні явища і здійснювати самоспостереження, що значною мірою сприяє формуванню в них конкретних уявлень про психічні явища і властивості, про перебіг психічних процесів. Аналізуючи наочно ці психологічні факти, науково пояснюючи студенти вчаться знаходити прояви загальних закономірностей у конкретних фактах психічної діяльності.

Наступним дослідницьким практичним методом навчання психології є навчальне моделювання психологічних експериментів на практичних або лабораторних заняттях. В методиці навчання психології чіткого поділу на лабораторні та практичні заняття не існує. На лабораторних заняттях використовують методики, які вимагають спеціальної апаратури (як правило, це дослідження в галузі психофізіології або специфічні лабораторні методи в соціальній психології), а на практичних заняттях застосовують «безапаратні», «паперові» методики дослідження. Цей метод забезпечує студентам глибоке розуміння і міцне засвоєння теоретичних знань, набуття ними елементарних умінь і навичок шляхом включення студентів у процеси самостійного здобуття знань, раніше отриманих наукою. Однак у цьому методі в окремих випадках можуть передбачатися й проведення робіт творчого характеру з отриманням абсолютно нових результатів у науці і практиці.

Метод навчального моделювання психологічних експериментів стимулює активність дій тих, хто навчається, як на стадії підготовки до проведення досліджень, так і в процесі його здійснення. Він надає студентам можливості відчувати себе організаторами, учасниками та втілювачами проведеного експерименту, дослідження; сформулювати діалектичні уявлення про досліджувані явища, підійти до їх розгляду та аналізу з різних позицій, визначити інші, можливо, нетрадиційні шляхи проведення досліджень.

Ще одним видом практичних методів у навчанні психології є вже самостійне проведення тими, хто навчається, психологічних експе-

риментів в межах навчальної чи професійної дослідницької діяльності. В вишах це дослідні роботи в межах діяльності психологічних наукових гуртків, тематичних проблемних груп та виконання курсових і кваліфікаційних робіт, для професіоналів, що підвищують кваліфікацію – виконання творчих пошукових завдань у відповідній галузі трудової діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Практична спрямованість викладання психологічних дисциплін для студентів-педагогів може бути зреалізована через використання практичних методів. Практичні методи передбачають практичну діяльність студентів, спрямовану на засвоєння знань, умінь і навичок. До цієї групи належать такі методи, при використанні яких вони не тільки слухають (як при словесних методах), дивляться (як при наочних методах), але також виконують певні пізнавальні дії, спрямовані на розв'язання навчальних завдань. У викладанні психології до них відносяться: 1) лабораторні роботи, що моделюють психологічні експерименти; 2) виконання психодіагностичних завдань, зокрема, психологічних тестів; 3) розв'язання психологічних задач; 4) вправи; 5) групові дискусії; 6) дидактичні та ділові ігри, що імітують досліджувані процеси. Ці методи використовуються по-різному в залежності від того, які навчальні цілі вони переслідують.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко-Бузиль Ю.Ю., Горбенко С.Л. та ін. Методика викладання психології у вищій школі : навчальний посібник. Київ: Атіка, 2012. 272 с.

2. Власова О.І. Методика викладання психології: підручник. Київ: Геопринт, 2011. 340 с.

3. Давидюк Н.М. Методика викладання психології. Чернівці: Технодрук, 2006. 236 с.

4. Двіжона О.В., Руснак І.С. Методика викладання психології. Чернівці: Рута, 2006. 232 с.

5. Дуткевич Т.В. Савицька О.В. Практична психологія. Вступ до спеціальності: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 256 с.

6. Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі: навчальний посібник. Вінниця: ТОВ "Ніланд ЛТД", 2015. 224 с.

7. Малихін О.В., Павленко І.Г., Лаврентьєва О.О., Матукова Г.І. Методика викладання у вищій школі: навчальний посібник. Сімферополь: Дайфі, 2011. 270 с.

8. Панок В.Г., Титаренко Т.М., Чепелева Н.В. та ін. Основи практичної психології: підручник. Київ: Либідь, 2006. 536 с.

9. Приходько Ю.О. Практична психологія. Введення у професію: навчальний посібник. Київ: Каравела, 2010. 232 с.

10. Савчин М.В. Педагогічна психологія: підручник. Київ: Академвидав, 2007. 424 с.

11. Савчин М.В. Василенко Л.П. Психологічні засади організації особистісно-професійного зростання майбутнього педагога: навчальний посібник. Дрогобич: РВВДДПУ ім. І. Франка, 2012. 24 с.

12. Тарасова Т. Б. Методика навчання психології у вищій школі: навчальний посібник. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. 361 с.

13. Тарасова Т.Б. Психологічна освіта: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2013. 462 с.

14. Ягупов В.В. Педагогіка: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. – 560 с.

ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ЗМІНИ В ЦІННІСНО-СМИСЛОВІЙ СФЕРІ: ВІКОВИЙ АСПЕКТ

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON CHANGES IN THE VALUE AND MEANING SPHERE: AN AGE ASPECT

У статті розглядається питання змін у ціннісно-смысловій сфері особистості під впливом вітальної загрози, викликаній коронавірусною хворобою COVID-19, в осіб різної вікової категорії. Ціннісне смислове поле є стрижневим компонентом психології особистості та багаторівневою динамічною системою. Система є відносно стабільною, але змінюється під впливом зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (розвиток особистості) факторів.

Дослідження змін у ціннісній сфері респондентів різного віку показало, що в осіб молодого віку зросла потреба в нових враженнях, новинах, активностях; в осіб середнього віку особливого значення набула безпечність життя; в осіб похилого віку зросла потреба у сприянні благополуччю близьких людей, піклуванні про них.

Аналіз трансформацій, які відбулися в ціннісно-смысловій сфері осіб різного віку, показав, що найбільші зміни спостерігаються в осіб молодого віку, найменші – в осіб похилого віку. Життєві прагнення молодих людей стали більш конкретними, менш глобальними. Вони відчували зниження інтересу до життя, знесилення, втрату сенсу, переоцінили здатність керувати власним життям, наявність певних обмежень, які пов'язані з об'єктивними змінами в суспільстві, природі, станом здоров'я тощо. Особи середнього віку усвідомили неможливість контролювати всі події власного життя, набули фаталістичних поглядів на буття. В осіб похилого віку суттєвих змін не відбулося.

Обставини пандемії COVID-19 призвели до вимушеної переоцінки особистісного ціннісно-смысового поля та системи особистих пріоритетів. У цьому контексті люди переосмислюють цінність життя та здоров'я. Через це саморегуляція психоемоційної сфери особистості стає важливим завданням, спрямованим на збереження стійкості та психічного здоров'я особистості, адже лише в такому стані можна повноцінно функціонувати в соціальних умовах.

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера, зміни, віковий аспект, пандемія, карантин, вітальна загроза, COVID-19.

The article deals with the issue of changes in the value-semantic sphere of personality under the influence of the vital threat caused by the coronavirus disease COVID-19 in people of different age categories. The value semantic field is a core component of personality psychology and is a multilevel dynamic system. The system is relatively stable, but changes under the influence of external (social) and internal (personal development) factors.

The study of changes in the value sphere of respondents of different ages showed that young people have an increased need for new impressions, news, activities; middle-aged people have a special importance of life safety; elderly people have an increased need to promote the well-being of loved ones, to take care of them.

The analysis of transformations that took place in the value-semantic sphere of people of different ages showed that the greatest changes are observed in young people, the least – in the elderly. Life aspirations of young people have become more specific, less global. They felt a decrease in interest in life, exhaustion, loss of meaning, overestimated the ability to manage their own lives, the presence of certain limitations associated with objective changes in society, nature, health, etc. Middle-aged people realized the inability to control all the events of their own lives, acquired fatalistic views on events. There have been no significant changes in the elderly.

The circumstances of the COVID-19 pandemic have led to a forced reassessment of the personal value-semantic field and the system of personal priorities. In this context, people are rethinking the value of life and health. Because of this, self-regulation of the psycho-emotional sphere of the individual becomes an important task aimed at maintaining the stability and mental health of the individual, because only in this state it is possible to fully function in social conditions.

Key words: value-semantic sphere, changes, age aspect, pandemic, quarantine, vital threat, COVID-19.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.8>

Казакова Є.С.

ад'юнкт ад'юнктури, навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національний університет цивільного захисту України

Події останніх трьох років принесли чимало змін не лише у повсякденне життя українців, а й у повсякденне життя людей у всьому світі. Основна причина цього – обмеження, які наклала глобальна пандемія COVID-19.

Обмеження під час пандемії торкаються не лише тих, хто хворіє та на певний час позбавлений можливості спілкуватися, дотримуючись усіх карантинних норм, а й молоді, яка змушена була перейти на дистанційні форми роботи та навчання. Також через “окремі компанії” деякі співробітники працюють вдома або змушені піти у відпустку [4, с. 22-24].

Пандемія кардинально змінила звичний спосіб життя людей, тому найближчим часом основною сферою спілкування будуть найактуальніші та хвилюючі питання сьогодення, а саме безпека та здоров'я. Коли ми говоримо про безпеку, то в основному маємо на увазі безпеку особистого простору. Ми вважаємо, що важливість здоров'я полягає в тому, що люди будуть споживати більш свідомо та приділяти більше уваги власному самопочуттю, фізичному та психічному здоров'ю в цілому [18].

Під час карантинних заходів психічний стан населення значно погіршився. Сучасна реаль-

ність є причиною тривожності та страху за життя у населення, і, незважаючи на пом'якшення обмежень, багато людей все ще відчувають стрес і тривогу через необхідність повернутися в офіс і боятися їздити в громадському транспорті. Більшість людей стикається з дезадаптацією – порушенням здатності адаптуватися до умов життя, насамперед втратою здатності адаптуватися до умов соціального середовища. У більш широкому сенсі це існуюча форма засобів до існування із зовнішнім середовищем [8, с. 19].

Згідно з висновками багатьох вчених, криза, пов'язана з пандемією COVID-19, внесла серйозні корективи в наше життя. Змінилися норми, правила та індивідуальні потреби. На третьому році змінюється сама особистість, яка звикла жити в суспільно встановлених умовах. Ось чому пандемія як криза стала людською динамікою, можливістю зрозуміти нові реалії та нового нас, що вимагає від нас зміни свідомості та усвідомлення необхідності змін. Як і раніше, цього більше не буде, оскільки стара форма не працює в новому вимірі [6, с. 27].

Поки що про те, як пандемія впливає і впливатиме на майбутнє людського життя триває. Проте вже частково деякі цікаві дані з різних частин світу про реакцію самих людей на коронавірусну хворобу опубліковані. Важливо відзначити, що кожна культурна схема (національність) має свої особливості [5, с. 29-31].

Значною для стану психічного здоров'я виявилася соціальна складова. Так, наприклад, психічне здоров'я людей старшого віку було краще, ніж у інших. Можливо тому, що ми намагаємося приділити більше уваги близьким літнього віку, показати їм, що ми не байдужі до їхніх проблем, що вони нам потрібні й як ми тепло до них ставимося.

Натомість у дітей, які відчувають себе самотніми, частіше проявляється тривога та депресія. У них можуть спостерігатися апатія, труднощі з концентрацією уваги, порушення сну тощо. Крім того, під час пандемії збільшився рівень сімейного насильства та ризик суїциду [16]. Протягом 14-90 днів після діагнозу COVID-19 уперше діагностують психічний розлад у 5,8% випадків: тривожний розлад – 4,7%, безсоння – 1,9%, депресивний розлад – 1,7% тощо. Крім того встановлено, що люди із психічними розладами на 65,0% більше ризикують захворіти на COVID-19, ніж інші [18].

У ході людського існування так вже склалось, що особистості завжди було важливо, щоб життя було наповнене якимось сенсом, мало орієнтир і вважалось унікальним. Ціннісно-сміслові поле, на думку авторів Ю. В. Чапрака і Г. В. Чжунке, дозволяють людині осягнути обмеженість життя, водночас дарують відчуття емоційної насичено-

сті, спонукають цінувати кожен мить життя [12, с. 100-102].

Ціннісні орієнтації особистості є першим і найбільш вивченим психологічним механізмом ціннісної підсистеми в ціннісно-смісловій сфері. Ананьев Б.Г. писав, що ціннісна орієнтація – одна з характеристик особистості. Тобто увага особистості до певних освітніх чи професійних уподобань, інтересів, друзів визначається ціннісною орієнтацією [1, с. 288].

Цінності реалізуються через ціннісні орієнтації особистості, що дає нам право вважати, що ціннісні орієнтації є психологічним механізмом цінностей і мають всі властивості психологічних механізмів. Ціннісні орієнтації спрямовують людину на досягнення більш вагомих та важливих цілей особистості, її потенціальних можливостей, що забезпечує прогрес росту та розвиток особистості. Цінності визначають відносини людини з самим собою і зовнішнім світом, особливо з іншими людьми в його власному процесі. Норми, стандарти та ідеали поведінки, які забезпечить життєдіяльність людини, що розвивається, залежить від культурного і духовного розвитку суспільства, в якому формується особистість. Тож сьогодні ми часто бачимо, що норми та правила нашого покоління, поняття “головне в житті” принципово відрізняються від поглядів старших поколінь, інших тощо [9, с. 20].

У віковій психології молодість характеризується періодом формування стійкої системи цінностей, самовідчуття і соціального статусу людини. У юності дозрівають пізнавальні та особистісні передумови світогляду. І від того, як буде відбуватися цей процес, залежить, наскільки світогляд правильно і глибоко відображає об'єктивний світ, істинний він чи хибний, наука чи релігія, матеріалізм чи ідеалізм, прогрес чи реакція, оптимізм чи песимізм, наскільки людина зможе визначити його соціальну орієнтацію. У підлітковому віці визрівають когнітивні та особистісні передумови світогляду. І від того, як буде відбуватися цей процес, залежить, наскільки світогляд правильно і глибоко відображає об'єктивний світ, істинний він чи хибний, наука чи релігія, матеріалізм чи ідеалізм, прогрес чи реакція, оптимізм чи песимізм, наскільки людина може визначити його соціальну спрямованість [10, с. 447-450].

Важливим чинником соціалізації є формування ціннісних орієнтацій особистості, за допомогою яких особистість стає членом суспільства в усій повноті соціальних взаємин. Система особистісних цінностей формується у процесі практичного опанування індивідом змісту суспільних цінностей які опановуються у здобутках матеріальної та духовної культури. Для особистісних цінностей властива висока усвідомленість, тобто вони

формуються у свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій та являються важливим механізмом соціальної регуляції взаємовідносин між суб'єктивним доквіллям та поведінкою окремого індивіда [2, с. 49-53].

Ціннісна орієнтація відділяє важливе і необхідне в людині від неважливого. Вони є предметом вивчення багатьох гуманітарних і соціальних наук: філософії, соціології, психології та педагогіки. Ціннісні орієнтації є невід'ємною частиною складної структури ставлення особистості до умов свого існування і діяльності, свідомо і поведінково пов'язаних в цілісне суспільство, групу, індивіда. Наявність стійкої ціннісної орієнтації характеризує його особистісну зрілість як загальний показник рівня духовного розвитку. Ціннісні орієнтації є важливою частиною структури особистості, в основі якої лежать елементи мотивації, пізнання, емоцій та оцінки. За своєю природою вони є гнучкими та вільно обраними, і як такі враховують інтереси та потреби особистості, зв'язок між особою та суспільством, інститути соціалізації, культура, цінності [16].

Ціннісні орієнтації виражаються і розкриваються в оцінці себе, інших, життєвого середовища, конструюванні життєвих ситуацій, прийнятті рішень у конфліктних ситуаціях, пошуку вміння виходити зі складних ситуацій. Проблемна їх здатність визначати загальні лінії поведінки в умовах існування та морального вибору через здатність встановлювати та змінювати домінуючі чинники у власному житті [13].

Ціннісні орієнтації систематизують інтереси і потреби, визначаючи одні з них як більш значущі для індивіда, інші – як менш значимі. Зумовлюючи напрямок потреб і інтересів, ціннісні орієнтації детермінують всю мотиваційну систему особистості і її спрямованість. Тому ціннісні орієнтації виступають найважливішим чинником, який регулює, детермінує мотивацію поведінки, що зрештою визначає цілісність особистості. Як відзначає Шорохова О. В. “цілісність особистості, її стійкість в соціальному плані є стійкістю її ціннісних орієнтацій, довкола яких групуються установки особистості, її інтереси” [13].

Ціннісна орієнтація діє як свідомо, так і підсвідомо, визначаючи спрямованість вольових зусиль, уваги, інтелекту. Багато дослідників зазначали, що основна функція ціннісних орієнтацій полягає в регуляції поведінки людей. Особистість активно включена в систему суспільних відносин, а ціннісні орієнтації визначають типи поведінки та діяльності [3, с. 40-45]. Цінності визначають цілі діяльності та способи їх досягнення: зміст цінностей індивіда залежить від того, як він бачить ту чи іншу ситуацію, які завдання ставить перед собою, який напрямок дій обрав. Таким чином

можна сказати, що ціннісна орієнтація – це динамічна, ієрархічна система цінностей, яка постійно розвивається і відображає ціннісні орієнтації, вироблені у взаємодії особистості та суспільства [5, с. 29-37].

Формування ціннісних орієнтацій особистості відбувається під впливом суспільства; через засвоєння суспільних цінностей. Це відбувається кількома шляхами:

1. Первинна соціалізація в сім'ї, коли дитина вибирає цінності свого безпосереднього оточення.

2. Соціально організована система виховання – дошкільні заклади, школа, навчальні, культурні заклади, система ідеологічного впливу.

3. Вплив різних формальних та неформальних груп, насамперед оточення однолітків чиї цінності можуть відрізнитися від суспільних та сімейних.

4. Власний досвід, коли людина “випробовує” засвоєні ціннісні орієнтації на їх відповідність своїй індивідуальній визначеності [7, с. 147- 153].

Аналізуючи результати наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних дослідників, можна зробити висновок, що розвиток особистості не припиняється з віком, а триває все життя [11, с. 30]. І особливе місце в цьому процесі займає її громадська діяльність, суспільно корисна, творча, професійна діяльність, прагнення до самореалізації та самовираження. Для людей на цьому етапі життя важливою стає можливість передавати особистий життєвий досвід, задовольняти потреби в спілкуванні, підтримувати соціальні зв'язки та відчувати, що вони означають для своїх близьких і суспільства в цілому. Багато вчених підкреслюють, що “криза старіння” пов'язана з нездатністю прийняти нову ідентичність, звуженням ціннісних орієнтацій, звуженням кола соціальних зв'язків, нездатністю задовольнити потреби професійної діяльності та себе [8, с. 93-100].

Особисті життєві цінності відіграють важливу роль у підтримці соціальної активності людей похилого віку [11, с. 30].

Соціокультурна трансформація, яка зараз відбувається в Україні, дає змогу науково досліджувати зміни цінностей, які відбуваються на рівні суспільства в цілому та всередині окремих соціальних груп, наприклад, студентства. Ціннісна динаміка є не лише індикатором, а й потужним фактором політичних, економічних, моральних, соціокультурних та інших змін. Ціннісні орієнтації є однією з найважливіших форм у структурі свідомості та самосвідомості людини, вони певною мірою визначають її сутність. як індивідуальна характеристика. Такі характеристики значною мірою зумовлені системою цінностей

конкретного індивіда, яка представлена спектром орієнтацій, які він представляє за змістом, спрямованістю та психологічною вагою [14, с. 181-184].

Не менш важливий момент визначає психологічна значущість системи цінностей, яка полягає в її відповідності конкретним історичним, соціально-політичним та ідеологічним умовам, за яких у суспільстві в цілому та в кожній особистості формується певна система ціннісних орієнтацій. Зазначені моменти є особливо важливими для побудови освітньої концепції та виховання молодого покоління, особливо системи ціннісних орієнтацій як факторів, що визначають процес формування особистості молодого громадянина. Дослідження проблем особистості та ціннісних орієнтацій зумовлені суспільними змінами, під час яких система цінностей особистості зазнала істотних змін. Поряд з очевидним впливом суспільства на процес формування цінностей пропонується розглядати його як індивідуальну форму, яка має комплексний характер і займає одне з найважливіших місць у структурі особистості [14, с. 181-184].

Ціннісна орієнтація вважається соціально зумовленою і закріпленою в психіці особистості і являє собою спрямованість особистості на цілі та способи дій. Ціннісна орієнтація відображає ставлення людини до суспільних реалій, рішень, широкі мотиви її дій. Основою вивчення причин виникнення ціннісних орієнтацій є ціннісний підхід, відповідно до якого всі явища навколишнього світу (включаючи поведінку людини) є цінностями, тобто відображаються у свідомості особистості з цього моменту. Враховуючи їх здатність задовольняти його потреби та інтереси. У кожного своя система цінностей, побудована певним чином. Однак особиста система цінностей настільки

велика, що особиста свідомість відображає суспільну свідомість [11, с. 30].

Для реалізації мети дослідження – вивчення особливостей трансформації ціннісно-сміслової сфери в умовах пандемії COVID-19 у різних категоріях респондентів, була сформована вибірка з 142 осіб, які були поділені на три групи за віком (1 група віком від 24 до 40 років, кількістю 58 осіб; 2 група віком від 41 до 59 років, кількістю 53 особи; 3 група віком від 60 до 75 років, кількістю 31 особа).

Дослідження динаміки трансформації цінностей за допомогою “Ціннісного опитувальника” Ш. Шварца у осіб різного віку відбувалося впродовж 2020-2021 років, відповідно до ситуації з коронавірусною хворобою. Математично-статистичні методи використовувалися для аналізу результатів дослідження та їх обробка здійснювалася за допомогою комп’ютерної програми SPSS for Windows 15.

Отримані результати представлено в таблицях 1–3.

Отримані результати показують, що у осіб молодого віку суттєвих перетворень зазнали дві життєві цінності: “Безпечність” ($W = 0,451$) та “Стимуляція” ($W = 0,437$), їх значущість для респондентів суттєво зросла.

На наш погляд, усвідомлення цінності безпечного для життя середовища є природним наслідком розуміння цієї групою респондентів того, що пандемія дійсно становить загрозу життю та здоров’ю людей. Молоді люди мало звертають увагу на роздуми про небезпеку, хвороби, смерть у повсякденному житті, тому що в їхніх очах все життя попереду, не має до них жодного відношення і не стосується їх. Але пандемія COVID-19 не зважає вік, вірус вражає кожного, і загроза реальна для людей будь-якого віку. Цим ми пояснюємо зростаючу важливість безпеки життя.

Таблиця 1

Показники динаміки трансформації цінностей у осіб молодого віку (24–40 років) (середній ранг)

Тип цінностей	1 вимір (березень-квітень 2020 р.) (n=58)	2 вимір (жовтень 2020 р.) (n=58)	3 вимір (травень 2021 р.) (n=58)	χ^2_r	W
Конформність	7,35	6,62	6,39	17,748	0,153
Традиції	6,22	6,46	5,59	12,528	0,108
Доброта	5,36	5,11	4,48	13,224	0,114
Універсалізм	8,42	8,17	7,55	13,920	0,120
Самостійність	3,68	3,24	2,77	29,696	0,256
Стимуляція	4,22	3,17	2,49	50,692	0,437
Гедонізм	2,35	2,48	2,57	8,468	0,073
Досягнення	2,51	3,64	2,86	7,888	0,068
Влада	3,59	4,26	4,68	27,144	0,234
Безпечність	6,17	5,33	4,25	52,316	0,451

Примітки: W Кендала (розмір ефекту): $0,00 \leq W < 0,10$ – несуттєвий; $0,10 \leq W < 0,30$ – малий; $0,30 \leq W < 0,50$ – середній; $0,50 \leq W < 1,00$ – великий.

Таблиця 2

**Показники динаміки трансформації цінностей у осіб середнього віку (41–59 років)
(середній ранг)**

Тип цінностей	1 вимір (березень-квітень 2020 р.) (n=53)	2 вимір (жовтень 2020 р.) (n=53)	3 вимір (травень 2021 р.) (n=53)	χ^2_r	W
Конформність	4,52	4,17	3,46	27,666	0,261
Традиції	5,35	4,49	4,51	22,790	0,215
Доброта	3,74	3,28	3,22	6,572	0,062
Універсалізм	7,53	6,88	6,43	25,016	0,236
Самостійність	3,79	3,35	2,84	26,818	0,253
Стимуляція	6,47	6,53	6,17	3,710	0,035
Гедонізм	6,55	6,62	6,38	3,498	0,033
Досягнення	3,44	3,27	2,75	16,642	0,157
Влада	5,72	5,33	5,49	4,664	0,044
Безпечність	5,68	5,22	4,37	36,252	0,342

Примітки: W Кендала (розмір ефекту): $0,00 \leq W < 0,10$ – несуттєвий; $0,10 \leq W < 0,30$ – малий; $0,30 \leq W < 0,50$ – середній; $0,50 \leq W < 1,00$ – великий.

Таблиця 3

**Показники динаміки трансформації цінностей у осіб похилого віку (60–75 років)
(середній ранг)**

Тип цінностей	1 вимір (березень-квітень 2020 р.) (n=31)	2 вимір (жовтень 2020 р.) (n=31)	3 вимір (травень 2021 р.) (n=31)	χ^2_r	W
Конформність	7,36	7,51	6,43	15,686	0,253
Традиції	8,12	7,53	7,67	6,572	0,106
Доброта	4,54	3,69	3,08	21,390	0,345
Універсалізм	6,73	5,80	6,21	15,314	0,247
Самостійність	5,45	5,72	5,34	3,596	0,058
Стимуляція	7,27	7,34	7,19	1,674	0,027
Гедонізм	6,81	6,45	5,85	8,308	0,134
Досягнення	5,66	5,97	6,36	7,130	0,115
Влада	7,50	7,38	6,73	7,502	0,121
Безпечність	4,73	3,57	2,44	26,722	0,431

Примітки: W Кендала (розмір ефекту): $0,00 \leq W < 0,10$ – несуттєвий; $0,10 \leq W < 0,30$ – малий; $0,30 \leq W < 0,50$ – середній; $0,50 \leq W < 1,00$ – великий.

Молодь має великий потенціал для зростання, самовдосконалення та самореалізації. Обмеження, яких вимагає пандемія, сповільнили ці процеси. Тому респонденти все більше потребують нових вражень, новин та подій. На нашу думку, це пов'язано з великою кількістю обмежень, яких зазнають молоді люди під час пандемії: втрата звичного розпорядку дня та зменшення соціальних і фізичних контактів з іншими часто призводить до нудьги, депресії та відчуття ізоляції. Навіть послаблення суворих карантинних заходів не дає повного доступу до свободи пересування, спілкування та пересування.

У респондентів середнього віку зросла значущість цінності “Безпечність” ($W = 0,342$). По-перше, це свідчить про те, що люди цього віку мають усталені цінності, на які досить

важко вплинути. По-друге, також стали більше цінувати життя без загроз: мир, свободу, здоров'я. Ця категорія людей пережила хворобу, близьких, близьких, тому важливо поглибити розуміння того, наскільки крихким є світ, життя кожного, і як легко його можна втратити. Результатом такого розуміння може бути більш дбайливе ставлення до себе, рідних і близьких, суспільства, природи і людства в цілому.

Результати дослідження вказують, що у осіб похилого віку трансформації відбулися у зростанні цінностей “Безпечність” ($W = 0,431$) та “Доброта” ($W = 0,345$). Цей вік характеризується зростанням егоцентризму, зниженням здатності долати труднощі та когнітивних функцій, відходом від активного соціального життя. Ця група людей найбільш схильна до ризику

зараження коронавірусом, для якої характерна висока смертність. Тому ізоляція є більш суворою для їх безпеки. Наслідками можуть бути апатія, депресія, соціальна депривація, переосмислення свого життя. Респонденти все більше потребують взаємодії, яка сприяє благополуччю їхніх близьких, турботі про них і доброті. Це також стає більш важливим у безпечному середовищі.

Люди похилого віку уважніше дотримуватися всіх лікувально-профілактичних вимог і не витрачати час без потреби на вулиці, у транспорті, у торгових центрах та лікарнях. Деякі з цих людей дуже уважно ставляться до заходів безпеки і проводять багато часу, навіть відмовляючись від побачень зі своїми близькими. Іноді ці заходи зайві, але вони допомагають зменшити тривожність і страх захворіти.

Дослідження зрушень у ціннісній сфері респондентів різного віку показало, що у осіб молодого віку зросла потреба у нових враженнях, новинах, активностях; у осіб середнього віку особливого значення набула безпечність життя; у осіб похилого віку зросла потреба у сприянні благополуччю близьких людей, піклуванні про них, доброзичливій взаємодії.

Аналіз зрушень, які відбулися у сферах ціннісних смислів для різних вікових груп, показав, що найбільші зсуви були для молодих людей і найменші для людей старшого віку. Життєві прагнення молоді стали більш конкретними і менш глобальними. Вони почуваються менш зацікавленими в житті, виснажені, втрачають сенс, переоцінюють свої можливості керувати власним життям, мають певні обмеження, пов'язані з об'єктивними змінами в суспільстві, природі, здоров'ї тощо.

Люди середнього віку усвідомлюють, що не контролюють усі події свого життя, і дивляться на події фаталістично.

Значних змін у літніх людей не було. Проведене таким чином дослідження переконливо демонструє вплив пандемії COVID-19 на трансформаційні процеси, що відбуваються в різних досліджуваних категоріях ціннісних значень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
2. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. \ Педагогіка і психологія, 2008. № 2, С. 49-57.
3. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства / Проблеми загальної та педагогічної психології: 36. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН Укра-

їни / За ред. С. Д. Максименка. К., 2006. Т. 8., Вип. 6, С. 40-45.

4. Долбнєва Д. В. Вплив COVID-19 на економіку країн світу. Д. В. Долбнєва. Проблеми економіки. 2020. № 1. С. 20–26.

5. Кириллова А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников. *Вопросы психологии*. – 1999. – № 4. – С. 29-37.

6. Крамар Т. В., Суспільно-політичні процеси в умовах пандемії: особливості та виклики: тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 16 квітня 2021 р.) / відп. ред. А. А. Кравченко. Київ : Київ. нац. торг.-екон. Ун-т, 2021. С. 27–28.

7. Малько Н.О. Ціннісні орієнтації та їх вплив на особистісний розвиток школяра. *Психологія*. – НПУ ім. М.П. Драгоманова – К.: НПУ, 1999 – Випуск 3, С. 147- 153.

8. Мотков С. О., Ціннісно-смилова сфера особистості: роль, структура та функції. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL* № 10 (20) 2018 – С. 93-101

9. Рештакова Н. О., Психічний стан населення під час пандемії COVID-19. КНП “Обласна клінічна психіатрична лікарня м. Слов'янськ” Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України ISSN 2411-1597. *МЕДСЕСТРИНСТВО*. 2020. № 3, С. 19-20.

10. Титаренко Т. Рання молодість: проблеми смислоутворення, подальше професійне й життєве самовизначення / Т. Титаренко. Основи практичної психології. К., 1999. С. 447 – 455.

11. Тюрина, В. А. Ценностные ориентации/ В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель – К.: ООО “Междунар. фин. агентство”, 1998. 30 с.

12. Чаплак Я. В., Сенс життя як орієнтир на життєвому шляху людини / Ян Васильович Чаплак, Галина Василівна Чуйко. *Психологічний часопис*. – 2017. № 1 (5). С. 100-111.

13. Чепелева Н.В. Формування професійної культури майбутніх практичних психологів. *Методи підготовки фахівців до професійного спілкування*. – Черкаси, 1997.

14. Щєпова Д. Р., Ціннісні орієнтації сучасного українського студентства., Вісник Запорізького національного університету № 2(13), 2010, С. 181-184.

15. Morris C. W. *Varieties of Human Value*. – Chicago, 1996. – 231 p

16. Вплив пандемії COVID-19 та карантину на психологічний стан людини. URL: <https://gatne-rada.gov.ua/covid19-doslidzhennyaavplivu-15-43-44-23-07-2022> (дата звернення 08.09.2022)

17. Як COVID-19 впливає на психіку людей. (Дата звернення 23.09.2022). URL:<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3357668-ak-covid19-vplivae-na-psihiku-ludej.html> (дата звернення 23.09.2022)

18. Kelly Beaver, Sarah Knibbs, Ipsos Group (multinational market research and consulting firm): “Loneliness on the increase worldwide, but an increase in local community support”. URL: <https://www.ipsos.com/en/lonelinessincrease-worldwide-increase-local-community-support> (дата звернення 30.08.2022)

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

CHARACTERISTICS OF THE VALUE AND MOTIVATION SPHERE OF ADOLESCENTS AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

У статті розглядаються проблеми ціннісно-мотиваційної сфери підліткового віку, які, безперечно, пов'язані із загальними людськими цінностями, що належать до числа найважливіших для наук, які займаються вивченням людини та суспільства. Це викликано насамперед тим, що цінності є основою як для окремо взятої особистості, так і для будь-якої соціальної групи, нації і всього людства загалом.

У підлітковому віці починає формуватися стійке коло інтересів, яке є психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітків. Відбувається переключення інтересів із приватного та конкретного на абстрактне й загальне, спостерігається зростання інтересу до питання світогляду, релігії, моралі, власної безпеки. Розвивається інтерес до власних психологічних переживань і переживань інших людей.

Охарактеризовано поняття цінностей, ціннісних орієнтацій, підліткового віку, мотивації, мотиваційної сфери особистості. Здійснено теоретичний аналіз проблеми ціннісних орієнтацій, який став основою для обґрунтування психологічної структури ціннісної орієнтації. Проаналізовано ціннісно-мотиваційну сферу за пізнавальним компонентом, емоційним та мотиваційним. Охарактеризовано напрями визначення мотивації. Окреслено психологічні особливості формування цінностей, а також те, які ціннісні орієнтації переважають у сучасних підлітків: здоров'я, наявність хороших і вірних друзів, активне, діяльне життя, щасливе сімейне життя. Виявлено, що реалізація потенціалу особистості відбувається тільки з опорами на ціннісні орієнтації.

Особлива увага зосереджена на соціально-психологічному дослідженні та розкритті особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків. Проаналізовано результати власних досліджень щодо особливостей цінностей та мотивації підліткового віку, які були спрямовані на вивчення рівня сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі мали статус внутрішньо переміщених осіб. Підкреслено, що важливим чинником у формуванні ціннісних орієнтацій особистості підлітків є оточення, зокрема соціальний статус дитини підліткового віку серед однолітків та атмосфера в сім'ї. Визначено, що цінності та мотиваційні орієнтири постійно змінюються залежно від соціального оточення, культурних, економічних, соціальних змін, а сьогодні ці зміни спричинені ще й військовою агресією з боку Росії.

Ключові слова: *підлітковий вік, цінності, ціннісні орієнтації, мотивація, мотиваційна сфера особистості, психологічні особливості.*

The article examines the problems of the value-motivational sphere of adolescence, which are undoubtedly related to general human values, which are among the most important for the sciences that deal with the study of man and society. This is caused, first of all, by the fact that values are the basis for both an individual and any social group, nation and all of humanity as a whole.

In adolescence, a stable circle of interests begins to form, which is the psychological basis of the value orientations of adolescents. There is a shift of interests from the private and concrete to the abstract and general, there is an increase in interest in the issue of worldview, religion, morality, and one's own security. Interest in one's own psychological experiences and the experiences of other people develops.

The concept of values, value orientations, adolescence, motivation, motivational sphere of personality is characterized. A theoretical analysis of the problem of value orientations was carried out, which became the basis for substantiating the psychological structure of value orientation. The value-motivational sphere was analyzed according to cognitive, emotional and motivational components. The directions for determining motivation are characterized. The psychological features of value formation are outlined; what value orientations prevail among today's teenagers: health, the presence of good and faithful friends, an active, active life, a happy family life. It was revealed that the realization of the individual's potential occurs only with reliance on value orientations.

Special attention is focused on socio-psychological research and revealing the peculiarities of the value-motivational sphere of teenagers. The results of own research on the characteristics of values and motivation of adolescence were analyzed, which were aimed at studying the level of formation of the value-motivational sphere of adolescents who had the status of internally displaced persons. It is emphasized that an important factor in the formation of the value orientations of the adolescent personality is the environment, in particular the social status of the adolescent child among peers and the atmosphere in the family.

It was determined that values and motivational orientations constantly change depending on the social environment, cultural, economic, social changes, and today these changes are also caused by military aggression on the part of Russia.

Key words: *adolescence, values, value orientations, motivation, motivational sphere of personality, psychological features.*

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.9>

Комар Т.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Руденок А.І.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Бриндзак С.В.

здобувач вищої освіти
кафедри психології та педагогіки
факультету здоров'я, психології,
фізичної культури та спорту
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України, де відбуваються широкомасштабні процеси військового вторгнення з боку Росії, зміни в соціально-економічній,

політичній, культурній сфері спостерігається переосмислення цінностей та мотиваційної сфери особистості. Важливим періодом у розвитку особистості є саме підлітковий вік. Ця

вікова група характеризується наявністю прагнення до внутрішньої позиції дорослої людини, визначення в житті, прийняття себе, розуміння свого місця в житті, постановки цілей, планів. Тому актуальними на сьогодні є дослідження ціннісно-мотиваційної сфери підлітків.

Проблематика ціннісно-мотиваційного світу особистості розглядається ще у працях Еврипіда, Платона, Аристотеля, мислителів Відродження, представників класичної філософії XIX століття. Про це писали соціологи: М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, Г. Спенсер, У. Томас.

У психологічному тлумаченні ціннісно-орієнтаційний світ зводять до психодинаміки потягів (З. Фрейд, певною мірою К. Юнг), ототожують із потребами (А. Маслоу), особистісним смислом (Г. Олпорт), установкою (Д. Унадзе), похідними від мотивів діяння смислоутвореннями (О. Леонтьев), характеристикою усього, що підтримує людські здатності до життя (Е. Фромм), переконаннями (М. Рокич), соціальними настановленнями (В. Ядов), регуляторами потоків інформації (когніціями), значущості для особи чогось у світі (С. Рубінштейн), одухотвореними явищами людського буття та утвореннями свідомості й самосвідомості людини, у яких віддзеркалені її актуальні життєві потреби, інтереси, погляди і ставлення до дійсності й до самої себе (М. Боришевський, З. Карпенко, О. Гуменюк).

Формування системи ціннісних орієнтацій є водночас процесом становлення особистості. Ця система у структурі особистості розглядається у зв'язку із самосвідомістю (С. Рубінштейн, І. Чеснокова, Л. Божовіч, В. Мерлін); із направленістю особистості (К. Платонов, А. Ковальов); через систему установок (Д. Унадзе, Ш. Нарідашвілі, Ш. Чхартішвілі) тощо. Розвиток особистості відбувається в процесі засвоєння соціального досвіду, який існує у вигляді норм, правил, ідеалів цінностей, вироблених у певному суспільстві. Ознайомлення із соціальними зразками, інтеріоризація деяких з них, формування власної оцінки щодо дійсності і є становленням системи ціннісних орієнтацій особистості.

Від того, якими є цінності та мотивація сучасних підлітків, залежить їх майбутнє і майбутнє суспільства загалом. Підлітки характеризуються, з одного боку, великим різноманіттям світоглядних позицій, мотивів поведінки, рис характеру тощо, з іншого – помітною динамікою їх зміни.

Зважаючи на те, що підлітки виступають активними соціальними акторами, рушієм і каталізатором соціальних змін, виникає низка дослідницьких проблем, які потребують визначення механізмів, чинників та умов, що впливають на формування та розвиток ціннісно-мотиваційної сфери.

Мета статті – проаналізувати та емпірично дослідити особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків як психологічного феномену.

Результати дослідження. Проблема ціннісно-мотиваційної сфери є однією з ключових і найбільш складних проблем психології. Особливістю психологічного підходу до вивчення ціннісно-мотиваційної проблематики є те, що цінності розглядаються крізь призму особистісного сприймання суб'єкта до навколишньої дійсності та особливостей орієнтації в ній. Звідси і виникло словосполучення «ціннісні орієнтації» (маємо на увазі ідеологічні, моральні, естетичні та інші підстави оцінки суб'єктом навколишньої дійсності й орієнтації в ній; це також засіб диференціації індивідом об'єктів навколишнього світу за їхньою значущістю). Поняття мотивації включає ж в себе всі види спонукань, мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, потяги, мотиваційні установки (диспозиції), ідеали, в широкому сенсі – детермінацію поведінки людини взагалі.

Варто зазначити, що найцікавіший, з боку формування ціннісно-мотиваційної сфери особистості, є підлітковий вік. Дослідники визначають підлітковий вік як етап дорослішання, коли дитина перестає бути дитиною і через колосальний по зростанню енергетики, інтенсивності розвитку та кількості перетворень стрибок переходить в дорослість, приймаючи на себе відповідальність за власне життя і розвиток.

Проблемі ціннісних орієнтацій як важливого психологічного конструкта особистості належить одне з провідних місць у дослідженні людської поведінки та її саморегуляції. Цінності обумовлюють діяльність індивіда, а також істотно впливають на процес становлення особистості. Вони є багатоаспектним психологічним утворенням, яке системно характеризує культурний розвиток людини. Особистісні цінності – це найдієвіший психологічний механізм регуляції поведінки особи, який підтверджує усталеність її психічних властивостей.

Важливими для людини складовими, що визначають її спрямованість і мотивацію діяльності є – цінності. На думку вченого М. Головатого, цінності – це певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси. У свою чергу, М. Рокич визначає цінності, як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування. Як зазначають С. Возняк, В. Кононенко, поняття «цінність» близьке до поняття «значущість». Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігра-

вати в життєдіяльності людей із точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей [1, с. 28].

Сукупність найважливіших для людини цінностей може бути представлена як його ціннісні орієнтації, які є найважливішим складовим елементом внутрішньої структури особистості. Будучи сформованими і закріпленими соціальним і професійним досвідом індивіда в процесі його становлення та розвитку, вони відмежовують значуще, істотне для особистості від незначного, несуттєвого.

Комплекс усталених ціннісних орієнтацій утворює певний поведінковий план, що забезпечує стійкість особистості, наступність певного типу поведінки і відображає спрямованість її потреб та інтересів, унаслідок чого, ціннісні орієнтації виступають важливим фактором, що обумовлює мотивацію дій і вчинків особистості. Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань. Саме вони забезпечують стійкість особистості, спадковість певного типу поведінки і діяльності, виражаються в спрямованості потреб та інтересів.

Аналізуючи дослідження життєвих цінностей дітей підліткового віку Прищепи С.М., можна зазначити, що у дітей до 10 років цінності збігаються з цінностями батьків. У віці 11–14 років цінності, які є головними у батьків та підлітків, не збігаються, проте у 16 років збіги знову зростають [2, с. 164].

Безперечно, повністю погоджуємось з ученим Х. Ремшмідтом, який дослідив, що у підлітків починають переважати абстрактні ціннісні поняття та погляди, які домінують у колі однолітків. У цей період багато суспільних цінностей (допомога, самопожертва) тимчасово втрачають своє значення. Актуальними для підлітків стають такі цінності, як соціальний статус, авторитет, економічна та світоглядна самостійність, гігієна та зовнішній вигляд [2, с. 164]. Це, на нашу думку, відбувається через спільність інтересів з однолітками, через бажання бути дорослішим, бути авторитетом, відчувати незалежність, самостійність. Свме у підлітковому віці відбувається прагнення завоювати повагу і визнання ровесників, мати в них авторитет. У товаристві ровесників починає складатися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості людини, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові моральноетичні вимоги.

Вагомим є дослідження, проведене І. Булах та Л. Кулагіною, де спостерігається встановлена залежність між найбільш пріоритетними цінностями підлітка і його соціальним статусом. Так, підлітки з низьким соціальним статусом головними цінностями вважають веселе життя, можливість безтурботно проводити час та сміливість. Учні, які мають середній соціаль-

ний статус, віддають перевагу в своїх взаємостосунках з оточуючими позиції «спостерігача», а серед пріоритетних цінностей відокремлюють також хороших друзів та здоров'я. Самостійні та незалежні підлітки, яким притаманний високий соціальний статус, до домінуючих цінностей віднесли щасливе сімейне життя та цікаву роботу [3, с. 48].

Рушійною силою діяльності особистості, безперечно, є мотивація. У сучасній психології термін «мотивація» використовують як: визначення системи факторів, що детермінують поведінку (мета, потреби, мотиви, наміри, прагнення та ін.); характеристику процесу, що стимулює й підтримує поведінкову активність на певному рівні.

Аналізуючи мотиваційну сферу підлітків, то тут повністю погоджуємось з Т. Чаусовою, яка зазначає, що «становлення мотиваційної сфери підлітків відбувається в декілька стадій. На першій стадії підліткового періоду мотивування вчинків і діяльності є відтворювальним. Підлітки прямо наслідують ровесників і старших. Це означає, що мотивація власних вчинків є поверховою та ситуативною.

На другій стадії у підлітків загострюється й активно розвивається інтерес до своєї особистості. Вони прагнуть утвердитися в товаристві ровесників, небайдужі до оцінок їхньої особистості іншими, очікують, що ці оцінки будуть тотожними їхнім самооцінкам. Значно диференційованою є їхня мотивація вчинків.

На третій стадії головне значення має саморегуляція поведінки як складова частина самовиховання, а мотивація вчинків постає як регулятор поведінки і діяльності особистості. Підлітки намагаються вже аргументувати свої вчинки, передбачати наслідки ухвалених рішень, що свідчить про цілісніше і глибше усвідомлення процесу мотивації і структури мотиву, а також про участь у формуванні мотиву блоку «внутрішнього фільтра» – своєрідної внутрішньої позиції. Це знижує імпульсивність дій і вчинків, особливо старших підлітків [4, с. 125].

У психологічних роботах під поняттям мотиваційної сфери особистості розуміють всю наявну в цієї людини сукупність мотиваційних утворень: диспозицій (мотивів), потреб і цілей, аттітюдів, поведінкових патернів, інтересів та ін. мотиваційних чинників [5].

Нині мотивація як психічне явище трактується по-різному. В одному випадку – як сукупність факторів, що підтримують і направляють, тобто визначають поведінку (К. Мадсен; Ж. Годфруа), в іншому випадку – як сукупність мотивів (К. Платонов), у третьому – як спонукання, що викликає активність організму і визначає її спрямованість. Крім того, мотивація розглядається як процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Магомед-Емінов),

як процес дії мотиву і як механізм, що визначає виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності (І. Джідарьян), як сукупна система процесів, що відповідають за спонукання і діяльність (В. Вілюнас) [6].

Найбільш широким є поняття мотиваційної сфери, що включає і афективну, і вольову сферу особистості, переживання задоволення потреби. У загальнопсихологічному контексті мотивація являє собою складне поєднання, «сплав» рушійних сил поведінки, що відкривається суб'єкту у вигляді потреб, інтересів, потягів, цілей, ідеалів, які безпосередньо детермінують людську діяльність. Мотиваційна сфера або мотивація в широкому розумінні слова з цієї точки зору розуміється як стрижень особистості, до якого «стягуються» такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, установки, соціальні очікування, домагання, емоції, вольові якості та інші соціально-психологічні характеристики. Таким чином, можна стверджувати, що, незважаючи на різноманітність підходів, мотивація розуміється більшістю авторів як сукупність, система психологічно різнорідних факторів, що детермінують поведінку і діяльність людини.

Погоджуємось з дослідницею В. Завірюхою, яка вважає, що прагнення досягти успіху, високих результатів у діяльності свідчить про наявність у суб'єкта сильної мотивації досягнення. Для когось досягнення успіхів у діяльності є дуже значущим, для інших – менш важливим. Про суб'єкта з сильним мотивом досягнення кажуть, що він: наполегливий у досягненні мети; не задовольняється отриманим результатом; що б не робив, намагається це виконати краще, ніж раніше; для нього головне в житті – це переживання радості успіху внаслідок досягнення високих результатів; схильний ставити віддалені цілі; не задовольняється нескладним завданням і легко досяжними цілями; захоплюється роботою, досягаючи дедалі нових і нових цілей, відчуваючи радість успіху. Успіх у діяльності, як відомо, залежить не тільки від здібностей людини, а й від прагнення досягти мети, від цілеспрямованої й наполегливої праці [7, с. 74].

Наше дослідження було спрямоване на вивчення рівня сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі мали статус внутрішньо переміщених осіб. Вибіркова сукупність респондентів становила 68 осіб, віком 12-16 років. В умовах сьогодення, враховуючи бурхливі зміни в різних сферах життя українців, котрі зумовили військові дії з боку Росії на території України, підлітку досить важко визначити пріоритетність цінностей.

Аналізуючи ціннісно-мотиваційну сферу за пізнавальним компонентом, то тут можна відмітити такі переважаючі цінності підлітків, як : життєрадісність, вихованість, чесність,

доброта, самостійність та цінність, яка зумовлена воєнними діями в Україні, – безпека.

Результати емоційного компоненту ціннісно-мотиваційної сфери підлітків свідчать про перевагу таких цінностей, як здоров'я, щасливе сімейне життя, наявність гарних та вірних друзів.

Щодо мотиваційних орієнтирів підлітків, то результати нашого дослідження свідчать про значимість таких цінностей, як цінності саморозвитку, де віддають перевагу пізнанню нового; самоствердження, куди входить визнання та повага людей, самостійність; цінності спілкування; пошук нового та отримання гострих відчуттів.

Оскільки людина постійно знаходиться у взаємодії з іншими, вона планує, ставить певні цілі, то ми розуміємо під мотивацію процес внутрішнього спонукання індивіда до активної діяльності, досягнення поставлених цілей, і процес свідомого вибору людиною певної лінії поведінки, яка ґрунтується на внутрішніх і зовнішніх чинниках, або, іншими словами, на мотивах і стимулах.

Мотиваційний процес виникає на основі потреб та інтересів людини і корелює, з одного боку, з цілим спектром особистих якостей та цільових настанов, тобто з життєвим та виробничим досвідом особи, її професійними та фізіологічними можливостями, із бажаними, очікуваними результатами власних дій.

В свою чергу, цінності відіграють важливу роль у мотивації поведінки людини, а об'єктивно-суб'єктивні ставлення визначають центральну позицію особистості. Реалізуючись та набуваючи особистісного змісту, цінності здійснюють мотивуючий вплив на свідомість і поведінку особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Цінності і мотивація становлять єдину систему, що регулює поведінку людей і соціальних груп у суспільстві. Ціннісно-мотиваційна система являє собою орієнтир при виборі способу дій, перевіряє і відбирає ідеали, вибудовує цілі, утримує способи їх досягнення. Отож, цінності і мотиви є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільної свідомості та культури загалом. Цінності – це переважно соціологічне поняття, що набуває психологічного сенсу у зв'язку з аналізом мотивів і вчинків окремої особистості.

Зміст ціннісних орієнтацій дає можливість характеризувати змістовну сторону спрямованості особистості, а система ціннісних орієнтацій, визначаючи змістовну сторону спрямованості особистості, виступає основою її ставлення до оточуючого середовища, людей, до себе, становить основу формування світогляду та мотивації. цінності відіграють важливу роль у мотивації поведінки людини, а об'єктивно-суб'єктивні ставлення визначають цен-

тральну позицію особистості. Реалізуючись та набуваючи особистісного змісту, цінності здійснюють мотивуючий вплив на свідомість і поведінку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матяж С.В., Березянська А.О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Серія «Соціологія»*. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 27-30.
2. Прищепя С.М. Життєві цінності у дітей підліткового віку: сутність та особливості. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип.12. Т.1. С. 162–165.
3. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Особливості соціального вибору ціннісних орієнтацій у підлітків. Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. Зб. наук. праць. Київ, Дрогобич, 1998. С. 46-51.
4. Чаусова, Т. В. Особливості формування мотиваційної сфери навчання підлітків. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Соціальні та поведінкові науки*. № 6 (2018): 121-134.
5. Тютенко Н. Мотиваційні основи професійного самовизначення молоді. *Україна: аспекти праці*. 1999. № 1. С. 15–19. Режим доступу: library.zntu.edu.ua/bibliograf_pokaz/Molode_pokolinia.pdf
6. Декерс Л. Мотивація. Теорія і практика: розширений курс пров. з англ. Д.Ю. Кралічкін. М.: Гросс Медіа, 2007. 637 с.
7. Завірюха В.В. Психологічні особливості розвитку мотивації досягнень у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2018. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. Вип.18. С. 72-82.

ВПЛИВ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ПІДЛІТКІВ НА ПОВЕДІНКУ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

THE INFLUENCE OF CHARACTER ACCENTUATIONS OF TEENAGERS ON BEHAVIOR IN CONFLICT SITUATIONS

У статті розглядається безпосередній вплив акцентуації характеру підлітків на взаємодію з оточуючими у конфліктних ситуаціях, успішність в навчальній діяльності та інші аспекти життя. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які вивчали акцентуації характеру, зазначаючи у працях той факт, що акцентуації характеру є крайніми варіантами норми, за яких окремі риси характеру підлітків надмірно загострені. Унаслідок цього можна помітити вибіркову вразливість щодо певного роду психогенних впливів за нормальної і навіть підвищеної стійкості до інших. Основна увага приділяється вивченню ступенів проявів рис акцентуації характеру, що простежуються в поведінці підлітків під час конфліктних і загострених ситуацій з однокласниками, батьками, учителями та друзями.

Усі фізіологічні особливості підліткового віку тісно пов'язані з недостатнім розвитком психіки саме в цей період. Поява психічних новоутворень пов'язана з труднощами переходу зі стану безтурботного дитинства до майже дорослого життя. Підлітковий вік вирізняється бунтом і протестом проти старших, самоствердженням серед однолітків та взагалі є віком бурхливих емоцій і переживань, особистісної нестабільності. На цьому етапі дуже швидко відбувається розвиток, особливо багато змін спостерігається щодо формування особистості. Останнім часом дорослі дедалі частіше опиняються в глухому куті, не маючи змоги припинити некеровані та агресивні витівки дітей. Сьогодні батьки та вчителі потребують найрізноманітніших психологічних знань, щоб бути компетентними в разі зустрічі з дитячою агресією. Щоб зробити менш гострими ті труднощі, які відчуває сам підліток, а також його батьки і школа, необхідно заздалегідь знати, які можуть бути прояви асоціальної поведінки в цьому віці, бути готовими до них та правильно діяти.

Ключові слова: акцентуації характеру, під-

літки, поведінка, конфліктні ситуації, загострені риси, конфлікт, девіантна поведінка, діти.

The article deals with the direct influence of the character accentuation of teenagers on interaction with others in conflict situations, success in educational activities and other aspects of life. Outlines theoretical basis of the research – the work of scientists who researched character accentuations, noting in their work the fact that character accentuations are extreme variants of behavior. As a result, it is possible to notice the selective sensitivity of a certain type of pxyogenic influences to normal and even increased sensitivity to others. The main attention is paid to the study and research of the degrees of manifestation of accentuation features, which are investigated in the teenager's behavior during conflict and aggravated situations with classmates, parents, teachers and friends.

All the physiological features of adolescence are closely related to the insufficient development of the psyche in this particular period. The appearance of mental neoplasms is associated with the difficulties of transition from a carefree childhood to almost adult life. Adolescence is characterized by rebellion and protest against elders, self-assertion among peers, and is generally an age of turbulent emotions and experiences, personal instability. At this stage, development takes place very quickly, especially many changes are observed in the formation of personality. Recently, adults are increasingly finding themselves at a dead end, unable to stop the unruly and aggressive pranks of children. Today, parents and teachers need a wide variety of psychological knowledge to be competent when dealing with children's aggression. In order to make the difficulties experienced by the teenager himself, as well as his parents and the school less acute, it is necessary to know in advance what the manifestations of antisocial behavior can be at this age, to be ready for them and to act correctly.

Key words: character accentuations, teenagers, behavior, conflict situations, aggravated features, conflict, deviant behavior, children.

УДК 159.923.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.10>

2022.42.10

Лисенкова І.П.

д.психол.н., професор б.в.з.,
завідувачка кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Бурячок А.В.

студентка ОР «Магістр» спеціальності
053 «Психологія»
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Теманашого дослідження полягає в тому, що період становлення характеру, його типологічні особливості, які не були ще згладжені і завуальовані життєвим досвідом в підлітковому віці, виявляються дуже яскраво. Через деякий час риси акцентуації зазвичай згладжуються. Це дозволяє говорити про «підліткові акцентуації характеру, що минають». Дослідження акцентуації характеру є однією з найскладніших соціально-психологічних проблем. Чимало підлітків мають аномальні прояви характеру, що, безумовно, позначається на їх поведінці в суспільстві, взаємодії з оточуючими, успіш-

ності у навчальній діяльності та інших аспектах життя.

Личко А.Є. в своїх роботах зазначав той факт, що акцентуації характеру є крайніми варіантами норми, при яких окремі риси характеру підлітків надмірно загострені. Внаслідок цього можна помітити вибіркову вразливість щодо певного роду психогенних впливів при нормальної і навіть підвищеній стійкості до інших [9, с. 12].

Підлітковий вік є віком серйозної кризи, що зачіпає як фізіологічне, так і психічне здоров'я дитини. Криза безпосередньо пов'язана з періодом статевого дозрівання. У цей період

відбувається не тільки корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, але і виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки. Для цього досить складного етапу показовими є негативні прояви дитини, певна дисгармонійність в будові особистості, протестуючий характер поведінки по відношенню до дорослих, а також агресивність, підвищена тривожність, жорстокість, іноді некерованість [10, с. 26]. Тобто в підлітковому віці через складність і суперечливість особливостей зростаючого організму, внутрішніх і зовнішніх умов його розвитку можуть виникати ситуації, що порушують нормальний хід особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для виникнення і прояву агресивності і конфліктності.

Останнім часом дорослі все частіше опиняються в глухому куті, перебуваючи не в силах припинити агресивні витівки дітей, що відбуваються на їхніх очах. Сьогодні батьки та вчителі потребують найрізноманітніших психологічних знань, щоб бути компетентними при зустрічі з дитячою агресією. Щоб зробити менш гострими ті труднощі, які відчуває сам підліток, а також його батьки і школа, необхідно заздалегідь знати, які можуть бути прояви асоціальності в цьому віці, бути готовими до них та правильно діяти [1, с. 27].

Найбільшу популярність здобув термін К. Леонгарда «акцентуована особистість». Однак, правильніше говорити про «акцентуації характеру». Особистість – поняття набагато складніше, ніж характер. Вона включає в себе інтелект, здібності, нахили, світогляд і таке інше. В описах К. Леонгарда йдеться саме про типи характеру. До того ж в країнах з німецькою мовою термін «акцентуована особистість» стали використовувати як клінічний діагноз замість терміна «психопатія», що є правомірним, якщо розглядати акцентуації як крайні варіанти норми. Узагальнюючи великий емпіричний матеріал, накопичений К. Леонгардом під час терапевтичної практики, він дійшов висновку, що є деякі риси, що визначають індивідуальність людини. Ці риси можуть мати різний ступінь виразності [5, с. 10].

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибірково уразливість відносно певного роду психогенних впливів при нормальній і навіть підвищеній стійкості до інших [11, с. 48]. «Не завжди легко провести чітку межу між рисами, що формують акцентуовану особистість, і рисами, що визначають варіації індивідуальності людини, – пише К. Леонгард. Коливання тут спостерігаються у двох напрямках. Насамперед особливості застрягаючої, або педантичної, або гіпоманіакальної особистості можуть бути виражені в людині настільки

незначно, що акцентуація як така немає місця, можна лише констатувати відхилення від якогось «трафаретного», загальноприйнятого зразка. Особливо яскраво це виражено при визначенні тих чи інших властивостей темпераменту, що становлять всі проміжні щаблі його видів навіть до майже нейтральних. Загалом акцентуація завжди передбачає посилення ступеня певної риси. Ця риса особистості, таким чином, стає акцентуованою» [2, с. 23].

Акцентуовані риси далеко не такі численні, як індивідуальні, що варіюють, зазначає К. Леонгард. «Акцентуація являє собою, по суті, ті ж індивідуальні риси, але які володіють тенденцією до переходу в патологічний стан. Ананкастичні, паранояльні та істеричні риси можуть бути притаманні певною мірою будь-якій людині, але прояви їх такі мізерні, що вони можуть легко вислизнути від спостереження. При більшій виразності вони накладають відбиток на особистість як таку і можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості» [3, с. 31].

Як зазначає К. Леонгард, жорсткого кордону немає і між нормальними, середніми людьми та акцентуованими особистостями. «Тут також не хотілося б підходити до цих понять надто вузько, тобто неправильно було б на підставі будь-якої дрібної особливості людини відразу ж вбачати в ній відхилення від норми. Але навіть за досить широкого підходу до того, які якості можна називати стандартними, нормальними, які не впадають у вічі, все ж таки існує чимало людей, яких доводиться відносити до акцентуованих особистостей» [5, с. 48].

Залежно від ступеня вираженості виділяють два ступені акцентуації характеру – явний і прихований. Явна акцентуація відноситься до крайніх варіантів норми. Вона відрізняється наявністю досить постійних рис певного типу характеру. Ретельно зібраний анамнез, відомості від близьких, нетривале спостереження, особливо в середовищі однолітків, а також результати експериментально-патохарактерологічної оцінки за допомогою діагностичного опитувальника дозволяють розпізнати цей тип. Однак вираженість рис певного типу не перешкоджає можливості задовільної соціальної адаптації. Зайняте становище зазвичай відповідає здібностям і можливостям. У підлітковому віці особливості характеру часто заострюються, а при дії психогенних чинників, що адресуються до «місця найменшого опору», можуть наступати тимчасові порушення адаптації, відхилення в поведінці. При подорослішанні особливості характеру залишаються досить вираженими, але компенсуються і звичайно не заважають адаптації [4].

Ступінь прихованої акцентуації повинен бути віднесений не до крайніх, а до звичай-

них варіантів норми. У повсякденних, звичних умовах, риси певного типу характеру виражені слабо або не виявляються зовсім. Навіть при тривалому спостереженні, різносторонніх контактах і детальному ознайомленні з біографією буває важко скласти чітке уявлення про певний тип характеру. Однак риси цього типу можуть яскраво, часом несподівано, виявлятися під впливом тих ситуацій і психічних травм, які висувають підвищені вимоги до «місця найменшого опору». Психогенні чинники іншого роду, навіть важкі, не тільки не викликають психічних розладів, але можуть навіть не виявити характеру. Якщо ж такі риси і виявляються, це, як правило, не призводить до помітної соціальної дезадаптації [6].

Існує дві класифікації типів акцентуацій характеру. Перша запропонована К. Леонгардом і друга – А.Є. Личко. Ці дві класифікації зіставив В.В. Юстицький.

Слід зазначити, що А.Є. Личко дав опис типів акцентуацій характеру саме для підліткового віку.

Постановка завдання. Метою роботи було теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити вплив акцентуацій характеру на поведінку підлітків у конфліктних ситуаціях. Методами дослідження було обрано аналіз, порівняння, класифікація, бесіда, спостереження та експеримент, метод математико-статистичної обробки даних. Для емпіричного дослідження було запрошено учнів-підлітків віком від 14 до 16 років різної статі. Для виконання поставлених завдань нами було підібрано такий блок психодіагностичних методик: психодіагностичний опитувальник А.Є. Личко (ПДО) та особистісний опитувальник Г. Шмішека, а також методики діагностики міжособистісних відносин Лірі та тест опису поведінки особистості у конфліктній ситуації К. Томаса.

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі нашого дослідження

формувалася вибірка відповідно до мети дослідження. На другому етапі дослідження виявляли акцентуації характеру та тип поведінки у конфліктній ситуації за допомогою використання методики психодіагностичного опитувальника А.Є. Личко (ПДО) та особистісного опитувальника Г. Шмішека, а також методики діагностики міжособистісних відносин Лірі та тесту К. Томаса. Заключний етап включав обробку та зіставлення отриманих результатів дослідження. Вибірка була складена відповідно до мети та завдань дослідження. До складу вибірки увійшли учні-підлітки у кількості 10 осіб, віком від 14 до 16 років.

Отримані результати показали, що за опитувальником А.Є. Личко маємо таке відсоткове співвідношення типів акцентуацій характеру: гіпертимний тип – 15 %, дистимний – 8 %, циклотимний – 16 %, емотивний – 11 %, демонстративний – 3 %, застрягаючий – 0 %, педантичний – 5 %, тривожний – 4 %, збудливий – 4 %, і екзальтований – 34 %.

Отже, згідно з результатами дослідження переважаючим типом акцентуації характеру підлітків є екзальтований. Тобто спостерігається схильність до афективної екзальтації (це досить близько до демонстративності). Тут йдуть самі прояви, але лише на рівні емоцій (все йде від темпераменту).

Далі ми використовували модифікований опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків А.Є. Личко, за яким отримано такі результати: гіпертимний тип – 20 %, циклоїдний – 8 %, лабільний – 17 %, астено-невротичний – 4 %, сензитивний – 12 %, тривожно-педантичний (психастенічний) – 8 %, інтровертований (шизоїдний) – 8 %, збудливий (епілептоїдний) – 3 %, демонстративний (істероїдний) – 17 %, нестійкий – 3 %.

Отже, тип акцентуації характеру серед підлітків цієї групи, що найбільш часто зустрічається – гіпертимний. За ним одразу йде

Таблиця 1

Класифікації типів акцентуацій характеру

Тип акцентуованої особистості (за К. Леонгардом)	Тип акцентуації характеру (за А.Є. Личко)
1. Лабільний	1. Лабільний циклоїд
2. Надрухливий / Емотивний	2. Лабільний
3. Демонстративний	3. Істероїдний
4. Надточний	4. Психастенічний
5. Ригідно-афективний / Некерований	5. Епілептоїдний
6. Інтравертований	6. Шизоїдний
7. Боязкий	7. Сензитивний
8. Неконцентрований або неврастенічний	8. Астено-невротичний
9. Екстравертований	9. Конформний
10. Слабовольний	10. Нестійкий
	11. Гіпертимний
	12. Циклоїдний

лабільний, що характеризується вираженою мінливістю у настрої і непередбачуваністю. Приводи для несподіваної зміни настрою можуть виявитися незначними, наприклад, кимось випадково упущене слово, чийсь непривітний погляд. Представники лабільного типу здатні одразу поринути у зневіру; і ще одним із виражених типів акцентуацій у групі підлітків став демонстративний (істероїдний), головною рисою якого є безмежний егоцентризм, непомірна жага постійної уваги до своєї особистості, шанування, захоплення та здивування.

Наступним етапом нашого дослідження було проведення тесту опису поведінки особистості у конфліктній ситуації К. Томаса, за яким маємо такі співвідношення стилів поведінки у конфліктній ситуації: суперництво – 16 %, співпраця – 19 %, компроміс – 26 %, уникання – 23 %, пристосування – 16 %.

Результати свідчать, що серед підлітків цієї групи найчастіше зустрічається компромісне вирішення конфліктної ситуації. Можемо припустити, що найпоширенішим виявилось компромісне вирішення конфліктної ситуації саме через те, що учням потрібно якось й надалі комунікувати й встановлювати контакти, навчатися в одному колективі.

На заключному етапі дослідження було проведено методичку діагностики міжособистісних відносин Лірі. За результатами дослідження ми отримали такі типи тенденції поведінки у конфліктних ситуаціях: авторитарний тип – 10 %, егоїстичний – 14 %, агресивний – 9 %, підозрілий – 12 %, підлеглий – 19 %, залежний – 20 %, доброзичливий – 7 %, альтруїстичний – 9 %.

Виконавши підрахунок балів за кожною октантою за допомогою спеціального «ключа» до опитувальника, отримані бали було перенесено на дискограму, на якій з'єднуються кінці векторів та утворюють особистісний профіль. За спеціальними формулами було визначено показники за основними факторами: домінування та доброзичливість.

Отже, розподіл стилів поведінки у конфліктній ситуації серед піддослідних свідчить про те, що в конфлікті переважає поведінка за принципом «підпорядкування + доброзичливість», а далі на рівних йдуть «домінування + агресивність» та «домінування + доброзичливість»; найменш вираженим стилем поведінки підлітків в конфлікті є «підпорядкування + агресивність».

Наступним кроком дослідження було визначення взаємозв'язків між акцентуаціями характеру та манерою поведінки у конфліктних ситуаціях. Для цієї мети було проведено розрахунки коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена для кожної з пар методик: «Шмішек-Томас», «Личко-Томас» та «Лірі-Томас». Перевагою цього методу є те, що можна визначити як силу

взаємодії, так і характер зв'язку (прямий чи зворотний). Прямий зв'язок показує, що високий рівень однієї вимірюваної величини відповідає досить високому рівню іншої величини, що вимірюється. Зворотний зв'язок, навпаки, демонструє, що найвищим значенням першої величини відповідають найнижчі значення другої вимірюваної величини і навпаки. Після ранжування (присвоєння рангів) було проведено розрахунок коефіцієнтів Спірмена кожної з величин.

Висновки. Роблячи висновки за результатами дослідження, можна стверджувати, що у групі досліджуваних не виявлено проявів агресивної манери поведінки серед підлітків, попри великий відсоток акцентуєваних особистостей. Їм властива висока контактність, товариськість, балакучість. У конфліктних ситуаціях підлітки виступають як активною, так і пасивною стороною. Якщо і виникає суперечлива ситуація, то вона не переростає у відкритий конфлікт.

Спостереження, що було проведене під час дослідження, дозволяє нам говорити про можливі приховані, міжособистісні конфлікти, які більшість підлітків цієї групи не обговорюють, не розкривають і намагаються приховати. А малі підгрупи, які вони утворюють між собою, не витісняють одна одну. Це можна пояснити несформованістю особистості, власної думки, і, як наслідок, мінливою тактикою поведінки, яку можна розцінювати як пристосування.

Отже, у ході проведеного дослідження було виявлено основні види акцентуацій характеру, а також стратегії поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. Відповідно до виявлених особливостей поведінки підлітків нами було надано загальні рекомендації для учнів, їх батьків та вчителів, які є необхідними для профілактики та врегулювання конфліктів.

Таким чином, висунута на початку дослідження гіпотеза про те, що у підлітковому віці спостерігається підвищена конфліктність, яка супроводжується впливом акцентуацій характеру підтвердилася.

Перспективою подальших досліджень цієї теми може бути дослідження конфліктності підлітків з вираженими акцентуаціями характеру після проведення корекційних занять та тренінгів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богданцева І.П. Програма та поурочні методичні рекомендації для класів інтенсивної педагогічної корекції загальноосвітніх шкіл «Арт-терапія» 1-4 класи. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. 120 с.
2. Богданцева І.П. Становлення арт-терапії як засобу впливу на людину. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 153. Вип. 141. Педагогічні науки. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2011. С. 74-79.

3. Божович Л.І. Проблеми формування особистості / За ред. Д.Й. Фельдштейна. Харків, 2005. 455 с.
4. Жиліна О.В. Прояв типів акцентуацій характеру у юнаків та дівчат. *Журнал наукових публікацій аспірантів та докторантів*: веб сайт. URL: <http://jurnal.org/articles/2008/psih5.html> (дата звернення: 27.05.2022).
5. Леонгард К. Акцентуовані особистості: Монографія. К., 2001. 375 с.
6. Лисенкова І.П. Детермінанти емоційного розвитку дітей з когнітивними порушеннями: Дис. на здобуття ступення д.психол.н. за спеціальністю 19.00.08. – спеціальна психологія (053 «Психологія»). Інститут спеціальної педагогіки і психології ім. М. Ярмаченка. К., 2019.
7. Лисенкова І.П. Когнітивний підхід у дослідженні емоційної сфери. *Психологія і особистість: Науковий журнал*. 2018. № 2 (14). С. 59-69.
8. Лисенкова І.П. Теоретико-методологічні засади розвитку емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями: Монографія. Миколаїв: Ілліон, 2018. 324 с.
9. Личко А.Є. Типи акцентуацій характеру та психопатій у підлітків. К., 1999. 416 с.
10. Поліванова К.М. Психологія вікових криз: Навчальний посібник для студентів вишів. К., 2005. 184 с.
11. Самохвалова А.Г. Акцентуації характеру як фактор ускладненого спілкування підлітків. *Вісник КДУ. Психологія. Соціокінетика*. К., 2013. № 4. С. 47–53.

THE IMPACT OF EMOTIONS ON CADET'S TRAINING MOTIVATION

ВПЛИВ ЕМОЦІЙ НА НАВЧАЛЬНУ МОТИВАЦІЮ КУРСАНТІВ

Emotions realize additional control by sending "hormones" that may affect the intensity of the selected behavior, authorize it, or prevent it. They also impact the attention and perception mechanisms. Because of more difficult environment and the heavy study, the cadets are more assailable to the attack of negative emotions that influence their psychological health. It is vitally important to focus attention on the emotions which are proposed to refine the mental health. This article regards the dominant role of emotions in the process of formation of learning motivation. We will try to find out how emotions affect cadets training process. Military planners throughout history have included an emotional element into training and operations. To raise training motivation of cadets now more than ever before, educational researchers need to effectively and efficiently characterize significant components of positive learning environments. We describe how motivation and emotion theories helped us better find out effect of emotions on training motivation of cadets. Our analysis suggests that engaging students in learning demands consistently positive emotions which promote to a classroom climate that forms the basis for teacher-cadet relationships and interactions required for motivation to learn. The effects of emotions on the military personnel are as significant as the techniques used in the tactical field. Therefore, psychological features should also be considered in military training and education process to enable the cadets – future officers to cope stressful situations. The goal of the article is to analyze the effects of emotions on the training motivation of the cadets in the Military Lyceum. The meaning of the cadet's psychological health in their training has been discussed. The types of emotions observed in the cadets, like positive and negative emotion have been scrutinized. At the same time, positive and negative impacts of various emotions on the cadet's training have been studied.

Key words: emotion, emotion function, motivation, educational motivation success, educational activity of cadet.

Емоції реалізують додатковий контроль, посиляючи «гормони», які можуть впли-

вати на інтенсивність вибраної поведінки, санкціонувати її або запобігати їй. Вони також впливають на механізми уваги та сприйняття. Через складну обстановку навчання та напружену навчальну програму курсанти більш схильні до атак негативних емоцій, що впливають на їхнє психологічне здоров'я. Життєво важливо зосередити увагу на емоціях, що пропонуються для покращення психічного здоров'я. У статті розглядається домінуюча роль емоцій у процесі формування навчальної мотивації. Ми прагнули з'ясувати, як емоції впливають на навчання курсантів. Військові фахівці завжди включали емоційний елемент у навчання та операції. Щоб підвищити навчальну мотивацію курсантів, зараз більше, ніж будь-коли, дослідникам у галузі освіти необхідно ефективно та дієво охарактеризувати важливі компоненти позитивного навчального середовища. Теорії мотивації та емоцій допомагають нам краще зрозуміти вплив емоцій на тренувальну мотивацію курсантів. Аналіз показує, що залучення курсантів до процесу навчання вимагає незмінно позитивних емоцій, які сприяють створенню клімату у класі, що формує основу відносин і взаємодії між учителем та курсантом, необхідні мотивації до навчання. Вплив емоцій на військовослужбовців так само значущий, як і прийоми, що використовуються в тактичній галузі. Тому у військовому навчально-виховному процесі необхідно враховувати і психологічні особливості, що дають можливість курсантам – майбутнім офіцерам справлятися зі стресовими ситуаціями. Мета статті – проаналізувати вплив емоцій на навчальну мотивацію курсантів військового училища. Розглянуто значення психологічного здоров'я курсантів у їх підготовці. Були ретельно вивчені типи емоцій, що спостерігаються в курсантів, зокрема позитивні та негативні, вплив різних емоцій на навчання курсанта.

Ключові слова: емоція, функція емоції, мотивація, навчальна мотивація успіху, навчальна діяльність курсанта.

UDC 159.9

DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.11)

2022.42.11

Maniyeva R.M.

Doctoral Candidate

Military Academy of the Armed Forces

Introduction. Cadets are an important force in the future national defense construction, and play an important role in the building of the national security [18]. They may be bored, happy, angry, excited, and these emotions affect their perceptions and behavior. Military high school is a place full of strength. Pointing hard life makes cadets especially newly enrolled new students often fail to adjust to life in the military high school and induce negative emotions. If the cadet's negative emotion cannot be eliminating effectively, it will affect the organization's atmosphere, making the organization repressive and full of negative energy.

Emotions are a part of the education context, affecting the learning process. Only newly has

there been a sharp increase in the research in this area. The problem of the problem impact of emotions on training motivation is one the most topical issues of psychology. The science of emotion began with a golden age, with Darwin's (1859/1965) publication of Expressions of the Emotions in Man and Animals, where he wrote that emotions induce stereotypic bodily expressions. Darwin's book was followed by William James' 1884 critique, What Is an Emotion? in which James asserted that bodily activity causes emotion, not the other way around. James, in turn, was criticized by Carl Cannon in his 1927 paper, in which he claimed that the body cannot call emotion because visceral changes are too slow and too difficult to feel [3].

Psychological peculiarities should also be considered in military training process to enable the cadets – future officers to cope stressful situations. The purpose of the article is to dissect the effects of emotion on the cadets training. The meaning of the cadet's psychological health in their training has been discussed. The emotions types which observed in the cadets have been scrutinized. At the same time, positive and negative influences of various emotions on the training motivation of the cadets have been studied. We will primarily focus on the training motivation of the cadets and endeavor to find out how emotion affects their training process.

Theoretical frameworks for studying emotions and its types

There are lots of directions that could help us integrate emotion and training motivation. When theories connect emotion and motivation, the processes are generally placed either in hierarchical or chronological relationships to each other. In other words, modern theories appear to “foreground” one process. For example, Lazarus (1991) suggested that the “solution [to the relation between cognition and emotion] is to recognize that emotion is a super ordinate concept that includes cognition...” [9], in explaining motivational systems theory, Ford (1992) declared that emotions were “an integrated part of motivational patterns” [4].

There have been a plethora of studies ever since dedicated to this problem by a variety of psychologists and researchers W.B. Cannon (1927), S.L. Rubinshtein (1946), P.N. Anokhin (1949), P.M. Yakobson (1958), M.B. Arnold (1960), B.I. Dodonov (1975), A.N. Leontiev (1978), C.E. Izard (1980), N. H. Frijda (1988). A. Ortony and T.J. Turner (1990), R.S. Lazarus (1991), M.E. Ford (1992), A. Damasio (1994), E.L. Rosenberg (1998)., D. Keltner and P. Ekman (2000), J. Musch and K.C. Klauer (2003), J.A. Russell (2003), L.F. Barrett (2006), K.A. Lindquist (2012), J. Reeve (2015), R. Adolphs and D.J. Anderson (2018), K. Cherry (2019, 2020) and etc. However, the effects of emotions on the training motivation of cadets have not been broadly studied. There is a limited researchers, like E. Shafieva (2006), S.B. Algoe, B.L. Fredrickson (2011), K.A. Hudson (2016), C. Nakkas, H. Annen, S. Brand (2016) and M. Maddox (2018), who partially touched upon this problem. This fact underscores the topicality of the problem.

If theories can be developed that describe and predict emotions as part of an integrated learning process, then research methods will need to be created or transformed to study them. Although frequently taken for granted, methods are essential for testing theories and evoking new models for examination and development. New methods for collecting data on emotions and motivation more reliably and validly are central to advancing

research and theory building. Innovative methods could help us pull together multiple data sources, describing experiences in their historical contexts and during activities.

Our research now leads us to see motivation and emotion as integrated and simultaneous. In attempting to re-conceptualize classroom experiences, we try to understand how motivations and emotions interact during learning.

In retrospect, and with leaning from the theoretical literature, we understand that “emotion” seems to be the appropriate term for our research goal of studying instructional interactions in classrooms of cadets. Emotions are brief, intense episodes, or states, as eminent from affective features or more generalized moods (Rosenberg, 1998) [15].

One would expect cadet emotions to differ over time and contexts. In psychology, when considered at all, emotion has vindicated extremely difficult to define. Although we have never worked from a specific theory of emotion, when considering student emotions, we have used Frida's (1988) definition that emotions are subjective experiences with situational meaning that induce action states [5].

A master scholar in the field, Caroll Izard (2010) surveyed managing emotion researchers but failed to converge on a single finding that captures the subject they study. He did, however, generate the following specification of emotion. He theorized that each emotion was an intra-individual process or a voluntary feeling state marked by its neurobiological activity and expression pattern like discriminative facial expressions. Izard's theory of emotion is also called increment emotions theory [8]. There are good reasons to be concerned with emotion as a core process that impacts almost everything we do. In the book *Descartes' Error*, neuroscientist Antonio Damasio (1994) built the case that human beings are not thinking machines that feel; rather, we are feeling machines that think[2].

The primacy of emotion emerges in the earliest moments of life as an infant reacts emotionally to every significant stimulus, a process of reacting to events that continues throughout the entire lifespan. All later experiences, including language development, are built on an emotional foundation and are fully integrated with it. At their core, emotional reactions are adaptive and drive efforts at coping with life's changing situations. Active emotions, especially negative ones such as fear or anger, simply takeover conscious experience—they cannot easily be ignored (Reeve, 2015) [14].

Emotions are the carrier of individual mental reaction, such as sunlight or air that follows people together. Emotions are central components of people's lives, both interpersonally and interpersonally and emotional experiences can have powerful impacts on people's functioning, both

positive and negative. Emotional experience is not free floating but is regulated to keep one's emotional experiences and expressions in check and to meet one's own and societies' demands.

Emotions play a powerful and central role in everyday life and, not surprisingly, an equally central role in military planning and training. Emotions shape how people perceive the world, they influence our decisions and in broader context guide how people adapt their behavior to the physical and social environment. Like in every field of activity, the well-being of emotional state in military service is one of the main conditions for success. Even though, each cadet handles the situation a little differently, most of them experience almost the same emotions. On the one hand emotional states are the reflection of human's subjective attitudes towards the surrounding objects and events, their immediate contentment and discontent, on the other hand the reaction of humans and animals to external and internal irritants expressing their satisfaction or dissatisfaction with regard to their biological needs. Human being evaluates the significance of the occurrences happening through the emotions as a system of signals. As Jess C. Scott stated: "When our emotional health is in a bad state, so is our level of self-esteem. We have to slow down and deal with what is troubling us, so that we can enjoy the simple joy of being happy and at peace with ourselves" [16].

The exact number of basic emotions has been widely de-bated and different theorists use different types of evidence (e.g., patterns of neural firing, facial expressions, neuron-chemical reactions inside the body) to support their view points. Izard (2007) offered a broader theoretical approach, differential emotions theory (DET), which features a combination of basic emotions and higher-order thought processes. According to Izard (2007), there are only six basic emotions: interest, joy/happiness, sadness, anger, disgust, and fear, which are generated by patterns of physical responding which are more-or-less automatic and hard wired, and may or may not be registered consciously [7].

Solomon (1980) distinguishes emotions into two groups, positive and negative, each of which mutually affects the other [17].

However, it is only recently that positive emotions have begun to be systematically examined in a scientific light. Conducted research is now beginning to grant objective proof of the main role of positive emotions to optimal functioning in practically all score of human experience. Positive emotions have been related to meliorated health and increased longevity. They also affect the way we think and address challenges – growing cognitive flexibility, susceptibility and innovative problem solving, and enhancing psychological resilience in the face of adversity.

Positive emotions further form our behavior, contributing helpfulness and cooperation. In brief,

it is promoted that positive emotions are critical to our growth and progress as human beings and to our effective adaptation to life's challenges. Intriguingly, research is now beginning to disclose some of the main physiological processes that may help account how positive emotions perfect health, strengthen cognitive function and promote constructive behavior.

We have found that positive emotions are related with a specific physiological state characterized by increased system-wide coherence, which in turn is associated with improved physiological functioning, emotional steadiness and cognitive ability [12]. People in a positive emotional state will heed more items in their visual field, join more social connections. There is some empirical proof that, over time, positive emotional experiences produce greater stability, resourcefulness social contacts [1].

Negative emotions may result in destitute quality of life because of the mediating role of stability, not all persons experienced from negative emotions homogeneously experience lower levels of resilience and have destitute quality of life. Negative emotions proffer, a great menace to health of body and mind. In the long run, positive attitude to cadet negative emotions to their mental health is very well. For cadets, negative emotions can gravely interfere with their learning process, making their talent is not able to completely play out.

Active emotions, particularly negative ones such as anger or fear just take above conscious experience—they cannot readily be ignored. Fredrickson's broaden-and-build theory suggest that negative emotions tend to be focused and related with particular thought-action trajectories and positive emotions tend to lead to vast thinking that expands a person's awareness. For example, people in a positive emotional state will notice more items in their visual field, engage more social connections, and will tend to have urges to act in a greater variety of ways, relative to those with negative emotions [10].

Understanding the impact of negative emotions is important for informing developments in practice, as well as promoting strategies for managing such reactions, which can in turn lead to improved learning outcomes. The role of emotions in learning has received increasing empirical and theoretical attention in recent years.

Emotional states observed in the training motivation of the cadets

Motivation is typically defined as "variability in behavior not attributable to stable individual differences (e.g. cognitive ability) or strong situational coercion" [13]. Emotion consists of neural circuits (that are at least partially dedicated), response systems, and a feeling state/process that motivates and organizes cognition and action. Emotion also provides information to the person experiencing it, and may include antecedent cog-

nitive appraisals and ongoing cognition including an interpretation of its feeling state, expressions or social-communicative signals, and may motivate approach or avoidant behavior, exercise control/regulation of responses, and be social or relational in nature. In order to fully comprehend the impact of emotion on the cadet's motivation a careful examination of the training and education process should be carried out in relation with emotions and feelings. Payne claims that, many of the problems in the world were caused by people suppressing their emotions. Emotions provide an important function in our lives.

Thus, the people should endeavor to understand their emotions [6]. Emotions affect cognitive processes that depend on motivation. For example, cadets who experience positive emotions are ready to make greater mental efforts to solve assigned tasks than those who experience negative emotions [11].

The peculiarity of emotions is that they directly reflect the relationship between motives and the implementation of activities that meet these motives. Although emotions in themselves are not motives, they can act in the motivational process as not only an energy amplifier of motives, but also the motivator itself, but not actions to satisfy a need, but a motivational process. They represent only the first step towards regulating the processes of the body, that is, they provide the consciousness with the grounds for such regulation and give it the first impetus. The motivational function of emotion includes aspiration, desire, attraction directed towards or away from an object.

In addition, studies show that cadet's emotions affect motivation-dependent cognitive processes. For example, cadets who experience positive emotions, such as self-fulfillment and satisfaction, are willing to make greater mental efforts to solve assigned tasks than those who experience negative emotions. In the process of obtaining knowledge, cadets continuously evaluate what is happening. The resulting emotional reactions can affect the learning process.

Research over the past two decades has shown that emotions influence many of the processes involved in learning.

It can be safely argued that emotions affect perception, attention, motivation, as well as awareness and assimilation of information. It is known that emotions are directly involved in the processes of learning and memory. Significant events that cause emotional reactions are quickly and permanently imprinted in memory.

Conclusions

One of the main goals of military education and training is to instill knowledge, skills and habits in the cadets – potential future officers that will help them to overcome difficult, complex life and combat situations painlessly and easily. As it was

delineated in the paper, both – military training and discipline are affected by the emotion and motivation of cadets. Even though, each cadet handles the situation a little differently, most of them experience almost the same emotions. The research proves that, there is an increase in the training motivation rates of cadets. Depending on the difficulties faced by the cadets during their education, there are some deficient symptoms in their whose emotional states is improved by implementing an intervention program.

The frequent occurrence of negative emotion has a harmful impact on their mental health and personal development. However, it is possible to achieve the formation of a mentally healthy cadet by studying the causes of such cases, their symptoms and ways of prevention. In this regard, an exhaustive study of emotions observed in the training process of the cadets plays an important role in improving their level of training motivation. In case, the results of these studies are applied, cadets will display less psychological distress during their training, as well as their future military service and it will contribute to their overall emotional resilience.

BIBLIOGRAPHY:

1. Cohn, M. A., Fredrickson, B. L., Brown, S. L., Mikels, J. A., & Conway, A. M. (2009). Happiness unpacked: Positive emotions increase life satisfaction by building resilience. *Emotion*, 9(3), 361-368.
2. Damasio, A. (1994). *Descartes' error: Emotion, reason and the human brain*. New York: Avon.
3. Gendron, M., & Barrett, L. F. (2009). Reconstructing the past: A century of ideas about emotion in psychology. *Emotion Review*, 1, 316-339.
4. Ford, M. E. (1992). *Motivating humans: Goals, emotions, and personal agency beliefs*. Newbury Park, California: Sage.
5. Frijda, N. H. (1988). The laws of emotion. *American Psychologist*, 43, 349-358.
6. Hudson, K. *Emotional Intelligence and Self-Efficacy in Military Leaders*, doctorate thesis, Brandman University, Irvine, California, 2016, p. 24.
7. Izard, C. E. (2007). Basic emotions, natural kinds, emotion schemas, and a new paradigm. *Perspectives on Psychological Science*, 2(3), 260-280.
8. Izard, C. E. (2010). The many meanings/aspects of emotion: Definitions, functions, activation, and regulation. *Emotion Review*, 2(4), 363-370.
9. Lazarus, R. S. (1991). Cognition and motivation in emotion. *American Psychologist*, 46, 352-356.
10. MacIntyre, P. D., & Vincze, L. (2017). Positive and negative emotions underlie motivation for L2 learning. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 7, 61-88.
11. Manieva, R. (2020) Emotional states observed in the training of the cadets. *Civitas et Lex*, 4(28), 7-19.
12. McCraty, R., Tomasino D. *Coherence-Building Techniques and Heart Rhythm Coherence Feedback: New Tools for Stress Reduction, Disease Prevention and Rehabilitation*, Springer Milan Berlin Heidelberg New York p.489.

13. Quinones, M.A. (1997), "Contextual influences: on training effectiveness", in Quinones, M.A. and Ehrenstein, A. (Eds), *Training for a Rapidly Changing Workplace: Applications of Psychological Research*, American Psychological Association, Washington, DC, pp. 177-99.

14. Reeve, J. (2015). *Understanding motivation and emotion* (6th ed.) Hoboken, NJ: Wiley.

15. Rosenberg, E.L. (1998). Levels of analysis and the organization of affect. *Review of General Psychology*, 2, 247-270.

16. Scott, J., *Clear: A Guide to Treating Acne Naturally*, Kindle Edition, April 2012, p. 80.

17. Solomon, R. L. (1980). The opponent-process theory of acquired motivation: The costs of pleasure and the benefits of pain. *American Psychologist*, 35(8), 691-712.

18. Sun, J.Y., Ye, C.L., et al. (2013) The Group Psychological Training of Cadet's Psychological Health Level. The Influence of Chinese Journal of Health Psychology, 21, 46-48.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ДО ІНТЕГРОВАНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗВО

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS FOR AN INTEGRATED EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

У статті розглянуті результати аналізу проблеми соціально-психологічної адаптації студентів до умов ЗВО, основні концепції та погляди вчених. У статті аналізуються фактори, які впливають на ефективність адаптації студента з інвалідністю до умов навчання в ЗВО. Описано стереотипи в суспільстві, з якими стикаються студенти з інвалідністю, особливості, які наявні в цих студентів та значно ускладнюють їх контакти з довіллям, обмежують участь у суспільному житті, а також позначаються на особистісному розвитку. Описуються групи потреб, що сприяють формуванню адаптаційних тенденцій у поведінці особистості, а також фактори адаптації студентів з інвалідністю. Висвітлено особливості навчання студентів з інвалідністю в інтегрованому освітньому середовищі.

В емпіричному дослідженні використовувалася методика виявлення адаптованості студентів до навчання Т.Д. Дубовицької, А.В. Крилової; методика «Самооцінка психологічної адаптивності»; коротка версія тесту життєстійкості, розроблена В.О. Олефіром, М.А. Кузнецовим, А.В. Павловою. Дослідження проводилося серед студентів закладів вищої освіти м. Харкова. У ньому взяла участь студенти перших курсів у кількості 52 особи віком від 17–18 років, серед них – 25 студентів з особливими потребами (експериментальна група). Визначено особливості соціально-психологічної адаптації студентів з особливими потребами до умов навчання в ЗВО. Встановлено рівень життєстійкості та її складників у студентів з особливими потребами. Показано, що студентам з інвалідністю притаманні середній та низький рівні соціально-психологічної адаптації, а також нижчі показники загальної життєстійкості, залученості, прийняття ризику, ніж студентам контрольної групи.

Аналіз наукових джерел показав недостатнє комплексне вивчення проблем соціально-психологічної адаптації першокурсників з особливими потребами. Тому, на наш погляд, зазначені дослідження є актуальними в галузі педагогічної та вікової психології, оскільки їх результати можуть сприяти покращенню процесу адаптації студентів з особливими потребами в умовах ЗВО.

Ключові слова: інвалідність, фактори адаптації, життєстійкість, стресостійкість, складники життєстійкості, навчання, освітнє середовище.

The article considers the results of the analysis of the problem of social and psychological adaptation of students to the conditions of higher education institutions, the basis of the concept and views of scientists. The article analyzes the factors that affect the effectiveness of adaptation of a student with a disability to the conditions of study in higher education institutions. The stereotypes in society faced by students with disabilities, features that are present in these students and significantly hinder their contact with the environment, limit participation in public life, and affect personal development are described. The groups of needs that contribute to the formation of adaptive tendencies in the behavior of the individual, as well as the factors of adaptation of students with disabilities are described. The peculiarities of teaching students with disabilities in an integrated educational environment are highlighted.

The empirical study used a method of identifying the adaptability of students to learning T.D. Dubovytska, A.V. Wing; method of "Self-assessment of psychological adaptability"; a short version of the viability test, developed by V.O. Olefir, M.A. Kuznetsov, A.V. Pavlova. The study was conducted among students of higher education institutions in Kharkiv. It was attended by 1st year students in the number of 52 people aged 17-18 years, including 25 students with special needs (experimental group). Peculiarities of social and psychological adaptation of students with special needs to the conditions of study in the higher education institutions are determined. The level of vitality and its components in students with special needs has been established. It is shown that for students with disabilities are characterized by medium and low levels of socio-psychological adaptation, as well as lower rates of overall resilience, involvement, risk-taking than for students in the control group.

The analysis of scientific sources showed insufficient comprehensive study of the problems of socio-psychological adaptation of freshmen with special needs. Therefore, in our opinion, these studies are relevant in the field of educational and age psychology, as their results can help improve the process of adaptation of students with special needs in the conditions of free economic education.

Key words: disability, adaptation factors, vitality, stress resistance, components of vitality, learning, educational environment.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.12>

Маннапова К.Р.

к.психол.н.,

доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Вступ. В теорії і практиці вдосконалення нашого суспільства однією з найважливіших є проблема цілеспрямованої підтримки становлення особистості. Вища освіта спрямована на забезпечення фундаментальної, наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного та

соціально-культурного прогресу, формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Особливості, які наявні у студентів з особливими потребами ускладнюють їх взаємодію із оточенням, утискають їх участь у соціальному житті, відображаються на розвитку особистості. Це зумовлює виникнення

показників дезадаптації ще на початку навчання у ЗВО. В результаті відчуження від соціальної взаємодії, втрати довіри до соціуму та сприйняття його як недружного до себе, вони не демонструють активну позицію у соціумі, здебільшого, не прагнуть до самоактуалізації та пошуку себе у різноманітні професійного життя та прагнуть соціально-психологічної допомоги оточуючих. Проблема формування успішної адаптації у нових соціальних умовах та сприяння ефективній навчальній діяльності є нагальною для всіх, хто вступив до навчання у заклад вищої освіти.

Мета статті – описати результати аналізу проблеми соціально-психологічної адаптації студентів до умов ЗВО у наукових джерелах; висвітлити особливості навчання студентів з інвалідністю в інтегрованому освітньому середовищі; визначити особливості соціально-психологічної адаптації студентів з особливими потребами до умов навчання у ЗВО; встановити рівень життєстійкості та її складових у студентів з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи підходи вітчизняних психологів, зауважимо, що єдиного розуміння поняття «адаптація» серед науковців не існує. Одні дослідники зазначають, що адаптація – це процес оволодіння особистістю суспільних взаємозв'язків, правил поведінки та системи норм (В. Розов, Г. Андреева, Б. Мещеряков, В. Зінченко), а інші зауважують у ній процес оволодіння індивідом суспільного досвіду в цілому та досвіду середовища приналежності (П. Кузнецов, Ю. Альшина, Г. Медведєв).

Особливість адаптаційного процесу індивіда полягає у тому, що впродовж свого життя він має долати різного роду перепони та пристосовуватись до різних ситуацій життєдіяльності: соціальних, культуральних, релігійних, побутових та інших елементів соціального середовища. Тому вченими прийнято виділяти такі види адаптації: психологічну, соціальну, професійну, виробничу, міжкультурну адаптацію та акультурацію. А також виділяють ситуативну, загальну адаптацію до розповсюджених ситуацій середовища [1, с. 27].

Соціально-психологічна адаптація це: а) механізм та наслідки пристосування особистості до мінливості навколишнього середовища з активним використанням механізмів взаємодії та вирішення конфліктних ситуацій в процесі цього пристосування (баланс, конфронтація, конфлікт, співпраця, ухилення та інше), б) головний та цілісний показник психологічного самопочуття особистості, які демонструють можливість її адекватного функціонування та сприйняття навколишнього середовища, присвоєння та оволодіння механізмами інтеракції, перцепції та комунікації, відчуття приналежності до групи, розу-

міння особливостей рольової та міжгрупової взаємодії, сприяння розвитку та росту спільноти [2, с. 44].

Залученість як в освітнє середовище, так і в суспільне життя, допомагає людям з особливими потребами самовизначитись та самоактуалізуватись у професії, досягти успіху в кар'єрі, знайти своє місце у суспільстві та відчутти приналежність до нього. Тож долучення студентів з особливими потребами у ЗВО потребує взаємних змін як студентів, так і закладу: дітей, що навчались у спеціалізованих закладах до більш складних вимог ЗВО, а також навчального закладу до особливих освітніх та соціальних запитів студентів з особливими потребами до закладу вищої освіти у додаткових технологіях та механізмах навчання, а також учбовій та соціально-психологічній підтримці [3, с. 51].

Головною проблемою навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому середовищі є те, що залучаючи їх на рівних правах до навчання, ЗВО урівнює до них вимоги, як і до звичайних студентів. У спільній групі не можна впливати на швидкість заняття, їх кількість та тривалість, а також не можна знижувати обсяг та спрощувати матеріал дисципліни, оскільки це може впливати на якість підготовки фахівців певної галузі, тому збалансування та заповнення прогалини у функціональних обмеженнях, які знижують якість змісту навчання студентів з особливими потребами, можна тільки спираючись на залучення та введення системи супроводу навчання таких студентів, який враховує особливості студентів з інвалідністю: механізм сприймання та засвоєння навчального матеріалу за допомогою зору, слуху чи дотику, оскільки відповідно до цього відрізняються і техніки та методи викладання навчального матеріалу різних курсів [4, с. 102].

Тож ми бачимо, що студенти з особливими потребами стикаються не тільки із загально прийнятими труднощами першокурсника – зміна статусу та оточення, наявність нових освітніх вимог, можлива зміна місця проживання, але й труднощами функціонального обмеження відповідно до своєї інвалідності та обмежень, що з нею пов'язані [3, с. 60].

Нажаль в нашому суспільстві все ще присутні негативні стереотипи щодо людей з інвалідністю, неприйняття, дискримінація та негативні установки, це все ускладнює адаптацію людини, що вже і так має специфічні проблеми, які викликані ускладненням соматичного стану. До дітей і дорослих з інвалідністю або іншими особливостями відносяться як до «неповноцінних людей», що формує зміни у Я-концепції, де домінуючим стає установка «Я-інвалід». Людина бачить тільки свою ваду та відчуває ізольованість від соціуму в цілому, що призводить до ще більшої самоізоляції, уник-

нення або переривання комунікації з іншими та формування комунікаційних бар'єрів, страху вигнання негативної оцінки з боку інших. Це призводить до того, що людина закривається в собі, уникає соціальної інтеракції та спільної діяльності, та відбувається соціально-психологічна дезадаптація [5, с. 97].

Аналіз отриманих результатів. Дослідження соціально-психологічної адаптації студентів з особливими потребам до умов ЗВО проводилося серед студентів закладів вищої освіти м. Харкова. В ньому взяли участь студенти 1-х курсів у кількості 52 осіб віком від 17-18 років, серед них 25 студентів з особливими потребами (експериментальна група).

Для статистичного аналізу було використано ϕ -критерій кутового перетворення Фішера – для визначення статистичної значимості відмінностей між відсотковими долями ознаки у вибірках та t -критерій Стьюдента – для визначення статистичної значимості відмінностей між середніми показниками ознаки у вибірках.

Для виявлення особливостей адаптації особистості до навчання було використано методику, запропоновану Т.Д. Дубовицькою та А.В. Криловою (таб. 1).

Достовірних відмінностей у показниках за шкалою адаптованості до навчальної групи виявлено не було, хоча дані свідчать, що у студентів з особливими потребами частіше, ніж у студентів із контрольної групи (22,2%), спостерігається низький рівень за шкалою (40%), проте для студентів обох груп в більшій мірі притаманний середній рівень адаптованості до навчальної групи. Високі показники за шкалою адаптованості до навчальної групи свідчать про те, що студент почувається в групі добре та комфортно, легко знайомиться, відчуває єдність з іншими студентами, приймає норми групи як свої. Може звернутися та отримати допомогу від однокурсників, відчуває себе активним та відповідальним у групі. Низькі бали за шкалою адаптованості до навчальної групи свідчать про труднощі в спілкуванні з однокурсниками. Студент тримається остороно,

проявляє стриманість у відносинах. Йому важко знайти спільну мову з однокурсниками, він не поділяє прийняті в групі норми і правила, не зустрічає розуміння і прийняття своїх поглядів з боку однокурсників, не може звернутися до них за допомогою.

Результати дослідження адаптованості до навчальної діяльності виявляють достовірні відмінності між групами у показниках середнього та низького рівнях ($p \leq 0,05$ та $p \leq 0,01$, відповідно). Студентам контрольної групи в більшій мірі притаманний середній рівень (66,7%), а у студентів з особливими потребами достовірно відмінні показники за низьким рівнем; високі показники достовірних відмінностей не мають.

Високі бали за шкалою адаптованості до навчальної діяльності свідчать про те, що студент легко освоює навчальні предмети, успішно і в строк виконує навчальні завдання; при необхідності може звернутися за допомогою до викладача, вільно висловлює свої думки, може проявити свою індивідуальність і здатності на заняттях. А низькі загальні бали за шкалою адаптованості до навчальної діяльності говорять про те, що студент важко освоює навчальні предмети і виконує навчальні завдання; йому важко виступати на заняттях, висловлювати свої думки. При необхідності він не може поставити питання викладачеві. За багатьма предметів, що вивчаються він потребує додаткових консультацій, не може проявити свою індивідуальність і здатності на навчальних заняттях.

Для дослідження рівня соціально-психологічної адаптивності особистості було використано методику «Самооцінка психологічної адаптивності», результати відображені у таблиці 2.

З даних, представлених у таблиці 2, можна побачити наявність достовірних відмінностей при $p \leq 0,05$ у показниках «вище середнього». Для студентів з особливими потребами характерними є середній та нижче середнього рівні соціально-психологічної адаптації, для студентів контрольної групи – вище середнього та середній рівні адаптації.

Таблиця 1

Показники особливостей адаптації студентів до навчання (у %)

Шкали	Рівень	Експериментальна група n=25		Контрольна група n=27		ϕ	p
		n	%	n	%		
Шкала адаптованості до навчальної групи	Високий рівень	4	6	8	29,6	1,182	-
	Середній рівень	11	44	3	48,1	0,295	-
	Низький рівень	10	40	6	22,2	1,398	-
Шкала адаптованості до навчальної діяльності	Високий рівень	8	32	8	29,6	0,187	-
	Середній рівень	10	40	18	66,7	1,953	0,05
	Низький рівень	7	28	1	3,7	2,623	0,01

Таблиця 2

Показники соціально-психологічної адаптивності студентів (у %)

Рівень	Експериментальна група n=25		Контрольна група n=27		φ	P
	N	%	N	%		
Високий	1	4	4	14,8	1,394	-
Вище середнього	4	16	10	37	1,747	0,05
Середній	11	44	8	29,6	1,081	-
Нижче середнього	8	32	4	14,6	1,488	-
Низький	1	4	1	3,7	0,058	-

Таблиця 3

Показники життєстійкості студентів (хср+m)

Шкали	Експериментальна група	Контрольна група	t, p	
Життєстійкість	71,72±6,01	82,18±10,37	7,512	0,00001
Залученість	26,28±4,83	33,41±11,68	4,853	0,00001
Контроль	32,97±9,19	34,84±6,55	1,428	-
Прийняття ризику	12,47±3,25	13,97±3,21	2,832	0,01

Високий та вище середнього – оптимальні рівні адаптованості. Цьому рівню відповідають показники високої виробничої активності і дисципліни, високий соціометричний статус, позитивна тональність індивідуального настрою і низькі показники тривожності. У таких студентів сформована навчальна мотивація, вони активно реалізують себе як в навчальній діяльності, так і в суспільному житті вишу. Дисципліновані, сумлінно виконують вимоги педагогів. У них стабільний емоційний стан, переважає позитивний настрій. Легко встановлюють контакти з одногрупниками і педагогами.

Середній рівень – у таких студентів ставлення до навчання характеризується недостатньою наполегливістю в досягненні позитивних результатів. Вони можуть на нетривалий час відволікатися на заняттях. У спілкуванні малоініціативні. Але у відносинах з педагогами дорожать хорошим думкою про себе. Психоемоційний стан спокійний.

Нижче середнього рівень – йому відповідає задовільна виробнича активність, низький соціальний статус, високі показники ступеня вираженості невротичних реакцій. Характеризується незібраністю, нестабільністю в успішності і відвідуваності. Всі вимоги такі студенти виконують формально, власної ініціативи не проявляють. Епізодично спостерігається зниження настрою.

Рівень дезадаптації особистості (низький рівень) пов'язаний з низькими показниками. Цьому рівню відповідає низький соціометричний статус і висока тривожність. У цієї групи студентів спостерігається депресивний стан. Такі студенти замкнуті, з одногрупниками і викладачами рідко вступають у взаємини. Успішність і відвідуваність низька. Навчальна

мотивація низька, на заняттях можуть займатися сторонніми справами.

Таким чином, під час дослідження було виявлено особливості адаптації студентів до навчання. Студентам з особливими потребами за шкалою адаптованості до навчальної групи притаманні середній та низький рівні, за шкалою адаптованості до навчальної діяльності – середній рівень, проте виявлено достовірні відмінності між групами у показниках середнього та низького рівнях. Для студентів з особливими потребами характерними є середній та нижче середнього рівні соціально-психологічної адаптації.

При обробці даних за короткою версією тесту життєстійкості (розроблена В.О. Олефіром, М.А. Кузнецовим, А.В. Павловою) [7] були отримані результати, відображені у таблиці 3.

Загальний показник життєстійкості студентів з особливими потребами (експериментальна група) однозначно нижче ніж у інших студентів (контрольна група) ($p \leq 0,00001$). Ці данні свідчать, що для студентів з особливими потребами нескладні ситуації сприймаються як значні та ті, що змінюють стабільну життєдіяльність; потрапивши в ситуації випробувань, ситуації соціальної депривації вони виходять із неї з втратами для свого психічного, так і фізичного здоров'я, для розвитку особистості, а також відносин із оточуючими.

Показники залученості у студентів експериментальної групи також нижче, ніж у студентів контрольної групи ($p \leq 0,00001$). Залученість визначається як упевненість у тому, що включеність у вир подій дає можливість віднайти щось важливе та цікаве для особистості. Студенти з особливими потребами відчувають розчару-

вання у спілкуванні та інтеракції з однолітками та незадоволеність від своєї діяльності.

Для студентів обох груп в рівному співвідношенні властивим є контроль – упевненість у тому, що боротьба дає можливість впливати на хід подій та наслідки того, що відбувається, витратити зусилля, не маючи остаточного прогнозу та впевненості в успіху. Вони почуваються більш впевненими, в змозі контролювати та керувати своїм життям.

У студентів з особливими потребами нижче показники прийняття ризику ($p \leq 0,01$) – переконаності в тому, що все те, що відбувається із ними, спонукає до розвитку завдяки знанням, що вони отримують від життєвого досвіду. Ці студенти не сприймають життя як спосіб набуття досвіду, вони згодні йти вперед тільки маючи впевнені гарантії на успіх; вони сприймають комфорт як запоруку безпечності життя, діяльності та спілкування. Прийняття ризику базується на принципі розвитку через активне засвоєння знань з життєвого досвіду і використання їх у подальшому житті.

Таким чином, отримані дані свідчать про те, що для студентів з особливими потребами цієї виборки в більшій мірі притаманні нижчі показники загальної життєстійкості, залученості, прийняття ризику, ніж для студентів іншої групи. Життєстійкість охороняє особистість від порушень та особистісних розладів, формує базу для внутрішньої гармонії, збалансованого психічного здоров'я та ефективною життєдіяльності [6, с. 160]. Для підлітків обох груп в рівній мірі притаманним є контроль.

Висновки з проведеного дослідження.

Під час дослідження було виявлено особливості адаптації студентів до навчання. Студентам

з особливими потребами за шкалою адаптованості до навчальної групи притаманні середній та низький рівні, за шкалою адаптованості до навчальної діяльності – середній рівень, проте виявлено достовірні відмінності між групами у показниках середнього та низького рівнях. Для студентів з особливими потребами характерними є середній та нижче середнього рівні соціально-психологічної адаптації.

Для студентів з особливими потребами цієї виборки в більшій мірі притаманні нижчі показники загальної життєстійкості, залученості, прийняття ризику, ніж для студентів контрольної групи. Для студентів обох груп характерним є контроль в рівній мірі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Штифурак В.С. Адаптація студентів-першкурсників в умовах вищого навчального закладу : дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ : Київський держ. Лінгвістичний ун-т., 1998. 202с.
2. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості : наукове видання. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 197 с.
3. Таланчук П.М. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі. Київ, 2003. 72 с.
4. Комар Т. О. Особливості соціально-психологічної дезадаптації студентів з обмеженими можливостями та їх психокорекція : дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Хмельницький, 2004. 238 с.
5. Томчук М.І. Психологія адаптації до навчання студентів з особливими потребами : монографія. Вінниця: Глобус-Прес, 2005. 226 с.
6. Олефір В.О., Кузнецов М.А., Павлова А.В. Коротка версія тесту життєстійкості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія.* 2013. Вип. 45(2). С. 158-165.

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ) SOCIAL FUNCTIONS OF AGE PSYCHOLOGY (INFORMATION ASPECT RESEARCH)

Актуалізується необхідність емпіричних лонгітюдних досліджень психології вікового розвитку людини, успіх яких визначається такими положеннями: 1) комплексним інформаційним змістом трьох історичних календарних площин («минуле – теперішнє – майбутнє») життєвого шляху; 2) принципом природовідповідності в розвитку (дискретність, циклічність, фазовість); 3) розробленням об'єктивної вікової періодизації. Названо основні суб'єктивні бар'єри для отримання об'єктивної інформації (відвертий дослідницький крен у «теоретизування проблеми» без належних емпіричних розвідок, недостатній методологічний дослідницький рівень дослідників, некоректне використання методів математичної статистики, незначеність змісту прикінцевих дослідницьких узагальнень). Акцентовано на важливості експериментального вивчення вікових та індивідуальних особливостей психічних станів, психічних процесів (передовсім уяви), емоційно-вольової сфери (передовсім волі), індивідуально-типологічних особливостей (здібностей), які є необхідними системними інформаційними передумовами для завершення пізнання будь-якої психологічної проблематики. Розроблено низку дослідницьких стратегій, які забезпечують перспективне вивчення вікового розвитку людини в руслі фундаментальної проблематики та формують пізнавальну альтернативу науковим уявленням про «ідеальну особистість», ситуативним дослідницьким спробам, недоказовим висновкам і прогнозам. Доведено, що вікова психологія як окрема галузь психологічного знання має бути освітнім фактором національної безпеки держави, експериментальною наукою, соціально призначення якої полягає у збереженні і зміцненні психічного здоров'я громадян, підвищенні в них продуктивності праці, формуванні громадянського світогляду, а також фундаментальною інформаційною основою для розроблення доказових парадигм у вивченні вікового та індивідуального розвитку.

Ключові слова: вікова періодизація, віковий розвиток, дослідницькі стратегії, пізна-

вальні бар'єри, принцип природовідповідності.

The need for the empirical longitudinal studies of the psychology of human age development was updated, the success of the research is determined by 1) the complex information content of the three historical calendar planes («past – present – future») of the life road; 2) the of applying the principle of conformity to nature (the parameters are as follows: discreteness, phase nature, cyclicity) in the study of age development was shown; 3) the development of the objective age periodization. The main subjective barriers to obtaining the objective information were named (the overt research tendency to «theorize the problem» without proper empirical investigations, insufficient methodological research level of studies, incorrect applying the mathematical statistics methods, uncertainty of the content of the final research generalizations). Emphasis was placed on the importance of the experimental study of the age and individual characteristics of mental states, mental processes (primarily, imagination), emotional-volitional sphere (primarily, will), individual-typological peculiarities (abilities), which make the necessary systemic information prerequisites for the completed study on any psychological issue. A number of research strategies were developed, which provide the perspective study of the age development of a person in the sphere of the fundamental issues and form the cognitive alternative to scientific ideas on the «ideal personality», situational research attempts, unprovable conclusions and forecasts. It was proved that age psychology as a separate field of the psychological knowledge should be an educational factor of the national security of the state, an experimental science, the social purpose of which is to preserve and strengthen the mental health of citizens, increase their work productivity, form a civic worldview, and also is a fundamental information basis for the development of the evidence based paradigms in the study of age and individual development.

Key words: age periodisation, age development, research strategies, cognitive barriers, the principle of conformity to nature.

УДК 159.942.6-053.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.13>

Поліщук В.М.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
особистості та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Поліщук С.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Вступ. У ХХІ ст. парадигма вікової психології має стати обов'язковим освітнім фактором безпеки держави та її громадян через концентрацію і розв'язання актуальних *цільових освітніх перспектив, (пошукових стратегій)*, спрямованих на збільшення пізнавальних масштабів свого дослідницького поля (як приклад: *віковий кризовий розвиток людини*) з перспективою розширення і поглиблення сфер практичного використання новітніх теоретико-емпіричних результатів у повсякденній діяльності людини на основі передовсім експериментальних лонгітюдів, які зараз здебільшого перебувають за межами наукового пошуку, та дійсно перспективних, а не ситуативних, наукових розвідок, які надають локальну і таку ж ситуативну інформа-

цію, а, отже, не можуть претендувати на завершену значущість і прогностичність отриманого знання.

Вирішальною світоглядною настановою для цієї парадигми є наукові уявлення про вікову психологію як експериментальну науку з ефективним (перевіраним, надійним) методологічним інструментарієм, призначеного для пізнання навколишньої дійсності, взаємного пізнання і самопізнання у розрізі актуальної психологічної проблематики, сформованої у відповідь на реальний, а не кон'юнктурний чи навіть «модний», соціальний запит. Її структурно-функціональний зміст активно розроблявся українськими науковцями у 1970–2000-тих рр. (І. Бех, М. Боришевський, О. Киричук,

Г. Костюк, Д. Ніколенко, Л. Подоляк, Л. Проколієнко, В. Раєвський, О. Скрипченко та ін.), продовжуючись у тематичних наукових здобутках початку XXI ст. (І. Булах, Е. Гуцало, Т. Зелінська, Р. Павелків, О. Кульчицька, М. Папуча, Л. Просандеева, М. Савчин та ін.), завдяки чому істотно розширилася інформаційна база про вікове становлення людини в умовах різних трансформацій (соціальних, економічних, політичних, культурологічних, пандемічних тощо) з можливістю її оперативного використання у повсякденній психопрофілактичній, психокорекційній та психоконсультативній діяльності психолога.

Концептуально у системі її розв'язання повинні домінувати теоретичні знання, оскільки лише вони, передбачаючи аналіз життєвих явищ на раціональному, а не ірраціональному чи споглядальному рівнях, формулюють доказові гіпотези, відповідно перешкоджаючи продукуванню домислів і розповсюдженню спотвореної інформації, у чому, власне, полягає провідна функціональна роль вікової психології у системі загальнонаукового і психологічного знання (треба розробляти «ту теорію», яка є практичною»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вікова психологія XXI ст. призначена задовольняти посилений соціальний запит на своє знання через експериментальне вивчення вікового розвитку, де, з одного боку, в інтервалі «до досягнення 12 років життя» домінує феноменологія «дитинознавства», дослідницький стан якого неминуче розповсюджується на наступні вікові періоди, що цілком закономірно, оскільки без знання «дитячого розвитку» сумнівно успішно осмислити передовсім феномени «підлітковий розвиток» і «юнацький розвиток», а, з другого, – сформувалося масштабне «емпіричне узбіччя» у вивченні якраз тривалого у календарному часі «постюнацького» діапазону з масштабним домінуванням невизначених і часто споглядальних характеристик періодів «зрілості» і «старості». У зв'язку з цим, у викладі інформації ми використовуємо окремі знакові дослідницькі анонси [1; 4; 5; 6], а також власні тематичні наукові уявлення [2; 3], систематизовані за результатами авторського наукового пошуку упродовж 2010–2022 рр.

Метою статті є оприлюднення інформації про соціальну функціональність вікової психології у доказових теоретико-практичних координатах актуальної проблематики, увиразненої в умовах сучасних соціальних викликів, де домінуючою є зараз воєнна експансія для суверенності України, самого факту життєдіяльності українського етносу та українського народу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Актуальна наукова проблема у віковій

психології – це усвідомлена необхідність об'єктивного пізнання у конкретному віковому періоді життєвого шляху людини 1) його різнопланових функціональних *смислів*, або системних характеристик, «*нової*» (досі «*невідомої*») *життєвої якості* (наприклад, особистісних новоутворень) або 2) досі «*невідомих*» таких *смислів* уже у «*відомої*» *життєвої якості* – для з'ясування *їхнього* прогресуючого чи регресуючого впливу (детермінанти; констатація особливостей перебігу; прогноз) на процес і результативність індивідуальної особистісно-професійної самореалізації, рівень індивідуальної соціальної захищеності, що, зрештою, визначає безпеку країни (кінцева мета – наукове відкриття про зміст «історичного» та «логічного» у віковому розвитку).

Успішність дослідження наукової проблеми визначається комплексним інформаційним відображенням цих *смислів* у трьох календарних життєвих площинах («минуле – теперішнє – майбутнє»), де останній («майбутнє») належить вирішальна констатувально-прогностична роль у виробленні новітніх фундаментальних і прикладних тематичних технологій, призначених, наприклад, для розроблення дієвого психологічного супроводу, сконцентрованого на врахуванні психологічних особливостей вузьких вікових інтервалів (11–12; 12–13 рр. тощо) у межах широких вікових діапазонів типу «молодший шкільний вік», «підлітковий вік», «юнацький вік». У низці базових методологем, які в такому випадку визначають специфіку дослідницької процедури та відповідні очікування від неї, перебуває принцип природовідповідності розвитку (параметри: дискретність, циклічність, фазовість) як необхідна умова доказового вивчення провідної проблеми вікової психології, де фокусується адресне призначення наукового продукту (ідеться про об'єктивну вікову періодизацію, яка незалежно від історичного часу показує природні закономірності життєвого шляху, а не суб'єктивні авторські вподобання). Результативному застосуванню цього принципу (як і інших перспективних пізнавальних положень) у вивченні «нагальних» життєвих проблем перешкоджає низка суб'єктивних *пізнавальних бар'єрів*, наприклад:

1. *Дослідницький крен у «теоретизування проблеми» без належних емпіричних розвідок.* Як наслідок, отримані висновки вже попередньо є споглядальними, тобто ставлять під сумнів отриману інформацію. Характерно, що тут, як «форма самозахисту», часто використовується стандартний вислів типу «*надійність* і вірогідність результатів дослідження забезпечувалася. *надійних* і валідних діагностичних методик, поєднанням якісного і кількісного аналізу емпіричних даних, репрезентативністю вибірки та застосуванням мето-

дів математичної статистики із залученням сучасних програм оброблення даних», який, однак, уже попередньо суперечливий хоча б через такі можливі питання: 1) яке смислове поєднання двічі вжитого тут поняття «надійність»? 2) у чому полягає сутність аргументації, що використання статистичних методів та «... сучасних програм...» дійсно є доцільним?

2. *Недостатній методологічний дослідницький рівень*, що виявляється у недосконалії чи навіть відсутній авторській позиції (концепції) про власне розуміння функціональної значущості досліджуваної проблематики, коли власні висновки анонсуються з посиланням на вже відомі узагальнення (як правило, попередньо відомі). Такі «новітні формулювання» лише ускладнюють розуміння проблеми, формуючи у молодих дослідників хибні уявлення про стан її «недостатнього розроблення», що виявляється у дублюванні її смислових аспектів, які насправді є синонімічним повтором та ілюзорним переконанням, що «цю проблему» ще ніхто ніколи (!) не вивчав.

3. *Некоректне використання методів математичної статистики*. Розпочнемо, принаймні, з трьох методологічних застережень: 1) не потрібно «віддавати данину соціальній моді» типу «всі так роблять»; 2) важливо за математичними розрахунками побачити і, головне, не втратити людину з її повсякденними клопотами; 3) не може бути «статистики» «заради статистики».

Математичне вивчення зв'язків у структурно-функціональних особливостях життєвих явищах (чи між окремими життєвими явищами) дійсно необхідне, але лише тоді, якщо базується на *якісному аналізі*, тобто математичні методи не потрібно протиставляти *іншим* методам *якісного аналізу*, а, отже, підмінити *його* (наприклад, природне спостереження за своїм потенціалом може перевершити комплекси спеціальних методів чи методик). Крім того, відбувається підміна якісного аналізу вже кількісними даними, які можуть розглядатися поза контекстом вікових та індивідуальних особливостей людини і різнопланових соціальних впливів. Так, використовуючи коефіцієнти Дж. Стьюдента, П. Пірсона, автори часто навіть не роблять спроби з'ясувати «сутність математично встановлених переваг порівнянню з попередніми даними». Типовою помилкою є використання суб'єктивних інтервальних шкал, причому навіть не апробованих, проте з претендуванням на масштабні висновки, тоді як у віковій психології домінують якраз порядкові шкали.

4. *Незрозумілість прикінцевих дослідницьких узагальнень* як логічних завершень наукової праці. Часто вони настільки очевидні та загальновідомі, що не потребують ніяких доведень. Це також декларативні судження, де від-

сутня будь-яка конкретика, наприклад: «нами розкрито склад і структуру міжпредметних зв'язків ... (про який склад і структуру «Чого йдеться?»). У цьому ж невизначеному смислово-вому руслі використовуються формулювання типу «на засадах комплексного підходу», «системного підходу» без пояснення специфіки «підходу» у конкретному досліджуваному випадку [1].

На такому недосконалому дослідницькому полі без належної уваги вже тривалий історичний час залишається архіважливе експериментальне вивчення вікових та індивідуальних особливостей психічних станів, психічних процесів (передовсім – уяви), емоційно-вольової сфери (передовсім – «воля»), індивідуально-типологічних особливостей (здібності), які є необхідними системними інформаційними передумовами для завершеного вивчення іншої будь-якої психологічної проблематики, яка в кінцевому рахунку неминуче має розглядатися у межах провідних системних характеристик певного вікового вузького діапазону як відображення внутрішньої логіки розвитку у системі, як зазначалося, загальних пізнавальних тенденцій окремих вікових періодів (дошкільного віку, молодшого шкільного, підліткового тощо). У професійній діяльності, пов'язаній з міжособистісними стосунками, для розуміння психології вікового розвитку особистості ХХІ ст. досі тенденційно можуть використовуватися знання, систематизовані ще радянською психологією, але в умовах відсутності знову-таки загальноприйнятих вікових меж життєвого шляху особистості. Як наслідок, разом із мимовільною підміною поняття «підлітковий вік» поняттями «юнацький вік», «ранній юнацький вік», «криза підліткового віку», а поняття «криза 7 років» – поняттям «початковий етап молодшого шкільного віку» тощо, часто відбувається ненавмисна підміна адресного розроблення і використання навчально-виховних технологій, що неминуче впливає на стан фізичного і психічного здоров'я усіх суб'єктів вікових взаємин.

Формування і формулювання актуальної проблематики вікової психології має демонструватися у форматі перспективних дослідницьких стратегій, зміст яких визначається 1) системою її предметних зв'язків з іншими науковими галузями (передовсім – філософія, історія, педагогіка, математика) і галузями психологічного знання (передовсім – загальна психологія, соціальна психологія, педагогічна психологія), коли з допомогою суміжної тематичної інформації у професійну практику психолога результативно впроваджується синергетичний принцип, який дозволяє усім суб'єктам взаємин комплексно осмислювати таку проблематику і прогнозувати способи її розв'язання, 2) показом теоретико-методо-

логічної значущості її історичного аспекту, де актуалізуються «минулі» забуті або напівзабуті авторські відкриття, 3) розумінням феномена «Людина» як комплексної полісистеми, яка розвивається за законами своєї окремої моносистеми (біологічна, соціальна, психологічна) з масштабним віковим (типовим) та індивідуальним (нетиповим) психологічним різноманіттям, внаслідок чого отримує свою вікову унікальність, 4) базовим тлумаченням сутності вікового розвитку на основі експериментально перевіреного припущення Л. Виготського, згідно з яким «ключ» до розуміння його закономірностей полягає в особливостях симптомокомплексів великих кризових (наприклад: «криза 13 років», «криза 23 років») і малих («криза 7 років», «криза 17 років» тощо) нормативних (перехідних) періодів, які з регулярною циклічністю повторюються у будь-яких соціальних умовах:

Стратегія 1. Розроблення інтегративних теорій вікового розвитку через синтез вагомих концептуальних вітчизняних і західноєвропейських здобутків та актуального освітнього запиту. *Очікуваний результат, або соціальне призначення стратегії:* створення оперативних і довгострокових прогнозів про особливості життєвого шляху людини на основі його зіставлення із психологічним змістом конкретних вікових інтервалів.

Стратегія 2. Розвінчування традиційних життєвих стереотипів, коли знання психології дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, підлітків, юнаків, дорослих начебто уже попередньо обмежуються використанням, як правило, лише у системі освіти або сімейних взаєминах. Насправді вони потрібні також для інженерної, економічної, юридичної психології, психології реклами, психології засобів масової інформації, психології управління, психології менеджменту, проектування професійної кар'єри тощо і з соціальним плином часу дедалі актуалізуються. *Очікуваний результат:* оптимізація особистісно-професійних взаємин, підвищення продуктивності праці, збереження і зміцнення фізичного і психічного здоров'я громадян.

Стратегія 3. Системне теоретико-емпіричне вивчення психології дорослості, яка залишається малодослідженою порівняно з попередніми віковими інтервалами, зокрема не лише через традиційні поперечні зрізи, а відсутність лонгітюдних розвідок з використанням експериментальних змінних. Так, «психологія літнього віку» належить до тих наукових тем, де життєвий досвід старших поколінь надійно гуртує суспільство у ситуації наростаючих воєнних, терористичних викликів і загроз. *Очікуваний результат:* систематизація доказової інформації про віковий розвиток; обмеження споглядальних міркувань і висновків,

які призводять до термінологічної невизначеності, хаосу у виокремленні вікових періодів життєвого шляху (наприклад: «криза середнього віку», «криза 30 років», «криза 40 років», «криза середини життя») без доказових емпіричних даних, внаслідок чого превалювання суб'єктивного тлумачення вікового місцезнаходження людини унеможливорює адекватні дослідницькі перспективи вікової психології як науки.

Стратегія 4. З'ясування специфіки психологічних феноменів, симптомокомплексів, законів життєдіяльності людини в екстремальних і надзвичайних ситуаціях. *Очікуваний результат:* успішність будь-якої професійної діяльності визначається не лише рівнем академічної підготовки (знання, уміння, навички), а також реальними і потенційними можливостями вікового самопізнання, масштабною орієнтацією у механізмах вікової та індивідуальної взаємодії інших людей і окремих соціальних груп (сім'я, ровесники, різновікові чи одновікові професійні групи тощо).

Стратегія 5. Використання для вивчення вікового розвитку перевіреного дослідницького інструментарію разом із розробленням та адаптацією нових методів, методичних рекомендацій, комплексних тематичних програм, де дослідницькими пріоритетами, які з 1980-тих рр. відійшли на вторинний план у дослідницькому полі, є вікова динаміка психічних структур (стани, процеси, властивості) і особистісних новоутворень (егоцентризм, довільність дій, внутрішній план дій тощо). *Очікуваний результат:* 1) формування передовсім у фаховому середовищі світоглядного спротиву спрощеним теоретичним знанням, споглядальним тлумаченням психологічних особливостей людини, сформованих на основі власного суб'єктивного досвіду у поєднанні з відсутністю емпіричних доказів; 2) світоглядне несприйняття розповсюдженої з початком ХХІ ст. у системі освіти тенденції «зниження фундаментальної теоретичної підготовки психологів» через пропагування професійного прагматизму, який не виходить за межі аудиторної «педагогіки фокусу», «відриваючи» майбутнього фахівця від соціальних реалій; штучного дроблення галузевих психологічних знань і такого ж виокремлення «навчальних дисциплін», приречених на взаємне інформаційне дублювання; продукування сумнівних психологічних технологій, які більше впроваджуються на харизмі «психолога-тренера» разом із спекулятивною маніпуляцією інформацією, яка базується найбільше на власній недосконалій професійній підготовці, суб'єктивному всезнайстві, некритичності, завищеній самооцінці тощо, фрагментарних уявленнях слухачів про певне життєве явище; 3) психологічне просвітництво громадян про специфіку їхнього

вікового та індивідуального розвитку з метою самодостатнього особистісно-професійного становлення, спрямованого на досягнення максимального комфорту в особистому житті та професійній кар'єрі.

Насамкінець, ці стратегії формують пізнавальну альтернативу *1) науковим уявленням про «ідеальну особистість»*, коли методологічний принцип «як повинно бути» ігнорує принцип «як є насправді», *2) спорадичним дослідницьким спробам*, які, як правило, обмежені у календарному часі і «замикаються» на локальних чи нерепрезентативних вибірках, які продукують «загальне знання» про людину і, зрештою, *недоказові висновки і прогнози*, *3) реальному чи потенційному дослідницькому вакууму*, як зазначалося, про вікову специфіку передовсім природи психічного (станів, процесів, індивідуально-типологічних особливостей).

Висновки. 1. Вікова психологія – це 1) експериментальна наука, соціальне призначення якої полягає у збереженні і зміцненні психічного здоров'я людини, підвищенні в неї продуктивності праці, формуванні громадянського світогляду, 2) інформаційна основа для конструювання доказових пізнавальних парадигм розвивального навчання і виховання, розуміння людиною сутності і значущості індивідуальних життєвих стадій для розвитку у себе довільності дій і поведінки у ситуаціях комфортних (або некомфортних) особистих взаємин і, як наслідок, досягнення бажаного життєвого

успіху. 2. Ігнорування базових дослідницьких настанов, зокрема принципу природовідповідності у розвитку, для вивчення «актуальної проблематики», пізнавальним ядром яких є феномен «вікова періодизація», обов'язково призводить до продукування «книжкового знання» – догматичного, спрощеного («примітивного»), компілятивного, яке, у свою чергу, закономірно стає інформаційною основою для 1) формулювання схожої «проблеми», актуальної хіба що в уявленнях її автора, і, зрештою 2) уже, на жаль, стабільної дискредитації наукового психологічного знання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко С.У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення. Рівне: Волинські обереги, 2012. 192 с.
2. Поліщук В. М. Віковий кризовий розвиток людини: від народження до дорослості. Суми: ПФ «Видавництво «Університетська книга», 2020. 460 с.
3. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів. Суми : Університетська книга, 2019. 134 с.
4. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці. К. : АПН України, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих ; Одеса : Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. 575 с.
5. Савчин М. В. Вікова психологія. К. : Академвидав, 2020. 360 с.
6. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування. К. : Главник, 2007. Ч. 1. 144 с.

ВПЛИВ СІМ'Ї ТА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

THE INFLUENCE OF THE FAMILY AND FAMILY EDUCATION ON THE FORMATION OF THE "SELF-CONCEPT" IN ADOLESCENT CHILDREN

У статті представлено результати дослідження впливу сім'ї та сімейного виховання на формування «Я-концепції» в дітей підліткового віку. Розкрито наукові підходи до обґрунтування феномену «Я-концепція» та охарактеризовано особливості формування «Я-концепції» в дітей підліткового віку. Уточнено, що «Я-концепція» є складною динамічною системою уявлень людини про саму себе, яка формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників та є основою саморегуляції поведінки людини, через яку остання будує відносини з оточуючими. Саме сім'я закладає основи формування «Я-концепції» дитини. За допомогою батьківської сім'ї діти формують перші уявлення про себе та навколишніх, здобувають свій первинний досвід соціалізації. У період підліткового віку «Я-концепція» зазнає змін та має вирішальний характер для особистості. До активної соціалізації дитини долучаються різні інститути, проте сім'я залишається незмінно важливим чинником у формуванні «Я-концепції» підлітків, незважаючи на їхнє прагнення до автономії та ідентифікації. З'ясовано, що батьки можуть безпосередньо впливати на «Я-концепцію» дитини підліткового віку: своєю моделлю поведінки, зокрема ставленням до дитини та одне до одного (партнерська комунікація); застосуванням ефективних методів виховання; створенням та підтриманням позитивної морально-психологічної атмосфери в сім'ї. Тим самим батьки роблять внесок у соціальний та емоційний розвиток підлітка (самооцінка, ідентифікація, автономність), є рольовими моделями, чия поведінку підлітки спостерігають та наслідують. Набутий дитиною в родині досвід зберігається нею протягом усього життєвого шляху, саме тому жоден із соціальних інститутів не може зрівнятися за значимістю та тривалістю впливу на особистість із сім'єю.

Ключові слова: сім'я, батьки, сімейне виховання, діти, «Я-концепція», формування, самосвідомість, підлітковий вік.

The article presents the results of research the influence of the family and family upbringing on the formation "self-concept" in adolescent children. The scientific approaches to the substantiation of the phenomenon "self-concept" are revealed and the peculiarities of the formation "self-concept" in adolescent children are characterized. It is specified that the "self-concept" is a complex dynamic system of a person's ideas about himself, which is formed under the influence of external and internal factors and is the basis of self-regulation of human behavior, through which the latter builds relationships with others. It is the family that lays foundations for the formation of a child's "self-concept". With the help of the family, children form their first ideas about themselves and surrounding, gain their primary socialization experience. During adolescence, the "self-concept" undergoes changes and has a decisive character for the individual. Various institutions are involved to the active socialization of the child, but the family remains an unchangingly important factor in the formation of the teenagers "self-concept", despite their desire for autonomy and identification. It was found that parents can directly influence on the "self-concept" of a teenage child: by their behavior model, in particular, their attitude towards the child and towards each other (partner communication), using effective education methods; creating and maintaining a positive moral and psychological atmosphere in the family. In this way, parents contribute to the social and emotional development of a teenager (self-esteem, identification, autonomy), act as role models, whose behavior teenagers observe and imitate. The experience that child acquired in the family is preserved by him throughout his life, that is why none of the social institutions can compare with the family in terms of significance and duration of influence on the individual.

Key words: family, parents, family upbringing, children, "self-concept", formation, self-awareness, adolescence.

УДК 316.362:392.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.14>

Потапчук Є.М.

д.психол.н., професор,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Качан І.О.

здобувач вищої освіти магістерського
рівня за спеціальністю 053 «Психологія»
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. В теперішній надзвичайно складний для нашої країни час постає важлива задача у вихованні свідомого молодого покоління громадян, яке буде створювати своє світле майбутнє та продовжувати будувати сильну та незалежну державу. Однією із важливих умов виховання цілісної особистості є розвиток її самосвідомості та виховання позитивної Я-концепції, що впливатиме не лише на самосприйняття, самооцінку, самоповагу, підтримку, а й на її ефективну діяльність та взаємодію в соціумі. Процес становлення цього феномену розпочинається ще з раннього дитинства в первинному соціальному колі-сім'ї. Саме в родині дитина вперше виявляє та відчуває на скільки батьки її при-

ймають, люблять, задовольняють фізіологічні та психологічні потреби чи навпаки. На основі цього досвіду дитина формує перші уявлення про себе та світ. У підлітковому віці розвивається рефлексивне мислення, діти в цей період відкривають свої можливості, виходять на новий рівень усвідомлення власних дій, оцінюють свої успіхи та досягнення, пізнають та активно взаємодіють в соціумі. Внаслідок чого «Я-концепція» у підлітковому віці зазнає кардинальних змін та знаходиться в активному формуванні.

Від особливостей становлення Я-концепції у цьому віковому періоді залежить подальший розвиток та життєвий шлях особистості, тому створення комфортних умов для формування

позитивної Я-концепції підлітків є необхідним сучасним українським родинам та усій країні в цілому.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне та експериментальне дослідження психологічного впливу сімейного виховання та атмосфери в сім'ї на формування Я-концепції у дітей підліткового віку.

Відповідно до поставленої мети, визначено такі завдання: розкрити сутність та структуру феномену Я-концепції особистості; встановити зв'язок та експериментально дослідити вплив сімейного виховання на формування Я-концепції у дітей підліткового віку.

Наукова новизна і практична значущість дослідження.

Практична значимість отриманих результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані практичними психологами у роботі з батьками підлітків, які прагнуть свідомо виховувати дітей, створювати комфортну, гармонійну атмосферу в сім'ї, обираючи влучні та ефективні для цього вікового періоду методи та стилі виховання, тим самим позитивно впливати на формування їхньої «Я-концепції».

Аналіз основних досліджень і публікацій. У науковій літературі поняття «Я-концепції» з'явилося в зв'язку з необхідністю вивчення і опису глибинних психологічних структур і особистісних процесів. Воно часто використовується в комплексі з такими поняттями, як «самосвідомість», «самооцінка», «образ Я», «Я», «картина Я», «уявлення про себе» і нерозривно пов'язане з ними [8].

Поняття, структура та формування феномену Я-концепції вивчались такими вченими, як В. Джеймс, Е. Еріксон, Ч. Кулі, Дж. Мід, Р. Бернс, К. Роджерс, З. Фройд. Серед українських психологів проблему формування «Я-концепції» досліджували С. Максименко, О. Гуменюк, А. Фурман, П. Чамата, О. Скрипченко, Н. Чепелева, Л. Чепіга та ін.

Протягом багатьох століть відомі науковці різних гуманітарних наук досліджують феномен «Я-концепція», більшість з них сходяться до думки, що продуктом діяльності самосвідомості є «Я-концепція», водночас це поняття інтерпретується ними по-різному. Крім того, не зважаючи на значний інтерес до окресленої теми, системні дослідження проблеми впливу сім'ї та сімейного виховання на формування «Я-концепції» у дітей підліткового віку відсутні.

Виклад основного матеріалу.

Одним із перших психологів, хто досліджував цей феномен був американський вчений В. Джеймс. У своїй праці «Принципи психології» він пояснює, що в широкому сенсі «Я» людини – це загальна сума всього, що вона може назвати «своїм», йдеться не лише про її фізичні дані, психічні здібності, але й будь-які

об'єкти навколишнього світу, інші люди в тому числі [3]. Дослідник розрізняє такі дві сторони «Я» – емпіричне (*об'єктивна* частина, яку пізнають) та чисте Его (*суб'єктивна* частина, що пізнає). При цьому він виділяє три компоненти емпіричного «Я», а саме: матеріальне «Я» (*material self*) – тіло, зовнішній вигляд, одяг, речі, з якими ідентифікує себе людина, сімейні стосунки є змістом матеріального; соціальне «Я» (*social self*) формується через визнання людини іншими людьми. Це явище не є константним, і залежно від групи можуть проявлятися різноманітні сторони «Я»; духовне «Я» (*spiritual self*) найбільш інтимною частиною є духовне «Я», яке є рефлексивним процесом, здатністю мислити суб'єктивно, «осмислювати себе як того, що мислить» (*to think ourselves as thinkers*). Завдяки розвиненості духовного «Я» ми можемо бути цілісними, не відстороненими від самих себе. Ці три компоненти «Я» викликають відчуття та емоції у людини, визначають її ставлення до себе та спонукають до дій.

Представники символічного інтеракціонізму Ч. Кулі і Дж. Мід [1] розглядали індивіда у контексті соціальної взаємодії, продуктом якої є значення, яких людина надає навколишньому середовищу і які викликають відповідну реакцію. Соціокультурні значення можуть змінюватися у процесі взаємодії залежно від індивідуального сприйняття особистості. Американський соціолог Ч. Кулі ввів поняття «дзеркального Я» (*the looking-glass self*). Описуючи «Я» людини, соціолог насамперед акцентував увагу на чуттєвій складовій: людина може бути впевненою в існуванні будь-чого, тільки якщо це відчула. Такий самий механізм можна застосувати і до «Его» людини, коли під впливом зовнішнього фактору ми відчуваємо себе. Вчений виділяє у структурі соціального «Я» відображене, або дзеркальне «Я». Сутність цього явища полягає у здатності людини зрозуміти, як її «Я» (або будь-яка ідея, яку вона вважає власною) сприймається іншою свідомістю. Те, як сприймає (на суб'єктивний погляд людини) інша свідомість цю ідею, впливає на відчуття та емоційний стан. До дзеркального «Я» входять: 1) уявлення про те, як інша людина сприймає нас, як ми виглядаємо в її очах; 2) уявлення про її судження щодо нашого образу; 3) відчуття, які викликані уявленим. Так для дітей функцію «дзеркала» виконують батьки, через яких вони не тільки пізнають навколишній світ, а й пізнають самих себе, формується їхній образ власного «Я». Кожна людина будує власне «Я», спираючись на сприйняті реакції інших у процесі взаємодії. Соціолог надає значення уяві, що є важливим фактором міжособистісної комунікації завдяки можливості уявити образ, який особа будує на основі сприйняття співрозмовника [1].

Представник гуманістичної психології Р. Бернс [4] описує «Я-концепцію» як сукупність установок індивіда, спрямованих на себе, яка включає три структурні елементи а саме: *когнітивний*- образ Я-уявлення індивіда про самого себе (образ своїх якостей, можливостей, здібностей, соціальної значущості, зовнішніх рис); *емоційний* – афективний, що відображає ставлення до себе загалом чи до окремих сторін своєї особистості, діяльності й проявляється в системі самооцінок; *поведінковий* – ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом «Я» і самооцінкою, реалізація на практиці мотивів, цілей у відповідних поведінкових актах.

Згідно теорії Р. Бернса, об'єктом пізнання світу в структурі «Я-концепції» є не сам світ, а скільки уявлення особистості про світ, його враження та інтегрування щодо особистих уявлень, спостережень чи ідеалізацій. Так, особистість дивиться на суспільство і світ крізь призму власної «Я-концепції», особливо на рівні матеріальних, духовних потреб [4].

За теорією К. Роджерса [2] людина створює картину власного «Я» через взаємодії з навколишнім світом. Психолог виділяв три складові, які існують в структурі «Я-концепції» – це «реальне Я», «соціальне Я» та «ідеальне Я». «Реальне Я» – сприймання та оцінка особистістю своїх особливостей, здібностей, актуального соціального положення тощо; «ідеальне Я», в свою чергу, являє собою установки людини про те, якою вона прагне стати і якою хоче бути; «соціальне Я» – це те, як особистість сприймає уявлення навколишніх про себе.

За сутнісними властивостями Я-концепції дослідники поділили її на позитивну, негативну та амбівалентну. Позитивну Я-концепцію можна емпірично прирівняти до позитивного ставлення людини до самої себе, тобто самоповага, відчуття власної цінності та непересічності. І, навпаки, синонімом негативної «Я-концепції» є внутрішнє не прийняття себе, відчуття власної неповноцінності й меншовартості [8].

На основі описаних вище поглядів на структуру «Я-концепції» можна зробити висновок, що процес становлення «Я-концепції» особистості носить соціальний характер, а оскільки сім'я є первинним соціальним інститутом в житті людини тому і являється одним із перших та головних чинників, який має вплив на формування Я-концепції ще з раннього дитинства. Так німецький дослідник Х. Ремшмідт розглядає «Я-концепцію» як психічне утворення, що формується під впливом первинного досвіду соціалізації дитини у сім'ї і є результатом взаємодії біологічних, психологічних та соціальних факторів. У ранньому дитинстві безумовно найбільш значимими людьми для дитини є її батьки, від яких вона залежить фізично, емоційно та соціально. В свою чергу

батьки способом свого життя, проявлянням своїх емоцій, прийняттям дитини чи навпаки, стилем та методом виховання, атмосферою в сім'ї в цілому закладають фундамент формування Я-концепції дитини. Це той первинний досвід та уявлення про себе, навколишній світ з яким дитина далі піде у соціум та буде взаємодіяти у ньому з оточуючими.

Активного формування та змін «Я – концепція» набуває саме в період підліткового віку під впливом зовнішніх чинників, які є стимулами та внутрішніх чинників, які являються джерелом розвитку особистості. До зовнішніх чинників можна віднести сім'ю та сімейне виховання, вулицю та суб'єктне довкілля загалом, зовнішність підлітка, шкільний колектив, друзів, а також ситуативне і поведінкове свідчення щодо сприйняття іншими. До внутрішніх чинників належать власний досвід, самоочікування, самоаналіз, самопорівняння, самосприйняття своєї зовнішності та фізичного здоров'я, переживання внутрішніх станів та оцінка результатів своєї діяльності. Психологи описують цей період, як один із складних та важливих періодів в житті особистості та всієї сім'ї в цілому. Причиною цього є нормативна сімейна криза, яку переживає сім'я в цілому та криза ідентичності, яку переживає підліток особисто [12]. Е. Еріксон наголошує, що набуття ідентичності може відбуватися за умови соціально – благополучного оточення підлітка, при високому рівні взаєморозуміння та підтримці близькими дорослими, однолітками та при достатньо високій самооцінці. Важливим механізмом формування ідентичності стають, як стверджує Е. Еріксон, послідовні ідентифікації дитини з близькими дорослими, які складають необхідну базу розвитку психосоціальної ідентичності в підлітковому віці. [14]

Більшість психологів дотримуються погляду, що важливою передумовою для позитивного розвитку складових «Я концепції» є взаємодія дитини із сім'єю, яка ґрунтується на довірі, прояві любові, підтримці та зацікавленості батьків в інтересах дитини. [6] Науковці уточнюють, що душевне тепло і підтримка від матері розвиває відчуття самоцінності у дитини, а від батька впливає на формування самооцінки в аспекті компетентності та ефективності. Відповідно до цього чоловіку в сім'ї в основному відводиться інструментально – діяльна роль, а дружині емоційна, душевна.

У своїй праці «Розвиток Я-концепції і виховання» Р. Бернс [4] описує, що тотальний холод в почуттях батьків до дітей призводить до відчуття відкинутості, відчуження, авторитарність у вихованні призводить до виникнення тривожності, невпевненості, боязкості, помсти, пасивності. Отже надмірна свобода, безконтрольність, покарання та авторитарність

у вихованні підлітків перешкоджають формуванню позитивної «Я – концепції».

Ставлення матері до дитини, на думку А. Адлера [14], має ключове значення для формування почуття соціальної спільності і соціальної ідентичності. Мати своїм зразком ніжності і турботи про дітей, чоловіка, інших людей вчить любові і турботі, заохочує дитину до формування товариських, дружніх інтересів за межами сім'ї. Батько ж заохочує до активності дитину, спрямовану на розвиток соціальної компетентності, необхідної для подолання комплексу неповноцінності. Він ставить завдання, дає зразки способів вирішення, надає необхідну допомогу, стимулюючи автономію дитини і його спрямованість на досягнення цілей.

Сім'я за допомогою спілкування, особливої атмосфери турботи про її членів, щоденної корисної діяльності створює можливості для формування у підлітка морально-етичних цінностей та ідеалів, життєвих установок, соціальної зрілості. [15]

Без сумнівів період переходу від дитинства до дорослого життя характеризується змінами, перебудовою та сприйняттям взаємин підлітків з батьками. У цей період дитина прагне автономії, самостійності й самоствердження, коло її спілкування значно розширюється, вплив однолітків стає відчутнішим, а батьківський авторитет може знижуватись. Також підлітки орієнтуються на погляди та поради однолітків можуть приміряти різні «негативні ролі» на себе, викликаючи у батьків обурення та нерозуміння. Така зміна у взаєминах підлітків та батьків спричиняє різні конфліктні ситуації, що в свою чергу – негативно впливає на формування «Я-концепції». Відсутність у батьків знань та досвіду виховання дітей служать підґрунтям для появи фізичного покарання, крику, байдужості, необґрунтованого покарання. Крім цього діти можуть страждати через недостатню батьківську любов, відсутність уваги чи всюдозволеність [5].

Задля зміни цієї негативної тенденції виникає потреба у підготовці майбутніх батьків до реалізації батьківської функції [13]. Вони мають володіти знаннями вікових особливостей дитини, зокрема підлітка, надавати можливості вибору підлітку, розуміти та відчувати його, якомога чіткіше формулювати свої вимоги, враховуючи потреби і думки підлітка, а найголовніше не втрачати зв'язок з дитиною та залишатись щоденною підтримкою та прикладом для своїх дітей. Слід враховувати, що на дитину впливає уся сімейна атмосфера, зокрема морально-психологічний клімат, сімейні традиції та моделі поведінки батьків. Ефект цього впливу накопичується з віком, переломлюючи в структурі особистості. Як відмічають науковці, що практично немає жод-

ного соціального аспекту поведінки підлітків, який не залежав би від набутого ними досвіду у своїй родині.

На жаль, не зважаючи на те, що сучасні батьки мають певні уявлення про функції сім'ї, в них відсутні необхідні знання про зміст і завдання виховної функції сім'ї на різних вікових етапах розвитку дитини [12; 13]. Як свідчить практика, особливі складнощі викликає сімейне виховання дітей підліткового віку [12].

Для з'ясування впливу сім'ї на формування «Я-концепції» у дітей підліткового віку, нами було проведено психологічне дослідження серед підлітків 12-13 років, які навчаються у ЗОШ № 22 м. Хмельницького. У дослідженні взяли участь 50 учнів сьомих класів. Для встановлення емоційного контакту з учнями та уточнення необхідної інформації щодо їх емоційного стану, уявлень про взаємини з батьками, методів виховання в їхніх сім'ях, сімейних традицій нами було використано метод бесіди. Діти активно брали участь у спілкуванні, ділились своїми емоціями, думками та позиціями щодо виховання в їхніх сім'ях, охоче розповідали про традиції, які існують в їхніх сім'ях і зауважували, що не дивлячись на те, що більше часу проводять у спілкуванні з друзями – час з батьками для них залишається надзвичайно важливим та потрібним. Так на твердження з анкети [11] «Я не люблю проводити вільний час зі своїми батьками, мені нудно» 70% підлітків відповіли «ні». При цьому 76% учасників опитування відзначили, що виконання якоїсь роботи разом із батьками приносить їм задоволення. На твердження з анкети «Мої батьки приділяють мені мало уваги» 68% опитаних відповіли, що так. Це свідчить про бажання та потребу підлітків взаємодіяти з батьками, навіть не зважаючи на те, що в цей період інтерес до спілкування та взаємодії з однолітками значно зростає. Проте великий відсоток дітей зазначають, що батьки приділяють мало часу їм, причинами цього можуть бути: низький рівень обізнаності батьків, щодо виховання та потреб підлітків та соціально-економічне становище сім'ї. З твердженням анкети «Слово моїх батьків для мене – закон» погодилося 54%. «Оцінка батьків дуже важлива для мене» 62% позитивні відповіді. Отримані результати вказують на те, що авторитетність батьків в період підліткового віку може значно знижуватись, проте більшість підлітків все ж таки залежать від оцінок батьків, що в свою чергу матиме вплив на формування самооцінки та самоставлення підлітка, які є складовими «Я-концепції». Твердження «Я хотів би бути схожим на своїх батьків», яке отримало 66% позитивних відповідей вказує на те, що підлітки, бажаючи бути схожими на своїх батьків в майбутньому примірятимуть їхні ролі на себе та транслюватимуть їхню поведінку.

Варіант опитувальника для підлітків «Вза-

«емоція батьки-діти» (авт. І. Марковська) [10] дав змогу з'ясувати емоційне відношення підлітків до батьків, їхньої виховної позиції, узгодженість і задоволеність учасників взаємодії за такими показниками: невимогливість – вимогливість; м'якість – суворість; автономність – контроль; емоційна дистанція – близькість; відкидання – прийняття; відсутність співпраці – співробітництво; незгода – згода між дитиною і батьком; непослідовність – послідовність; авторитетність батьків; задоволеність відносинами з батьками. Отримані результати за показником «емоційна дистанція – близькість» вказують на те, що 68% опитаних дітей проявляють високий рівень емоційної близькості з батьками. Це говорить про те, що незважаючи на активну соціалізацію, важливу роль для більшої половини дітей виконують все ж таки батьки. Шкала авторитетності батьків вказала на те, що для 56% опитаних підлітків батьки являються авторитетом та прикладом для наслідування. Що стосується показників за шкалою «автономність – контроль», то вони такі: 58% вказали на виражену контролюючу поведінку з боку батьків, що може проявлятися у надмірній опіці, нав'язливості, обмеженні; 16% демонструють чергування автономності та контролю, а 26% респондентів вказують на низький контроль, що може свідчити про повну автономії дитини, а в окремих випадках – у вседозволеності. Шкала «задоволеність стосунками дитини з батьками» демонструє, що 24% опитаних відзначають низький ступінь задоволеності, що може свідчити про порушення у структурі дитячо-батьківських стосунків, можливі конфлікти або про стурбованість сімейною ситуацією, проте 50% опитуваних навпаки вказали на високий рівень задоволеності стосунками зі своїми батьками. Відповіді за шкалою «відсутність співпраці – співробітництво» демонструють вказала, що 54% підлітків вказує на високий рівень співпраці та 24% підлітків на середній рівень співробітництва з батьками, що відображає рівність і партнерство у взаєминах батьків і дітей також співпраця є наслідком включення дитини у взаємодію, визнання її прав та повага гідності, достоїнств інші 22% підлітків зазначили про низьку співпрацю з батьками, що може бути результатом порушених відносин, байдужого стилю виховання.

Результати відповідей за шкалою «незгода – згода між дитиною і батьком» вказують на те, що 58% опитаних вказали про можливі протиріччя на незгоди у взаємовідносинах з батьками, що є характерним для підліткового віку. Отримані результати засвідчили, що більшість дітей задоволені взаєминами з батьками, проявляють до них високий рівень довіри та емоційної близькості, проявляють позитивне ставлення та вказують на авторитетності своїх батьків, проте помітно, що існують незначні

відхилення в процесі виховання підлітків так зокрема у деяких сім'ях присутній низький рівень співпраці батьків з підлітками, надмірний контроль у вихованні або ж повна автономія батьків, та значний відсоток протиріч у поглядах та взаємовідносинах з батьками. Причинами цього можуть бути низький рівень проінформованості, а також соціально-економічна ситуація в країні.

Висновки. Проведений нами теоретичний аналіз наукової літератури та експериментальне дослідження засвідчує, що «Я-концепція» – це складна динамічна система уявлень людини про саму себе, яка формується під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників та є основою саморегуляції поведінки людини, через яку остання будує відносини з оточуючими. Саме сім'я закладає основи формування «Я-концепції» дитини. За допомогою батьківської сім'ї діти формують перші уявлення про себе та навколишніх, здобувають свій первинний досвід соціалізації. В період підліткового віку «Я-концепція» зазнає змін та має вирішальний характер для особистості. До активної соціалізації долучаються інші інститути, які мають вплив на формування «Я-концепції», проте сім'я залишається незмінно важливим чинником у формуванні «Я-концепції» підлітків, про що свідчить проведене дослідження. Батьки безпосередньо можуть впливати на «Я-концепцію» дитини підліткового віку: своєю моделлю поведінки, зокрема ставленням до дитини та один до одного; застосуванням ефективних методів виховання; створенням та підтриманням позитивної морально-психологічної атмосфери в сім'ї. Тим самим батьки роблять внесок в соціальний та емоційний розвиток підлітка (самооцінка, ідентифікація, автономність), виступають як рольові моделі, чию поведінку підлітки спостерігають та наслідують. Це ж стосується і загальної системи сімейних цінностей, передаючи дитині певні знання, свій досвід, батьки сприяють соціалізації дитини та організації її життя і діяльності. Набутий дитиною в родині досвід зберігається нею протягом всього життєвого шляху, саме тому жоден із соціальних інститутів не може зрівнятися за значимістю і тривалістю впливу на особистість з сім'єю.

З огляду на важливість сімейного виховання та гармонійних взаємин в період активного формування «Я-концепції», на нашу думку проблема виховання підлітка сім'єю потребує пошуку шляхів формування готовності батьків до реалізації виховної функції. Перспективою подальшого дослідження цього питання є розробка практичних рекомендацій для батьків щодо гармонізації взаємин з дитиною підліткового віку та ефективного формування у неї позитивної «Я-концепції».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Cooley C. Human Nature and the Social Order: Monograph. New York : Charles Scribner's Sons, 1992. 434 p
2. Ismail N. Rediscovering Rogers's Self Theory and Personality. Scientific article Journal of Educational, Health and Community Psychology. 2015. № 3. P. 8.
3. James W. Psychology: The Briefer Course. NY : Dover Publications Inc., 2003. 352 p
4. Robert B. Burns Self-concept Development and Education. – Holt, Rinehart and Winston Inc, London, 1982. p. 336-416
5. Анопрієнко О. В. Сім'я як чинник виникнення психоемоційних порушень підлітків. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. 2012. Вип. 37(61). С. 171–174.
6. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: Реалії та Перспективи 2016. С. 96-116.
7. Гайдамашко І. А. Помилки сімейного виховання як фактор виникнення агресивної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота I* [редкол.: Козубовська І.В. (гол. ред.) та ін.]. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 21. С. 38–40.
8. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. 310 с.
9. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування Київ ДП «Видавничий дім «Персонал» 2011. С. 111-134.
10. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. К.: Перун, 1996. 464 с.
11. Портал для шкільних психологів з переліком психологічних діагностик та тестувань. <https://xn----ftbomobdq1b9f.xn--j1amh/cpanel/cpanel>
12. Потапчук Є. М. Кризи сімейного життя та як їх подолати : довідник сімейного психолога. Хмельницький : ХНУ, 2014. 35 с.
13. Потапчук Є. М., Серга О. О. Реалізація сім'єю з підлітками функції виховання як психологічна проблема. *Науковий журнал «Габітус» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій*. Вип. 21, 2021. С. 183 – 187.
14. Столярченко О. Б. Психологія особистості 2012. 5-60 с.
15. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ АУТИСТИЧНИХ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ВІКУ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BEHAVIOR OF YOUNG AUTISTIC CHILDREN

Статтю присвячено теоретичному аналізу сутності понять «аутизм», «діти з аутизмом» та виявленню психологічних особливостей поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку. На основі узагальнення підходів вітчизняних авторів щодо трактування понять «аутизм» та «дитячий аутизм» запропоновано авторське формулювання цих феноменів. Поняття «аутизм» ми потрактуємо як психічний розлад, який виникає внаслідок порушення розвитку головного мозку, характеризується дефіцитом соціального контакту й спілкування, обмеженими інтересами й однотипними, повторюваними діями. Своєю чергою під дитячим аутизмом ми розуміємо вроджений стан психіки дитини, що виявляється в замкнутості та усуненні від зовнішнього світу.

Встановлено, що аутистичні діти мають великий потенціал до розвитку. Ті обмеження, які ускладнюють їм прогрес, за принципом нарощування, зростання – відсутність соціальних якостей і порушення соматосенсорних та психомоторних процесів – можуть бути подолані. До того ж спеціально підібрані методи навчання, корекції та розвитку аутистичних дітей (на основі світового досвіду) сприятимуть успішному формуванню їхніх інтелектуальних здібностей, адаптаційних можливостей та позитивної поведінки.

За результатами дослідження виявлено особливості поведінки аутистичних дітей, зокрема: комунікативні (комунікативний дефіцит або, навпаки, комунікативну екзальтованість), емоційні (холодність і байдужість навіть до батьків часто поєднуються з підвищеною вразливістю, боязкістю, хворобливою чутливістю до найменш значимих зауважень; здебільшого діти не висловлюють жодних скарг, але й не виявляють радості), соціальні (діти байдужі до оточення, часто уникають прямого (віч-у-віч) погляду, а якщо навіть пильно дивляться на людину, то просто розглядають її окремі частини обличчя або деталі одягу, уникають взаємодії з оточуючими людьми).

Ключові слова: аутизм, дитячий аутизм, молодший шкільний вік, поведінка, особливості.

The article is devoted to the theoretical analysis of the essence of the concepts "autism", "children with autism" and the identification of psychological characteristics of the behavior of autistic children of primary school age. Based on the generalization of the approaches of domestic authors regarding the interpretation of the concepts of "autism" and "childhood autism", the author's formulation of these phenomena is proposed. We will interpret the concept of "autism" as a mental disorder that arises as a result of impaired brain development, is characterized by a lack of social contact and communication, limited interests and repetitive repetitive actions. In turn, under childhood autism, we understand the innate state of the child's psyche, which manifests itself in isolation and removal from the outside world.

It has been established that autistic children have great potential for development. Those limitations that make it difficult for them to progress, according to the principle of building up, growth – lack of social qualities and violation of somatosensory and psychomotor processes – can be overcome. In addition, specially selected methods of training, correction and development of autistic children (based on world experience) will contribute to the successful formation of their intellectual abilities, adaptive capabilities and positive behavior.

According to the results of the study, the peculiarities of the behavior of autistic children were revealed, in particular: communicative (communicative deficit or, on the contrary, communicative exaltation), emotional (coldness and indifference even to parents are often combined with increased vulnerability, timidity, painful sensitivity to the least significant remarks; for the most part, children do not express any complaints, but they also do not show joy), social (indifference to the environment, who often avoid a direct (face-to-face) look, and if they even look intently at a person, they simply examine individual parts of their face or details of clothing, avoid interaction with the surrounding people).

Key words: autism, children's autism, primary school age, behavior, features.

УДК 316.362:392.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.15>

Раєвська Я.М.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
Міжрегіональна Академія управління
персоналом

Маєр В.Ю.

магістрант спеціальності «Психологія»
Міжрегіональна Академія управління
персоналом

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена низкою кардинальних змін у вітчизняній системі освіти, зокрема, реформуванням, модернізацією системи освіти. На сучасному етапі в умовах реформування вітчизняної системи освіти в Україні, розвитку та впровадження інклюзивного підходу до освіти дітей з особливими освітніми потребами (далі – ООП) одним із пріоритетних напрямів педагогічної роботи в закладах освіти є інтеграція цих дітей в освітній простір.

На світовому рівні проблема розладів аутистичного спектру (далі – РАС) є однією

з найбільших актуальних та дискусійних психолого-педагогічних і медичних проблем сьогодення. Визначення поняття «аутизм» належить Е. Блейлеру (1911 рік), який вперше використав як термін на позначення особливого типу мислення, що залежить від емоційних потреб людини і не обумовлюється реальною дійсністю, а вже у 1943 році його вперше описав психіатр Л. Каннер.

Аутизм – це стан особи, що триває впродовж всього її життя і має вагомий вплив на саму особистість, а також на її найближче оточення. Це одне із найважчих порушень розвитку осо-

бистості, що характеризується серйозними недоліками у формуванні соціальних і комунікативних навичок, а також проявами стереотипних інтересів і манер поведінки. Характерні прояви аутичної поведінки спостерігаються ще в ранньому дитинстві, але не завжди є помітними або діагностованими вчасно [4, с. 27].

Необхідність індивідуалізації навчання молодших школярів з аутизмом відображена в Конституції України, законах України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про внесення змін до деяких законів України про освіту з організації інклюзивного навчання»; наказах Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах», «Концепції розвитку інклюзивної освіти» та інших нормативно-правових актах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Безумовно, проблема розвитку дітей з розладами аутистичного спектру є однією з найбільш актуальних та активно обговорюваних в науковому дискурсі. Різні її аспекти представлено в теоретичних доробках зарубіжних (В. Hermelin, L. Bender, H. Asperger, S. Harris, M. Bristol, L. Kanner та ін.) та вітчизняних авторів (Т. Ілляшенко, Д. Шульженко, С. Конопляста, М. Рождественська, К. Островська, М. Химко та ін.).

Психологічні особливості аутистичних дітей знайшли висвітлення в сучасних наукових дослідженнях: Т. Скрипник у власній монографії [3] значну увагу присвятила феноменології аутизму, дослідниця К. Островська наукові розвідки присвятила основним проблемам психологічної допомоги аутистичним дітям, В. Тарасун приділяв значну увагу розробленню навчального посібника щодо концепції розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом [5], Д. Шульженко присвятив свої праці опису генезису понять і категорій аутизму.

Перелік українських дослідників, які досліджували проблему дитячого аутизму не є вичерпним. Однак проблема дослідження психологічних особливостей поведінки дітей з аутистичними порушеннями не знайшла належного висвітлення в психолого-педагогічній літературі.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні психологічних особливостей поведінки аутистичних дітей

Виклад основного матеріалу. Переважна більшість дослідників під аутизмом розуміють не захворювання зі звичайною для цієї категорії явищ етіологією, а синдром, який описується як сукупність атипових поведінкових характеристик.

В межах цієї публікації вважаємо необхідним з'ясувати поняття базових понять – «аутизм» та «діти з аутизмом».

Так, Н. Пахомова в своєму дослідженні звертає увагу на те, що визначення поняття «аутизм» належить Е. Блейлеру (1911 рік), який вперше використав як термін на позначення особливого типу мислення, що залежить від емоційних потреб людини і не обумовлюється реальною дійсністю, а вже у 1943 році його вперше описав психіатр Л. Каннер [2, с. 158].

До інших характеристик, які пов'язуються з аутизмом відносяться: обмежені повторювані стереотипні рухи, нетолерантність до змін в навколишньому середовищі або повсякденності, незвичайні реакції на сенсорні подразники.

В. Тарасун зазначає, що таке поняття, як «дитячий аутизм» (від лат. Aitos – сам) є одним з клінічних варіантів такого типу дизонтогенезу, як спотворений розвиток (за термінологією В. Лебединського) [5, с. 4].

Дослідження науковців доводять, що дитячий аутизм – це захворювання, що характеризується порушеннями спілкування дитини з навколишнім світом, а впершу чергу з іншими людьми, мимовільна самоізоляція, і як наслідок порушення розвитку емоційної сфери, мовлення дитини, когнітивних функцій і поведінки в цілому.

Узагальнюючи вищезазначені підходи вітчизняних авторів щодо трактування понять «аутизм» та дитячий аутизм, пропонуємо авторські визначення цих феноменів. Поняття **«аутизм»** визначаємо як *психічний розлад, що виникає внаслідок порушення розвитку головного мозку й характеризується дефіцитом соціального контакту і спілкування, обмеженими інтересами й однотипними, повторюваними діями*. В свою чергу під **«дитячим аутизмом»** ми розуміємо вроджений стан психіки дитини, що виявляється в замкнутості та усуненні від зовнішнього світу.

В контексті досліджуваної проблеми поділяємо наукові погляди В. Тарасун, яка наголошує на тому, що основними причинами РАС у дітей є:

а) біологічна дифіцитарність усіх регуляторних систем (активаційної та інстинктивно-афективної), а також недостатність аналізаторних систем (гностичної, мовної, моторної);

б) соціальні (вторинні) фактори. Початковий енергетичний дефіцит у дітей (швидке перенасичення будь-якою діяльністю, виснаженість, низькі сенсорні пороги з вираженням негативним фоном тощо) підвищує їх готовність до формування реакції страху, що сприяє формуванню хронічної ситуації дискомфорту [5, с. 6].

Тому, як вважає дослідниця, аутизм для таких дітей є своєрідною компенсаторною реакцією, спрямованою на захист від травмуючого зовнішнього середовища.

Загалом у психологічній літературі аутистичні діти описуються як відчужені, байдужі до

оточення, які часто уникають прямого (віч-увіч) погляду, а якщо навіть пильно дивляться на людину, то просто розглядають її окремі частини обличчя або деталі одягу. Діти-аутисти зазвичай уникають спілкування з оточуючими людьми. Такі діти відмовляються від колективної гри, віддаючи перевагу індивідуальній грі наодинці, можуть довго грати в одну і ту ж гру, малювати одні й ті ж самі малюнки. Для дітей-аутистів характерні стереотипні механічні рухи та дії.

Як зазначають К. Островська, І. Островський та Х. Сайко, найбільш значимими в клінічній картині дитячого аутизму вважаються такі ознаки:

- аутизм як маргінальна («крайня») самотність дитини формує порушення її соціального розвитку незалежно від рівня інтелектуального розвитку;

- прагнення до сталості, що проявляється як стереотипність занять;

- характерна затримка і порушення мовного розвитку, що також не пов'язані з рівнем інтелектуального розвитку дитини;

- ранній прояв патології психічного розвитку [1, с. 242-243].

Слушною є й думка дослідників про те, що аутистичні діти неконтактні, у них спостерігається порушення всіх форм довербального (предметно-дійового, експресивно-мімічного) та вербального спілкування. Порушення комунікативного процесу при аутизмі проявляється в основному двома різновидами, такими як комунікативний дефіцит (гіпокомунікативність із заниженим інтересом до оточення, затримка встановлення вербальних і невербальних контактів, відсутність бажання висловлювати свої бажання через вокалізацію, погляд, міміку чи жести), або, навпаки, комунікативна екзальтованість (надмірна гіперемоційність у контактах, конфліктність, розгальмованість) [1, с. 243].

Аналіз спеціальної літератури за темою дослідження дає підстави виокремити найбільш поширені симптоми, що характерні для аутистичних дітей, а саме:

- порушення процесів обробки сенсорної інформації (гіпер і/або гіпочутливість до певних сенсорних подразників);

- наявність поведінкових, мовних, моторних стереотипів;

- нестійкий зоровий контакт у комунікативних ситуаціях;

- наявність агресивної поведінки та аутоагресивної;

- часті протестні реакції (пасивні й активні), бурхливі емоційні реакції на заборони;

- емоційна лабільність;

- нав'язливі інтереси;

- наявність специфічних фобій;

- низька готовність до змін (дитина наче боїться всього нового) та ін.

Дитина з РАС, перебуваючи вдома з батьками чи серед дітей, більшу частину часу поводить так, ніби вона одна, а саме: грає одна, часто розмовляє сама з собою, свій внутрішній світ ретельно приховує від інших. Дитину-аутиста не цікавить його найближче оточення. Головною ознакою РАС є відсутність потреби у спілкуванні з однолітками. Проте холодність і байдужість навіть до батьків часто поєднуються з підвищеною вразливістю, боязкістю, хворобливою чутливістю до найменш значимих зауважень. Здебільшого діти не висловлюють жодних скарг, але й не виявляють радості. Деякі з них демонструють підвищену дратівливість, примхливість, упертість або невмотивований підйом настрою, метушливість, надмірну балакучість.

У роботі з дітьми із цим діагнозом може виникнути «проблемна» поведінка. Така поведінка має 3 стадії (Табл. 1).

Таблиця 1

Стадії «проблемної» поведінки аутистичних дітей

Стадії	особливості поведінки дитини	рекомендації щодо корекції поведінки
1 стадія – «Локалізація»	дитина може відчужитися, усамітнитися, підвищити голос, здійснювати певні повторювані рухи, проявляти страх і тривожність/	– виявити причину; – змінити середовище, зону в класі; – забезпечувати підтримку; – забрати від джерела стресу; – забезпечувати «домашню» чи «прохолодну» обстановку; – втручатись так, щоб не нашкодити.
2 стадія – «Руйнівна поведінка»	виражені емоції, агресія, руйнування майна	– забезпечити підтримку; – надати спокій дитини; – зберегти відчуття захищеності; – в окремих випадках вивести інших дітей, поки аутистична дитина не заспокоїться дитина.
3 стадія – «Одужання» (найдовша стадія)	заспокоєння дитини	– забезпечити підтримку; – комунікаційна взаємодія; – установка на успіх.

З метою визначення психологічних особливостей поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку нами було проведено емпіричне дослідження на базі Центру психологічної допомоги «Рівновага». Вибірку становили 30 дітей молодшого шкільного віку з РАС, які отримують психологічну допомогу в центрі, 10 фахівців, які їй надають, 30 батьків.

Для вивчення психологічних особливостей поведінки аутичних дітей молодшого шкільного віку дослідження розробило програму, яка включає такі етапи:

1. Етап первинної діагностики передбачав: ознайомлення із необхідною документацією (медичні свідчення, висновки психоневрологічних установ, психолого-педагогічні характеристики тощо); отримання інформації щодо поведінки аутистичних дітей від їхніх батьків (опитувальник для батьків); спостереження за поведінкою аутистичної дитини (карта спостереження).

2. Етап поглибленої діагностики: діагностика рівня розвитку адаптивної поведінки дитини і проявів дезадаптивної поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку, з метою визначення визначення мети та завдань корекції і оцінки ходу лікувальних і корекційних заходів; визначення деяких характеристик поведінки, соціальної пристосованості дитини з РАС, виявити конфліктні зони внутрішньосімейних і міжособистісних стосунків аутистичних дітей молодшого шкільного віку;

3. Етап аналізу отриманих результатів та розробка індивідуальної програми корекції поведінки аутистичної дитини передбачав: аналіз результатів обстеження, отриманих за обраними методиками; цілісну

інтерпретацію результатів; визначення психологічних особливостей поведінки аутистичної дитини молодшого шкільного віку; складання психологічної характеристики дитини; спільне обговорення фахівцями результатів поглибленої діагностики, психологічних особливостей поведінки аутистичної дитини; розробка можливих варіантів корекційної діяльності; розробка індивідуальної корекційної програми розвитку; перевірка ефективності впровадженої програми; розробка рекомендацій педагогам, психологам батькам щодо корекції поведінки дітей-аутистів молодшого шкільного віку.

Опитування батьків дало можливість виявити деякі особливості поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку. Переважна більшість батьків звернули увагу на стереотипну поведінку («безцільних» дій, що повторюються) – 71 % респондентів, а також вираженій схильності до компульсивного (навмисного дотримання правил) – 64%. Також за результатами опитування батьків було встановлено, що особливостями поведінки аутистичних дітей також є: певна послідовність виконання дій (ритуальна поведінка) – 62 %; надмірна вибірковість (наприклад, до деяких кольорів або в їжі) – 53%; зміни емоційного фону – 52%, замкнутість – 48%; обмеженість інтересів – 41%; складності взаємодії з навколишнім світом – 39%; небажання взаємодіяти з однолітками – 36%; небажання спілкуватися з дорослими – 32% (Рис. 1).

Наступним кроком дослідження стало цілеспрямоване спостереження за поведінкою досліджуваних (карта Д. Скотта). Під час обробки результатів спостереження ми враховували що в однієї й тієї ж дитини можуть бути виражені декілька симптомкомплек-

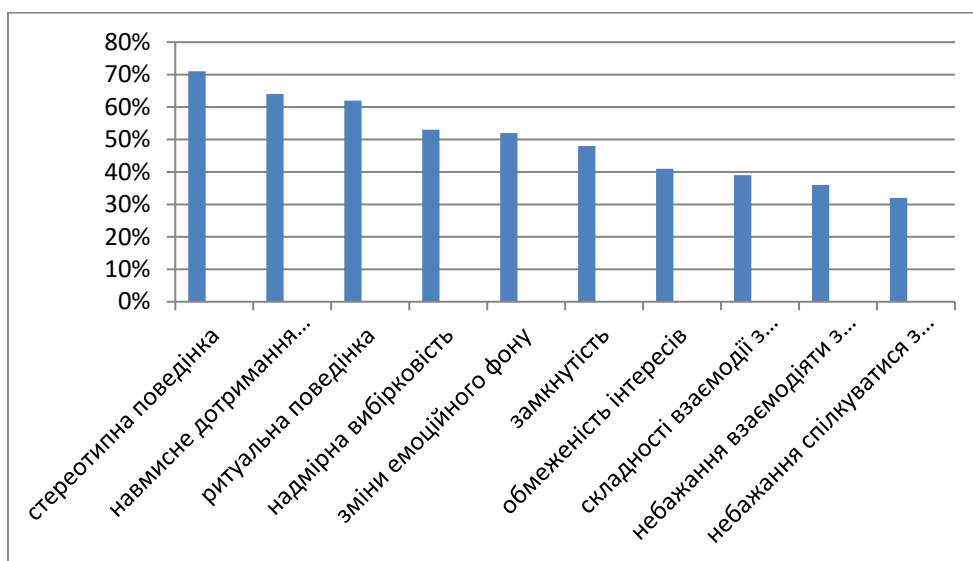

Рис. 1. Результати опитування батьків щодо особливостей поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку

сів. Результати спостереження представлено в таблиці 2.

Дані таблиці засвідчують, що у аутистичних дітей молодшого шкільного віку найбільш виражені були такі симптомокомплекси: недовіра до нових людей (ситуацій, речей) – 70%; тривожність по відношенню до дорослих – 43,3%; емоційна напруженість – 43,3%, а також асоціальність – 40%.

Для молодших школярів, які мають вираженість цих комплексів характерним є занепокоєння і невпевненість щодо того, чи люблять і цікавляться ним дорослі. Ознака запізненого емоційного розвитку призводить до емоційної перенапруги (стресах). Виявляється в інфантильності мови, тривожності, схильності до плаксивості тощо.

Натомість, менш вираженими симптомокомплексами у аутистичних дітей молодшого шкільного віку, як показали результати спостереження, виявилися тривожність по відношенню до дітей (36,6%); вороже ставлення до однолітків (33,3%); занурення в себе (23,3%); вороже ставлення до дорослих (23,3%); депресія (16,6%); невгамовність (13,3%) та невротичні симптоми (13,3%).

Зобразимо результати спостережень за допомогою гістограми (Рис. 2).

Висновки та перспективи розвитку дослідження. Отже, в результаті дослідження виявлено особливості поведінки аутистичних дітей, зокрема: *комунікативні*: комунікативний дефіцит (гіпокомунікативність із заниженим інтересом до оточення, затримка встановлення вербальних і невербальних контактів, відсутність бажання висловлювати свої бажання через вокалізацію, погляд, міміку чи жести), або, навпаки, комунікативна екзальтованість (надмірна гіперемоційність у контактах, конфліктність, розгальмованість), *емоційні* (холодність і байдужість навіть до батьків часто поєднуються з підвищеною вразливістю, боязкістю, хворобливою чутливістю до найменш значимих зауважень; здебільшого діти не висловлюють жодних скарг, але й не виявляють радості; деякі з них демонструють підвищену дратівливість, примхливість, упертість або невмотивований підйом настрою, метушливість, надмірну балакучість), *соціальні* (байдужі до оточення, які часто уникають прямого (віч-у-віч) погляду, а якщо навіть пильно дивляться на людину, то просто розглядають її

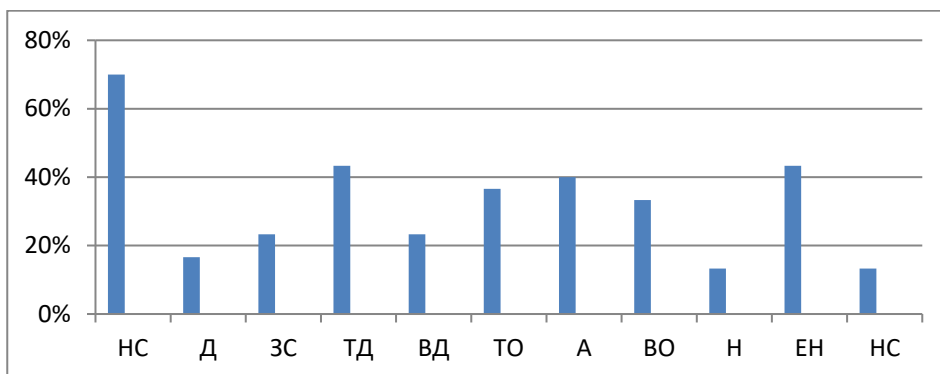

Рис. 2. Результати дослідження психологічних особливостей поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку (карта Д. Скотта)

Таблиця 2

Результати діагностики психологічних особливостей поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку за картою Д. Скотта

№	Симптомокомплекси (СК)	Вираженість СК у дітей (к-ть)	Вираженість СК у дітей (%)
1.	Недовіра до нових людей, речей, ситуацій (НЛ)	21	70
2.	Депресія (Д)	5	16,6
3.	Занурення в себе (ЗС)	7	23,3
4.	Тривожність по відношенню до дорослих (ТД)	13	43,3
5.	Вороже ставлення до дорослих (ВД)	7	23,3
6.	Тривожність по відношенню до однолітків (ТО)	11	36,6
7.	Асоціальність (А)	12	40
8.	Вороже ставлення до однолітків (ВО)	10	33,3
9.	Невгамовність (Н)	4	13,3
10.	Емоційна напруженість (ЕН)	13	43,3
11.	Невротичні симптоми (НС)	4	13,3

окремі частини обличчя або деталі одягу, уникають взаємодії з оточуючими людьми.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо в обґрунтуванні методів та прийомів корекції поведінки аутистичних дітей молодшого шкільного віку в умовах дистанційного навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Островська К. О., Островський І. П., Сайко Х. Я. Особливості поведінки дітей з аутизмом у грі з ровесниками. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, 2018. Вип. 41. С. 240-251.

2. Пахомова Н. Г. Спеціальна психологія : навчальний посібник для студентів спеціальності

6.010105 «Корекційна освіта». ПНПУ ім. В. Г. Короленка. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. 357 с.

3. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму: Монографія. К. : Видавництво «Фенікс», 2010. 320 с.

4. Слозанська Г. І. Основні підходи до розуміння розладів аутистичного спектру у дітей молодшого шкільного віку: аналіз наукових джерел., 2022. С. 127. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25422/1/Slozan_ska.pdf (Дата звернення: 02.07.2022).

5. Тарасун В. В. Концепція розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом: Навч. посіб. для вищих навч. Закладів. К. : Наук. світ, 2004. 100 с.

ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ЇХ СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА

FUNCTIONS OF SOCIAL INTELLIGENCE, THEIR ESSENCE, CONTENT AND STRUCTURE

У статті розглянуто функції соціального інтелекту молодших школярів, їх сутність, зміст та структуру. За результатами дослідження констатовано, що є сім базових функцій соціального інтелекту молодших школярів: адаптивна; функція адекватного розпізнавання, аналізу та прогнозування розвитку ситуації міжособистісної взаємодії; функція емоційного «входження» до парадигми особистісного та соціально-психологічного контексту ситуації міжособистісної взаємодії; мотиваційна; мобілізаційна; розвивальна; комунікативна. Водночас однією з найважливіших функцій соціального інтелекту молодших школярів є функція оцінювання (йшлося про оцінку перспектив, взаємовідносин, можливостей, наслідків тих чи інших взаємодій). Доведено, що соціальний інтелект молодших школярів базується на поліструктурній репрезентації: вербальній та невербальній, а також інтуїтивній.

Зазначено, що у процесі розгляду соціального інтелекту як індивідуально-особистісного атрибуту особистості молодших школярів встановлено, що зміст функцій їх соціального інтелекту відображає його подвійну зумовленість.

Загалом, у статті на підставі аналізу різноманітних наукових поглядів і підходів вітчизняних та закордонних науковців щодо функцій соціального інтелекту молодших школярів констатовано проблемність, неоднозначність їх теоретико-методологічного трактування та обґрунтування їх сутності й змісту; корекційний аспект функцій соціального інтелекту виявляється в забезпеченні стійкості їх внутрішнього світу, у взаємовідносинах із соціальним середовищем (оскільки соціальний інтелект надає спрямовальної дії творчості, впливає на смислові освітні процеси, насамперед у початковій школі); коригувальне значення функцій соціального інтелекту молодших школярів проявляється у сфері розумових процесів, опосередковує встановлення дина-

мічної рівноваги між інтелектуальною та емоційною сферами їх особистості.

Ключові слова: функції, соціальний інтелект, молодші школярі, міжособистісна взаємодія, спілкування, соціалізація, прогнозування поведінки.

The article examines the functions of social intelligence, their essence, content and structure. According to the results of the study, there are seven basic functions of social intelligence: adaptive; function of adequate recognition, analysis and forecasting of the development of the situation of interpersonal interaction; motivation; mobilization; development; communicative. At the same time, one of the most important functions of social intelligence is the function of assessment (was about assessment of prospects, relations, opportunities, consequences of certain actions). It is proved that social intelligence is based on polystructural representation: verbal and non-verbal, as well as intuitive.

It is noted that in the process of considering social intelligence as an individual-personal attribute of personality it was noted that the content of functions of social intelligence reflects its dual condition.

In general, the article on the basis of the analysis of the variety of scientific views and approaches of domestic and foreign scientists concerning the functions of social intelligence states the problem, ambiguity of their theoretical and methodological interpretation and substantiation of their essence and content; the correction aspect of the functions of social intelligence is found in ensuring the stability of the internal world, in relations with the social environment (since social intelligence provides a directional action to creativity, affects meaningful educational processes, primarily in elementary school); their correction is shown in the sphere of mental processes, supports the establishment of dynamic balance between intellectual and emotional spheres of personality.

Key words: functions, social intelligence, interpersonal interaction, communication, socialization, predictive behavior.

УДК 159.925:316.662(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.16>

Суходоля Ю.О.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Зустріч двох особистостей подібна до контакту двох хімічних речовин: якщо є хоч найменша реакція, змінюються обидва елементи.

Карл Густав Юнг

Вступ. Оскільки за допомогою соціального інтелекту молодшими школярами вирішується значна кількість різноманітних завдань, виникають значні проблеми аналізу та структурування цього явища. Однією з найбільш поширених з них є поділ найбільшого масиву функцій соціального інтелекту молодших школярів на два основні структурні компоненти: когнітивні та поведінкові, що, насамперед,

визначає поширеність когнітивно-поведінкового підходу до дослідження соціального інтелекту. Когнітивні компоненти соціального інтелекту молодших школярів – це ті, які відповідають за вирішення ними пізнавальних завдань і результатом яких є їх знання, розуміння, уміння та навички.

Очевидним є той факт, що до когнітивних компонентів соціального інтелекту особистості молодшого школяра можна віднести соціальну перцепцію, рефлексію, здатність неординарно мислити, соціальну інтуїцію і проникливість, успішний пошук виходу з критичних ситуацій, здатність до декодування невербальних повідомлень.

Отже, розуміння соціального інтелекту особистості молодшого школяра крізь призму становлення та розвитку як його психічних рис та властивостей, так і особистісних здібностей до соціального пізнання (як чинника їх взаємодії із соціальним оточенням) зумовлює закономірну необхідність розгляду його функцій.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз сутності, змісту та структури функцій соціального інтелекту молодших школярів та їх значення як у теорії, так і у практиці психологічної науки.

Стан дослідження. Функція (з лат. – звершення, виконання) – це загальнонаукове та конкретнопсихологічне явище, що виражається у способі діяльності, реалізації властивостей, потенцій певного об'єкта, його ролі і призначенні у межах певної системи зв'язків і відносин [1, с. 239].

Згідно Великого тлумачного словника сучасної української мови «функція» – це «... явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін. ...Робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось. ... Призначення, роль чого-небудь» [2, с. 1552].

Карл Густав Юнг під психологічною функцією розуміє «...певну форму психічної діяльності, яка принципово залишається рівною собі при різних обставинах. З енергетичної точки зору функція є форма проявлення лібідо..., що залишається принципово однаковою при різних обставинах, приблизно в тому смислі, в якому фізична сила може розглядатись кожен раз як форма проявлення фізичної енергії». Він розрізняє, загалом, «...чотири основні функції – дві раціональні і дві ірраціональні, а са ме: мислення, почуття, відчуття і інтуїцію». Він відрізняє ці функції одну від іншої, тому що «...вони не допускають посилення одна на іншу або відповідно не можуть бути зведені одна на іншу. Принцип мислення, наприклад, абсолютно відрізняється від принципу почуття тощо». Також, К. Г. Юнг принципово відрізняє ці функції від фантазій, тому що «...фантазування.... є своєрідною формою діяльності, що може проявлятися у всіх чотирьох основних функціях. Воля є, безумовно, вторинним психічним явищем; так само як і увага» [3, с. 18].

На думку І. Баширова, існує сім базових функцій соціального інтелекту:

1) адаптативна, що передбачає адаптивність і адекватність, моделювання програм і планів успішної діяльності та взаємодії;

2) функція адекватного розпізнавання, аналізу та прогнозування розвитку ситуації міжособистісної взаємодії з урахуванням зовнішнього мінливого соціального контексту;

3) функція емоційного «входження» до парадигми особистісного та соціально-психологічного контексту ситуації міжособистісної взає-

модії, яка виокремлюється як необхідна умова реалізації попередньої функції;

4) мотиваційна – соціальний інтелект не може ефективно розвиватися поза актуалізацією мотивації саморозвитку, мотивації самовдосконалення, спрямованості особистості на досягнення соціально значущих результатів, на продуктивне спілкування з людьми;

5) мобілізаційна (функція актуалізації внутрішніх психічних ресурсів особистості); до того ж, соціальний інтелект є засобом ефективного розв'язання особистістю життєвих криз;

6) розвивальна;

7) комунікативна [4, с. 23].

В. Куніцина виокремила такі функції соціального інтелекту:

– планування міжособистісних подій і прогнозування їхнього розвитку;

– пізнавально-оцінна;

– функція планування;

– адаптативна (згідно О. Михайлова, Н. Лужбіної, М. Холодної та ін.);

– мотиваційна;

– актуалізації мотивації саморозвитку, самовдосконалення, спрямованості особистості на досягнення соціально значущих результатів і продуктивне спілкування з людьми;

– мобілізаційна (актуалізація внутрішніх психічних ресурсів особистості);

– розвивальна функція (названа В. Куніциною як функція саморозвитку, самопізнання, самонавчання, М. Холодною – рефлексивно-корекційною функцією, Р. Стернбергом – функцією управління своєю поведінкою);

– комунікативна (у В. Куніциної це – функція набуття особистістю соціальної компетентності; також ця функція імпліцитно представлена в працях Р. Торндайка, Г. Олпорта, Дж. Гілфорда, М. О'Саллівена, Р. Стернберга, М. Холодної та М. Лукичової) [5, с. 5].

Виклад основного матеріалу. На думку вітчизняних вчених [6, с. 53; 7, с. 63; 8, с. 12] однією з найважливіших функцій соціального інтелекту є функція оцінювання. Йдеться про оцінку перспектив, взаємовідносин, можливостей, наслідків тих чи інших акцій. Наявність рефлексивних здібностей, зокрема, здатності усвідомити думку іншого дає змогу особистості поширити функції оцінювання і на себе, тобто доповнити оцінки самооцінками.

Якщо йдеться про критичну оцінку іншої особистості, то на перший план висувається проблема розпізнавання соціальних сигналів. Їх правильна інтерпретація дає змогу виявити приховані мотиви та наміри, справжні емоції. При цьому, некритичність залишається на поверхні, тоді як глибина потребує критичності.

Соціальну проникливість також часто пов'язують із розпізнаванням справжніх емоцій, а також прихованих мотивів та намірів парт-

нера зі спілкування. Відкритість є суттєвою особливістю процесів соціальної перцепції, як постійна готовність до сприйняття нової інформації, її засвоєння, переробки.

Значущою характеристикою когнітивної сфери соціального інтелекту є почуття гумору, що дає змогу розслабитися і в ситуаціях затисненості, скутості, незручності досягти природності у процесі спілкування.

У схему «когнітивні компоненти – поведінкові компоненти» вписуються багато інтелектуальних здібностей: розуміння людей і здатність мати справу з іншими людьми, знання соціальних правил і соціальна пристосованість, емоційна чутливість та емоційна виразність, соціальна виразність та соціальний контроль [9, с. 131].

Можливими складовими поведінкової інтелектуальної активності особистості, яка вирішує соціальні завдання, є: вчинки, дії, акти, стратегії, функції, вироблені навички та вміння. Зрозуміло, що когнітивні та поведінкові компоненти тісно переплітаються. Також, в контексті оцінки рівня соціального інтелекту суттєвим є рівень сформованості подібних форм інтелектуальної активності та рівень їхньої складності.

Згідно досліджень Г. Ожубко та С. Руденко С. Харченка, щодо функцій соціального інтелекту, він базується на поліструктурній репрезентації: вербальній та невербальній, а також інтуїтивній. Вербальна репрезентація допомагає реалізувати комунікацію, яка може дати певні результати. Однак ця репрезентація досить різко відображає нюанси через однобічність структури позначень, що зазначені у натуральному мовному матеріалі.

Невербальна репрезентація, у свою чергу, дуже тонко відображає наявне соціальне оточення і все ж таки не має можливості прямо, не застосовуючи перекодування, бути відображеною у мовному повідомленні так, щоб це було зрозуміло усім навколо. Коли людині необхідно передати комусь свої міркування про людське оточення та соціальні умови, вона користується вербальною репрезентацією. Проте, коли потреба у спілкуванні відсутня, люди можуть скористатися невербальною чи інтуїтивною репрезентацією. При цьому, перехід з невербальної репрезентації до вербальної, яка є надзвичайно необхідною для спілкування, супроводжується втратою деталізації оцінки [8, с. 17; 9, с. 134; 10, с. 10].

У процесі розгляду соціального інтелекту як індивідуально-особистісного атрибуту особистості, зауважимо, що зміст його функцій відображає подвійну обумовленість соціального інтелекту. Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури дає нам змогу виділити низку інших функцій соціального інтелекту [11, с. 22], а саме:

- гносеологічну (пізнавальну) – тут соціальний інтелект виступає як інструмент пізнання реальності, як природної, і соціальної;

- акумулятивну – реалізовану у механізмах соціальної пам'яті;

- комунікативну – це одна з найважливіших функцій соціального інтелекту, що забезпечує взаєморозуміння як всередині колективного інтелекту, так і між «розумними колективами»;

- управлінську – у цій іпостасі соціальний інтелект виступає як найважливіший компонент механізму соціального управління;

- регулятивно-координувальну – за допомогою цієї функції здійснюється регуляція та координація зусиль соціальних груп та колективів у процесі досягнення цілей (у тому числі координація інтегральних розумових процесів): економічних, політичних, соціальних тощо;

- нормативно-ціннісну – у вигляді цієї функції реалізується уявлення соціальним групам (та індивідам) соціально значимих і цінностей, із якими співвідноситься їх діяльність;

- прогностичну – метою цієї функції є ефективне соціальне прогнозування та передбачення;

- евристичну – її реалізація забезпечує впровадження інновацій у життя суспільства;

- проблемно-конструктивну – у цьому випадку соціальний інтелект виявляється засобом аналізу та вибору шляхів вирішення соціальних проблем;

- соціально-рефлексивну (ідентифікаційну), за допомогою якої реалізується само-рефлексія конкретної соціальної спільноти, її самоідентифікація, раціональне розуміння (інтелектуальне засвоєння) її інтересів;

- функцію раціоналізації, завданням якої є виявлення (і відділення один від одного) раціонального та ірраціонального у свідомості, діяльності, суспільстві, навколишньому середовищі тощо на основі типу раціональності, характерного для цієї соціальної спільноти;

- функцію соціального наслідування, що забезпечує інтелектуальну наступність у духовному житті поколінь.

Також, у психологічній літературі додатково виділяються такі функції соціального інтелекту [12, с. 74]:

- забезпечення адекватності, адаптивності у мінливих умовах;

- формування програми та планів успішної взаємодії в тактичному та стратегічному напрямках, вирішення поточних завдань;

- планування міжособистісних подій та прогнозування їх розвитку;

- мотиваційна функція;

- розширення соціальної компетентності;

- саморозвиток, самопізнання, самонавчання.

Однією з головних інтегральних функцій соціального інтелекту можна також відзна-

чити формування довгострокових, тривалих взаємовідносин з перспективою розвитку та позитивного взаємовпливу на основі усвідомлення рівня та характеру взаємовідносин. При цьому, соціальний інтелект визначає наявний для цього відрізок часу, нервово-психічного стану та соціально-середовищних чинників рівень адекватності та успішності соціальної взаємодії, а також дає змогу зберегти його в умовах, які вимагають концентрації енергії та опору емоційним напруженням, психологічному дискомфорту у стресі, надзвичайних ситуаціях, кризи особистості.

Дуже важливою є також мобілізаційна функція соціального інтелекту, що допомагає особистості долати раптові кризи, тривалі стреси, ситуації, що загрожують самоповазі. Також, соціальний інтелект допомагає їй прогнозувати розвиток міжособистісних подій, загострює інтуїцію, передбачливість та забезпечує психологічну витривалість. Отже, на відміну від структури загального інтелекту, у структурі соціального інтелекту значну роль відіграють особистісні властивості та характеристики самосвідомості [13, с. 218].

У психологічній літературі також було виділено й інші функції соціального інтелекту (які є застосовуваними до молодших школярів):

- пізнавально-оцінна. Ця функція виявляється у визначенні індивідуальних можливостей особистості задля досягнення результатів діяльності, реальної допомоги оточуючих, у визначенні змісту міжособистісних взаємодій, зумовлених процесом соціалізації. Соціальний інтелект забезпечує переробку інформації, яка потрібна на прогнозування результатів діяльності. З одного боку, людина, отримуючи інформацію про характер діяльності інших людей, усвідомлює її і відбувається підпорядкування їй розумових операцій, що виконуються. А з іншого боку, у процесі переробки інформації відбувається формування суджень про значення того, що відбувається. Отримана інформація знаходить відображення у прояві оціночних суджень про можливість її використання, про реальні рівні досягнення результатів. У цілому нині входить у процес самопізнання, що дозволяє людині, зрозуміти себе, свою сутність. Включення в цей процес дозволяє проявити себе як суб'єкт навчально-пізнавальної діяльності. Залежно від своїх інтелектуальних можливостей і сформованих соціальних умов набуває досвіду придбання цілей. Таким чином, реалізація цієї функції дозволяє відібрати значну інформацію адекватну умовам, що склалися, для реалізації себе як суб'єкта (пізнавальний аспект), сформуванню оціночних суджень про те, що відбувається, безпосередньо включаючи учня в процес цілепокладання (оцінний аспект);

- комунікативно-ціннісна функція соціального інтелекту пов'язана з потребою розуміти оточуючих, і в свою чергу бути зрозумілими ними. Пізнаючи себе у постійному спілкуванні коїться з іншими людьми, починається процес, у якому людина активно виділяє і засвоює норми та зразки взаємовідносин. Комунікація дозволяє отримати достовірну інформацію про соціальне середовище та здійснити зворотний зв'язок у формі ціннісних уявлень про нього. Ціннісний компонент цієї функції дозволяє встановити ставлення до навколишньої дійсності, що передбачає активність у визначенні ним позиції до того, що відбувається в соціальному середовищі. З комунікативно-ціннісною функцією тісно пов'язана рефлексивно-корекційна функція соціального інтелекту, яка знаходить з одного боку своє відображення в самопізнанні та в усвідомленні достоїнств і недоліків навчально-пізнавальної діяльності, з іншого забезпечує внесення змін до процесу взаємодії, спрямованого на зменшення внутрішнього контролювати емоції, потребу;

- рефлексивно-корекційна функція соціального інтелекту знаходить з одного боку своє відображення в самопізнанні та в усвідомленні переваг та недоліків діяльності, з іншого – забезпечує внесення змін до процесу взаємодії, спрямованої на зменшення внутрішнього конфлікту, що дає змогу контролювати емоції, потреби. Рефлексія забезпечує зв'язок із довкіллям. Вона проявляється в усвідомленні людиною того, як вона сприймається іншими. Ця функція дає змогу не просто оцінювати навколишню дійсність, але й зіставляти її духовними компонентами людини та коригувати її взаємодію із соціальним середовищем, що визначає внутрішні зміни особистості [14, с. 110].

Висновки. Загалом, корекційний аспект функцій соціального інтелекту молодших школярів виявляється у забезпеченні стійкості їх внутрішнього світу, у їх взаємовідносинах із соціальним середовищем, оскільки соціальний інтелект надає спрямовальній дії творчості, впливає на смислові освітні процеси, насамперед у початковій школі. Коригувальне їх значення проявляється у сфері розумових процесів, опосередковує встановлення динамічної рівноваги між інтелектуальною і емоційною сферами особистості молодшого школяра. Також соціальний інтелект стримує вияви негативних емоцій; допомагає вийти зі стану стресу; дає змогу визначити вибір механізму психологічного самозахисту, що спрямований на збереження самоповаги (що детермінує поведінку особистості). Структура зазначених вище функцій соціального інтелекту виявляється у їхньому підпорядкуванні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика українська енциклопедія. тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / Укладачі: Арістова А. В., Шліхта І. В.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Юнг, К. Г. (2010). Психологічні типи. Львів: Астролябія. 692 с.
4. Соціально-психологічні проблеми психології становлення особистості майбутнього фахівця : колективна монографія / [Ед. Івашкевич, Л. Онуфрієва, О. Гудима, Н. Славина та ін.]; за ред. Ед. Івашкевича, Л. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 348 с.
5. Варецька, О. В. Розвиток соціального інтелекту педагога як умова успішної професійної кар'єри // Вилучено з [http:// https://cutt.ly/mNIBVz0](http://https://cutt.ly/mNIBVz0).
6. Братаніч, Б. В. (2019). Міждисциплінарне розуміння предметності соціального інтелекту / Б. В. Братаніч, А. М. Куций, М. І. Романенко // *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Т. 22, № 1. С. 50-56.
7. Івашкевич, Е. З. Структура соціального інтелекту особистості та характеристика його базових складових / Е. З. Івашкевич // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : *Психологія і педагогіка*. 2014. Вип. 26. С. 60-65. Вилучено з [http:// https://cutt.ly/OYflfrA](http://https://cutt.ly/OYflfrA).
8. Руденко, С. В. (2008). Соціальний інтелект як чинник успішності педагогічної діяльності: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / С. В. Руденко. Київ. 19 с.
9. Харченко, С. В. (2015). Сучасне розуміння структури соціального інтелекту. С. 130-135. Вилучено з [http:// https://bit.ly/3zOGtbG](http://https://bit.ly/3zOGtbG).
10. Ожубко, Г. В. (2009). Психологічні засоби формування соціального інтелекту в майбутніх менеджерах: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Г. В. Ожубко. Харків. 19 с.
11. Макарюк, Ж. М. (2021). Особливості соціального інтелекту осіб раннього юнацького віку з різним рівнем інтернет-залежності // Вилучено з [http:// https://cutt.ly/BNOqJo5](http://https://cutt.ly/BNOqJo5).
12. Набочук О. (2021). Емпіричне дослідження взаємозв'язку між фрактальною структурою соціального інтелекту керівника освітньої установи та типом гендерної ідентичності / *Психологія: реальність і перспективи: Збірник наукових праць РДГУ*. Вип. 17. С. 68-76.
13. Харченко, С. В. (2018). Функції соціального інтелекту особистості // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. Вип. 1. Том 1. С. 217-222.
14. Івашкевич, Е., & Онуфрієва, Л. (2019). Природа соціального інтелекту особистості та його базові функції. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, (44), 98–119.

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ЗА ВИБОРОМ ІЗ ЦИКЛУ ЗАГАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

PROBLEMS OF TEACHING PSYCHOLOGY AS AN DISCIPLINE OF CHOICE FROM THE CYCLE OF GENERAL TRAINING OF SPECIALISTS IN HIGHER EDUCATION

Статтю присвячено розгляду деяких проблем викладання навчальної дисципліни за вибором «Психологія», що входить до циклу загальної підготовки студентів у вищій школі. У статті наведено результати опитування студентів першого та другого рівнів вищої освіти. Отримані дані розкривають співвідношення різних мотивів та причин вибору студентами навчальної дисципліни «Психологія» і характеризують деякі особливості очікувань студентів щодо її вивчення. Основним мотивом вибору всіма студентами цієї навчальної дисципліни є бажання отримати «корисну для життя інформацію». При цьому студенти другого рівня вищої освіти майже в 10 разів частіше, ніж студенти-бакалаври, називають мотивом вибору курсу «Психологія» його можливу користь у майбутній професійній діяльності. На відсутність якоїсь усвідомленої мотивації вибору дисципліни «Психологія» та реалізацію випадкових причин її вивчення вказують виключно студенти другого рівня вищої освіти. Виявлено, що загалом у всіх студентів переважаючими очікуваннями щодо навчальної дисципліни «Психологія» є задоволення безпосередніх пізнавальних інтересів. Опосередковані професійні інтереси та очікування щодо самопізнання й саморозвитку представлені суттєво менше. Єдиною відмінністю в очікуваннях студентів стало те, що студенти магістерського рівня майже втричі частіше, ніж студенти-бакалаври, вказують на можливість «легко отримати хорошу оцінку» і на відсутність будь-яких очікувань. У статті подано позицію автора щодо основних педагогічних особливостей викладання у вищій школі навчальної дисципліни за вибором «Психологія». Аналізуються методичні підходи до організації лекцій і практичних занять, до контролю та оцінювання навчальних успіхів студентів. Робиться висновок про необхідність продовження та поглиблення дослідження психолого-педагогічних проблем викладання навчальних дисциплін із психологічним змістом як дисциплін за вибором із циклу загальної підготовки майбутніх фахівців у вищій школі.

Ключові слова: вища школа, викладання, дисципліни на вибір, студенти, мотиви,

очікування, організаційні форми процесу навчання, методика викладання психології.

The article is devoted to the consideration of some problems of teaching the academic discipline by choice "Psychology", which is included in the cycle of general training of students in higher education. The article presents the results of a survey of students of the first and second level of higher education. The data obtained reveal the ratio of various motives and reasons for the choice of students of the academic discipline "Psychology" and characterize some features of students' expectations regarding its study. The main motive for all students to choose this academic discipline is the desire to receive "useful information for life". At the same time, students of the second level of higher education are almost 10 times more likely than undergraduate students to name as a motive for choosing "Psychology" its possible benefit in future professional activities. The absence of any conscious motivation for choosing the discipline "Psychology" and the implementation of random reasons for studying it are indicated exclusively by students of the second level of higher education. It is revealed that, in general, for all students, the prevailing expectations regarding the academic discipline "Psychology" is the satisfaction of direct cognitive interests. Mediated professional interests and expectations regarding self-knowledge and self-development are significantly less represented. The only differences in student expectations were that master's-level students were almost three times more likely than undergraduate students to point to the opportunity to "easily get a good grade" and the absence of any expectations.

The article presents the author's position on the main pedagogical features of teaching in a higher school discipline for the choice of "Psychology" from the cycle of general training. The methodical approaches to the organization of lectures, practical classes, to the control and evaluation of students' academic successes are analyzed. The conclusion is made about the need to continue and deepen the study of psychological and pedagogical problems of teaching academic disciplines with psychological content, as disciplines of choice from the cycle of general training of future specialists in higher education.

Key words: higher education, teaching, elective disciplines, students, motives, expectations, organizational forms of the learning process, methods of teaching psychology.

УДК 159.96

DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.17)

2022.42.17

Тарасова Т.Б.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології, політології

та соціокультурних технологій

Сумський державний університет

Постановка проблеми. Відповідно до законодавчих норм України у сфері освіти кожному здобувачу освіти надається право реалізації особистісного потенціалу, урахування в навчальному процесі його потреб, мотивації, інтересів, здібностей, тощо. Це право забезпечується, зокрема, можливостями вільного вибору здобувачем освіти

суб'єктів освітньої діяльності, видів, форм і темпу здобуття освіти, навчальних дисциплін, методів і засобів навчання [1; 2]. У відповідності до прийнятих норм в сучасних закладах вищої освіти (ЗВО) України не менше ніж 25% у кредитах ECTS навчального навантаження студента повинно бути представлено у вигляді навчальних дисциплін за вибором.

В кожному навчальному плані передбачається певна кількість вибіркового дисциплін як з циклу загальної, так і з циклу професійної підготовки фахівця. Зрозуміло, що вибірково навчальні дисципліни з циклу професійної підготовки в першу чергу зорієнтовані на забезпечення формування у студентів спеціальних (фахових) компетентностей та "твердих навичок" (*hard skills*). Дисципліни ж за вибором, що відносяться до циклу загальної підготовки переважно зорієнтовані на формування загальних компетентностей та "м'яких навичок" (*soft skills*), що має особливе значення в контексті ефективного соціального функціонування майбутніх професіоналів. Але результативність вивчення студентами дисциплін вільного вибору з циклу загальної підготовки значною мірою залежить від змісту та рівня усвідомлення студентів мотивів такого вибору, а також від адекватності їх очікувань щодо навчальних дисциплін. В той же час педагогічний досвід свідчить про те, що вибір студентами певних навчальних дисциплін не завжди виявляється повноцінним та ефективним. Саме це зумовило визначення нами напрямку дослідження та методичних пошуків, що пов'язаний з досить актуальними на сьогоднішній день проблемами психології та педагогіки вищої школи та методики викладання психології.

Аналіз актуальних публікацій. У сучасній педагогічній психології [6; 7] та педагогіці [8; 11] загальноновизнано, що зміст і структура мотивів навчальної діяльності є істотним чинником її успішності. Однаковою мірою це стосується і навчання студентів у вищій школі [10; 12; 13]. Якщо звернути увагу на викладання навчальних дисциплін із психологічним змістом, то необхідно наголосити, що тут мотиви їх вивчення студентами набувають виняткового значення. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, ці навчальні дисципліни містять значну кількість важливих і досить складних теоретичних понять, з другого – це специфічні гуманітарні дисципліни "про себе". Таку ситуацію відзначають більшість методистів у галузі викладання психології, у вищій школі, зокрема [3; 4; 9; 14]. Підкреслюється, що викладачеві психології дуже часто доводиться долати певні труднощі, зокрема уявлення студентів про психологію як про цікаву, але сумнівну науку, або переконання, що вона проста і давно вивчена на власному досвіді. Істотну складність у навчанні психології створює нерозуміння багатьма студентами її необхідності для становлення професіонала. Так, в наших дослідженнях було виявлено, що близько 25% опитаних студентів педагогічних спеціальностей часто сприймають психологію (особливо "Загальну психологію") як предмет "цікавий, але непотрібний для професії" [14].

Узагальнюючи позиції сучасної педагогічної психології [2; 6; 7] та напрацювання в сфері педагогіки і методики викладання в вищій школі [5; 10; 13] психології зокрема [3; 4; 9; 14] можна зробити висновок, що з метою подолання цих труднощів викладачеві психології необхідно:

1) виявляти ставлення студентів до навчальної дисципліни, використовувати різноманітні способи підвищення інтересу до психологічної інформації, показувати її "життєвість";

2) зміст лекцій і практичних занять максимально підпорядковувати теоретичному розгляданню і практичному вивченню тих особистісних і професійних якостей особистості (зокрема, самих студентів), які забезпечують життєву та професійну готовність фахівця;

3) доцільно піддавати психологічному аналізу навчальну діяльність студентів: виявляти навчальну мотивацію та очікування студентів, аналізувати труднощі, які в них виникають, і надавати необхідну допомогу в оволодінні ефективними способами сприйняття і переробки навчальної інформації,

4) стимулювати активну навчальну діяльність студентів при вивченні психологічних навчальних дисциплін: впроваджувати методичні прийоми та засоби, що забезпечують усвідомлене сприймання навчального матеріалу, логічне його запам'ятовування і активне самостійне творче мислення;

5) здійснювати невимушений психологічний супровід навчального процесу, що охоплює аналіз поведінки студентів на заняттях, оцінку ступеня втоми, ознак тривожності, на основі чого – оперативне управління негативними психічними станами студентів, їх корекція та профілактика.

Суттєвою умовою успішності реалізації викладачем навчальної дисципліни за вибором в циклі загальної підготовки фахівців в ЗВО є отримання ним якісної інформації від студентів в "каналі зворотного зв'язку". Тому у 2022 році ми розпочали дослідження психолого-педагогічних особливостей викладання "Психології" як дисципліни за вибором в циклі загальної підготовки фахівців в ЗВО.

Виклад результатів емпіричного дослідження. Першим кроком в цьому напрямку стало виявлення особливостей мотивів/причин вибору студентами навчальної дисципліни "Психологія" в циклі загальної підготовки та очікувань студентів стосовно вивчення цієї дисципліни. Нами було проведено опитування студентів Сумського державного університету, які обрали для вивчення цю навчальну дисципліну. В опитувальнику було запропоновано всього 2 запитання: напівзакрите стосовно мотивів/причин вибору дисципліни (з можливістю обрати не більше 2 варіантів відповіді) та відкрите – стосовно очікувань щодо її

вивчення. В опитуванні взяли участь студенти других курсів першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівні вищої освіти. Всього за допомогою *Google Forms* було опитано 51 студент бакалаврату, та 38 студентів магістратури. Отримані відповіді на перше запитання представлені у таблиці 1.

Як свідчать дані, що представлені в таблиці, основним мотивом вибору всіма студентами навчальної дисципліни "Психологія" з циклу загальної підготовки фахівця у ЗВО є бажання отримати "корисну для життя інформацію". Але зв'язок психологічної інформації з майбутньою професійною діяльністю є важливим переважно для студентів другого рівня вищої освіти, які майже в 10 разів частіше ніж студенти бакалаври називають мотивом вибору "Психологію" її можливу користь у майбутній професійній діяльності. На відсутність якоїсь усвідомленої мотивації вибору навчальної дисципліни "Психологія" та реалізацію випадкових причин її вивчення вказують виключно студенти другого рівня вищої освіти. Особливу увагу пригортає чималенька кількість відповідей студентів магістрантів стосовно того, що для вивчення навчальної дисципліни "Психологія" їх призначив деканат (36,8%). Ми не досліджували реальних процедур вибору студентами навчальних дисциплін, але можемо зробити припущення, що рішення деканатів

могло бути викликано недбалим ставленням студентів до навчання. Це припущення частково підтверджується змістом відповідей, які студенти надавали самостійно: "Не знав", "Не встиг", "Дисципліна, яку обирав зникла", тощо. В подальшому є сенс з'ясувати це питання докладніше.

Отримані нами результати опитування студентів щодо їхніх очікувань стосовно вивчення вибіркової навчальної дисципліни "Психологія" представлені у таблиці 2

Як видно, співпадання мотивів вибору та очікувань студентів стосовно вибіркової навчальної дисципліни "Психологія" неповне. Виявлено, що загалом у всіх студентів переважними очікуваннями щодо цієї навчальної дисципліни є бажання отримати нову інформацію, що відповідає провідному мотиву її обрання. В той же час студенти (особливо магістратури) не очікують значних результатів від вивчення "Психології" в контексті їхньої професійної підготовки. В іншому суттєвої різниці в структурі очікувань студентів першого та другого рівня вищої освіти не спостерігається. Певними відмінностями в очікуваннях студентів стало те, що студенти магістерського рівня майже втричі частіше, ніж студенти-бакалаври, вказують на можливість "легко отримати хорошу оцінку" і на відсутність будь-яких очікувань. На наявність позитивних вражень

Таблиця 1

Мотиви/причини вибору студентами навчальної дисципліни "Психологія" в циклі загальної підготовки (у % від кількості опитаних)

Варіант відповіді	Бакалаврат	Магістратура
Давно цікавлюся цією наукою	15,8	41,2
Сподіваюся, що її легко вивчати та отримати високі бали	10,5	19,6
Бажаю отримати корисну для життя інформацію	52,6	70,6
Знання психології може знадобитися мені у майбутній професійній діяльності	5,3	51,0
Зробив/зробила цей вибір слідом за моїми друзями	10,5	3,9
Абсолютно випадково	0	5,3
Призначив деканат	0	36,8
Свій варіант	1,2	31,6

Таблиця 2

Очікування студентів щодо вивчення навчальної дисципліни "Психологія" в циклі загальної підготовки (у % від кількості опитаних)

Зміст відповіді	Бакалаврат	Магістратура
Отримати нову інформацію	39,7	57,9
Використовувати знання психології в житті	25,5	31,6
Використовувати знання психології в професії	13,7	10,5
Самопізнання та саморозвиток	13,7	15,8
Розуміння інших людей	13,7	21,1
Просто цікаво	11,8	
Легко отримати гарні оцінки	3,9	10,5
Нічого не очікую/немає відповіді	9,8	26,3

від самого процесу навчання психології ("Буде цікаво вивчати") вказують лише студенти бакалаврату.

Наведені результати та наш досвід викладання психології викликали необхідність звернутися до питання щодо методики викладання психології як дисципліни за вибором в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО.

Психолого-педагогічні особливості викладання дисципліни за вибором "Психологія" в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО. Психологія як навчальна дисципліна в навчальних планах закладів вищої освіти може бути представлена як в циклі загальної підготовки так і в циклі професійної підготовки та бути або обов'язковою або вибірковою. Відповідно, і навчання психології в цих циклах переслідує специфічні цілі, які безпосередньо пов'язані з рівнем психологічної культури особистості [14]. Навчання психології в межах циклу загальної підготовки в першу чергу має на меті формування загальної наукової психологічної культури особистості, яка забезпечує швидке й оптимальне вирішення проблем з психологічним змістом у сфері непрофесійної діяльності і спілкування. Тому навчання психології в цьому циклі нагадує популярну психологію, орієнтовану в першу чергу, на стимулювання інтересу до психологічних проблем, розкриття практичної значущості психології в житті людини, формування потреби в самопізнанні, переконування в цінності і значущості людської особистості.

Викладання психології як дисципліни за вибором в циклі загальної підготовки фахівців реалізується в багатьох закладах вищої освіти та спрямовано на формування загальних компетентностей студентів. Обсяг навчального часу, відведеного на вивчення вибірових дисциплін, як правило, невеликий, але цілі та відповідний ним зміст таких дисциплін досить потужні. На наш погляд, цілі викладання психології в циклі загальної підготовки фахівців в закладі вищої освіти полягають у такому:

1. Навчання основам психологічних знань для формування світогляду студентів.
2. Знайомство з методами психологічного дослідження.
3. Підвищення практичної психологічної компетентності студентів в розумінні інших людей, в психологічному аналізі ситуацій повсякденного життя.
4. Підвищення практичної психологічної компетентності студентів в самопізнанні.
5. Підвищення практичної психологічної компетентності студентів у саморозвитку своєї особистості. Відповідно в методах навчання психології тут максимально використовуються прийоми, що активізують потребово-мотиваційну, емоційну і рефлексивну сфери особистості студентів.

Сказане визначає і методичні особливості викладання психології у вищій школі які, на

наш погляд, в першу чергу полягають у такому:

- створення виключно довірчого, відкритого тону і атмосфери заняття, що сприяє педагогічному спілкуванню;
- забезпечення високої емоційної насиченості навчального заняття;
- всіляке використання засобів підвищення пізнавальної активності студентів
- неухильне дотримання вимог педагогічного такту, щира повага до думки (нехай і незрілої) студентів, дотримання норми конфіденційності результатів психодіагностичних досліджень;
- прояв особистої щирості та відкритості викладача, чесні та відверті відповіді на запитання студентів;
- максимальне врахування індивідуальних особливостей та міжособистісних відносин студентів;
- широке використання творів вітчизняної та зарубіжної літератури, кіно та живопису, сучасних матеріалів засобів масової інформації;
- активна опора на особистий життєвий досвід студентів, практику їх спілкування з близькими, друзями, однолітками та старшими;
- за необхідності проведення тактовної та делікатної психопрофілактичної та психокорекційної роботи.

Ці загальні методичні особливості викладання психології як дисципліни за вибором в циклі загальної підготовки студентів в закладі вищої освіти, за нашим глибоким переконанням, впливають на вибір викладачем форм та методів організації навчального процесу.

Загальноновизнано [3; 4; 5; 9; 13; 14], що основними у вивченні навчальної дисципліни є лекції, які можуть бути різними залежно від способу їх проведення. За цим критерієм розрізняють такі поточні лекції: інформаційні, проблемні, лекції-візуалізації, бінарні лекції, лекції-провокації, лекції-конференції, лекції-прес-конференції, лекції-консультації. Надаємо декілька коментарів стосовно цих типів лекцій в навчальному процесі з дисципліни за вибором "Психологія" в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО. Інформаційна лекція – це традиційний тип лекцій, лекція-повідомлення, на якій матеріал для запам'ятовування слухачами надається в готовому вигляді і яка проводиться з використанням пояснювально-ілюстративного методу. Вважаємо, що в навчальному процесі, який ми розглядаємо, такий тип лекцій має бути представлений в мінімальній кількості. Виключення становлять теми суто теоретичного характеру, які розкривають причинно-наслідкові зв'язки явищ, понять, законів, тобто стають лекцією пояснювальною. Проблемна лекція – це така лекція, на якій при викладенні матеріалу використо-

вуються ідеї проблемного навчання, коли нове знання вводиться як невідоме, що необхідно "відкрити". Процес пізнання відбувається шляхом наукового пошуку, діалогу, аналізу питань і ситуацій, розв'язання задач, порівняння різних думок і т.д. Завдання викладача – подати новий теоретичний матеріал у формі проблемної ситуації, спонукати слухачів до пошуків розв'язання проблеми, крок за кроком підводячи їх до шуканої мети. Як наслідок, слухачі набувають у співпраці з педагогом нове потрібне знання. За допомогою проблемної лекції забезпечуються розвиток теоретичного мислення, пізнавального інтересу до змісту предмета, професійна мотивація, корпоративність. Проблемна лекція – найбільш плідний тип лекції, що забезпечує ефективне засвоєння знань і формування творчих здібностей та наукового мислення. Лекція-візуалізація містить словесну інформацію, перетворену на візуальну форму і подану за допомогою технічних засобів навчання. Проведення такої лекції передбачає розгорнуте коментування візуальних матеріалів, у якому винятково важливі певна візуальна логіка і ритм подання матеріалу, його дозування, майстерність і стиль спілкування викладача з аудиторією. Бінарна лекція (лекція-діалог) передбачає проблемне викладення матеріалу у формі діалогу двох викладачів (наприклад, представників двох наукових напрямів, теоретика і практика, психолога і педагога і т. д.). Важливо, щоб на лекції відбувалася актуалізація знань, наявних у студентів, і вони залучалися до обговорення, ставили запитання, а також виявлявся професіоналізм педагогів, щоб була продемонстрована культура дискусії, швидка реакція і здатність до імпровізації. Лекція-провокація, тобто лекція із заздалегідь запланованими помилками з розрахунком на те, щоб стимулювати студентів до постійного контролю пропонованої їм інформації і пошуку неточностей в ній. Така лекція дозволяє активізувати увагу студентів, розвиває їхню розумову діяльність, формує вміння виступати в ролі експертів, а також виконує стимулювальну, контрольну та діагностичну функції. Лекція-конференція являє собою науково-практичне заняття із заслуховуванням доповідей та виступів студентів за заздалегідь поставленою проблемою в межах навчальної програми. А викладач підбиває підсумки, доповнює й уточнює інформацію, формулює основні навчальні висновки. На лекції-прес-конференції викладач просить студентів ставити йому письмово запитання з визначеної теми, які він сортує за змістом і на їх основі будує лекцію, але не як відповіді на питання, а як зв'язний текст, у процесі викладу якого формуються відповіді на запитання. Лекція-консультація (лекція-бесіда, розмовна лекція) застосовується в тих випад-

ках, коли студенти володіють певною інформацією з проблеми і готові включитися в її обговорення. Лекція будується як чергування фрагментів традиційної лекції із запитаннями і відповідями (обговореннями).

Семінарські заняття, як форму організації навчального процесу з вивчення в навчальних планах для дисципліни за вибором "Психологія", як правило, не передбачені. Якщо ж викладач приймає рішення про проведення семінарських занять, то вважаємо, що ці заняття повинні проходити як продуктивний тип заняття. Нагадуємо, що репродуктивний тип семінарського заняття передбачає, передусім, активізацію мнемічних здібностей студентів, які повинні переказати певний навчальний матеріал підручників, лекцій або першоджерел. Продуктивний же тип семінарського заняття передбачає активізацію розумових здібностей студентів, які на основі наявних знань повинні порівняти, проаналізувати, узагальнити, критично оцінити, зробити умовиводи. Такий характер заняття надає постановку запитань, відповіді на які в явному вигляді в підручнику або лекції не наводяться.

Проведення практичних занять найбільш повно відповідає завданням викладання дисципліни за вибором "Психологія" в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО. Провідною дидактичною метою практичних занять є формування професійних, навчальних чи життєвих практичних умінь. Практичні заняття з психології є необхідною ланкою навчального процесу як організаційні форми навчання, що інтегрують теоретико-методологічні знання та практичні вміння студентів у процесі навчально-дослідницької діяльності. Загальні цілі практичних занять полягають у такому:

- допомогти осмислити досліджуваний матеріал, сприяти більш повному і глибокому засвоєнню психології;
- надати підтвердження теоретичних положень, переконати студентів у наявності певних закономірностей і залежностей;
- розвинути навички й уміння навчальної діяльності, навчити переносити знання в нові ситуації;
- допомогти усвідомити зв'язок наукових психологічних знань з професійною діяльністю і повсякденним спілкуванням;
- стимулювати самопізнання і саморозвиток студентів, забезпечуючи їх новою інформацією про самих себе.

Подібні завдання ставляться викладачем при плануванні кожної практичної роботи, але в різних освітніх програмах і окремих заняттях вони можуть по-різному поєднуватися один з одним й окремі завдання можуть висуватися на перший план.

Виняткового значення в навчальному процесі ЗВО надається самостійній роботі сту-

дентів, що стосується і дисциплін за вибором. В різних формах самостійної роботи студентів можуть бути застосованими різноманітні конкретні завдання, до яких зазвичай відносять:

- 1) читання навчальної та наукової літератури;
- 2) конспектування першоджерел;
- 3) складання структурно-логічних схем, таблиць за окремими розділами, темами, питаннями навчальної дисципліни;
- 4) робота з *Internet*-ресурсами;
- 5) складання глосарію теми, розділу, навчальної дисципліни;
- 6) складання кросвордів;
- 7) складання різного роду завдань за навчальною дисципліною;
- 8) складання картотеки літератури за окремими розділами, темами, питаннями навчальної дисципліни;
- 9) підготовка картотеки діагностичних методик за окремими розділами, темами, питаннями навчальної дисципліни;
- 10) практичне вивчення психічних процесів, станів, властивостей;
- 11) підготовка доповідей, повідомлень;

Ми переконані, що виконання студентами подібних завдань для самостійної роботи з дисципліни за вибором "Психологія" в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО буде сприяти формуванню у них комплексу загальних та окремих спеціальних компетентностей.

Обов'язковим елементом психологічної логіки навчального процесу є проведення контролюючих та оцінювальних заходів, що виконують низку взаємопов'язаних та взаємообумовлених функцій. До найбільш важливих функцій відносять: атестаційну, діагностичну, орієнтувальну, навчальну, виховну, розвивальну, стимулюючу, організаційну, прогностичну. Назвемо ти з них, які, за нашою думкою, є найбільш значущими у організації навчання з дисципліни за вибором "Психологія" в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО.

Навчальна функція пов'язана з додатковими поясненнями на етапі контролю, показом способів дій, інструктажем, набуттям нових і вдосконаленням наявних навичок та вмінь, самостійною роботою. У процесі перевірки студенти повторюють і закріплюють вивчений матеріал; вони не тільки відтворюють раніше вивчене, а й застосовують знання і вміння в новій ситуації. Але, мабуть, найважливіший аспект цієї функції полягає в навчанні студентів самоконтролю. Тому контроль та оцінювання з боку викладача повинен здійснюватися так, щоб студенти мали чіткі уявлення про критерії оцінювання, були залучені до оцінювання своєї роботи, розуміли свої досягнення і недоробки. Виховна функція стимулює свідоме ставлення студентів до навчання, формування у них моральних якостей

і духовних цінностей, сприяє вихованню відповідальності, дисципліни, акуратності, чесності, підвищує культуру праці і т.д. Перевірка спонукає їх більш серйозно і регулярно контролювати себе при виконанні завдань; вона є умовою виховання твердої волі, наполегливості, звички до регулярної праці. Виховне значення також має стиль спілкування викладача зі студентами. Віра в можливості студентів, підтримка їх у спілкуванні, акцентування уваги на успіхах створюють спокійну, психологічно комфортну атмосферу під час контролю, яка сприяє формуванню в студентів упевненості в собі, розкриття їхніх можливостей, що підвищує мотивацію до вивчення навчальної дисципліни. Розвивальна функція контролю та оцінювання реалізується в процесі включення студентів у вирішення продуктивних і творчих завдань, сприяють розвитку пам'яті, уваги, мислення. Найменші можливості в реалізації розвивальної функції контролю мають роботи та опитування, що вимагають простого відтворення знань і вмінь діяти за зразком. У процесі контролю не тільки розвиваються мова, пам'ять, увага, уява, воля і мислення тих, хто навчається, а й формуються такі якості особистості, як здібності, нахили, інтереси і потреби. Стимулююча функція виявляється в заохоченні навчальної діяльності студентів, в тому, щоб забезпечувати інтелектуальний "прорив" мислення, формувати пізнавальний інтерес, підвищувати активність і самостійність в навчальній діяльності. У зв'язку з цим мають значення критерії і систематичність проведення перевірочних процедур. Організаційна функція забезпечує: розвиток комунікабельності студентів, здатності аналізувати свої дії з погляду їх значущості, уміння вести спостереження за досліджуваними явищами, уміння системно сприймати і накопичувати інформацію, швидко в ній орієнтуватися, передбачати різні варіанти вирішення завдань, уміння прогнозувати результати вирішення завдань, уміння швидко переключатися з одного виду робіт на інший і т.д.

Узагальнюючи сказане, можна з впевненістю констатувати об'єктивну необхідність суттєвих змін в контролі та оцінюванню в навчальному процесі з дисципліни за вибором "Психологія" в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО, які полягатимуть в поступовому переході від традиційних змісту та засобів до інноваційних, розвивальних, особистісно зорієнтованих, що повністю стосується вищої освіти та стисло представлено у таблиці 3.

Висновки. Таким чином, на основі вищесказаного можна зробити, на наш погляд, суттєві висновки: 1. Структура мотивів вибору навчальної дисципліни за вибором "Психологія" студентами першого та другого рівня вищої освіти досить близька. Але у студентів

Таблиця 3

Тенденції трансформації контролю та оцінювання в сучасній освіті

ВІД ДО	
	
Індивідуальний закритий іспит	Кооперативний відкритий іспит
Виконання робіт	Виконання проектів
Оцінювання викладачем, тьютором	Оцінювання за участю здобувачів освіти
Імплицитні (неявні) критерії оцінки	Експліцитні (явні) критерії оцінки
Конкуренція тих, кого оцінюють	Співпраця тих, кого оцінюють
Оцінювання результату	Оцінювання процесу
Пріоритетність цілей і завдань викладача	Пріоритетність навчальних результатів здобувачів освіти
Оцінювання знань	Оцінювання умінь, здібностей
Тестування пам'яті	Оцінювання якостей мислення
Оцінювання курсу	Оцінювання модуля
Констатувальне оцінювання	Розвивальне оцінювання
Пріоритетність оцінки	Пріоритетність навчання

магістратури потужніше проявляється мотив професійних інтересів. 2. В мотивації вибору навчальної дисципліни студентами бакалаврату, на відміну від студентів магістрантів, практично відсутні неусвідомлені мотиви та випадкові рішення. 3. Очікування студентів від вивчення вибіркової дисципліни "Психологія" з мотивацією її вибору співпадають лише частково, особливо це стосується відповідей студентів магістратури щодо внеску психологічних знань та умінь в їхню професійну підготовку. 4. Перспективи подальшого дослідження проблем організації навчального процесу з психологічних дисциплін за вибором в циклі загальної підготовки фахівців у ЗВО ми вбачаємо у поглибленні та розширенні досліджень мотивів/причин вибору студентами подібних дисциплін (зокрема навчальної дисципліни "Психологія спілкування"), очікувань студентів щодо вивчення цих дисциплін, оцінки студентами різних форм та методів організації навчання, особливо в умовах дистанційної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми розвитку вищої освіти: навчально-методичний посібник / За заг. Ред. проф. В. Стинської, доц. Л. Прокопів. Івано-Франківськ : ПНУ імені Василя Стефаника, 2021. 430 с.
2. Виноградова В.Є., Юрченко В.І. Психологія вищої освіти: теоретичні та практичні аспекти:

навчальний посібник. Київ : Вид-во Ліра-К, 2020. 296 с.

3. Власова О.І. Методика викладання психології : Підручник. Київ : Геопринт, 2011. 340с.

4. Гуляс І. А. Методика викладання психології : Київ : Вид-во Людмила, 2018. 403 с.

5. Джеджула О.М. Методика викладання у вищій школі: навчальний посібник. Вінниця: Вид-во ВНАУ, 2020. 208 с.

6. Євтух М.Б. Педагогічна психологія: підручник. Київ : Кондор, 2015.420 с.

7. Заброцький М.М., Шапошникова Ю.Г. Лекції з педагогічної психології : навч. посіб. Херсон : Гринь, 2017. 144 с.

8. Задорожна-Княгницька Л.В. Тимофєєва І.Б. Загальні основи педагогіки : навч. посіб. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 192 с.

9. Методика викладання психології у вищій школі : навчальний посібник / Ю. Ю. Бойко-Бузько, С. Л. Горбенко та ін. Київ : Атіка, 2012. 272 с.

10. Нагаєв В.М. Педагогіка вищої школи: навч посіб. Харків : Стильна типографія, 2019. 267 с.

11. Педагогіка. Навчальний посібник / І.П. Анєнкова, та ін. Львів : Новий Світ 2000, 2020. 567 с.

12. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи. Київ : ТОВ "Філ-студія", 2006. 320 с.

13. Стражнікова І.В. Педагогіка вищої школи: навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ: Вид-во НАІР, 2018. 120 с.

14. Тарасова Т. Б. Методика навчання психології у вищій школі : навч. посіб. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. 361 с.

АЛЕКСИТИМІЯ У СТРУКТУРІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СТУДЕНТІВ
ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТЕХНІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІALEXITHYMIA IN THE STRUCTURE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
IN STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS
OF TECHNICAL ORIENTATION

У статті представлено аналіз психологічної літератури та досліджень щодо алекситимії. Автори виокремлюють основні підходи, які є в науковій психології щодо вивчення цього феномену, розкривають особливості кожного з них. Показано існування та наводиться характеристика різноманітних типологій алекситимії. Акцентується на тому, що недооцінка важливості та дієвості емоційної сторони життя людини, її ігнорування призводить до втрати навичок емоційного спілкування, ослаблення емоційного здоров'я, що може бути одним із факторів формування алекситимічних проявів. Мета статті полягає в дослідженні особливостей прояву алекситимії як складника емоційного інтелекту студентів, що навчаються технічним спеціальностям.

Проведено дослідження психологічних особливостей студентів (120 осіб у віці від 17 до 22 років) закладів вищої освіти технічної спрямованості на різних етапах їх фахової підготовки в контексті проблеми алекситимії. З метою дослідження застосовано методу «Торонтська шкала алекситимії» в адаптації Є. Старостіної зі співавторами. Для дослідження емоційного інтелекту був застосований тест Н. Холла. Тестування, проведене в наших дослідженнях за методикою оцінки рівня алекситимії (TAS-20R) у вибірці студентів технічних спеціальностей, показало, що в більше ніж половині респондентів (65,8%) відмічався алекситимічний конструкт, ключовою характеристикою якого стали складності з розумінням власних емоцій у поєднанні з високим рівнем тривожності. Розподіл за курсами навчання свідчить про те, що алекситимічний конструкт починає формуватися на другому і третьому роках навчання, набуваючи досить великого прояву на останніх курсах фахової підготовки. Отримані результати дослідження вказують на необхідність зміни підходів до налаштування студентського життя в технічних ЗВО та розроблення нових форм навчання, освітніх програм і пошуку нових форм психологічного супроводу, спрямованого на соціальну адаптацію студентів в освітньому просторі.
Ключові слова: алекситимія, емоційний інтелект, алекситимічний конструкт та

його типи, студенти технічних закладів вищої освіти, соціальна адаптація.

The article presents an analysis of psychological literature and research on alexithymia. The authors identify the main approaches that exist in scientific psychology to study this phenomenon, reveal the features of each of them. The existence and characteristics of various typologies of alexithymia are shown. It is emphasized that the underestimation of the importance of the emotional side of human life, its ignoring leads to the loss of emotional communication skills, leads to a weakening of emotional health, which can be one of the factors in the formation of alexithymic manifestations and disorders of social adaptation of students.

The purpose of this article is to study the features of alexithymia as a component of emotional intelligence of students studying technical specialties. The study of psychological characteristics of students (120 people aged 17 to 22 years) of higher education institutions of technical orientation at different stages of their professional training in the context of the problem of alexithymia was conducted. For the purpose of the study, the methodology "Toronto Alexithymia Scale" adapted by E. Starostina et al. was used (TAS-20R). To study emotional intelligence, N. Hall's test was used. Testing conducted in our research on the methodology for assessing the level of alexithymia in a sample of students of technical specialties showed that more than half of the respondents (65.8%) had an alexithymic construct, the key characteristic of which was difficulty in understanding their own emotions in combination with a high level of anxiety. The distribution by courses of study indicates that the alexithymic construct begins to form in the second and third years of study, acquiring a fairly large manifestation in the last years of professional training. The obtained results of the study indicate the need to change approaches to the adjustment of student life in technical universities and the development of new forms of education, educational programs and the search for new forms of psychological support for students aimed at social adaptation of students in the educational space.

Key words: alexithymia, emotional intelligence, alexithymic construct and its types, students of technical higher education institutions, social adaptation.

УДК 159.942
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.18>

Балабанова К.В.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Півень М.А.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Постановка проблеми. Проблема дослідження емоційного інтелекту та його складових набирає особливу актуальність в умовах сучасності, коли частота та інтенсивність емо-

ційних навантажень різко зростає. Це пов'язано зі зміною соціально-економічних умов суспільства, руйнуванням традиційних сімейних цінностей, необхідністю уникнення тісних міжо-

собістисних контактів у зв'язку з пандемією та соціальними обмеженнями. Особливо це стосується студентської молоді, коли в результаті запровадження в закладах вищої освіти (ЗВО) дистанційних форм навчання молоді люди все частіше переходять до спілкування в соціальних мережах, позбавляючи себе задоволенню від реального міжособистісного спілкування. В той же час, емоційний інтелект визначається одним із провідних елементів ефективності міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації особистості. Недооцінка важливості та дієвості емоційної сторони життя, її ігнорування приводять до втрати навичок емоційного спілкування, розвитку хворобливих станів, пов'язаних з ослабленням емоційного здоров'я, що призводить до розвитку такого феномену, як алекситимія. Зростає частка людей з розладами аутистичного спектру, в яких одним із провідних симптомів є алекситимія. За даними МОЗ, в Україні офіційно проживає 3200 людей з аутистичними розладами, та ця кількість зростає з кожним роком. Однак, алекситимія є особливістю не тільки хворих, а й цілком здорових людей. Однак, незважаючи на досить велику кількість робіт з вивчення цього феномену все ще залишається багато питань, пов'язаних з причинами, механізмами розвитку, соціальними наслідками алекситимії, дослідження якої набуває надзвичайної актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивчення природи алекситимії призвело до виокремлення декількох підходів, що існують в науковій психології. Так, в рамках соціально-психологічного підходу науковці виокремлюють не стільки фізіологічну, стільки психологічну природу алекситимії. Так, Г. Васильєва, вивчаючи прояви алекситимії, в структурі нарцистичної особистості показує її як психологічний феномен з наявним дефіцитарним власним Я. В концепції психологічної саморегуляції розглядає цей феномен В. Ніколаєва, спираючись на концепцію смислових утворень Ф. Василюка. В останні роки вивчають алекситимію в контексті психологічних теорій емоцій, особистості та інтерперсональної взаємодії. Це такі вчені як: В. Ротентберг, Х. Кріслал, В. Провоторов, Н. Потапова, Є. Адамович, С. Кулакова, Н. Гаранян, Б. Фішер, В. Хейсер, Р. Стетнер та інші. Вони визначають, що людина, яка має алекситимію, не може розуміти та виражати свої емоції, у неї також не має уявлення щодо ідентифікації емоцій іншої людини. Ряд науковців розглядають феномен алекситимії як структурний компонент емоційного інтелекту та пов'язують її з розладами соціальної адаптації та психічного і психологічного здоров'я.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей прояву алекситимії, як складової емо-

ційного інтелекту студентів, що навчаються технічним спеціальностям.

Виклад основного матеріалу. Перша теоретична концепція емоційного інтелекту була запропонована Дж. Маєр і П. Саловей в 1990 р. Вони опублікували спільну дослідницьку роботу, де дали визначення феномену «емоційний інтелект», та розробили інструментарій для його вимірювання. За даними цих дослідників емоційний інтелект може розглядатись як самосвідомість, самоконтроль, мотивація, вміння ставити себе на місце інших людей, як навички роботи з людьми, вміння налагоджувати взаєморозуміння з іншими [1].

Подальше поширення вивчення емоційного інтелекту як наукового феномена почалося з публікації книги Д. Гоулмана «Емоційний інтелект», в якій дослідник навів визначення його та розкрив складові та їх характеристики. [2]. Подальші наукові пошуки у вивченні емоційного інтелекту призвели до виокремлення різних його трактувань таких, як здатність взаємодіяти зі своїми почуттями; здатність вибудовувати міжособистісні відносини, що відтворюються в емоціях; вміння керувати емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу і синтезу [1]; наявність емоційних, особистих і соціальних здібностей, які впливають на загальну здатність особистості ефективно справлятися з вимогами і тиском навколишнього середовища. Ряд авторів включають у структуру емоційного інтелекту чотири сфери вмінь [3, с. 307]: ідентифікація емоцій (Identifying Emotions); використання емоцій для підвищення ефективності мислення (Emotional Facilitation of Thought); розуміння емоцій (Understanding Emotions); управління емоціями (Managing Emotions). Принципово нова модель емоційного інтелекту була наведена в роботах Д. Люсіна [4], який визначає, цей феномен, як здатність до розуміння своїх і чужих емоцій і управління ними та характеризує його як конструкт, що має двоїсту природу та пов'язаний, з одного боку – з когнітивними здібностями, а з другого – з особистісними характеристиками. Ряд дослідників виділяють такі складові емоційного інтелекту, як глибоке розуміння емоцій інших людей, соціальна відповідальність, здатність до ідентифікації емоцій [5].

Однією з передумов оформлення змісту феномену емоційного інтелекту можна вважати введення у практику поняття «алекситимії», як стану, полярно відмінного від стану людини з високим рівнем сформованості емоційного інтелекту [6]. У своєму першому визначенні алекситимія характеризується критично низьким рівнем вербальної ідентифікації емоцій та їх зовнішньої експресії.

У вітчизняній психології поняття алекситимії (що буквально означає «немає слів для назви

органів почуттів») вважається досить новим, на відміну від західної психології, де його вивченню присвячено велику кількість наукових досліджень. Однак незважаючи на досить велику кількість публікацій, трактується цей термін неоднозначно. Так, P. Sifneos, ввівши поняття «алекситимія», вивчав його на основі спостережень за психосоматичними хворими, у яких він виокремлював такі риси, як утилітарний спосіб мислення, схильність до агресивних дій у конфліктних та стресових ситуаціях, бідність фантазій, звуження емоційного досвіду та, особливо, труднощі з пошуком відповідного слова для опису своїх почуттів [7].

Хоча цей термін був підданий критиці, він міцно зайняв своє місце в літературі стосовно психосоматичних розладів, а пов'язана з ним концепція алекситимії набирає популярності, що знаходить своє відображення у дедалі більшій кількості публікацій у різних країнах. Так в роботах Е. Брель та І. Стоянова [8] вказується на структурну багатогранність алекситимії. Дослідники підкреслюють, що для глибокого і повного розуміння психологічної сутності цього феномену недостатньо знати ступінь його прояву в структурі особистості, необхідно розуміти його основні зв'язки з іншими психологічними характеристиками, які ведуть до розладу соціальної адаптації та психічного здоров'я особистості. На сьогодні є три сфери, що характеризують психологічні особливості людей з алекситимією: емоційна, когнітивна і особистісна [8]. Показано, що емоційна сфера людей з алекситимічним радикалом відрізняється слабкою диференціацією, коли особистість не здатна до розпізнавання і опису власного емоційного стану, та емоційного стану інших людей. Для них характерні труднощі у визначенні відмінностей між почуттями і тілесними відчуттями.

Когнітивна сфера характеризується нездатністю людини до фантазування, слабкістю уяви, недостатністю творчих здібностей та здатності до категоризації в мисленевому процесі. Особистісний профіль теж має характерні особливості у осіб з алекситимією – висока особистісна тривожність, інфантильність, не розвинена рефлексія, нечутливість до свого фізичного та психологічного стану тощо.

Все це призводить до надмірного прагматизму, нездатності творчо вибудувати власне життя та конфліктної взаємодії у міжособистісних стосунках.

На сьогодні існують різноманітні типології алекситимії. Так, згідно класифікації Berthoz S. існують чотири її типи. Особи, віднесені до першого типу мають низькі показники емоційності й пізнавальних здібностей і має зв'язок із шизоїдним розладом особистості. Другий тип має нормальні емоційні прояви, але низькі показники в емоційному розпізнаванні

і характерний більш для жінок з високим рівнем нейротизму та схильності до депресивних розладів. Третій тип поєднує низьку емоційність і високу здібність в розпізнаванні емоцій і характерний для осіб з нарцистичними розладами особистості. Четвертий тип демонструє нормальні показники емоційності, рефлексії та пізнавальних здібностей.

Дослідження алекситимії у студентів, що проживали в несприятливих кліматичних зонах показало, що алекситимія може виникати як психологічний захист від емоційного стресу в екстремальних умовах життя [9]. Дослідження гендерних відмінностей рівня алекситимії у студентів ЗВО дозволило встановити, що жінки менш схильні до її проявів ніж чоловіки. Високий рівень алекситимії частіше виявляли у студентів з невротичними розладами, пов'язаними зі стресом [10].

Однією з важливих умов психологічної готовності студента до оволодіння професією у вищому навчальному закладі є, у першу чергу, його здатність якомога швидше адаптуватися психологічно до студентського середовища. Існує експериментально доведена пряма залежність здатності особистості до адаптації в студентському середовищі від рівня розвитку емоційного інтелекту та проявів алекситимії [5].

Важливість сучасних досліджень, опосередковано пов'язаних з алекситимією та її надмірними проявами в молодому віці, визначається необхідністю зміни освітніх програм та пошуку нових форм психологічного супроводу, спрямованого на соціальну адаптацію студентів в освітньому просторі.

За даними сучасних досліджень, збіднення емоцій і порушення емоційного контакту між людьми сприяє широко поширене в сучасному світі надмірне захоплення Інтернетом, а саме заміною реального спілкування віртуальним і зануренням в життя в мережі. Все це приводить до порушень емоційного здоров'я, що тягне за собою порушення в психічному, соматичному здоров'ї, і зниження якості життя в цілому. Ситуація, що склалася сприяє формуванню емоційної безграмотності, і як наслідок веде до розвитку алекситимії і це є актуальною проблемою сучасності.

З метою дослідження схильності студентів ЗВО технічної спрямованості до алекситимії застосовано методику «Торонтська шкала алекситимії» в адаптації Є. Старостіної, Г. Тейлор, О. Боброва, М. Івашкіна та інших. Для дослідження емоційного інтелекту була застосований тест Н. Холла, який призначений для виявлення здібності особистості розуміти відносини, що репрезентується в емоціях, і керувати своєю емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона містить п'ять шкал: "Емоційна обізнаність", "Управління своїми

емоціями", "Самомотивація", "Емпатія", "Розпізнавання емоцій інших людей" (вміння впливати па емоційний стан інших). Автор методики виділяє три рівні емоційного інтелекту за кожною зі шкал: низький (7 і менше), середній (8-13) та високий (14 і більше балів).

Емпіричну вибірку в нашому дослідженні склали студенти у кількості 120 чоловік Національного аерокосмічного університету «ХАІ», I-IV курсів технічних факультетів віком від 17 до 22 років. Статистична обробка даних була проведена за допомогою пакету статистичних програм SPSS 13.3

Результати дослідження емоційного інтелекту за методикою Е. Холла представлені у таблиці 1.

Як слідує із представлених даних практично на всіх етапах фахової підготовки відмічається досить великий відсоток осіб, що віднесені до низького рівня емоційного інтелекту. Так, порівнюючи результати студентів першого та другого курсів звернемо увагу на той факт, що відсоток студентів, що мають низький рівень емоційного інтелекту збільшився на статистично значимому рівні (відповідно 66, 7% і 72,4%, $p \leq 0,05$) у студентів другого курсу. Це можна пояснити великим рівнем навчальних навантажень, коли більшість часу студенти, які ще не зовсім пристосувались до вимог ЗВО, присвячують навчанню залишаючи осторонь захоплення творчою діяльністю, обмежуючи міжособистісні контакти. Можливо цьому сприяв також перехід на дистанційну форму навчання, предметний тип мислення, фокусування на зовнішніх подіях, що негативно впливає на внутрішній стан особистості.

На третьому курсі навчання відмічається зменшення відсотку студентів з низьким рівнем емоційного інтелекту порівняно з другим курсом (61, 9% і 72,4%, $p \leq 0,05$). На нашу думку, це знаходить пояснення в тому, студенти більш глибоко занурюються в поза аудиторне студентське життя, а саме: з'являється зацікавленість в спільній діяльності з моделювання літаків, спортивних заходах, та творчих вечорів. Однак, до кінця четвертого року навчання відмічається вірогідне збільшення відсотку студентів з низьким рівнем емоційного інтелекту до 82,2% ($p \leq 0,01$), що, на нашу думку, може бути обумовлено тим, що сту-

денти націлені на майбутню професійну діяльність і весь час присвячують навчанню та діяльності в інтернеті.

Тестування, проведені в наших дослідженнях за методикою оцінки рівня алекситимії (TAS-20R) в вибірці студентів технічних спеціальностей показало, що ключовою алекситимічною рисою, пов'язаною з симптомами тривожності є складності з розумінням власних емоцій. У більш ніж половини респондентів (65,8%) відмічався алекситимічний конструкт.

Відомо із літератури, що алекситимія є неспецифічним фактором ризику психоемоційних порушень та психосоматичних розладів та негативно впливає на показники психологічної стійкості. Це сприяє тому, що алексиматична особистість має більш низьку адаптивність, характеризується схильністю до соціальної ізоляції, що не може не позначитись на якості та стилі життя. У молодих людей алекситимія є предиктором міжособистісних проблем, пов'язаних з комунікабельністю, близькістю та асертивністю. В нашому дослідженні алекситимія є найменш вираженою у студентів перших курсів (7,8% студентів). При цьому в цій групі студентів особи з низьким рівнем емоційного інтелекту практично в два рази перевищують тих, що мають емоційний інтелект на середньому рівні.

Майже четверта частина студентів других (24,9% осіб) та третіх курсів (25,2% осіб) демонструвала, згідно з даними нашого дослідження, високий рівень алекситимії. Це перебивається з даними, отриманими в дослідженні підлітків та молодих людей Є. Брель [8], в яких було показано наявність значимих статистичних кореляцій алекситимії з негативізмом, відчуттям вини та вербальною агресією. Дослідниця відмічала, що молоді люди з високим рівнем алекситимії мають достатню кількість слів для того, щоб виразити свої емоції та почуття. Але в їх мові присутні описи, які мають емоційно негативне підґрунтя, відмічаються складності з опануванням непростими ситуаціями, спостерігається екзистенційна відстороненість та відчуженість.

У студентів четвертих курсів на фоні великого відсотку осіб з низьким рівнем емоційного інтелекту більше половини демонстрували підвищений або високий рівень алекситимії.

Таблиця 1

Розподіл студентів (%) в залежності від рівня емоційного інтелекту на різних етапах їх фахової підготовки

NN	Рівні емоційного інтелекту	Етапи фахової підготовки				α-емпіричне	Рівень значення
		1	2	3	4		
1	низький	66,7	72,4	61,9	82,2	2,24	$p \leq 0,05$
2	середній	33,3	26,1	28,1	17,3	0,65	$p \leq 0,05$
3	високий	5,9	1,5	-	-	1,96	$p \leq 0,01$

Це пояснюється тим, що збільшується навантаження на останньому курсі фахового навчання технічним спеціальностям, що веде до підвищення рівня напруги. У даних умовах студенти часто не приділяють належну увагу емоційній стороні життя, демонструючи культ раціональності, емоційної холодності. Емоції витісняються зі свідомості, виключається можливість їх переробки і розуміння. Окрім того, збіднення емоцій і порушення емоційного контакту між студентами сприяє надмірне перебування їх в інтернет мережі, що веде до підміни реального спілкування віртуальним, особливо в умовах дистанційних форм навчання. Все це може привести до порушень емоційного здоров'я студентів, що тягне за собою порушення в психічному, соматичному здоров'ї, і зниження якості життя в цілому.

Таким чином ми можемо зробити висновок, що у студентів технічних спеціальностей наявні алекситимічні риси особистості. Розподіл по курсах говорить про те, що алекситимічний конструкт починає формуватися на 2 – 3 роках навчання, набуваючи досить великого прояву на останніх курсах навчання, що потребує зміни підходів до налаштування студентського життя в технічних ЗВО та розробки нових форм навчання.

Висновки. На основі теоретико-методологічного дослідження було визначено, що алекситимія – це стан особистості, який характеризується нездатністю ідентифікувати та описати власні емоції. Вивчення факторів, що обумовлюють формування алекситимічного конструкту у студентів технічних спеціальностей, дало змогу чітко систематизувати та визначити сфери, що впливають на структуру їх особистості. Емпіричне дослідження дало змогу виявити, що ключовими алекситимічними рисами у них є зниження рівня емоційного інтелекту на завершальних етапах фахового навчання та тривожність, яка пов'язана зі складністю розуміння власних емоцій. Отримані результати стануть підґрунтям для подальших досліджень з метою пошуку нових форм взаємодії в освітньому середовищі та нових форм навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Mayer J. D., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. N.Y. 1993. P. 433-442.
2. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С. Л. Гумецької. Харків: Віват, 2018. 512 с.
3. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Relation of an Ability Measure of Emotional Intelligence to Personality. *Journal of personality assessment*. 2002. № 79(2). P. 306-320.
4. Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. С. 25-36.
5. Дерев'янюк С. П. Емоційний інтелект як чинник соціально-психологічної адаптації особистості до студентського середовища: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук. К., 2009. 20 с.
6. Могиляста С. М. Аналіз теоретичних підходів до дослідження емоційного інтелекту особистості. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. Вип. 14. Київ; Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. С. 362–369.
7. Sifneos P. E. Problems of psychotherapy of patients with alexithymic characteristics and physical disease. *Psychother. Psychosom.* 1975. Vol. 26. P. 65-70.
8. Брель Е. Ю., Стоянова И. Я. Психологические характеристики алекситимии в контексте психического здоровья и социального развития у современных подростков. *Известия Уральского федерального университета*. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. 2018. Т. 24, № 2 (174). С. 97-105.
9. Бохан Т. Г., Счастный Е. Д., Терехина О. В., Хомутова Т. О., Танабасова У. В., Галажинская О. Н. Культурная обусловленность алекситимии как фактора риска нарушения психического здоровья (на примере традиционных народов Сибири). *Интернет-журнал «Мир науки»*. 2016. Том 4, № 6. URL: <http://mir-nauki.com/PDF/09PSMN616.pdf>
10. Юрценюк О. С. Гендерні відмінності рівня алекситимії у студентів з непсихотичними психічними розладами. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. 2019. Вип. 11. С. 25-29.

ДІАГНОСТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ У ЖИТЕЛІВ КРАЇНИ, ЩО ПЕРЕБУВАЄ У СТАНІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ

DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER IN RESIDENTS OF A COUNTRY IN A STATE OF MILITARY CONFLICT

У статті проводиться огляд теоретичних основ та історії вивчення психологічної травми і посттравматичного стресового розладу. Розглядаються ризики виникнення ПТСР в учасників та свідків збройного військового конфлікту. Наведено результати дослідження посттравматичного стресового розладу, яке проводилося в період із квітня по жовтень 2022 року. У ньому взяли участь 50 українських громадян віком від 18 до 67 років. Метою дослідження було вивчити характер взаємозв'язку ознак посттравматичного стресового розладу – вторгнення, уникання та фізичної збудливості – з такими характеристиками й станами, як тривожність, агресія, фрустрація, ригідність, депресія, дисоціація, а також провести аналіз ефективності корекційної роботи з експериментальною групою. У процесі психодіагностики були використані такі методики: шкала оцінювання впливу травматичної події (IES-R); методика діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка; методика «Особистісна шкала прояву тривоги Дж. Тейлора» (у модифікації В.Г. Норакидзе); диференціальна діагностика депресивних станів В.А. Жмурова; тест перитравматичної дисоціації В. Агаркова та І. Тарабріної. Кореляційні зв'язки визначалися за допомогою математичних методів обробки результатів: коефіцієнта кореляції Спірмена, Т-критерія Вілкоксона, критерію Манна-Уїтні. Під час обробки результатів психодіагностики встановлено статистично значимі зв'язки між досліджуваними характеристиками посттравматичного стресового розладу, які допомогли визначити напрями та методики для ефективної корекції і профілактики ПТСР. Корекційна програма наслідків травм, яка проводилася з експериментальною групою, складається з вправ, спрямованих на вплив на три основні сфери людського організму (розум, тіло, емоції), а також містить ресурсні вправи. Основна увага приділяється аналізу проведеної корекційної роботи з експериментальною групою, у якій зменшилися тривожність, рівень фрустрації, фізична збудливість, яка є ознакою посттравматичного стресу, та підвищилася адаптація до стресових подій.

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), військовий конфлікт, тривожність, депресія, дисоціація, психологічна травма.

The article reviews the theoretical foundations and history of the study of psychological trauma and post-traumatic stress disorder. The risks of PTSD in participants and witnesses of armed military conflict are considered. The results of the study of post-traumatic stress disorder, which was conducted from April to October 2022, are presented. It involved 50 Ukrainian citizens aged 18 to 67 years. The purpose of the study was to examine the nature of the relationship between the signs of post-traumatic stress disorder: intrusion, avoidance and physical excitability with such characteristics and conditions as anxiety, aggression, frustration, rigidity, depression, dissociation and to analyze the effectiveness of correctional work with the experimental group. The following methods were used in psychodiagnostics: Traumatic Event Impact Rating Scale (IES-R); Methods of diagnostics of self-assessment of mental states by G. Aizenk; Methods "Taylor's Personal Anxiety Scale" (modified by V.G. Norakidze); Differential diagnostics of depressive states by V.A. Zhmurov; Test of peritraumatic dissociation by V. Agarkovand I. Tarabrina. Correlations were determined using mathematical methods of processing the results: Spearman's correlation coefficient, Wilcoxon's T-criterion, Mann-Whitney criterion. When processing the results of psychodiagnostics, statistically significant relationships were found between the studied characteristics of post-traumatic stress disorder, which helped to determine the directions and methods for effective correction and prevention of PTSD. The correctional program of trauma consequences, which was conducted with the experimental group, consists of exercises aimed at influencing the three main areas of the human body: mind, body, emotions, and also contains resource exercises. The main attention is paid to the analysis of the correctional work carried out with the experimental group, in which anxiety, frustration, physical excitability, which is a sign of post-traumatic stress, decreased, and adaptation to stressful events increased.

Key words: post-traumatic stress disorder (PTSD), military conflict, anxiety, depression, dissociation, psychological trauma.

УДК 159.96
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.19>

Берегова О.В.

магістрант соціально-гуманітарного факультету
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Коваль К.І.

старша викладачка кафедри теорії та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Люди, які є учасниками або свідками збройного військового конфлікту стикаються з екстремальними подіями, які виходять за межі звичайного досвіду і несуть загрозу для власного життя та життя близьких, спричиняють негативний вплив на психіку, викликаючи травматичний стрес. У разі відсутності ресурсів людського організму засвоїти ці екстраординарні події до життєвого досвіду, виникає

ризик розвинення психологічного наслідку стресової події, яка виражаються у посттравматичному стресовому розладі (ПТСР). Патологічні та непатологічні психічні розлади, психологічні наслідки яких можуть проявлятися з часом, виникають в результаті невідповідності між зовнішніми загрозливими факторами та внутрішніми індивідуальними ресурсами їх подолання. Ступінь розвитку ПТСР та рівень

його переживання залежить від тривалості та інтенсивності травматичного досвіду. ПТСР може виникати у будь-якому віці і особливість виникнення цього розладу в тому, що він може виникнути як відразу після перебування у травматичній ситуації, так і через деякий час – кілька місяців або навіть років.

Фахівці, які вивчають військову історію підрахували, що з часу закінчення Другої світової війни лише двадцять шість днів світ перебував у стані абсолютного миру [1]. Аналіз збройних конфліктів свідчить, на жаль, про збільшення їх кількості, швидкості їх ескалації та трагічних наслідків. Психічний стан постраждалих містить в собі гострий або хронічний стрес, перевантаження механізмів адаптації, виснаження, депресію, психічні розлади, агресивність.

Нерідко при описі психологічних станів осіб, які зазнали впливу екстремальних ситуацій, використовують таке поняття, як «стрес». У науковий обіг назване поняття ввів Ганс Сел'є. Стрес це найхарактерніший психічний стан, який розвивається під впливом екстремальних умов життєдіяльності. Військовий конфлікт є екстремальною критичною подією, яка порушує відчуття безпеки людини та впливає на фізичні та психічні характеристики людини, через порушення звичного перебігу життя. Військова ситуація в країні, на жаль, має великий негативний вплив на психічний стан населення та зробила актуальним питання щодо посттравматичного синдрому. Тому що під впливом багатьох стресових факторів опинилися не лише військовослужбовці, але й цивільні громадяни: жінки й діти, люди похилого віку [3].

Ситуації, які можуть викликати травму руйнують почуття безпеки, яке є першочерговою потребою людини, і як наслідок поділяють її життя на такі періоди: до кризи, на відрізок часу, в якому відбувається безпосередній вплив екстремальних факторів та на життя після ситуації, яка травмувала. Руйнівними факторами є раптовість події, її тривалість, втрати, відсутність подібного досвіду у людини та неможливість контролювати кризові події. Війна поєднує фактори, які травмують психіку та типи втрат властиві майже всім стихійним лихам і катастрофам. Відокремлюють такі типи втрат: втрата рідних чи близьких людей, соціальні втрати (робота, навчання), психічні й фізичні, духовні, матеріальні, психологічні. Епідеміологія посттравматичного стресового розладу дуже різноманітна, за оцінками від 20 до 70% учасників та свідків бойових, дій стають жертвами серйозних психічних порушень [4].

Наслідки пережитої травми можуть нести руйнівний характер для психіки та здатні вплинути на все подальше життя людини, порушуючи розвиток у неї безпеки та самоконт

ролю. Цілісність психіки людини наражається на небезпеку, якщо напруга, яка є наслідком травматичної події не знімається. Під час травми свідомий вибір реагування відсутній, відбувається впадання в стан заціпеніння або фрагментація психіки, демобілізація, зниження чутливості. В той час, як при стресі людина робить вибір: поступитися або боротися та мобілізувати внутрішні ресурси. Чи буде стресова ситуація нести травматичні наслідки, залежить від захисних механізмів людини і від зовнішнього середовища, тобто поняття травми відносно [3].

Поняття «психологічна травма» найбільшого поширення отримало в рамках теорії посттравматичного стресового розладу у 80-х роках 20 століття. Історія цього поняття виходить з досліджень Ж.М. Шарко та Ж. Брейра, ранніх праць З. Фрейда, ідеї якого були розвинені К. Юнгом. Поняття психічної травми розглядалось у контексті теорії стресу, як особлива форма загальної стресової реакції Гансом Сел'є, 1979; О. Черепановим, 1997. В сучасних працях американського вченого П. Левіна психологічна травма описується, як стан, що переживає людина, який не дозволяє їй контролювати та ефективно реагувати на подію та який несе загрозу життю, фізичній та психічній цілісності. Д. Калшед при вивченні травми констатував, що на виникнення травми впливають і внутрішня робота психіки людини. М. Решетников у праці «Психічна травма» класифікує психічні травми щодо прогнозу розвитку ПТСР [5]. Психологи А.Л. Венгер та О.І. Морозова відокремили такі етапи переживання психологічної травми: шок стабілізація, відновлення, особистісна та соціальна інтеграція. Саме на етапі стабілізації, при відсутності ефективної психологічної підтримки, у людини, яка пережила подію, що травмує психіку, можуть з'явитися симптоми посттравматичного стресового розладу [2].

Велика кількість військових конфліктів, які відбувались у 20-21 столітті, призвела до виникнення необхідності фахівцям з психічного здоров'я вивчати ПТСР та його вплив на життєві функції людини. Вивчення психологічної травми та її складових започатковано ще в працях Ж. Шарко (1880), З. Фрейда (1891), А. Кардінера (1922), Дж. Біба, Дж. Апеля, Г. Шпігеля, М. Горовіц (1975), Дж. Герман (1997), К. Гербет (1988), Дж. Боулбі, П. Левіна, А. Елерса і А. Кларка (2000), Н. Тарабріної (2001), В. Юле (2002), В. Ромек (2004), Б. Фoa (2005) та ін. У вітчизняній психології поняття психотравми на сучасному етапі досліджують Т. Титаренко, Н. Пов'якель, В. Зливков, О. Романчук, В. Климчук, Л. Гребінь, З. Кісарчук, Ю. Семенова [6].

Наше емпіричне дослідження ознак прояву ПТСР (вторгнення, уникнення, фізичної збуд-

ливості) та таких характеристик: тривожності, агресії, фрустрації, ригідності, станів депресії та дисоціації проводилося в період з 15.04.2022 по 30.04.2022 року.

Підсумовуючи проведену діагностичну роботу в квітні 2022 року, можна констатувати, що із 50 осіб, серед яких проводилося опитування щодо наявності ПТСР, 38% осіб мають низьку, 34% – помірну та 28% – виражену реакцію на травматичну подію. Проаналізував дані субшкал, які відображають специфічні реакції людини на стресори, можна зробити висновок, що реакція уникнення при ПТСР переважає у нашій виборці. Проаналізував проявлення тривожності у опитуваних виявлено, що високий рівень тривожності властивий 32% опитуваним, середній рівень з тенденцією до високого рівня мають 20%, середній рівень з тенденцією до низького рівня – 42%, низький – 6% респондентів. За результатами діагностики депресивних станів виявлено, що депресія відсутня або незначна у 18% учасників опитування, депресія мінімальна у 34% осіб, легка депресія – у 38%, ознаки помірної депресії є у 8% осіб та глибока депресія виявлена у 2% респондентів. Висновки щодо рівня перитравмативної дисоціації у групі респондентів: низький рівень дисоціації виявлено у 28% осіб, знижений – у 48%, помірний – у 14%, підвищений рівень мають 10% респондентів.

Аналіз характеристик психічного стану показав, що низький рівень фрустрації мають 66% опитуваних, середній – 26%, високий – 8%. За даними дослідження низький рівень агресії у 48% осіб, середній – у 46%, високий – у 6%. Низький рівень ригідності властивий 42% респондентів, середній – 25%, високий – 8%.

Можна підсумувати, що респондентам нашої вибірки переважно властиві низький та середній рівні психічних станів.

У дослідженні для пошуку вагомих зв'язків між прогностичними чинниками виникнення посттравматичного стресового розладу ми використали коефіцієнт рангової кореляції Спірмена [58]. Результати порівняння критичного та емпіричного значення коефіцієнту надано в таблиці 1, 2.

Як засвідчує кореляційний аналіз на рівні ($p < 0.01$), можемо зробити висновок про такі вагомні зв'язки між прогностичними чинниками виникнення посттравматичного стресового розладу (табл. 1):

1. Існує позитивний зв'язок між фрустрацією з одного боку та агресією, ригідністю, тривожністю, депресивним станом з іншого.

2. позитивний зв'язок між рівнем тривоги та станом ригідності. Чим вище рівень тривожності, тим вище рівень ригідності, тобто низької адаптованості до змін.

3. позитивний зв'язок між рівнем агресії та рівнем ригідності. Чим вище показники агресивності тим більша ймовірність високого рівня стану ригідності.

4. позитивний зв'язок між рівнем ригідності та депресивним станом.

5. позитивний зв'язок між рівнем тривожності та ступенем депресивного стану, між тривожністю та силою реакції на травму(ПТСР).

6. позитивний зв'язок між рівнем депресії з одного боку та рівнем перитравмативної дисоціації і ступенем вираження реакції на екстраординарну стресову ситуацію з іншого.

7. позитивний зв'язок між рівнем перитравмативної дисоціації та реакцією на травматичну подію.

Таблиця 1

Кореляційний зв'язок між характеристиками ПТСР

	Тривога (Айзенк)	Фрустрація	Агресія	Ригідність	Тривога (Тейлор)	Депресія	Дисоціація	ПТСР
Тривога (Айзенк)	-	0.728	0.117	0.442	-	-	0.220	0.226
Фрустрація	-	-	0.364	0.623	0.707	0.714	0.309	0.331
Агресія	-	-	-	0.427	0.253	0.325	0.128	0.227
Ригідність	-	-	-	-	0.536	0.484	0.230	0.293
Тривога (Тейлор)	-	-	-	-	-	0.742	0.232	0.375
Депресія	-	-	-	-	-	-	0.366	0.562
Дисоціація	-	-	-	-	-	-	-	0.426
ПТСР	-	-	-	-	-	-	-	-

$p < 0.05$ (≥ 0.279)

$p < 0.01$ (≥ 0.361)

Значення кореляційного зв'язку між характеристиками ПТСР та специфічними реакціями людини на стресори

	Фрустрація	Агресія	Ригідність	Тривога (Тейлор)	Депресія	Дисоціація
Вторгнення	0.267	0.205	0.185	0.294	0.502	0.417
Уникнення	0.132	0.127	0.196	0.132	0.361	0.422
Фізична збудливість	0.342	0.205	0.264	0.492	0.542	0.318

$p < 0.05$ (≥ 0.279)

$p < 0.01$ (≥ 0.361)

Підсумовуючи кореляційний аналіз на рівні ($p < 0.01$), можемо зробити висновки про такі вагомні зв'язки зі специфічними реакціями людини на стресори: вторгнення, уникнення, фізична збудливість (табл. 2):

1. позитивний зв'язок між реакцією вторгнення на травматичну подію та станом депресії, дисоціації.

2. позитивний зв'язок між реакцією уникнення при травмі та депресією, дисоціацією.

3. позитивний зв'язок між реакцією фізичної збудливості на стрес та тривоги, депресією.

Між характеристиками ПТСР та віком респондентів можемо зробити висновки про такі вагомні зв'язки: існує зворотній зв'язок ($p \leq 0.01$) між віком та рівнем ригідності: чим старша людина, тим нижче рівень ригідності. Тобто люди зі збільшенням віку, життєвого досвіду більш адаптовані до змін. Досить цікавим фактом було виявлення позитивного зв'язку ($p \leq 0.05$) між віком та показниками шкали брехні. Респонденти молодшого віку виявилися більш відвертими та об'єктивними щодо свого психологічного стану ніж люди старшого віку та з меншою долею ймовірності робили соціально бажані відповіді на питання методик опитування.

Виявлені кореляційні статистично значимі зв'язки дозволили нам зробити припущення, що корекційна робота, яка буде спрямована на збільшення адаптаційних можливостей психіки на індивідуальному рівні, зниження тривожності та опрацювання негативних емоцій, які виникли в результаті травматичної події, вплинуть у бік зменшення рівнів дисоціації та депресії і як наслідок зменшать рівень ознак ПТСР (вторгнення, уникнення, фізична збудливість), що в цілому спричинить зниження рівня реакції на травматичну подію.

Корекція ПТСР з експериментальною групою, яка складалась з десяти досліджуваних та повторне емпіричне дослідження експериментальної та контрольної груп відбувалося у серпні – жовтні 2022 року. Цікаво відмітити, що у первинному опитуванні експериментальної груп п'ятдесят відсотків визначили війну, як найважчу екстраординарну подію, яку їм довелось пережити. У опитуванні, яке проводилося через чотири місяці після корекції лише

для 10 відсотків опитуваних війна залишилася екстраординарною стресовою подією, яка відбувалась з ними протягом життя. Для решти сорока відсотків респондентів у опитуванні через сім місяців після початку війни такими подіями стали стресові ситуації, які відбувались з ними у минулому задовго до військового конфлікту, від 3 до 18 років тому. Для тих опитуваних, які відмітили найважчу стресову подію у житті у першому тестуванні, не початок військового конфлікту, а особисті події, які відбувались з ними раніше (смерть близьких або загроза життю та здоров'ю особистому або близьких), ці події так і залишилися значущими після деякого часу.

Наслідки психічної травми, на відміну від стресу, завжди істотні та зачіпають глибинні верстви психіки, мають тривалий вплив на тіло, розум і психіку, загалом на життя людини та її само сприйняття. Керуючись цим в основі корекційної роботи був взятий принцип роботи з трьома сферами людини: розумом, тілом та емоціями. Актуалізація ресурсів – один з ключових компонентів в роботі з травмою, який дозволяє максимально ефективно включити механізми подолання та адаптації, тому значна частина корекційної програми містить ресурсні вправи.

Психоедукація, яка спрямована висвітлити для людей процеси, які з ними відбуваються, покликана позитивно вплинути на сферу розуму. Тобто усвідомлення доступно викладеної для розуміння інформації щодо походження травми, її симптомів та впливу на різні сфери людини, може бути першим кроком до керування патологічними психічними процесами та подоланням психотравми.

У нашому дослідженні було розкрито, що така ознака, як фізична збудливість має найбільшу кількість прямих значущих зв'язків зі станами тривожності, фрустрації, депресії, дисоціації. Тому значна кількість вправ, які містять корекційну програму, спрямовані саме на стабілізацію та повернення контролю над фізичними відчуттями: заземлення, регуляція дихання, вправи на зняття м'язового напруження, тілесні вправи.

На емоційну сферу людини, яка пережила травматичні події, спрямовані арттерапевтичні

вправи. Матеріали, які використовуються при цих техніках (глина, фарби) допомагають почуттям, які виникли в результаті травматичного досвіду знайти проявлення у вигляді візуальних образів, символів. Це дає змогу дистанціюватися від травми, розвантажити переживання, пов'язані з негативними відчуттями та в подальшому інтегрувати цей травматичний досвід.

Як вже зазначалося вище, перша діагностика була проведена наприкінці другого місяця від початку війни, повторне діагностування відбувалося через чотири місяці, тобто по закінченню півроку після початку військового конфлікту. Повторна психодіагностика за тими ж самими методиками проводилася з експериментальною та контрольною групами, які склалися з десяти опитуваних в кожній групі.

За допомогою Т-критерію Вілкоксона ми встановили статистично значимі зміни показників діагностування, отриманих у тих самих випробуваних в експериментальній групі до та після корекції:

1. Зниження рівня тривожності ($p < 0.01$)
2. Підвищення рівня агресивності ($p < 0.05$)
3. Зниження рівня ригідності, депресії, дисоціації ($p < 0.05$)
4. Зниження реакції на стресову подію та її ознаки (уникнення, фізична збудливість) відзначена у кожного випробуваного, ознака ПТСР – вторгнення також зменшилася на статистично значимому рівні ($p < 0.01$).

У контрольній групі за допомогою Т-критерію Вілкоксона ми могли спостерігати такі статистично значимі зміни, які відбулися при порівнянні першого діагностування та повторного через 4 місяці:

1. Збільшення рівня фрустрації ($p < 0.05$)
2. Підвищення рівня тривожності ($p < 0.05$)

Статистично значимих змін у головному нашому досліджуваному об'єкті: характеристиках ПТСР у контрольній групі не виявлено.

Отже, підсумуємо результати корекційної роботи. Для того, щоб оцінити ефективність проведеної роботи, можемо констатувати такі статистично значимі відмінності між експериментальною та контрольною групою:

1. Рівень тривожності значно менше у експериментальній групі у порівнянні з контрольною. Тобто корекційні заняття вплинули на утримання рівня тривоги експериментальної групи на стабільному рівні, в той час, як у опитуваних, з якими не проводилися ця робота, тривожність зросла ще більше, порівняно з попереднім опитуванням.

2. Зміни рівня фрустрації у експериментальній групі статистично не значущі, у контрольній групі він збільшився. Очевидно, що під час війни цей стан має стійкі властивості через розбіжність реальності з очікуваннями

та неможливість якимось чином вплинути на перебіг подій.

3. Рівень агресивності у експериментальній групі виріс, на відміну від групи контрольної. Це можна пояснити тим, що учасники експериментальної групи знаходились під час корекційних занять у більш активній життєвій позиції, що можливо і змінило рівень агресії у бік збільшення.

4. Зменшення рівня ригідності у експериментальній групі достовірно значуще, на відміну від контрольної групи. Можемо зробити висновок, що жителі країни, яка перебуває у військовому стані вимушені проявляти більшу гнучкість, в результаті необхідності прилаштовуватися до нових оточуючих умов життя, виявляючи адаптаційні якості, а психокорекційні вправи сприяли тенденції зниження рівня ригідності.

5. Рівень депресії у експериментальній групі статистично не відрізняється від контрольної групи, однак зміна цього рівня у бік зниження достовірно переважає відносно попереднього опитування у групі, з якою проводилася корекційна робота.

6. У рівні перитравматичної дисоціації між двома групами також не має статистично значимих відмінностей, але спостерігається зниження цього рівня у експериментальній групі у порівнянні з попереднім опитуванням.

7. За шкалою оцінки впливу травматичної події між двома групами немає статистично значимих відмінностей. Але можемо зробити висновок, що абсолютно в усіх випробуваних експериментальної групи спостерігалось зниження рівня реакції на екстраординарну ситуацію та зниження таких специфічних реакцій на стресори, як вторгнення, уникнення та фізична збудливість відносно попереднього опитування.

8. Також зменшення фізичної збудливості, як реакції на травматичну подію статистично значуще у експериментальній групі у порівнянні з контрольною групою. Отже можемо зробити висновок про ефективність стабілізаційних вправ, що спрямовані на повернення контролю над тілесними відчуттями, які містила корекційна програма.

Кореляційний аналіз експериментальної та контрольної груп, який ми здійснили за допомогою статистичного критерію Манна-Уїтні, засвідчує такі статистично значимі відмінності:

1. Рівень тривоги у експериментальній групі нижче, ніж у контрольній ($p \leq 0.01$).

2. Рівень фрустрації у експериментальній групі нижче, ніж у контрольній ($p \leq 0.01$).

3. Рівень ригідності у експериментальній групі нижче, ніж у контрольній ($p \leq 0.05$).

4. Така ознака посттравматичного стресу, як фізична збудливість менша у експериментальній групі, ніж у контрольній ($p \leq 0.05$).

Виконане дослідження дозволило висунути ряд актуальних питань для подальшого вивчення поставленої проблеми. Наприклад, створити програму, орієнтовану на профілактику виникнення ПТСР. На сьогодні, на жаль, через велику кількість стресових факторів, які носять ще й довготривалий характер, дослідження посттравматичного стресового розладу є дуже актуальним. Не зважаючи на велику увагу дослідників останнім часом до цієї теми, залишається багато нерозкритих сторін у цьому питанні. І якщо чинники та симптоматика ПТСР є вже добре висвітленими, то корекція наслідків травми на тривалий час залишиться темою, яка буде розвиватися та доповнюватися новими відкриттями, через унікальність людської психіки, індивідуальної здатності переносити стресові, травматичні події та можливості відновлюватися після травми. Будь які дослідження в цій сфері несуть значущість у психологічній практиці, через велику цінність психічного здоров'я населення. Таким чином, можна говорити про те, що розробка методів своєчасного виявлення, корекції та,

особливо, профілактики наслідків впливу травматичного досвіду на психіку людини входить до коло проблем сучасної психологічної науки та практики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту: практ. посіб. / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с.
2. Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, 2010. 401 с.
3. Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати? Довідник для широкого кола фахівців, Київ, 2020. 192 с.
4. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник в 3-х томах. Київ, 2018.
5. Решетников М.М. Психическая травма. СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2006. – 322 с.
6. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: ДП Вид. дім Персонал, 2017. 160 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ЛЮДИНИ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ

FEATURES OF THE INFLUENCE ON THE EMOTIONAL SPHERE OF A PERSON IN PSYCHOLOGICAL COUNSELING

У статті розглядаються особливості психологічного впливу на емоційну сферу людини в умовах повномасштабного вторгнення ворога на територію України. Основна увага приділяється емоційній сфері під час воєнного стану та особливостям впливу на емоційну сферу у психологічному консультуванні. Предметом дослідження є вплив на емоційну сферу людини. Основне завдання дослідження – розглянути поняття впливу, виявити особливості впливу на емоційну сферу людини у психологічному консультуванні. Було вибрано такі методи дослідження: теоретичні (проведення аналізу наукових джерел), емпіричні (психодіагностика, констатуючий, розвиваючий), методи математистики. У статті використано такі методики: «Діагностика ведучої перцептивної модальності» (С. Єфреміцева), «Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмса та Р. Рэге), «Самооцінка емоційних станів» (А. Уессмана та Д. Рікса), «Кольоровий тест» (М. Люшера). В емпіричному дослідженні взяли участь п'ятдесят осіб різної статі віком від 18 до 55 років. Ми зробили таку вибірку тому, що на емоційний стан впливають вікові кризи, суспільна думка. Тому нам було важливо оцінити емоційний стан людей різних вікових категорій під впливом воєнного стану. Ми зробили припущення, що вплив на емоційну сферу людини має проводитися з урахуванням провідної перцептивної модальності. Але проведене дослідження показало, що провідна перцептивна модальність дуже незначно випереджає інші показники перцептивної системи. Тому на емоційну сферу людини слід впливати, враховуючи цю обставину. На підставі методик було виявлено, що 10% опитуваних мають порогову опірність стресу. Тривожність характеризує емоційний стан 80% опитуваних. 80% опитуваних зазначили, що емоційно втомлені, подавлені. Безпорадними у своїй життєвій ситуації відчують себе 10% респондентів. Ми бачимо, що опитування, проведені за різними методиками, тотожні. Можемо зробити висновок, що необхідно провести роботу щодо психологічного впливу на 80% опитуваних (40 осіб).

Ключові слова: особливості впливу, емоційна сфера, емоційний стан, психологічне консультування.

The article examines the features of psychological influence on the emotional sphere of man during a martial law. Basic attention is spared to the emotional sphere during a martial law and features of influence on an emotional sphere in the psychological advising. The article of research is influence on the emotional sphere of man. By the basic task of research – to consider the concept of influence, reduce the features of influence on the emotional sphere of man in the psychological advising. Such methods of research : of theoretical – realization of analysis of scientific sources were select, empirical psychodiagnostics, establishing, developing, methods of mathematical statistics. In the article such methodologies are used: "Diagnostics of anchorwoman of perceptual modality" (S. Yefremtsev), "Methodology of determination of stress resistance and social adaptation" (Holmes and Rage), "Self-appraisal of the emotional states" (A. Wessman and of D. Ricks), "Coloured test" (Luscher). Fifty persons took part in imperial research, aged 18 to 55 years, different sex. We made such a sample because the emotional state is influenced by age crises, public opinion. Therefore, it was important for us to assess the emotional state of people of different ages under the influence of martial law. We have made the assumption that the influence on the emotional sphere of a person should be carried out taking into account the leading perceptual modality. But the study showed that the leading perceptual modality is not much ahead of other indicators of the perceptual system. Therefore, the emotional sphere of a person should be influenced, given this fact. Based on the methods, it was found that 10% of respondents have a threshold resistance to stress. Anxiety characterizes the emotional state of 80% of respondents. 80% of respondents showed that they are emotionally tired and depressed. 10% feel helpless in their life situation. We see that surveys conducted by different methods are identical. We can conclude that it is necessary to work on the psychological impact on 80% of respondents (40 people). **Key words:** peculiarities of influence, emotional sphere, emotional state, psychological counseling.

УДК 316.362:392.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.20>

Головська І.Г.

к.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики
практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Бажанова Л.В.

здобувач освітнього ступеня магістра
заочної форми навчання
спеціальності 053 «Психологія»
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Тема дослідження полягає у розгляді особливості психологічного впливу на емоційну сферу людини під час воєнного стану. Тема дослідження поширена. Тему впливу на емоційну сферу людини розглядали Андреева Г. М., Галустова О.В., Дегтяренко Т. В., Наугольник Л. Б., Франкл В., Цимбалюк І. М., Чепелева Н.В, Смільсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю. Але у воєнний час вона набула ще більшої актуальності, яку не можливо переоцінити. Однак тема не достатньо вивчена. Це робить актуальними

дослідження емоційної сфери та особливості впливу на емоційну сферу людини в психологічному консультуванні. Під час воєнного стану наростає тривожність, емоційна втомленість, пригніченість. Тим важливішим стає вплив на емоційну сферу людини в психологічному консультуванні. Адже стрес негативно відображається на емоційній сфері людини. Наугольник Л. Б. пише, що у 1972 р. Всесвітня організація охорони здоров'я прийняла таке визначення: стрес – це неспецифічна (тобто одна і та сама на різні подразники) реак-

ція організму на будь-яку висунуту до нього вимогу [6]. Далі Наугольник Л. Б. зазначає, що всі визначення поняття «стрес» можна згрупувати у три групи. Згідно першої групи терміни «стресор», «стрес-фактор» ототожнюються. Згідно другої – стрес інтерпретується як емоції, оборонні реакції і процеси подолання. Згідно третьої – стрес – це фізична реакція організму на вимогу або шкідливий вплив [6]. Сельє запровадив терміни для позначення хорошого стресу і поганого стресу, а саме: є стрес і дистрес. Розрізняють три ступені стресу: слабкий, середній і сильний.

В той самий час слід зауважити, що люди проявляють спротив стресовій ситуації і в абсолютній більшості не вважають себе абсолютно безпорадними. Ситуація згуртовує їх до демонстрації якостей, які проявляються у підтримці тих, кому найбільш складно. Завдяки переорієнтуванню з концентрації на власних негараздах на допомогу іншим, зростає волонтерський рух. Люди згуртовуються для спротиву мародерству. В цей час на фоні емоційної тривожності найбільш яскраво проявляються найгірші і найкращі людські якості. Люди на багато менше звертаються за психологічною допомогою, але тим важливіше ефективний вплив на людину у разі звернення. Стресори можуть бути механічні, біологічні, фізичні, психічні. Реакція на стрес залежить від сили та тривалості дії стресора і особливостей реагування. На фізичному рівні люди по різному реагують на стрес. Людина, впевнена у необхідності подолання життєвих перешкод, яка має рішучість у досягненні своєї мети, рішуча в діях, і на фізичному рівні також реагує певним чином: для таких людей характерне пришвидшення пульсу, серцебиття, підвищення артеріального тиску. В них підвищений ризик серцево-судинних хвороб. Летальний кінець можливий від тяжкої вегетативної реакції. Для іншого типу людей характерне зниження серцебиття, уповільнення пульсу. Люди цього типу уповільнюють рухи, не схильні діяти. У разі, коли велика кількість людей підпадає під дію стресора, можуть збільшитися психоемоційні та психогенні розлади. Розглянемо ситуації стресу під час війни. Матвійчук М.В. зазначає, що Національний інститут психічного здоров'я у США виділяє чотири фази [5]. Перша фаза, характеризується проявами героїзму. На цій стадії люди проявляють найкращі риси. Вони часто виявляють турботу за інших, допомагають. Ця фаза під час бойових дій може продовжуватися не тільки в перші дні, а і тривати багато місяців. Для наступної фази характерний прояв волонтерського руху. Це друга фаза, названа «Фазою медового місяця». В цей час люди відчувають контрольованість ситуації. Вона характеризується сподіванням, що все в порядку. Але на зміну приходять фаза

розчарування. В цей період люди виявляють найгірші риси свого характеру. В цей період у людей відсутнє критичне ставлення до своєї поведінки. Четверта фаза – це фаза реконструкції. В цей час приходить усвідомлення, що ті, хто зміг вижити, мають покладатися на себе, вирішувати проблеми. На цій фазі відбувається суспільство на нових засадах. Проводячи консультування слід зважати на те, на якій стадії знаходиться людина, можливість її адаптації до обставин [5]. Людина може бути повністю адаптована у разі, коли вона має велике коло діяльності і продовжує легко пристосовуватися до змін, зберігаючи відносний спокій. При неповній адаптованості найважливішим стає підтримати життя, просто вижити. Таким чином на сьогодні проблема стресостійкості набула важливості, у зв'язку із тим, що у складних обставинах знаходиться не тільки окрема особистість, а і суспільство в цілому. Консультуючи клієнтів психолог найчастіше застосовує: експеримент, спостереження, тестування, бесіду, інтерв'ю, анкетування, аналіз продуктів діяльності. В сучасному світі віддалена робота з клієнтом набуває все більшого значення. В цій ситуації тестування, анкетування, інтерв'ю, бесіда застосовуються все частіше, враховуючи віддаленість у спілкуванні. Починаючи спілкування з клієнтом потрібно завжди з утворення умов, в яких людина почувається в безпеці. З перших секунд психолог впливаючи голосом, мімікою, жестами на клієнта має настроїти його на довірливість у спілкуванні. Головною метою впливу є активізувати прагнення клієнта взяти відповідальність за вибір життєвих рішень на себе. Головська І.Г. зазначає, що мета психологічного консультування – культурно-продуктивна особистість, що володіє відчуттям перспективи, діє усвідомлено, здатна розробляти різні стратегії поведінки і здатна аналізувати ситуацію з різних точок зору [3]. Оскільки психологічний вплив – соціально-психологічна активність одних людей, спрямована на інших людей та їх групи з метою зміни характеристик особистості, прийнятих норм, думок, переживань, настроїв, слід враховувати такі види психологічного впливу, як: інформаційно-психологічний, психогенний, психоаналітичний, нейролінгвістичний, психотронний, психотропний. Андреева Г.М. зауважує, що засоби впливу можуть бути поділені на: переконання, повідомлення, навіювання [1]. Ніколаєнко С.О. і Ніколаєнко С.Н. у статті «Категорія психологічного впливу в психології» зазначають, що по своїй сутності психологічний вплив представляє «проникнення» однієї особистості (або групи осіб) у психіку іншої особистості (або групи осіб) [7]. У дослідженні використано «Методику визначення стресостійкості та соціальної адаптації Т. Холмса і Р. Раге» [2]. Для цього

здіяно 50 осіб. Отримано результат, який показує, що 10% мають порогову опірність стресу. Слід відзначити, що загальна опірність стресу досить висока, зважаючи на військовий стан. Оцінюючи емоційний стан за тестом Люшера ми отримуємо дещо іншу картину. Ми можемо більш детально зрозуміти ставлення людини до ситуації, її реальний емоційний стан. Провівши дослідження ми можемо зробити висновок, що чорний, коричневий, сірий кольори отримують частіше негативне ставлення, ніж блакитний, зелений, жовтий, червоний, фіолетовий.

Звернімо увагу на кольори, які викликали найбільший спротив. 80% протестованих ставлять чорний на останню позицію, що означає тривогу, викликану небажанням щось втратити, уникання самої можливості втрати, чогось важливого. Зважаючи на ситуацію в країні, коли багато людей втрачають близьких, роботу, змушені переїжджати, зрозуміло, чому такий відсоток складає не прийняття чорного кольору. Коричневий сприймається, як негативний 44% протестованих. Часто цим людям властива дотепність, щедрість. Але вони можуть відчувати себе чужими на своїй землі або відірваними від коріння. В період війни це може бути характерним для біженців або людей, які відчують загрозу у необхідності переїзду. 22% клієнтів сірий також помічають, як такий, що викликає спротив, що свідчить про активну зацікавленість в тому, що відбувається. Такі люди не відпочиваючи рухаються до своєї мети. Тому можна виділити бажання активно діяти у час позбавлень, негараздів та тривогу, пов'язану з прагненням уникнути самої можливості втрати.

Зважаючи на те, що завдяки тестуванню ми бачимо конкретні проблеми, слід обрати методи взаємодії із клієнтом. Проводячи особисте консультування, потрібно приділити увагу саме проблемам, які виявило тестування. Якщо є змога у впливі на групу людей, слід зважати на кількісні показники, які сигналізують про найбільш розповсюджені проблеми. Великий показник тривожності (80%) говорить про те, що ситуація для багатьох є дуже стресовою. 10% показали порогову опірність стресу. Звернімося ще раз до визначення самого поняття стресу. Наугольник Л. Б. пише, що у 1972 р. Всесвітня організація охорони здоров'я прийняла таке визначення: стрес – це неспецифічна (тобто одна і та сама реакція на різні подразники) реакція організму на будь-яку висунуту до нього вимогу. Далі Наугольник Л. Б. зазначає, що всі визначення поняття «стрес» можна згрупувати у три групи. Згідно першої групи терміни «стресор», «стрес-фактор» ототожнюються. Згідно другої – стрес інтерпретується як емоції, оборонні реакції і процеси подолання. Згідно третьої –

стрес – це фізична реакція організму на вимогу або шкідливий вплив [6]. Оскільки стрес для людини може мати позитивні наслідки і негативні, ми можемо говорити про хороший і поганий стрес, або: стрес і дистрес. Розрізняють три ступені стресу: слабкий, середній і сильний.

Слід зважити, що тривога може не полишати людину у випадку, коли вона не знаходиться у стані стресу. З цього стану необхідно вивести людину. Впливаючи на клієнта психолог повинен показати можливі виходи зі стану тривожності. Потрібно разом з клієнтом шукати такі можливості. В боротьбі з тривожністю важливо мати достатній час для сну, відпочинку, можливість різноманітного харчування. Важливе виконання звичних повсякденних дій, які можна віднести до ритуальних. Можливість після гарного сну у звичних обставинах вмитися, почистити зуби, поспідати в колі рідних людей, піти звичним шляхом на роботу – робить життя розміреним і спокійним. Сьогодні цих звичайних речей багато людей полишені. Безумовно найкраще з самого початку протидії стресу і тривозі – виключити стресор. Нажаль це може бути не можливо зробити в час військових дій, змушеної міграції. Коли людина перебуває у відносно спокійних обставинах, які щохвилини можуть змінитися, найкраще перебратися у більш спокійне місце. Необхідно сконцентруватися на діяльності, яка допомагає заспокоїтися. Найкраще – не змінювати місце навчання та праці. Коли це не можливо, знайти собі нову сферу діяльності. Дуже важливо чергувати розумову і фізичну працю. Перебуваючи у тривожному стані слід зробити все, щоб не передавати свою тривогу оточуючим. Найкраще – почати допомагати тим, хто знаходиться у ще більш важкій ситуації. Можна допомагати членам сім'ї, рідним, близьким, знайомим, мало знайомим людям. Залучаючись до волонтерського руху можна подолати свої проблеми і допомогти іншим. Добре продовжувати займатися улюбленим видом спорту. Якщо це не можливо, підтримувати фізичну форму виконуючи фізичні вправи. Не слід нехтувати можливістю посмакувати улюблену справу. Також має сенс утримуватися від сприйняття не перевіреної інформації, яка може руйнівню діяти, пригнічувати. Позитивному погляду на життя сприяє перегляд улюбленого фільму, прослуховування гарної музики. Змога разом з іншими поспівати пісні свого етносу додає людині відчуття належності до великої культури, громади. Важливо не полишатися довго наодинці. Але перебування в багатолюдному середовищі слід іноді переривати усамітненням. Якщо є можливість, урізноманітнити своє харчування. У стані стресу, тривоги, людина може перестати їсти або, навпаки, почати надмірно споживати їжу.

Слід не доводити себе до виснаження чи переїдання. Іноді потрібно озвучити емоцію, яку зараз переживає людина. Коли клієнт сам проговорює, що саме переживає, він більш відчуває реальність. Психолог, який веде консультування із застосуванням технологій наративу, переповідає розповідь клієнта, проставляючи нові акценти. Клієнт має можливість подивитися інакше на ситуацію. Важливим чинником є те, що у воєнний час людина, яка не потерпає від негараздів, може переносити проблеми, які їй і не загрожують у сферу своїх емоційних переживань. Головну роль у визначенні меж ситуації відіграє людина, для якої ситуація значима і близька, оскільки стосується безпосередньо саме її, і сприймається, як її ситуація. Інші ситуації вона рахує не такими значимими, чужими. Психолог може попросити назвати емоцію, яку переживає клієнт. Попросити охарактеризувати її у прикметниках: яка це емоція? Наприклад: глибока, важка, темна тощо. Охарактеризувати у дієсловах: що вона робить? Наприклад: охоплює, заважає, переповнює тощо. Де саме відчуває клієнт цю емоцію? Скільки часу свого життя він готовий віддати переживанню цієї емоції. Можна запитати, як справився клієнт з цією емоцією, якщо мав би більше можливостей протидії. Які це можуть бути можливості? Що і хто міг би допомогти? Як саме? Всі ці уточнення додають більше можливостей для розуміння, як саме психологу впливати на емоційну сферу клієнта. Також слід запитати, що саме робитиме клієнт, коли проблеми будуть позаду? Як саме покращиться життя? Запитати про плани, поговорити про те, що все минає. Тимчасовість важких часів зміниться гараздами. Можна попросити описати те життя, яке буде після важких подолань. Попросити описати емоції, які буде мати клієнт від щастя подолання проблеми. Поглиблюючи цю тему можна звернутися до більш високих мотивів, які змушують людину боротися за своє життя і здоров'я. У консультуванні людей тривожних, в стані стресу можливо застосування логотерапії. Впливати на клієнта психолог може за допомогою авторитетів. Людина, яка не зламалася у концентраційному таборі, може слугувати авторитетом, посиленням на який, дійсно варто довіряти. На прикладі Віктора Франкла у бесіді з клієнтом можна націлювати його на здобуття сенсу життя [8]. Адже тривожність може виникати на фоні втрати колишніх цілей. Одна людина може бачити сенс життя у коханні, інша знаходила сенс у вихованні дітей, наслідуванні сімейним цінностям. В час, коли люди втрачають членів сім'ї, професію, гублять друзів, звичне місце проживання, навчання, важливо допомогти знаходити новий сенс життя. Бесіда може бути найкращим вибором для роботи з людьми. Зробивши тестування,

вислухавши наратив, провівши спостереження за клієнтом, проаналізувавши його дії, психолог може досить ефективно застосувати прийоми логотерапії і впливати на зменшення тривожності клієнта. У «Методиці визначення стресостійкості Холмса та Раге» зазначається, що втрата члена сім'ї вважається особливо важким стресором [2]. Переживання втрати супроводжують ритуали. Вони мають своє призначення і допомагають пережити втрату близької людини. Цимбалюк І.М. зазначає, що у траурі надзвичайно суттєвими є ритуали. Вони потрібні тому, хто сумує, як повітря і вода [9]. Надзвичайно потрібну присутність рідних і близьких в такій ситуації може замінити консультант. Вплив на емоційну сферу ні в якому разі не може перешкоджати переживанням клієнта. Слід не заважати процесу сумування. Надалі зауважує Цимбалюк І.М. зауважує, що консультант не повинен заглушати процесу сумування. Якщо він зруйнував психологічний захист клієнта, то не може надати ефективну допомогу [9]. Слід врахувати особистісні цінності клієнта. Впливати на клієнта можна опираючись саме на те, що важливо для нього. Велике значення в цей час для людей може мати віра в Бога. Збільшується кількість людей, які знаходять підтримку у релігії. Вплив психолога зростає у воєнний час, йому можуть довіряти, як духовнику чи лікарю. Не зважаючи на особисті переконання психолог має із розумінням ставитися до переживання релігійних почуттів клієнта. Вплив на емоційну сферу консультант може здійснювати, опираючись на особистісні потреби людини, яку консультує. Також опорою можуть слугувати загальнолюдські потреби, особисті ціннісні орієнтири та набуття сенсу життя.

Отже, в психологічній практиці слід дотримуватися правила: «Не нашкодь!». Здійснюючи вплив на емоційну сферу людини важливо опиратися на загальнолюдські потреби, особисті ціннісні орієнтири та спрямовувати людину на набуття і реалізацію сенсу життя. Головними особливостями впливу на клієнта у воєнний час має бути врахування його психічного стану, особистих переживань, можливість змінювати спосіб життя, місце перебування, можливість отримати підтримку серед близьких та друзів, ставлення до проблеми та бажання її вирішити.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва. : МГУ. 1988. 432 с.
2. Барканова О.В. Методики диагностики эмоциональной сферы: психологический практикум. Красноярск: Литера-принт. 2009. 237 с.
3. Головська І. Г. Методичні рекомендації до лекційного матеріалу з дисципліни «Основи пси-

хологічного консультування» за спеціальністю 053 Психологія Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського. 2020. 41 с.

4. Люшер М. Онлайн книга.Цветовой тест Люшера. Эксмо-Пресс. 2002.192с.

5. Матвійчук М.В. Методичні матеріали до практичного заняття з дисципліни «Медична психологія надзвичайних станів, екстрена та кризова психологія» Тема 2: Емоційні стани людини в екстремальних умовах. Вінниця. 2020. 13с.

6. Наугольник Л. Б. Психологія стресу. Львів: ЛДУВС. 2015. 324 с.

7. Николаєнко С.О.,Ніколаєнко С.Н. Категорія психологічного впливу в психології. Світогляд – Філософія – Релігія: Зб. наук. пр. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ". 2011. Т№ 18. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: КСД. 2016. 160 с.

9. Цимбалюк І. М. Психологічне консультування та корекція. Київ: Професіонал. 2005. 656 с.

ОПИТУВАЛЬНИК СВІТОГЛЯДНОЇ ПЛАСТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

QUESTIONNAIRE OF PERSONAL WORLDVIEW'S PLASTICITY

У дослідженні висвітлено апробацію і результати розроблення опитувальника світоглядної пластичності особистості. Стаття розкриває процес теоретичного обґрунтування доцільності здійсненої роботи, особливості емпіричної апробації методичного інструментарію та підтвердження надійності опитувальника на етапі статистичної обробки результатів. Актуальність розроблення інструменту для виміру пластичності світогляду зумовлена відсутністю або малою кількістю надійних методик для дослідження функціональних характеристик світогляду – його цілісності й пластичності.

У роботі констатовано достатню надійність апробованого опитувальника світоглядної пластичності завдяки застосуванню методів перевірки надійності частин тесту (надійність половинного розщеплення методики) та проведення повторного тестування з подальшим встановленням кореляції між пілотажним і ретестовим дослідженням. Статистично підтверджено внутрішню узгодженість опитувальника і його ретестову надійність. Призначення опитувальника як інструменту, спрямованого на визначення світоглядної пластичності особистості, було підтверджено завдяки очевидній і конкурентній валідності. Розглядаються п'ять основних факторів світоглядної пластичності, які були виділені внаслідок проведеного факторного аналізу: світоглядна пластичність (показник інтенції особистості до проявів пластичності в разі переосмислення життєвого досвіду і світоглядних орієнтирів), світоглядна критичність (як здатність до раціонального і критичного переосмислення світоглядних переконань у ході життєдіяльності), світоглядний ідеалізм (орієнтованість особистості на цінності й ідеали на своєму життєвому шляху), світоглядний песимізм (превалювання фіксації на негативному минулому досвіді на протизвагу позитивній перспективі на майбутнє) і світоглядна принциповість (наявність базових переконань, принципів і цінностей, які не підлягають зміні незважаючи на зовнішні події мінливого світу). Остаточний варіант структури опитувальника світоглядної пластичності особистості (ОСП, «Опитувальник світоглядної пластичності»)

містить 32 питання, які становлять п'ять шкал авторського опитувальника. За допомогою сумарного показника за п'ятьма шкалами визначається загальний показник світоглядної пластичності.

Ключові слова: світогляд, пластичність, критичність, принциповість, ідеалізм, песимізм.

The study highlights the approval and results of the worldview's plasticity questionnaire. The article reveals the process of theoretical substantiation of this work expediency, empirical approbation of the methodological tool and confirmation of the its reliability at the stage of statistical processing. The necessity of a questionnaire for measuring worldview plasticity is due to the absence or small number of reliable methods for researching the functional characteristics of worldview – its integrity and plasticity.

The sufficient reliability of the tested worldview plasticity questionnaire was established due to the checking the reliability of the test's parts and conducting repeated testing (with the subsequent establishment of a correlation between pilot and retest research). The internal consistency of the questionnaire and its retest reliability were statistically confirmed. The purpose of the questionnaire as a tool aimed at determining the worldview plasticity was confirmed due to obvious and competitive validity. As a result of the conducted factor analysis five main factors of worldview plasticity are considered: worldview plasticity (intention to manifest plasticity when rethinking life experience and worldview landmarks), worldview criticality (as the ability to rationally and critically rethink worldview beliefs in the course of life), worldview idealism (an individual's orientation towards values and ideals throughout life), worldview pessimism (predominance of fixation on negative past experience instead of a positive perspective for the future) and worldview principledness (the presence of basic beliefs, principles and values that are not subject to change despite external events of the changing world). The final version of the questionnaire structure (QWP, "Questionnaire of worldview's plasticity") contains 32 questions that constitute the five scales of the questionnaire. The general indicator of worldview plasticity is determined with the help of the five scales total score.

Key words: worldview, plasticity, criticality, principledness, idealism, pessimism.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.21>

Грушинова К.М.

аспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Актуальність проблеми дослідження.

Майже будь-яке самоздійснення особистості в різних сферах життєдіяльності й самореалізації зумовлене особливостями індивідуального світогляду. Сприйняття, трактування і переробка інформації із зовнішнього світу детерміноване рядом світоглядних переконань; те, яким чином людина живе і діє, видозмінюючи себе і навколишній простір, залежить від її цінностей і світоглядних установок. Очевидно, що більшість теоретичних і практичних проблем сучасної психології так чи інакше

пов'язані із індивідуальним світоглядом особистості.

Обираючи методично-інструментальну базу для визначення світогляду, дослідник стикається із проблемою багатоаспектності дефініції «світогляд» і складністю операціоналізації досліджуваного явища. Відсутність єдиного, надійного і валідного інструменту для дослідження світогляду особистості зумовлює необхідність використання різнопланових тестів і опитувальників, немов збираючи пазл світогляду. З одного боку, це провокує

виникнення сумнівів у формуванні цілісної дослідницької картини, оскільки в такій ситуації доводиться значною мірою покладатися на авторське бачення проблеми, дослідництво інтуїцію в підборі методичного інструментарію. З іншого боку, складність явища «індивідуальний світогляд», а також значимість його емпіричного вивчення в контексті благополуччя соціуму, обумовлює актуальність вибору надійного психологічного інструментарію для визначення світогляду.

Огляд літератури. Термін «світогляд» в психології включає систему загальних поглядів людини на реальний й ідеальний світи і закони їх функціонування, природу і суспільство, на власне місце людини в цьому світі, на ставлення людей до дійсності і себе, а також спричинені цими поглядами принципи пізнання, переконання, ідеали [5, с. 41–48].

Як можемо побачити, настільки комплексний феномен складно емпірично дослідити за допомогою одного методичного інструментарію. Однак в наш час існує ряд методик, які можуть бути використані з цією метою. Серед закордонних опитувальників слід відмітити Інструмент оцінки світогляду (WAI) за авторством М. Колтко-Рівера. Цей тест дозволяє оцінити виокремлені автором компоненти систем світоглядних поглядів; методика складається із шести шкал: шкала світоглядних переконань щодо мінливості людської природи, шкала суб'єктності або волі (волюнтаризм-детермінізм), ставлення до влади і авторитету, відношення носія світогляду до групи (індивідуалізм-колективізм), локус відповідальності, шкала метафізичного виміру світогляду (онтологічний спіритуалізм-матеріалізм). Методику пропонується використовувати в рамках психотерапевтичної практики [19].

Власний варіант опитувальника був запропонований Ш.Р. Вудард як спроба створення «всеохоплюючої» міри світогляду. Цей інструмент було розроблено на основі опрацювання раніше опублікованих тестів для виміру світогляду і трансформації виокремлених в попередніх напрацюваннях показників світогляду до малогабаритної тестової методики. Кінцевий результат опитувальника складається із 41 пункту, які утворюють п'ять факторів: доброзичливість й оптимізм, секуляризм, духовність, діяльність, ілюзія свободи волі [23]. Разом всі фактори утворюють комплексний показник світогляду (CWM).

В деяких дослідженнях в якості методу емпіричного визначення особливостей світогляду пропонується використовувати Q-методологію як альтернативу суто кількісному підходу, який допомагає виявити множинність смислів і внутрішню структуру світогляду, особистісних переконань в сфері метафізики, епістемології, людської природи, моралі і цінностей; резуль-

тати цього дослідження демонструють, як можливо використовувати Q-методологію для дослідження індивідуального світогляду особистості [22]. Зустрічаються і випадки використання проєктивних тестів з метою дослідження світогляду і пошуку сенсу буття як центральної лінії власного життя, зокрема застосування методики «Метафоричний девіз життя» [2].

Вітчизняні дослідники також пропонують свої варіанти тестового інструментарію, прямо чи опосередковано спрямованого на визначення індивідуального світогляду особистості. Призначений безпосередньо для дослідження світогляду тест-питальник «Фундаментальні світоглядні орієнтації особистості» за авторством М.В. Савчина. Тест призначений для виконання психотерапевтичних цілей і дозволяє психологу виявити загальні уявлення клієнта про власне Я, уявлення про інших людей, світ природи, життя і Бога [11]. Інструмент для дослідження релігійного світогляду був запропонований О.І. Кузнецовим. Авторська методика виявлення типу релігійного світогляду дозволяє визначити приналежність релігійного світогляду респондента до одного із таких типів: містичного, релігійного світогляду, агностичного типу світогляду, атеїстичного типу або атеїстично-агностичного типу релігійного світогляду [6]. Як можемо побачити, варіанти вітчизняних інструментів для визначення особливостей власне світогляду мають практично-психотерапевтичне спрямування або їх спрямування є обмеженим за цільовим спрямуванням. Існують вітчизняні методики, які повністю або частково можуть бути використані з метою дослідження світогляду. Зокрема, до їх числа можна включити опитувальник «Життєві завдання особистості» за авторством Т.М. Титаренко [13] і Опитувальник особистісної здійсненності О.С. Штепи [18]. Результатом використання зазначених методик в емпіричному дослідженні може стати виявлення особливостей світоглядних ставлень, самоставлення і взаємозв'язків особистості зі світом.

В інших психологічних дослідженнях, присвячених проблемі світогляду особистості, підбір методичних інструментів обумовлюється тією теоретичною структурою індивідуального світогляду, яку приймає дослідник. Наприклад, при визначенні світоглядних установок науковці використали надійні опитувальники для дослідження ціннісної сфери особистості, особливостей емоційного і поведінкового ставлення особистості до світу [21].

Тобто до проблеми операціоналізації світогляду можна підійти з іншого боку: визначити авторське трактування структури світогляду і добирати інструментарій для виміру кожної його складової. Аналіз літературних джерел дозволяє виокремити такі компоненти або

аспекти, елементи світогляду: переконання особистості (які утворюють змістовий аспект світогляду), ціннісний аспект, функціональний і структурний аспекти індивідуального світогляду [7]; метафізичні переконання, групові стосунки (ставлення до групи) і ставлення до авторитету, мінливість, суб'єктивність і локус відповідальності [20, с. 3-58]; когнітивна, емотивна, установча компоненти індивідуального світогляду [15, с. 30-38]; переконання по відношенню до світу (світопереконання), саморозуміння («я-розуміння»), світоглядне ставлення (самоставлення і ставлення до навколишнього світу) [4]; ціннісні орієнтації і смисли [16, с. 188-191].

Попередній огляд теоретичних джерел дозволяє визначити, що безумовними елементами емпіричного аналізу в ході дослідження індивідуального світогляду є переконання і цінності особистості. Дослідження інших елементів світогляду особистості можна вважати наслідком скоріше індивідуального дослідницького підходу, оскільки єдиної усталеної психологічної структури світогляду виявлено не було, а різносторонність цього явища виключає можливість його всебічного розгляду в рамках одного емпіричного дослідження; більш доцільним нам вбачається окреслення лише тих сторін індивідуального світогляду, які можуть бути визначені в рамках конкретного дослідження. Однак якщо емпіричне дослідження визначених елементів світогляду стало можливим завдяки ряду перевірених тестів (тестування базових переконань, цінностей тощо), то визначення методичних корелятив функціональних характеристик світогляду, таких як його пластичність і цілісність, залишається відкритим дослідницьким питанням. З нашої точки зору, визначення цілісності світогляду особистості є задачею досліджень світогляду в рамках ідеографічного підходу, тоді як виявлення світоглядної пластичності є можливою задачею для реалізації в руслі номотетичного підходу досліджень. Тому метою нашого дослідження стала розробка авторського опитувальника світоглядної пластичності.

Методологія. Метою роботи є описання проведених процедур розробки і апробації психометричного інструменту визначення світоглядної пластичності. Ця мета розкрита через реалізацію таких дослідницьких завдань: опис розробки і доведення надійності опитувальника світоглядної пластичності; визначення остаточної внутрішньої структури опитувальника і його змістова інтерпретація; встановлення валідності розробленої методики. Гіпотеза дослідження передбачає припущення про можливість емпіричного визначення показника світоглядної пластичності особистості на основі застосування особистісного опитувальника.

З метою більш точного визначення конкретних маніфестацій світоглядної пластичності, які мають бути відображені в питаннях методичного інструментарію, було вирішено провести попереднє експертне опитування. Такий крок дозволяє визначити, що саме, на думку потенційних респондентів, може слугувати маркерами для виміру і визначення феномену світогляду особистості, його пластичності й відкритості. Опитування було проведено на вибірці із 34 експертів (відібрані на основі вимог до віку, професійної і сімейної самореалізації, рівня освіченості, що є передумовою наявності у них усталеного сформованого індивідуального світогляду). З оцінкою експертів було виокремлено категорії світогляду, які мають аналізуватися при дослідженні світоглядної пластичності (переконань, через які ця пластичність може проявлятися) – соціальні, духовні, естетичні, професійні, сімейні й світоглядні переконання в сфері людських взаєностосунків, культури міжособистісних взаємин.

Наступним етапом розробки опитувальника стала специфікація тесту. За результатами проведення експертного оцінювання було вирішено, що тест питань опитувальника має відображати ставлення особистості до широкого кола світоглядних питань (соціальні, сімейні, професійні світоглядні уявлення, духовні переконання тощо), а наскрізною, провідною характеристикою, яка об'єднуватиме ці питання, має стати світоглядна пластичність-ригідність (гнучкість-принциповість). Тобто всі питання опитувальника мали б так чи інакше відображати готовність потенційного респондента залишатися вірним власним переконанням і цінностям, світоглядним уявленням (на крайньому полюсі такої стратегії – виявляти світоглядну ригідність) або, навпаки, готовність змінювати власні світоглядні уявлення внаслідок отримання нового досвіду, відкритість до такого досвіду, здатність проявляти гнучкість, пластичність певних світоглядних уявлень. Згідно плану розробки опитувальника, для апробації попередньо було сформульовано 88 питань діагностичної методики, з розрахунком на те, що під час перевірки внутрішньої узгодженості питань можливі видалення частини пунктів опитувальника. В опитувальнику використано завдання з рейтинговою шкалою у формі тверджень.

Тестування методики було проведено на вибірці 140 осіб віком 18 – 37 років (91 жінка і 49 чоловіків) в 2021 році. В якості досліджуваних виступали студенти факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; інші особи віком 22-37 років. Всі досліджувані мають вищу освіту або є здобувачами вищої освіти ОС «бакалавр», «магістр»; в дослідженні брали участь психологи, працівники освітньої сфери, юристи, філологи, пред-

ставники творчих професій тощо. Методичний інструментарій дослідження учасникам було запропоновано заповнити в електронному режимі (тести оформлено в формі google). Емпірична частина дослідження включає такий тестовий інструментарій: авторський Опитувальний світоглядної пластичності; Шкала базових переконань Р. Янов-Бульман; «П'яти-факторний опитувальник особистості» в адаптації А.Б. Хромова; Самоактуалізаційний тест (САТ). Подальша статистична обробка даних включає методи: кореляційного аналізу, факторного аналізу, застосування коефіцієнта Альфа Кронбаха для визначення внутрішньої узгодженості тесту (SPSS 21.0).

Слід зауважити, що виокремлені характеристики вибірки дослідження спричинили ряд обмежень застосування даного опитувальника. По-перше, це невелика вибірка респондентів при апробації методики і відсутність стандартизації, отож рекомендація широкого застосування цього методичного інструментарію є недоцільним. Зважаючи на дане обмеження необхідно наголосити: створення цього світоглядного опитувальника обумовлено суто науковими цілями (визначенням світоглядних чинників психологічного благополуччя особистості в рамках нашого дослідження), а сам опитувальник має саме наукову, а не діагностичну спрямованість. По-друге, вибірка дослідження включає респондентів різного віку і різної професійної приналежності. Тут слід зауважити, що світоглядні характеристики є доволі універсальними, отож відсутність чітких вимог до віку і роду занять досліджуваних є скоріше перевагою, ніж недоліком. При цьому обов'язковою вимогою до участі в апробації методики була наявність вищої освіти (або її здобуття). Ця вимога мала забезпечити приблизну компетентність респондентів, наявність у них уявлень і переконань із широкого кола світоглядних питань.

Результати дослідження та наукова дискусія. Представлення результатів дослідження і опис надійності і валідності авторської методики ми почнемо із аналізу **внутрішньої узгодженості**. Для встановлення надійності методики по внутрішній узгодженості був застосований коефіцієнт Кронбаха, який являється мірою однорідності вимірювальної шкали [1]. Як правило, коефіцієнт альфа Кронбаха виявляє показники в межах від 0 до 1; чим ближче коефіцієнт альфа до 1, тим вища внутрішня узгодженість системи завдань, а прийнятними вважаються значення більші за 0,7 або 0,8 [10].

На першому етапі обробки результатів опитувальника аналізувалися всі розроблені 88 питань, які спрямовані на дослідження світогляду особистості. Показник альфа Кронбаха сягнув значення 0,892 – внутрішня узгодже-

ність тесту вже на цьому етапі був задовільною. Спочатку кількість питань опитувальника була скорочена внаслідок виключення пунктів з метою покращення показника Кронбаха до 62 питань; внаслідок проведеного факторного аналізу кількість пунктів кінцевого варіанту авторської методики було скорочено до 32 питань, отож показник внутрішньої узгодженості сягнув значення 0,822 для кінцевого варіанту Опитувальника світоглядної пластичності. Отримане значення можна брати до уваги, оскільки воно вище 0,8 [10]. Таким чином, ми можемо говорити про високий показник внутрішньої узгодженості нашої методики. Це означає, що питання чітко та точно допомагають визначити психологічний феномен, який розглядається в цій роботі.

Шляхом повторного тестування через п'ять тижнів (за свідченням деяких науковців, інтервал часу від трьох тижнів є достатнім для встановлення надійності методики) нами було встановлено показник **ретестової надійності** опитувальника [1]. В ході кореляційного аналізу між двома рядами даних (пілотажем і повторним тестуванням) було встановлено коефіцієнт кореляції, що становить 0,705(**) при високому рівні статистичної значимості, що свідчить про достатню надійність методики.

Також надійність тесту була підтверджена за допомогою ще одного способу – **перевірки надійності частин тесту**. В якості показника надійності використовувався коефіцієнт кореляції Спірмена-Брауна між двома половинами опитувальника (надійність половинного розщеплення). Кореляція між формами є задовільною (0,716), а показники коефіцієнту Кронбаха для обох частин є досить високими (0,73 і 0,65 відповідно). Коефіцієнт Спірмена-Брауна також є досить високим (0,834), а це означає, що за умови зменшення кількості завдань тесту він все-одно залишиться досить надійним. Таким чином, розроблений опитувальник можна вважати надійним.

З метою структурування висхідних даних, експериментально перевіреного і коректного виокремлення шкал опитувальника, було вирішено провести **факторний аналіз**. Для здійснення факторного аналізу опитувальника було дотримано такі умови даних: 1) Кількісно достатній розмір вибірки (розмір вибірки у випадку цього дослідження становить 140 осіб, що більше ніж вдвічі перевищує кількість пунктів опитувальника (після першого опрацювання результатів дослідження). Як ми вже зазначали, методику було розроблено для застосування в наукових, а не діагностичних цілях, отож стандартизація на більшій вибірці не є необхідною. 2) Представленість даних дослідження в інтервальній шкалі (дані цього дослідження представлені в інтервальній шкалі).

Здійснення факторного аналізу опитувальника почалося зі спроби створення факторної структури на основі 62 питань опитувальника. Після черги спроб і математичних розрахунків, а також якісного переосмислення пунктів опитувальника, ми зупинилися на варіанті опитувальника, у складі якого залишилося 32 питання. Слід зазначити, що, незважаючи на скорочення кількості пунктів опитувальника, було збережено принципи, зазначені нами раніше: 1) опитувальник в цілому спрямований на визначення світоглядної гнучкості (пластичності) – ригідності (принциповості); 2) питання опитувальника відображають ставлення особистості до різних аспектів життєдіяльності і відносяться до різних сфер буття людини – сімейної, духовної, професійної тощо. Після модифікації змістового наповнення методики, було повторно застосовано статистичні процедури факторного аналізу.

Було підтверджено, що застосування факторного аналізу є доцільним, оскільки: критерій КМО (Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна) відповідає числовому значенню 0,672 (більше 0,5); показник статистичної значимості критерія сферичності Бартлетта наближується до нуля (0,000). На основі цих даних ми можемо відхилити нульову гіпотезу про відсутність зв'язків між обраними твердженнями, які б дозволили виділити їх до складу спільних факторів.

Подальша робота дозволила виокремити п'ять факторів, які мають достатні (більше 1) показники власних значень, й сумарний (кумулятивний) відсоток яких складає 51,8%:

З метою розподілу пунктів опитувальника між цими факторами були проаналізовані матриці компонент із метою визначення навантаження виокремлених змінних. В якості методу обертання факторів було обрано ортогональне обертання Варімакс. В остаточному варіанті методики до складу фактору 1 увійшло 10 пунктів опитувальника; факторів 2 і 5 – по 5 пунктів; факторів 3 і 4 – по 6 пунктів опитувальника.

Перша шкала дозволяє визначити власне «світоглядну пластичність». Явище пластичності в психології визначають як готовність швидко пристосовуватися до мінливих обставин навколишнього середовища [9]. У випадку

світоглядної пластичності ми можемо говорити про готовність особистості змінювати власні світоглядні переконання, уявлення на основі нового життєвого досвіду, бути відкритою до світу і отримання нової інформації із навколишнього середовища. Таким чином, світоглядну пластичність можна вважати тією особистісною характеристикою, яка дозволяє особистості залишатися відкритою системою, що знаходиться у взаємодії з навколишнім світом і постійно розвивається на основі нового життєвого досвіду.

Характеристикою, протилежною світоглядній пластичності, можна вважати **світоглядну ригідність**, тобто неготовність змінювати світогляд на основі нового життєвого досвіду, нових вимог світу до особистості. Слід зауважити, що світоглядну ригідність можна вважати відповідною поняттю когнітивної ригідності як неготовності до зміни власних уявлень, переконань і поглядів відповідно до нових вимог світу, зміни свого світогляду відповідно до нової інформації, якщо вона суперечить сформованій раніше картині світу [17]. У цьому випадку доцільно говорити саме про світоглядну ригідність, а не принциповість особистості: твердження, включені до складу цієї шкали свідчать саме про готовність-неготовність до зміни світогляду в процесі розвитку, і прояви світоглядної ригідності скоріше можуть бути свідченням бажання «йти легшим шляхом», небажанням цілеспрямованого особистісного розвитку і навіть схильності до конформної поведінки.

Даючи назву другій шкалі було вирішено використати термін **«світоглядної критичності»** – за аналогією із поняттям «критичного мислення» як здатності до наукового мислення, формування обміркованих, усвідомлених світоглядних уявлень і поглядів шляхом перебудови власного способу мислення відповідно до принципів рефлексивності і обґрунтованості [12]. Висока критичність світогляду, на прикладі шкали цього опитувальника, вказуватиме на здатність особистості осмислювати і узгоджувати певні стереотипні уявлення із науково перевіреною інформацією і власними спостереженнями із реального життя (ті ж респонденти, які отримують низькі бали за шкалою, будуть схильні до простого

Таблиця 1

Визначення числа факторів опитувальника

№ Компоненти (фактор):	Показник власних значень	% Дисперсії	Кумулятивний %
1	5,874	18,355	18,355
2	3,030	9,468	27,823
3	2,942	9,194	37,017
4	2,654	8,293	45,310
5	2,105	6,578	51,888

прийняття постулатів, наприклад, духовного або сімейного характеру, які переважають в рамках національної культури).

Докладний аналіз тверджень із третього фактору – шкали **«світоглядного ідеалізму»**, – дозволяє виявити, що їх об'єднує тенденція до керування високими ідеалами, тим, як має бути, а не тим, як є в реальності. Тобто загальним для цих тверджень є їх ідеалістична світоглядна спрямованість. В найбільш широкому сенсі терміном «ідеалізм» позначають філософську категорію, а також характеристику світогляду, для якого основною є переконання у первинності ідеї стосовно всього суцього, матеріального світу [3]. Таким чином, ідеалізм індивідуального світогляду особистості має позначати таку світоглядну позицію, при якій ідеали, уявлення про належний стан речей, мають займати пріоритетне місце в ціннісно-мотиваційній структурі особистості.

Твердження четвертого фактору (шкала **«світоглядного песимізму»**) відображають спрямованість особистості на «світоглядний песимізм» – світосприйняття особистістю реальності, орієнтоване на підкресленні негативних сторін буття, зневіри, фіксації на негативному минулому досвіду без віри у покращення ситуації в майбутньому [8, 14].

До складу останнього фактору увійшли п'ять пунктів опитувальника, які було вирішено об'єднати назвою **«світоглядна принциповість»**. Незважаючи на те, що в своїй дослідницькій роботі ми розглядаємо явище світоглядної пластичності в якості позитивного чинника психологічного благополуччя особистості, вірною також можна вважати ідею про те, що не всі особистісні переконання, цінності й ідеали слід змінювати чи піддавати корекції протягом життя, особливо якщо вони є базовими утвореннями в індивідуальній структурі світогляду конкретної особистості. Також є ряд переконань й ідеалів, існування яких має забезпечувати особистості успішну соціалізацію, а їх руйнація може негативно вплинути на благополуччя особистості й особливості її соціального функціонування. Саме на виявлення таких базових переконань в структурі світогляду (справедливість, рівність, можливість досягнення взаєморозуміння тощо) і вірність цим ідеалам спрямовано цей фактор опитувальника.

З метою визначення валідності розробленого опитувальника було перевірено його очевидна і конкурентна валідність. Внаслідок опитування після пред'явлення авторського опитувальника респондентам було з'ясовано, що розроблена методика сприймалася досліджуваними як серйозний інструмент пізнання їхньої особистості, їх світоглядних переконань, після опитування респонденти стали більше

рефлексувати стосовно свого погляду на світ. Таким чином, зворотній зв'язок дозволив підтвердити **очевидну валідність методики**.

Заради визначення **конкурентної** (або критеріальної) **валідності** здійснено кореляційний аналіз між визначеними шкалами Опитувальника світоглядної пластичності й шкалами ряду методик: 1. Шкалою базових переконань Р. Янов-Бульмана (шкали прихильності світу, доброти людей і справедливості світу); 2. «П'ятифакторним опитувальником особистості» (шкали «прихильність-відособленість» і «експресивність-практичність» (в англійському варіанті опитувальника – «відкритість досвіду»); 3. Самоактуалізаційним тестом (шкала пізнавальних потреб). Слід зазначити, що жоден з існуючих нині валідних тестів не ставить собі за мету визначення самого феномену світоглядної пластичності, отож для перевірки конкурентної валідності було підібрано приблизні маніфестації, дотичні, з нашої точки зору, до феномену світоглядної пластичності, які відображені в існуючих методичних інструментах.

Отримані результати вказують на цілий ряд взаємозв'язків між змінними. Найбільший інтерес при визначенні конкурентної валідності для нас мають виявлені середні за силою і сильні кореляційні взаємозв'язки. По-перше, кореляції світоглядного ідеалізму зі шкалами прихильності світу (0,764), доброти людей (0,372) і справедливості світу (0,552) підтверджує наше трактування шкали світоглядного ідеалізму як маркера світоглядної спрямованості орієнтації особистості на першочергову важливість ідеалів (справедливості, належного, ідеального) в процесі життєдіяльності. По-друге, наявність оберненого зв'язку між світоглядним песимізмом і справедливістю світу (-0,329) також підтверджує попередню гіпотезу про зневіру стосовно існування на практиці позитивних ідеалів у світі у респондентів, яким властиві високі бали за цією шкалою опитувальника. По-третє, було констатовано кореляції світоглядної принциповості зі шкалами прихильності світу (0,319), доброти людей (0,300) і справедливості світу (0,384), – це дозволяє стверджувати, що переконання у існуванні ідеалів справедливості і добра слід вважати тими базовими структурами світогляду особистості, які вона може принципово відстоювати в процесі своєї життєдіяльності.

Також було проаналізовано наявність взаємозв'язків між шкалами авторського опитувальника зі шкалами «П'ятифакторного опитувальника особистості» і шкалою пізнавальних потреб Самоактуалізаційного тесту. На особливу увагу заслуговує, по-перше, взаємозв'язок світоглядної пластичності зі шкалою пластичності-ригідності поведінки (0,598), оскільки він дозволяє підтвердити пов'яза-

ність пластичності на світоглядному рівні із проявами поведінкової пластичності; корелює із показником пластичності-ригідності також загальний показник Опитувальника світоглядної пластичності. По-друге, виявлена кореляція світоглядної критичності зі шкалою пізнавальних потреб (0,401) дозволяє констатувати загальну тенденцію до пізнання світу, критичного осмислення і переробки інформації із подальшим перетворенням у світоглядні переконання у респондентів, які отримують високі показники за шкалою світоглядної критичності. По-третє, було виявлено взаємозв'язок світоглядного ідеалізму зі шкалою довірливості-підозрілості (0,476), що також може слугувати підтвердженням нашого попереднього трактування змістового наповнення виділеної шкали опитувальника: респондентам із вираженим світоглядним ідеалізмом буде властива загальна відкритість світу й тенденція слідувати ідеалам навіть всупереч реальному негативному досвіду за рахунок загальної довіри по відношенню до людей і світу.

Висновки. У роботі було докладно описано алгоритм розробки і апробації опитувальника світоглядної пластичності на теоретичному, емпіричному і статистичному етапах роботи.

Вивчення світогляду особистості можна вважати актуальним значимим напрямком науково-практичних психологічних досліджень. В наш час існує ряд надійних валідних тестів, які в тій чи іншій мірі можуть бути корисними для досліджень ряду компонентів і аспектів індивідуального світогляду. Відкритим залишається питання науково достовірного способу дослідження світоглядної пластичності, що обумовило актуальність розробки авторського опитувальника.

Надійність створеного і протестованого Опитувальника світоглядної пластичності була статистично підтверджена через перевірку надійності частин тесту і проведення ретестового дослідження. Надійність половинного розщеплення, яка була встановлена за допомогою коефіцієнту кореляції Спірмена-Брауна, показала задовільні результати, методику можна вважати в достатній мірі однорідною і внутрішньо узгодженою. Ретестова надійність продемонструвала задовільне значення кореляції між пілотажним і повторним тестуванням при високому рівні статистичної значимості результатів. Висновком вищезазначеного стала констатація надійності розробленого Опитувальника світоглядної пластичності особистості.

Проведений факторний аналіз дозволив визначити емпірично і статистично доцільну структуру опитувальника. Внаслідок здійснення всіх необхідних процедур математичної статистики, нами було виокремлено п'ять

факторів, які в подальшому розглядалися в якості п'яти шкал авторського опитувальника. За допомогою сумарного показника за п'ятьма шкалами визначається загальний показник світоглядної пластичності. Перша шкала (світоглядної пластичності) визначає власне інтенцію до прояву пластичності при переосмисленні життєвого досвіду і світоглядних орієнтирів; друга шкала (світоглядної критичності) дозволяє виявити здатність до раціонального і критичного переосмислення світоглядних переконань на основі нового життєвого досвіду; третя шкала (світоглядного ідеалізму) визначає орієнтованість особистості на цінності й ідеали в процесі життєдіяльності; четверта шкала (світоглядного песимізму) визначає своєрідний вектор спрямованості світогляду особистості – «застрягання» на негативному минулому досвіді чи вірі в можливість отримання нового позитивного досвіду в майбутньому; п'ята шкала (світоглядної принципності) дозволяє відокремити інтенцію особистості від проявів світоглядної пластичності (у особистості все ж є базові переконання й принципи, які не підлягають зміні) від простої відсутності усталеного сформованого світогляду. Призначення опитувальника як інструменту, спрямованого на визначення світоглядної пластичності особистості, було підтверджено через очевидну і конкурентну валідність.

На основі цього, в кінцевому результаті маємо варіант тестової методики на 32 питання, що розподілені в 5 шкал, які разом утворюють авторський світоглядний особистісний опитувальник (ОСП, «Опитувальник світоглядної пластичності»). Методику можна вважати універсальною для застосування в наукових цілях. Перспективою подальших дослідницьких пошуків є адаптація методики в умовах іншого культурного середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика: Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2010.
2. Данильчева С. В. Исследование мировоззрения подростков и юношества на основе методики «Метафорический девиз жизни». Азимут научных исследований: педагогика и психология, 2019. № 8 (4 (29)). 287-290.
3. Катусенко С. Идеализм. Філософський енциклопедичний словник, В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін., Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, ISBN 966-531-128-X, 2002.
4. Кривега Л. Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества. Запорожье : ЗГУ, 1998.
5. Кузнецов О. І. Світогляд особистості як психологічна проблема. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні наук. Херсон. держ. ун-т, ф-т психології, історії та соціол. Херсон, 2019. № 1. 41–48.

6. Кузнецов О. І. Релігійний світогляд як фактор екзистенційної осмисленості життя. Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія, 2020. № 61. 95-119.
7. Леонтьев Д. А. Мировоззрение как миф и мировоззрение как деятельность. Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе. Томск: Томский государственный университет, 2004. 11–29.
8. Лютий Т. Песимізм. Філософський енциклопедичний словник, В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін., Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, ISBN 966-531-128-X, 2002.
9. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004.
10. Наследов А.Д. (2005). SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. СПб.: Питер.
11. Савчин М. В. Тест-питальник для діагностики фундаментальних світоглядних уявлень особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні наук. Херсон. держ. ун-т, ф-т психології, історії та соціол. Херсон, 2021. № 1. 40–47.
12. Терно С. О. Світ критичного мислення: образ та мімікрія. Історія в сучасній школі, 2012. № 7-8. 27-39.
13. Титаренко Т. М. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: монографія. Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова, К. О. Черемних, О. М. Кочубейник; ред.: Т. М. Титаренко. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012.
14. Тофтул М. Г. Песимізм. Сучасний словник з етики, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. ISBN 978-966-485-156-2.
15. Хмелько, В. Е. Світогляд особи: психологічна структура і функції. Філософська думка, 1972. № 3. 30–38.
16. Хуторная М. Л., Баркалова Е. В. Психологический анализ компонентов понятия «мировоззрение». Перспективы науки и образования, 2018. № 2 (32). 188–191.
17. Шапиро Д. Автономия и ригидная личность. М.: Независимая фирма «Класс», 2009. ISBN 978-5-86375-158-0.
18. Штепа О. С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. № 39. 380-399.
19. Koltko-Rivera M. E. The Worldview Assessment Instrument (WAI): The development and preliminary validation of an instrument to assess world view components relevant to counseling and psychotherapy. Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering, 2000. № 61(4-B). 2266.
20. Koltko-Rivera M. E. The psychology of worldviews. Review of general psychology, 2004. № 8 (1). 3–58.
21. Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kachmar O., Prokopiv L., Katolyk H. & Popovych I. Research of the factor structure of the model of world view settings at a young age. Revista Inclusiones, 2020. № 7(3). 98-116.
22. Nilsson A. A Q-methodological study of personal worldviews. Journal for person-oriented research, 2018. № 4(2). 78–94.
23. Woodard S. R. Toward a Comprehensive Worldview Measure. Graduate Student Theses, Dissertations, & Professional Papers, 2019. 11321.

САМОЕФЕКТИВНІСТЬ: ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ТА ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ

SELF-EFFICACY: BASIC THEORIES AND APPROACHES TO UNDERSTANDING THE CONCEPT

В умовах сьогодення наше суспільство зіштовхується з різними життєвими обставинами. Вони можуть характеризуватися як такі, що позитивно впливають на людину та сприяють її розвитку, або ж бути такими, що несуть загрозу благополуччю людини та зумовлюють розвиток особистості, що проявляється в неспроможності людини досягти певного рівня самоактуалізації, реалізувати себе та досягти поставлених цілей. Тому, щоб правильно оцінити ситуацію та знайти ефективний спосіб впоратися із життєвими труднощами, необхідно працювати та вдосконалювати рівень власної самоефективності. Адже завдяки певному рівню самоефективності люди мають змогу відчувати впевненість у власних силах та використати конструктивні стратегії, щоб впоратися з важкими, а іноді й травматичними життєвими ситуаціями.

Метою статті є теоретичний аналіз основних підходів до розуміння поняття самоефективності, щоб сприяти більш чіткому розумінню цього поняття. Для досягнення поставленої мети було використано такі методи дослідження: аналіз, синтез, класифікацію, оглядово-аналітичний метод, вивчення наукової соціально-психологічної та навчально-методичної літератури з теми дослідження.

Було розглянуто зміст і структуру самоефективності як важливого складника особистості для досягнення цілей та подолання життєвих перешкод. Здійснено теоретичний аналіз психологічних особливостей прояву самоефективності. Розглянуто концепцію основоположника поняття самоефективності А. Бандури. Визначено поняття самоефективності як здатність людини усвідомлено протистояти складним життєвими ситуаціям та мати змогу впливати самостійно на ефективність діяльності й функціонування загалом. Було проаналізовано дослідження взаємозв'язку самоефективності та когнітивних процесів. Висвітлено основні думки науковців у цьому напрямі. Розглянуто інформаційні джерела самоефективності за А. Бандурою, а саме як здатність людини до формування суджень про власну ефективність.

Ключові слова: самоефективність, поведінка, навички, життєва ситуація, особистість, продуктивність.

In today's conditions, our society is faced with various life circumstances. They can be characterized as having a positive effect on a person and leading to his development, or they can be such that they threaten the well-being of a person and lead to the development of a feeling of personal insecurity and anxiety, which is manifested in the inability of a person to achieve a certain level of self-actualization, to realize himself and achieve the set goals. Therefore, in order to correctly assess the situation and find an effective way to cope with life's difficulties, it is necessary to work and improve the level of one's own self-efficacy. After all, thanks to a certain level of self-efficacy, people are able to feel confident in their own abilities and use constructive strategies to cope with difficult and sometimes traumatic life situations.

The purpose of this article is a theoretical analysis of the main approaches and theories to understanding the concept of self-efficacy in order to contribute to a clearer understanding of this concept. To achieve the goal, the following research methods were used: analysis, synthesis, classification, survey-analytical method, study of scientific social-psychological and educational-methodical literature on the research topic.

The content and structure of self-efficacy as an important component of personality for achieving goals and overcoming life obstacles was considered. A theoretical analysis of the psychological features of the manifestation of self-efficacy was carried out. The concept of the founder of the concept of self-efficacy A. Bandura is considered. The concept of self-efficacy is defined as the ability of a person to consciously face difficult life situations and to have the ability to independently influence the effectiveness of activities and functioning as a whole. Research on the relationship between self-efficacy and cognitive processes was analyzed. The main opinions of scientists in this direction are highlighted. The information sources of self-efficacy according to A. Bandura, as a person's ability to formulate judgments about his own effectiveness, are considered.

Key words: self-efficacy, behavior, skills, life situation, personality, productivity.

УДК 159.922–056.12(043.3)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.22>

Гупало С.Р.

здобувач третього освітньо-наукового рівня вищої освіти кафедри теоретичної та практичної психології Національний університет «Львівська політехніка»

Актуальність. Виклики, які сьогодні супроводжують наше звичне життя характеризуються не тільки розвитком, наприклад, новітніх технологій, але й достатньо небезпечними, ризикогенними, травмуючими подіями: карантинні обмеження, економічна криза, повномасштабна війна. Усі ці обставини зумовлюють формування відчуття незахищеності, небезпеки, тривожності та невпевненості у майбутньому. Суспільство втрачає стабільність, а у таких умовах особі стає ще важче боротися за якісне життя, досягти певного рівня само-

актуалізації, реалізувати себе професійно, тощо. Отже, розуміємо, що сучасні життєві обставини вимагають від людини розвитку певних якостей які допоможуть їй справлятися з напругою, невпевненістю, втратою життєвої рівноваги та сприятимуть відновленню внутрішніх сил та стабілізації у досягненні цілей.

Обґрунтовуючи актуальність дослідження самоефективності, акцентуємо: самоефективність – одна із властивостей особистості, яка допомагає вистояти в умовах сьогодення, це особистісний конструкт, який відноситься до

уявленнь людини про власні здібності успішно діяти у конкретній ситуації, уміння вибудувати власну поведінку, яка б відповідала специфічному завданню [1, с. 110]. Саме завдяки певному рівню самоефективності особистість відчуває впевненість у власних силах, відчуває повагу до себе та використовує конструктивні стратегії при зіткненні із важкими життєвими ситуаціями.

Метою статті є теоретичний аналіз основних підходів та теорій до розуміння самоефективності, як особистісного конструкту.

Самоефективність є предметом дослідження багатьох зарубіжних дослідників: А. Бандури, М. Зіммермана, Д. Майєрса, Дж. Маддукса, В. Ромека, Р. Шварцера, М. Шеєра. В українській психологічній традиції цією тематикою займається Т. Гальцева, І. Галецька, С. Максименко, Т. Титаренко, В. Ямницький, Л. Сердюк та ін.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці сьогодні виокремлюють кілька видів самоефективності: індивідуальну, колективну, специфічну, загальну, самоефективність у діяльності, у спілкуванні, соціальну, професійну, особистісну, та ін. [1, с. 113]. Усі ці види тією чи іншою мірою показують наскільки вона виконує роль рушія змін у житті особи, будучи безпосереднім чинником: досягнення успіху, виконання завдання, творчого зростання, адаптації, мотивації досягнення, та ін. Почуття ефективності передбачає, що особа може певною мірою впливати на життєві події, бути самоорганізованою, мати здатність до саморегуляції та саморефлексії.

Дослідження самоефективності почалися приблизно наприкінці ХХ ст. завдяки, в тому числі напрацювань А. Бандури, автора соціально-когнітивної теорії. «Самоефективність, зазначає А. Бандура – це усвідомлена здатність людини протистояти складним ситуаціям та впливати на ефективність діяльності і функціонування особистості в цілому» [3, с. 729]. Згідно соціально-когнітивної теорії самоефективність належить до контролю особистих дій та прийняття життєвих рішень. Її можна розуміти як віру у власні здібності та можливості діяти з метою досягнення поставлених цілей. Самоефективність впливає на вибір життєвих цілей: чим вищий індекс самоефективності, тим амбітніші цілі ставить перед собою особа, і тим більше вона буде залученою у процес прийняття життєвих рішень та долання перешкод. На переконання А. Бандури, особі, яка наділена високою оцінкою особистої ефективності легше контролювати свою поведінку і дії оточуючих. Такі люди є більш успішні в побудові кар'єри та спілкуванні. Людина з низькою оцінкою особистої ефективності, навпаки, буде дещо пасивною, їй важче буде долати життєві труд-

нощі, а також впливати на зовнішні зміни і дії оточуючих.

Отже, самоефективність є важливою передумовою поведінки людини, оскільки вона дає змогу правильно оцінити ситуацію та шукати ефективний спосіб виходу із складних життєвих обставин, які суттєвим чином можуть послаблювати мотивацію людини, знижувати її рівень досягнень, негативно впливати на якість життя.

На переконання А. Бандури поведінку людини обумовлюють три фактори: навколишнє середовище, яке розуміється як фізичне, що здійснює функцію позитивного та негативного підкріплення; особа, її переконання, особистісні та когнітивні конструкти, сформовані на основі попереднього досвіду; поведінка людини, як реакція на певні життєві події та ситуації. Кожен із цих трьох факторів взаємодіє один з одним за принципом взаємного детермінізму: кожен із факторів обумовлює інший та у рівній степені впливають один на одного. Аргументом концепції взаємного детермінізму, на переконання А. Бандури є те, що причина функціонування людини полягає в безперервній взаємодії поведінки, пізнавальної сфери й оточення. Саме тому в узагальненому вигляді концепція самоефективності відноситься до вміння людей усвідомлювати власні здібності, моделювати поведінку, яка відповідає ситуації чи задачі [6]. Окрім цього, його теорія припускає, що на поведінку людей впливають когнітивні процеси.

Власне, тематика досліджень взаємозв'язку самоефективності та когнітивних процесів відображається у ряді експериментів. До прикладу, когнітивна психотерапія вивчає самоконтроль в умовах стресових подій та значення, що сприяє подоланню травмуючої ситуації [2 с. 30]. А. Елліс стверджує, що емоційні порушення людини викликаються опосередкованими ірраціональними переконаннями або ідеями сприйняття [4]. А. Бек акцентує на вивченні когнітивної вразливості і «дисфункціональних схем світу» [за 2]. Р. Гарднер вважає, що технологічну основу когнітивної психотерапії складають когнітивні стилі як утворення організуючого порядку, які зв'язують функціонування пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, мови) один з одним і обмежують та опосередковують мотиваційні впливи, виконуючи, таким чином, в структурі індивідуальності функцію контролюючої інстанції, забезпечуючи реалістично адаптаційні форми активності [5].

Поняття самоефективності, як зазначає А. Бандура стосується не навичок, якими володіє людина, а суджень про те, що можна зробити з тими навичками, якими вона володіє. Цей опис показує, що самоефективність не має загального характеру, однак вона пов'я-

зана із конкретними життєвими ситуаціями. Загалом теорія А. Бандури дозволяє виокремити три рівні самоефективності: 1) низький рівень – самоефективність в конкретному завданні, в конкретних умовах; 2) середній рівень – самоефективність в групі завдань в межах однієї сфери діяльності; 3) загальний і глобальний рівень самоефективності – вимірює віру в особистісну самоефективність без визначення діяльності чи умов, в яких вона повинна реалізуватися [5].

Поняття ефективності окреслює індивідуальні особливості, які мають певний стійкий вплив на поведінку особи. Інакше кажучи, ми можемо визначити чи впевненою у собі є людина, однак не те високий чи низький рівень самоефективності вона має. Таким чином, самоефективність – це швидше за все ситуативна характеристика особистості, яка детермінується конкретною життєвою ситуацією або поставленою ціллю чи задачею. Сьогодні дослідження самоефективності є поза межею розуміння цього поняття з позиції клінічної зміни поведінки. Дослідники визнали, що оцінка самоефективності сприяє досягненню багатьох цілей та розв'язання життєвих задач, у тому числі й адаптації до нових умов зовнішнього середовища. Самоефективність тісно пов'язується із діяльністю, зокрема навчальною, професійною чи соціальною активністю.

На когнітивну оцінку досвіду впливає багато факторів, наприклад, особистісні, ситуативні, соціальні та часові. Формуючи судження про ефективність особа зважає та об'єднує інформацію з різних джерел. Прийнято розрізняти чотири інформаційні джерела. Перше джерело, повторне виконання завдання, є найпотужнішим, оскільки воно ґрунтується на прямій інформації: люди відразу відчують успіх або невдачу. Важливу роль відіграє особистий досвід, коли особа досягає майстерності у виконанні важкого завдання, того, яке раніше викликало у неї страх чи тривогу. Таким чином вона насолоджується підвищенням самоефективності. Підвищення ефективності, досягнуте завдяки особистому досвіду, є найпотужнішим джерелом очікувань щодо успіху. Це допомагає людині розвивати та вдосконалювати її вміння та навички. Окрім того, це сприяє розвитку механізмів особистості для подолання проблем, що виникають [3].

Всі інші три джерела базуються на непрямій інформації. Моделювання, коли спостерігаємо, як інші люди демонструють бажану для нас поведінку. Така інформація може сформувати дуже важливе уявлення щодо самоефективності, однак воно не буде ґрунтуватися на особистому досвіді. Для того, щоб моделювання позитивно вплинуло на самоефективність спостерігача, важливо, щоб модель можна було розглядати як подолання

труднощів шляхом цілеспрямованих зусиль, і щоб характеристика того, хто демонструє модель максимально відповідає характеристикам спостерігача (вік, стать, сфера діяльності, та ін.).

У деяких ситуаціях люди дуже чутливі до спостережуваної інформації. У разі невпевненості щодо власних здібностей або відсутності досвіду певного виду поведінки люди використовують спостережувані показники, за допомогою яких вони можуть виміряти власні здібності та на яких вони можуть базувати свою оцінку успіху. Спостереження за іншими є слабшим джерелом самоефективності, ніж прямий досвід, але може сприяти судженню людини про власну самоефективність.

Переконання є слабшим джерелом, особливо коли воно використовується саме по собі. Це джерело зазвичай використовується для підтримки інших джерел. Даючи вказівки, пропозиції та поради, люди намагаються переконати інших у тому, що вони можуть успішно виконати складне завдання. Вирішальне значення мають довіра, досвід, надійність і престиж особи, яка переконує. Словесні спроби переконати людей у тому, що вони здатні до певної поведінки, слабші, ніж попередні два джерела, оскільки вони не стосуються власного досвіду чи його прикладів. Однак переконання може бути хорошим доповненням до інших джерел, адже коли люди впевнені у своїх силах, вони будуть більш схильні до наполегливості. Однак це стосується лише тих людей, які вже вважають, що вони здатні виконати завдання, і марно, якщо воно нереалістичне. На думку А. Бандури, переконання в ефективності слід оцінювати на оптимальному рівні специфічності, який відповідає критеріальному завданню, що оцінюється [8].

Останнє джерело, фізіологічна інформація, є найменш конкретним.

Інформація про людське тіло також може впливати на оцінку людиною здатності виявляти певну поведінку. Люди покладаються на свій фізичний та емоційний стан, щоб оцінити свої можливості. А. Бандура зауважив, що через високе фізіологічне збудження зазвичай погіршується працездатність, люди з більшою ймовірністю очікують невдачі, коли вони дуже напружені та внутрішньо схвилювані. У діяльності, яка потребує сили та наполегливості, вони трактують втому, біль як показники низької фізичної працездатності. Люди очікують бути більш успішними, коли вони не відчують стресу, ніж тоді, коли він є. Наприклад: люди, у яких сильно пітніють долоні, мають прискорене серцебиття та тремтіння колін перед важливим виступом можуть виявити, що їхня самоефективність різко падає. Оцінюючи власні здібності, люди використовують інформацію про свої фізіологічні та емоційні стани.

Вони відчувають напругу, тривогу та депресію як ознаки особистого дефіциту.

Окрім чотирьох описаних вище джерел самоефективності, є інші фактори, які можуть впливати на самоефективність. Власне, науковці Стречер, Де Велліс, Беккер і Розенсток стверджують, що риси особистості, стани та процеси можуть впливати на очікування самоефективності [10]. Вони стосуються кількох понять, тісно пов'язаних із самоефективністю: локус контролю, самооцінка, впевненість у собі та стійкість. Дослідження підтвердили зв'язок між самоефективністю та іншими особистими факторами. Вчений Коппель, наприклад, виявив позитивний зв'язок між самооцінкою та самоефективністю, а Шнівінд довів, що люди з внутрішнім локусом контролю мають високу самоефективність [9].

Окрім того, А. Бандура зазначає, що фактори навколишнього середовища, такі як очікування та підтримка інших, можуть впливати на самоефективність. Наявність соціальної підтримки у вигляді інструментальної підтримки або переконливого спілкування допомагає подолати перешкоди у досягненні поведінкових цілей.

Теорія індивідуальної психології А. Адлера визначає спосіб життя як найвагоміший фактор, який регулює життя людини та обумовлює її рух у житті, те як саме особа долає життєві перешкоди та вирішує задачі, досягає цілей [7].

З цього приводу вчений Азізі у своєму дослідженні дійшов висновку, що адлеріанська групова терапія має значний вплив на самоефективність студентів. Ним було доведено, що особи, які частіше використовують транзитивне мислення, мають вищу самооцінку та самоефективність. Оскільки очіувалося, що зі зміною стилю життя, формування цілей і надія на їх досягнення призведуть до підвищення почуття злагодженості [за 2].

У своєму теоретичному аналізі детермінант самоефективності Гіст і Мітчел особливо зосереджуються на причинно-наслідкових процесах та інформаційних сигналах, залучених у формування самоефективності, як це розроблено в теорії атрибуції. Гіст і Мітчел припускають, що досвід майстерності, моделювання, переконання та фізіологічна інформація є складнішими. Кожне із цих переживань дає різноманітні зовнішні та внутрішні інформаційні сигнали, які можуть впливати на самоефективність особистості [9]. Говорячи про внутрішні інформаційні сигнали, можна сказати, що вони стосуються здібностей особи (знань і навичок) і ефективності різних стратегій продуктивності, які використовують ці навички. Самоефективність визначатиметься, частково, оцінкою особи щодо того, чи є її здібності адекватними, нижчими чи кращими

для виконання завдань на різних рівнях. Люди також судять про очікувану продуктивність на основі того, наскільки позитивно збудженими, чи негативними (тобто страхом, тривогою) вони почуваються, коли зіштовхуються з певним завданням. На це збудження може впливати загальний стан здоров'я людини, особистість і настрої. Дослідники Каванах і Боуер у своєму дослідженні, продемонстрували, що маніпулювання настроєм призводить до вищих балів самоефективності для позитивного настрою та нижчих балів самоефективності для негативного настрою [7].

Оцінки самоефективності можуть включати міркування про ступінь взаємозалежності та кількість ресурсів (тобто матеріальних ресурсів, часу та соціальної підтримки), необхідних для успішного виконання завдання. Складність завдання, яке виконує людина це ще одна зовнішня інформаційна ознака. У формуванні самоефективності важливі компоненти складності включають кількість складових частин, залучених до виконання завдання, невідомість і послідовність або координацію кроків, необхідних для успішного виконання завдання. Середовище завдання також може впливати на оцінки продуктивності. Середовище завдань, у якому багато відволікаючих факторів, наприклад, як шум, може знизити оцінку продуктивності порівняно з середовищем завдань, яке менш відволікає. Крім того, ступінь ризику або небезпеки у модельованій ситуації може вплинути на самоефективність. Іншими зовнішніми факторами, які можуть мати відношення до самоефективності, є такі фізичні умови, як погода чи географічне розташування, наприклад, безпечне середовище вдома проти більш ризикованого середовища в школі чи на роботі.

Самоефективність також впливає на моделі мислення, які можуть підвищити або знизити продуктивність [8]. Ці когнітивні процеси мають три форми:

1. Цілі та прагнення: чим сильніша самоефективність, тим вища мета;

2. Візуалізація позитивних і негативних сценаріїв ефективності: ті, хто мають високе почуття власної ефективності, візуалізують сценарії успіху, які забезпечують позитивні орієнтири та підтримку для продуктивності. Люди з низькою самоефективністю візуалізують сценарії невдач і зосереджуються на багатьох речах, які «можуть піти не так»;

3. Якість аналітичного мислення: висока самоефективність заохочує процеси аналітичного мислення у відповідь на невдачі та труднощі.

Віра людей у свої здібності справлятися з проблемами впливає на те, скільки стресу та депресії вони відчувають у загрозливих чи складних ситуаціях, а також на рівень мотива-

ції. Самоефективність регулює емоційні стани кількома способами:

1. Люди, які вірять, що можуть впоратися з загрозами зменшують ризики невдачі, і навпаки, ті люди, яким не вистачає самоефективності, є більш схильними відчувати загрози та негативні результати своєї діяльності;

2. Люди з високою самоефективністю знижують свій стрес і занепокоєння, діючи самостійно, тим самим роблять навколишнє середовище менш загрозливим;

3. Люди з високою здатністю справлятися з проблемами краще контролюють тривожні думки;

4. Низька самоефективність може сприяти розвитку депресивних думок та самої депресії;

Підсумовуючи, самоефективність впливає на вибір людей, який вони здійснюють, на їхні прагнення, кількість зусиль, які вони докладають для досягнення своїх цілей, як довго вони можуть бути наполегливими у разі невдач, їхні моделі мислення. У своїх дослідженнях А. Бандура наголошує, що концепція самоефективності має три виміри, тобто величину (або рівень), силу та загальність. Величина означає, наскільки важко людині прийняти певну поведінку. Сила відображає, наскільки людина впевнена в тому, що зможе виконати конкретне завдання. Загальність стосується ступеня, до якого переконання щодо самоефективності позитивно пов'язані між собою в поведінковій області, між поведінковими сферами або в часі. Потім вимірюється самоефективність шляхом отримання рейтингів сили, величини та загальності.

Висновки. Самоефективність можна розуміти як віру у власні здібності та можливості дії для досягнення обраної мети, незважаючи на перешкоди, що виникають. Самоефективність відіграє важливу роль у зміні поведінки, оскільки вона дає вам змогу пра-

вильно оцінити ситуацію та шукати ефективний спосіб впоратися з труднощами, що виникають. Вона впливає на вибір людей, який вони здійснюють, на їхні прагнення, кількість зусиль, які вони докладають для досягнення своїх цілей, як довго вони можуть бути наполегливими у разі невдач, їхні моделі мислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальцева Т. О. Види самоефективності особистості: їх характеристика та дослідження. Науковий вісник Херсонського університету. Випуск 4. 2015. С. 110 – 114.
2. Кревська О. Мотиваційні чинники професійної самоефективності особистості. дисерт. на здобуття наукового ступеня канд. психол. н. Луцьк. 2018. 210 с.
3. Bandura A. Regulation of cognitive processes through perceived self-efficacy. *Developmental Psychology*. Vol. 25. 1989. P. 729-733.
4. Ellis A. The Impossibility of achieving consistently Good Mental Health. *American Psychologist*. 1987. V. 42. № 4.
5. Gardner R. The Mind's New Science: The History of Cognitive Revolution. Harper Collins Basic Books URL: <https://cutt.ly/1NMnlix>
6. Hjelle L., Ziegler D. Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications 3th ed.: McGraw-Hill, 1992
7. Kulawska E. Poczucie własnej skuteczności nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej. *Forum Pedagogiczne*. 2017. Vol. 7, no. 2. P. 239–250.
8. Lenz E. R., Shortridge-Baggett L. M. Self Efficacy in Nursing: Research and Measurement Perspectives. Springer Publishing, 2002. 14-47 p.
9. Social support as a multifaceted concept: Examination of important dimensions for adjustment. *American Journal of Community Psychology*. 1986. T. 14, № 1. С. 93–111.
10. The Role of Self-Efficacy in Achieving Health Behavior Change / V. J. Strecher та ін. *Health Education Quarterly*. 1986. T. 13, № 1. С. 73–92.

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЙ ЕФЕКТ САКРАЛЬНОГО МАЛЮНКА ЯК ДОМІНАНТИ БІБЛІОТЕРАПІЇ ДЛЯ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

THE PSYCHOTHERAPEUTIC EFFECT OF THE SACRED PICTURE AS THE DOMINANT OF LIBRARY THERAPY FOR PSYCHOCORRECTION OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF MODERN REALITIES

У статті розглядається вплив мистецтва, що створене за образами сакральних текстів, на зниження тривожності та агресії в умовах війни. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які розглядали проблему сприйняття сакрального мистецтва та текстів крізь призму психології, філософії, богослов'я, історії, культури та соціології. Розглянуто сакральне мистецтво як медіатор між людиною та духовним світом. Наведено результати формотворчого лонгітюдного експерименту, у якому брало участь 75 осіб (25 чоловіків та 50 жінок) віком від 20 до 46 років, що опинилися в складних життєвих умовах, спричинених війною в Україні. Експеримент складався з емпіричного дослідження тривожності, агресивності, рівня відносин у сім'ї із застосуванням проєктивних методик; введення авторської арттерапевтичної методики; проведення повторного дослідження та аналізу результатів.

Пілотажне емпіричне дослідження вказало на високий рівень тривожності та агресії в реципієнтів, що спричинені страхами втрати близьких, рідний дім, матеріальною нестабільністю. Ці випадки поглиблюються несприятливим психологічним мікрокліматом у сім'ї, що проявляється на тлі конфліктів. Для психотерапевтичної корекції було застосовано авторську арттерапевтичну методику «Дні Творіння», яка в попередніх експериментах показала свою ефективність у роботі з дітьми. Ця методика базується на образно-метафоричній картині світу та духовній ієрархії цінностей. Малюючи картини творення світу, людина сама ніби уподібнюється Творцю та милується своїми витворами. Це додає впевненості в собі та власних силах, знімає емоційну напругу, гармонізує стосунки з оточуючими, дарує віру в перемогу сил Добра над силами Зла. Повторне дослідження показало значне зниження рівня агресії та тривожності. Звернення до духовності як до джерела гармонії та впевненості на шляху до формування самосвідомості особистості набуває особливого значення на тлі стресу та інформаційної переповненості. Бібліотерапія та створення малюнків за сакральними текстами можуть бути надалі успішно застосовані для психокорекції особистості в сучасній Україні в умовах війни.

Ключові слова: сакральне мистецтво, сакральний текст, соціальна перцепція,

опосередковане сприйняття, бібліотерапія, арттерапія, психокорекція, тривожність, агресія.

The article examines the influence of art created based on the images of sacred texts on reducing anxiety and aggression in wartime conditions. The theoretical foundations of the research are presented – the work of scientists who investigated the problem of perception of sacred art and texts through the prism of psychology, philosophy, theology, history, culture and sociology. Sacred art is considered as a mediator between man and the spiritual world. The results of a formative longitudinal experiment in which 75 people (25 men and 50 women) who found themselves in difficult living conditions caused by the war in Ukraine participated. The experiment consisted of an empirical study of anxiety, aggressiveness, and the level of family relationships using projective methods; introduction of the author's art therapy technique; conducting repeated research and analysis of results.

A pilot empirical study indicated a high level of anxiety and aggression among recipients, caused by fears of losing loved ones, their native home, and material instability. These cases are aggravated by the psychological microclimate in the family, which manifests itself against the background of conflicts. For psychotherapeutic correction, the author's art therapy method "Days of Creation" was used, which in previous experiments showed its effectiveness in working with children. This technique is based on a metaphorical picture of the world and the Spiritual hierarchy of values. Drawing pictures of the Creation of the World, a person himself seems to resemble the Creator and admires his creations. It increases self-confidence and one's own strength, relieves emotional tension, harmonizes relations with others, gives faith in the victory of the forces of Good. A follow-up study showed a significant reduction in aggression and anxiety levels. Turning to Spirituality as a source of harmony and confidence on the way to the formation of self-awareness of the individual acquires special importance against the background of stress and information overload. Bibliotherapy and the creation of drawings based on sacred texts can be successfully applied in the future for psychocorrection of personality in modern Ukraine in the conditions of war.

Key words: sacred art, sacred text, social perception, mediated perception, bibliotherapy, art therapy, psychocorrection, anxiety, aggression.

УДК 159.937:94:246.3:159.91
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.23>

Данілова О.С.

к.психол.н.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Лещинська Д.О.

магістр кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Актуальність проблеми. В умовах сучасних реалій українське суспільство наочно зустрілося з проблемами болю, втрати, страху та агресії. Все більше актуальності набувають пошуки шляхів виходу зі стану емоційного напруження та створення стабільного образу

власного я у мінливій картині світу. Сакральні тексти та образи мистецтва з давніх-давен привертали увагу людства в важкі та суперечливі часи, через них можливо розкрити власну особистість. Саме тому цікаво дослідити психотерапевтичний ефект сакрального малюнка

як домінанти бібліотерапії для психокорекції особистості в умовах сучасних реалій.

Об'єкт дослідження – вплив сакрального мистецтва на зниження емоційної напруги та розкриття потенціалу особистості.

Предмет дослідження – психотерапевтичний ефект сакрального малюнка як домінанти бібліотерапії для психокорекції особистості в умовах сучасних реалій.

Методи дослідження: загальнонаукові методи, метод герменевтики, метод інтроспекції, психолого-історична реконструкція, синтез, узагальнення.

Методики дослідження: проєктивні методики “Моя сім'я” (за Р.Ф. Беяускайте) та “Фантастична тварина” (за І. Фурмановим), авторська арттерапевтична методика “Дні творіння”.

Результати дослідження. Бібліотерапія – одна з форм психотерапії, що спрямована на покращення стану людини та може сприяти духовному зростанню особистості. Вона ефективно допомагає людям, які стоять перед труднощами, знаходити альтернативні варіанти поведінки та відповіді на моральні запитання. Численні дослідження довели, що використання спеціально підібраних книг дозволяє істотно впливати на емоційний стан людей. Питання бібліотерапії у різні періоди висвітлювали такі автори, як Ю. М. Дрешер, О. Л. Кабачек, І. М. Казарінова, Б. С. Крейденко, Б. А. Симонов, Р. Скаллер.

Важливіший внесок у вивчення психології сприйняття текстів зробив М.М. Бахтін. В основі його концепції лежала ідея діалогу, який він розуміє не тільки як форму спілкування окремих особистостей, але і як форму самосвідомості і як спосіб взаємодії особистості з об'єктами культури і мистецтва. Їм показано, що у діалозі слово (думка, знання) набуває нових смислів. У цьому розуміння особистістю свого «Я» відбувається у спілкуванні з «іншими». Відповідно і читацьке сприйняття, по суті, означає свого роду уявний діалог із текстом [10].

Творчість – один з компонентів Духовного розвитку, який доступний кожній людині. Займаючись творчістю, людина піднімається над собою, “обожнює” і власне серце і серце інших [7]. Сакральний малюнок – це вікно, крізь яке можливо зазирнути у Духовний світ та побачити відображення себе самого.

Дослідженням проблем сприйняття образотворчого мистецтва займалися Р. Архейм та Р. Грегорі. Інтерес до вивчення механізмів психології мистецтва в рамках культурно-історичного підходу простежується в низці досліджень Л. Виготського, С. Рубінштейна, А. Леонтьєва, І. Білявського, В.А. Шкуратова, з урахуванням філософсько-богословських концепцій цими проблемами займалися

Г.Г. Гадамер, Грановська Р., Григорій Дьяченко, В. Лоський, Е.Н. Трубецький, Л.А. Успенський, У. Екман.

На думку І. Білявського: “Створюване людьми предметне багатство (матеріальне та духовне) суспільства є лише зовнішня форма існування культури. Дійсний же її зміст полягає у розвитку самої людини, у всьому розмаїтті її здібностей, потреб, форм спілкування і т.д.” [1].

Методологічне розуміння творчого процесу у мистецтві, зокрема, психологічних його аспектів, згідно з концепцією І.Г. Білявського, засноване на визнанні особистості художника як «суб'єкта історії»; твердженні, що естетична діяльність реалізується в мистецтві, є спосіб освоєння дійсності, в якому художник пізнає світ і виражає своє ставлення до нього; у визнанні специфічних особливостей таланту художника втілювати світ у творі мистецтва [1].

Л. Виготський підкреслював: “Відчуття на початку індивідуальне, а через витвір мистецтва воно стає суспільним.” [4].

Соціальна перцепція згідно думки Білявського І.Г. це система формування думок і вражень про навколишній світ на основі міжособистісних відносин та міжособистісного сприйняття [2].

Серед сучасної психологічної думки України проблемами духовності та суб'єктної самоактивності займаються М. Боришевський, М. Савчин.

М. Боришевський зазначає, що духовність – це здобуток, неоціненний скарб людини, якій з дитинства пощастило з вихователями, котрі талановито вели її до досягнення таємниць самотворення, вибудовували у ній віру та переконання в тому, що людина сама може і повинна стати творцем своєї долі. [3]. Савчин М.В визначає Духовний потенціал особистості як сукупність її духовних, душевних (психічних) і фізичних сил та властивостей, що визначають її стосунки з Богом, людьми і світом та життя. Людина з високим Духовним потенціалом, яка має догматичну свідомість...Основним сенсом її життя є вдосконалення себе і світу.” [7].

Отже сприйняття сакрального текста та мистецтва, як матеріал для історико-психологічної реконструкції виступає феноменом психології та культури. Складність і нерозробленість цієї проблеми пояснює переважання філософсько-богословських досліджень у цьому напрямі, хоча у зарубіжній та вітчизняній психології створено теоретичні умови конкретного емпіричного вивчення цього феномену [6].

На думку авторів статті для свого функціонування душа (психіка, особистість) потребують енергії, джерелом якої стає Духовна сфера як невичерпне джерело. [5]

Творчість може допомогти подолати

страхи, знизити тривожність, сприяти самопізнанню та доброзичливим відносинам з оточуючими, активній діяльності по вдосконаленню себе та світу. Через творчість людина трансформує пізнає оточуючий світ та передає своє ставлення до нього. Відповідність індивідуальних, творчих здібностей вимогам оточення сприяє відчуттю задоволення та життєвій реалізації. [6]

Дослідження полягає у систематизації відомостей з різних джерел, щодо властивостей сприйняття сакрального тексту та мистецтва та їх духовного впливу, вивченні та розкритті сакральної символіки; вивченні цілісного феномена людини у зв'язку зі становленням та духовним розвитком; виявленні психокорекційного впливу бібліотерапії та авторської арт-терапевтичної методики.

У масштабному експерименті розглянено психокорекційний вплив сакрального мистецтва та тексту на зниження рівня тривожності, агресії та розвиток творчого потенціала у осіб, що опинилися в умовах війни. В цей час у людини особливо гостро виникає відчуття власної смертності. На цьому етапі важливо допомогти подолати внутрішню дисгармонію, тривожність, агресію, почуття самотності. [8] Саме тому дл нашого дослідженн була обрана вибірка дорослих людей віком від від 20 до 46 років з різних соціальних прошарків.

Тривожність та страхи є одними з найрозповсюдженіших психологічних проблем сьогодення. Саме тому цікаво дослідити, як знайомство з православною літературою, культурою та зайняття художньою творчістю можуть вплинути на показники тривоги, агресію, формування власного "Я", відношення до оточуючих та навколишнього світу. Експеримент проводився за участю багато конфесійної світської групи, серед якої були представники переважно технічних професій, економісти, моряки, лікарі, соціальні робітники. Група складалася з 75 реципієнтів, з них 25 осіб чоловічої статі та 50 жіночої. Для дослідження були обрані проєктивні методики, так як стардантизовані методики можуть давати недостатню валідність в даних умовах та при застосуванні онлайн.

На першому етапі дослідження рівень тривожності та агресії діагностувався за допомогою проєктивних методик «Моя сім'я» та «Фантастична тварина». Також за допомогою проєктивної методики малюнка «Моя сім'я» було визначено, як сприймаються взаємовідносини з членами сім'ї та власне місце у ній, розкрито проблеми та конфлікти. Аналіз малюнків показав, що трагедія війни розлучає та руйнує сім'ї. Було виявлено 20% сімей з високим рівнем відносин між її членами, середнім-50%, низьким-30%. У бесіді виявилося, що деким сім'ям частково вдалося збе-

регти ознаки благополуччя, але на перший план виходять ряд проблем. Серед них на першому місці – тривожність, що спричинена нестабільністю життєвої ситуації, втратою роботи та матеріальним неблагополуччям, а також зміною місця проживання та розлукою. На другому місці – конфлікти, що виникають при виборі життєвого шляху та при розв'язанні побутових проблем. На третьому місці – відчуття неповноцінності в сімейній ситуації та неможливість вплинути на хід подій. Четверте місце займає ворожість та виражена агресія в сімейній ситуації.

За проєктивною методикою «Неіснуюча тварина» показники агресії такі: низького рівня агресії не вивлено, середній рівень агресії – 40%, високий рівень агресії – 60%. Одержані результати вказують на зростаючий ріст тривожності та прихованої агресії. Ці випадки поглиблюються несприятливим психологічним мікрокліматом в сім'ї та у суспільстві взагалі.

Для психотерапевтичної корекції було застосовано авторську арттерапевтичну методику «Дні Творіння», що до цього була успішно апробована на дітях молодшого шкільного віку. Ця методика напрямлена на підтримку самосвідомості, відчуття власної ідентичності, сприяння духовному розвитку та гармонії, зниження тривоги та агресії. [6]

Е. Еріксон говорив про ідентичність як про динамічний протягом всього життя процес організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я». ... Ідентичність виконує організуючу функцію в розвитку особистості, саме тому ідентичність є центральним поняттям при розгляді стадій психосоціального розвитку [9].

Методика «Дні Творіння» побудована на зайняттях живописом відповідно до тексту про створення світу з книги Буття та звертається до образно-метафоричного мислення. Духовна історія початку світу говорить мовою символів, образів та схожа на богослов'я ікони, де важлива кожна деталь, яка дозволяє правильно інтерпретувати текст. [6]

Арттерапевтична методика «Дні Творіння» складається з шости малюнків-образів створення світу: боротьба світла і темряви (перший день), відокремлення небесної тверді і води (другий день), поява суходолу та рослин (третій день), створення небесних світил (четвертий день); наповнення простору рибами та птахами (п'ятий день); створення тварин та людини за образом божим (шостий день). Кольори та сюжети малюнків мають глибоке символічне, філософське та психотерапевтичне значення. У перший день відділяється світло від темряви, що відображає споконвічну боротьбу Добра і Зла у всесвіті та всередині самої людини. Золотисто-жовтий колір – це колір Божественної Благодаті, а синє-фіолетовий символізує темряву та страх. На другий

день відділяються води небесної тверді від вод земної тверді. Це спонукає до волі та рівноваги. Створення відтінків синього кольору заспокоює та врівноважує емоції. На третій день води відходять і з'являється суша та рослини. Виникає коричневий, що поєднує у собі всі кольори та створює форму. Зелений являє у собі ріст та розвиток. На четвертий день створюються світила. Вони є символом Духовних орієнтирів, ритму та порядку. В п'ятий день води та небо наповнюються рибами та птахами, що є невід'ємними від своїх стихій. Формується уявлення про те, що людину формує її оточення. На шостий день Бог створює всіх тварин, та людину за своїм образом. Малюнок наповнюється червоним кольором – теплом, енергією, любов'ю. Всі елементи творіння поєднуються у гармонії [6]. Під час знайомства з священним текстом Біблії, малювання та обмірковування образів людина наповнюється вірою, що світ має певний порядок і вона може творче змінювати цей світ та наповнювати його любов'ю.

Для малюнків жінок виявилася більш характерною емоційна насиченість, тонкий підбір кольорів, алегоричність, пошук гармонії та рівноваги, а також бажання, щоб усі в створеному ними світі почувалися добре та не були самотніми. Так на одному з малюнків тварин всі зображені парами та не нападають один на одного, адже всім і так достатньо їжі. Інший малюнок з зображенням небесних світил показує їх рух і те, що після ночі обов'язково настає світанок, а образі пташки зобразили бажання піднятися над усіма проблемами.

Малюнкам чоловіків притаманні раціональність, схематичність та знаковість, але навіть крізь них все ще проступають певна тривога та стурбованість чи вистачить власних сил пере-

могти Зло. Поміж тим малюнки як чоловіків так малюнки і жінок наповнені яскравим світлом Віри та Надії, що Добро перемаже!

На наступному етапі було проведено повторне дослідження та порівняння результатів для виявлення впливу арттерапевтичної методики на рівень показників тривожності та агресії.

За методикою «Фантастична тварина» низький рівень агресії показали на 40% більше реципієнтів, середній рівень піднявся на 20%, високий рівень агресії впав на 60%.

Повторні малюнки сім'ї показали, що хоча об'єктивні проблеми залишилися, відношення до них змінилося. Малюнки гармонічні, яскраво розфарбовані, старанно виконані.

Висновки. Дослідження показало, що тривожність та агресивність є вагомими проблемами в умовах війни. В цей час людина знов звертається до пошуку самої себе, та шукає відповіді на важливі екзистійні питання. Методика «Дні Творіння» надає можливість відчути соприсутність до Божого промислу та повернути надію на краще та справедливе майбутнє. Результати дослідження вказують, що після введення методики «Дні Творіння», рівень тривоги та агресії знизився і її можна рекомендувати для роботи із цими проблемами у дорослих та дітей. У подальших дослідженнях цікаво дослідити як працює методика для людей похилого віку, а також розкрити її потенціал при роботі з ПТСР.

Продовження обширного міждисциплінарного дослідження підтвердило, що бібліотерапія та малювання на сакральні теми може знизити рівень тривожності та агресії, а також розкрити самосвідомість та творчий потенціал людини. Такий вид психологічної допомоги є важливим в сучасному українському суспільстві, а також може бути особливо цінним для вимушено переселених осіб.

«Фантастична тварина»

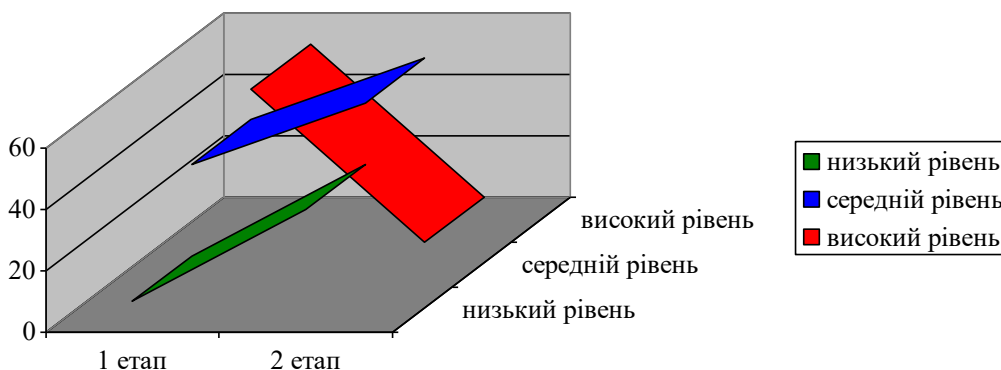

Рис. 1. Порівняння результатів дослідження агресивності

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білявський І.Г. Лекції з історичної психології: навчальне видання. Одеса : Астропринт, 2004, 448с.
2. Білявський І.Г. Соціальна перцепція: навч. посібник до спецкурсу. Одеса: Астропринт, 2000. 116 с.
3. Боришевський М.Й. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: наукове видання : монографія. Київ– «Педагогічна думка», 2011, 199 с.
4. Выгодский Л.С. Психология искусства. М: Педагогика, 1987, 345 с.
5. Данілова О.С., Щерблюк О. І. Духовний потенціал та особистісні якості майбутніх фахівців-психологів (Емпіричне дослідження на базі ОНУ ім. І.І. Мечнікова). Габітус. 2020. Вип. 13. С. 38-41.
6. Данілова О.С., Лещинська Д.О. Психотерапевтичний ефект впливу сакрального мистецтва на розвиток особистості в культурно-історичному генезисі. Габітус. 2022. Вип. 35. С. 112-116.
7. Савчин М.В. Духовний потенціал людини : навчальне видання: монографія. Вид. 2-ге, пер., доп. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010, 508 с.
8. Штейнер Р. Педагогическая практика с точки зрения духовного-научного познания человека. М: Парсифаль, 1997, 193 с.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ., под общей ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2-е издание. М.: Прогресс, 2006. 352 с.
10. Bakhtin M.M. The dialogic imagination : four essays. Austin: University of Texas Press, 1981, 444 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ

PSYCHOLOGICAL RESOURCES OF THE PERSONALITY IN LIFE CRISIS CONDITIONS

Статтю присвячено проблемі досліджень психологічних ресурсів особистості в умовах життєвої кризи. Проаналізовано визначення понять «ресурси особистості», «життєва криза». Представлено авторське визначення поняття «психологічні ресурси» – це здатність особистості долати складні життєві ситуації, використовуючи індивідуальні ресурси, за допомогою яких вона може відновити душевну рівновагу та гармонію. Здійснено аналіз вітчизняних і закордонних наукових підходів до цієї проблематики у психологічних дослідженнях. Здійснено теоретичний аналіз сучасних концепцій досліджуваної проблематики. Розглянуто нормальні та аномальні види криз, які виникають у житті людини. Запропоновано розглядати психологічні аспекти ресурсів не щодо особистості безпосередньо, а щодо її способу життя. Наведено типологію ставлень особистості до кризової ситуації: ігноруюче ставлення, перебільшуюче ставлення, демонстративне ставлення, волюнтаристське ставлення, продуктивне ставлення. Розроблено модель застосування особистісних психологічних ресурсів в умовах життєвої кризи. Здійснено спробу аргументувати розроблену модель. Ця модель складається з трьох етапів і сутність її полягає в такому: коли людина усвідомлює складність тієї ситуації, до якої вона потрапляє, вона починає змінювати своє ставлення до самої ситуації, до свого життя, вона вчиться знаходити вихід із таких ситуацій, переборюючи на своєму шляху страхи, почуття тривоги та різні спокиси й слабкості. Далі відбувається прийняття складного для людини рішення щодо зміни себе, свого мислення та світогляду. І останній етап цієї моделі полягає у трансформації негативних життєвих обставин у конструктивне русло. Зрештою людина приходиться до того, що вчиться знаходити вихід та переборювати такі життєві кризи. Аргументовано значимість психологічних ресурсів особистості для повноцінного функціонування людини в соціумі.

Ключові слова: психологічні ресурси, особистість, життєва криза, модель.

The article is devoted to the problem of researching the psychological resources of an individual in conditions of a life crisis. The definitions of concepts of personal resources and life crisis are analyzed. The author's definition of the concept of psychological resources is presented – it is the ability of an individual to overcome difficult life situations, using individual resources with the help of which he can restore mental balance and harmony. An analysis of domestic and foreign scientific approaches to this problem in psychological research was carried out. A theoretical analysis of modern concepts of the researched issues was made. Considered normal and abnormal types of crises that occur in human life. It is proposed to consider the psychological aspects of resources not in relation to the individual directly, but in relation to his lifestyle. A typology of individual attitudes towards a crisis situation is given: ignoring attitude, exaggerating attitude, demonstrative attitude, volunteer attitude, productive attitude. A model of the use of personal psychological resources in life crisis conditions has been developed. An attempt was made to argue the developed model. This model consists of three stages and its essence is as follows: when a person realizes the complexity of the situation he finds himself in, he begins to change his attitude to the situation itself, to his life, he learns to find a way out of such situations, overcoming fears on his way, feelings of anxiety and various temptations and weaknesses. Then there is the making of a difficult decision for a person to change oneself, one's thinking and worldview. And the last stage of this model consists in the transformation of negative life circumstances into a constructive direction. And in the end, she comes to the point that she learns to find a way out and overcome such life crises. The significance of the psychological resources of the individual for the full functioning of a person in society is argued.

Key words: psychological resources, personality, life crisis, model.

УДК 159.923+316.6-022.326.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.24>

Денисенко Є. В.

к.пед.н.,
начальник відділу організації заочного
да дистанційного навчання
Навчально-методичного центру
Національна академія Національної
гвардії України

Пенькова Н.Є.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціально-
гуманітарних наук та правових
дисциплін
Київський інститут Національної гвардії
України

Медведєва О.В.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
факультету № 3
Харківський національний університет
внутрішніх справ України

Постановка проблеми. З лютого в Україні розпочалася повномасштабна війна, яка застала всіх зненацька. Більшість людей залишилося без домівок, без грошей та взагалі без нічого, що забезпечило б їхнє існування. Деякі опинилися в окупації, дуже багато хто виїхав за кордон, велика кількість населення України стали внутрішньо переміщеними особами. Але всіх їх поєднує одне – всі вони опинилися в складних життєвих обставинах. Саме такі проблеми вимагають від людини підвищеного психологічного адаптаційного потенціалу, підтримання та правильного розподілу психологічних ресурсів. Саме тому на сьогоднішній день актуальним є вміння використовувати ефективні способи подолання стресових ситу-

ацій, життєвих криз та травмуючих подій. Коли людина володіє навичками виходу зі складних ситуацій вона значно знижує свої емоційні переживання, що дозволяє їй зберегти психологічне здоров'я.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Застосування внутрішніх ресурсів особистості в кризових ситуаціях досліджували О. Анненкова та І. Шкуратова. Життєві кризи особистості вивчали Т. Титаренко та Ф. Василюк., В. Бодров, А. Деркач та В. Маркова у своїх наукових працях приділяли увагу засобам та методам подолання стресу та кризових ситуацій.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу досліджень, обґрунтувати модель психо-

логічних ресурсів особистості в умовах життєвої кризи.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових досліджень зарубіжних психологів дозволив виявити, що в своїх працях вони розглядали ресурси особистості з точки зору наукових підходів, якими вони займалися.

К. Роджерс в межах гуманістичної психології довів, що ресурси особистості є невід'ємною частиною структури особистості і забезпечують узгодженість між реальним та ідеальним «Я» [1, с. 283], а також прийняття людиною самої себе та оточуючих її людей за допомогою набуття конгруентності між зовнішнім та внутрішнім [1, с. 63].

Е. Фром в гуманістичному психоаналізі розглядає психологічний ресурс як прагнення особистості до розвитку свого акме та подолання складних обставин на своєму життєвому шляху. Фром акцентував свою увагу на тому, що психологічні ресурси особистості розподіляються на три важливі цінності: перша, це надія, яка спрямовує людину на її майбутнє, допомагає визначити головні перспективи для саморозвитку та життєвого зростання; друга – це раціональна віра, сутністю якої є допомогти людині усвідомити всі існуючі можливості, вчасно їх виявити та застосувати; третя – це душевна сила або мужність, яка полягає в майстерності особистості протистояти тим складним ситуаціям, які несуть небезпеку для її цінностей [2].

В. Франкл досліджував ресурсність особистості в межах самовизначення та вирішення базових питань буття людини, а саме пошуку сенсу життя, сформованого власного уявлення про власне місце у світі, розуміння свого призначення в житті. Тобто Франкл стверджував, що всі ресурси особистості об'єднані в структуру екзистенційної ідентичності особистості і визначають перш за все її життєву філософію, а потім вже виступають операційно-дієвим механізмом життєвої творчості [3].

Вітчизняна психологиня Н. Водоп'янова трактує «ресурс» як деякий запас життєвих можливостей особистості, які можуть бути використані людиною, як основа розвитку особистості, її самореалізація та реалізація діяльності (учбової, професійної), вибору життєвих орієнтирів, правил [4, с. 125].

О. Штепа трактує поняття «ресурси» як все те, що може бути використано особистістю для забезпечення собі ефективного існування та підтримки якості життя [5].

Інший науковець К. Мудзибаєв пише, що «Ресурси – це засоби до існування, можливості людей та суспільства; це життєві цінності. Вони можуть сприйматися по-різному: дотиком або бути матеріальними, моральними чи символічними. Або ж можуть слугувати об'єктом обміну між людьми (товар, послуга, інфор-

мація, гроші та інше). Ресурси – це все те, що людина використовує для задоволення вимог середовища» [6, с. 103].

В своїх дослідженнях в межах теорії розвитку стресу В. Бодров також вивчав ресурс. Він звернув увагу на те, що ресурси активізують фізичні та духовні можливості людини, мобілізуючи, які активізуються програми і стратегії поведінки, задля запобігання стресу [7, с. 21].

Особливої уваги заслуговує теорія збереження ресурсів С. Хобфола (COR – теорія). На його думку головним елементом загальної ресурсної системи є особистісний ресурс. В свою чергу сам ресурс є базовим елементом стресу, а саму модель стресу він найменував «збереження ресурсів». Науковець вважає, що стресові ситуації з якими людина зіштовхується в своєму житті – це лише невелика частина ситуацій особистості. Свою теорію він будував на головних ідеях А. Маслоу та З. Фрейда про ресурси, які базуються на взаємодії із зовнішнім середовищем, задля задоволення особистісних потреб. В своїх дослідженнях Хобфол також брав до уваги теорію соціального навчання А. Бандури, який вважає, що існує два способи задоволення людських потреб. Перший – це ситуативний (тут і зараз) та опосередкований, коли людина постійно створює та підтримує особистісні характеристики з соціальними обставинами, що допомагає їй в майбутньому підвищити ймовірність задоволення певної потреби або попередити втрату. Тобто, з теорії вченого можемо аргументувати, що він запропонував дві протилежно різні ситуації використання особистісних ресурсів – повсякденне та у стані стресу (що може призвести взагалі до втрати ресурсів) [8].

Отже, в більшості з проаналізованих праць психологічні ресурси пов'язуються зі стресостійкістю, та виділяють психічний (тілесний, сценарний, культурний), особистісний (мотивація, досвід, самооцінка, самодостатність, активна життєва позиція, емоційно-вольові, професійно-особистісні якості, власне здоров'я як цінність тощо) і зовнішній (соціальна підтримка, матеріальні засоби, типи середовищ життєдіяльності) рівні.

Життєва криза для кожної людини суб'єктивна і сприймається індивідуально. Існує декілька визначень цього поняття. По-перше життєва криза – це зміна на життєвому шляху людини опиняються під загрозою. По-друге під життєвою кризою розуміється перехідний період життя, основною особливістю якого є руйнування та зміна звичного життя та ролей людини в суспільстві. І останнє третє визначення цього поняття, яке є найбільш актуальним на сьогоднішній день, життєва криза – це феномен внутрішнього духовного світу людини, який проявляється в непродуктив-

ності та постійних переживаннях, які виникають на основі неможливості або нездатності реалізувати свої життєві цілі.

В психології життєві кризи особистості поділяються на нормальні та аномальні.

Нормальна криза (прогресивна) – це криза, яка виникає в життєдіяльності людини в межах певної норми (наприклад, вікові кризи розвитку) і не несуть ніякої шкоди ні для людини, ні для оточуючих.

Аномальна криза – це суперечності, які виникають в психіці людини, що викликані складними або несприятливими життєвими ситуаціями (які безпосередньо можуть змінити долю людини).

І. Булах в своїх дослідженнях виділив певні типи людини, за її відношенням до кризової ситуації, в залежності від типу темпераменту та характеру:

1. Ігноруюче ставлення – людина всіляко ігнорує ті події, які відбуваються навколо неї. Характеризується дезадаптованістю, жорсткою прямолінійністю, апатією, гнівом.

2. Перебільшуюче ставлення людини до проблемних і критичних ситуацій життя. Таке ставлення може супроводжуватися панікою, перебільшенням.

3. Демонстративне ставлення людини до проблемних і критичних ситуацій – привертання уваги оточуючих, що саме її проблема є найгіршою та життя до неї дуже несправедливе. Але насправді людина хоче почути слова підтримки та викликати до себе інтерес. Особи з таким типом подобається коли про неї дбають та хвилюються.

4. Волюнтаристське ставлення людини до кризової ситуації – характеризується запереченням тих подій, які відбуваються навколо неї, ще більшим навантаженням себе різними справами. Ніколи не просить допомоги від інших.

5. Продуктивне ставлення людини до складних і критичних ситуацій у житті. Такий тип ставлення характеризується вираженістю, толерантністю, обміркованістю до себе та оточуючих. Людина з таким типом є амбівалентною, вона пам'ятає про труднощі і одночасно не втрачає надію, щоб їх вирішити [9, с. 8-35].

Якщо людина опиняється в складних життєвих обставинах спрацьовує захисна система психіки, яка може проявитися у: раціоналізації, покірності обставинам, примиренні, депресії, уникненні, придушенні своїх емоцій. Дуже частими є випадки коли особистість може вдаватися до самодеструктивної поведінки, а саме: нанесення фізичної шкоди, самодепривація, соціальна самоізоляція, виступає в ролі жертви, проявляє схильності до суїцидальної поведінки.

Психологічні ресурси особистості активізуються тільки тоді, коли вона свідомо актуалі-

зує психологічний потенціал і починає шукати конструктивні виходи зі складних життєвих обставин.

Ресурси особистості активізуються тоді, коли потрібно забезпечити певні потреби виживання, безпеку, комфорт, залученість до соціального середовища, самореалізацію (професійну, комунікативну, життєву таші).

До життєстійкості людини відносяться: психічне здоров'я, життєві установки саме вони формують конструктивні психологічні ресурси.

С. Мадді виділяє три головні компоненти життєстійкості: залученість, контроль та прийняття ризику. Залученість особистістю розглядається як шанс знайти, щось цікаве та вигідне. Контроль – це прийняття відповідальності і переконаність у тому, що людина може впливати на результат.

Прийняття ризику – людина переконана, що ситуація в яку вона потрапила позитивно вплине на її розвиток та забезпечить можливість отримати нові знання з набутого досвіду [10, с. 88].

Попри всі наукові напрацювання, дуже мало уваги приділяється дослідженню особистісних ресурсів людини, яка опинилася в складних життєвих обставинах.

Для того щоб у особистості формувалися та розвивалися внутрішні ресурси потрібні певні життєві орієнтири. Головна порада, яку використовують психологи, звучить так: «Не можете змінити ситуацію, змініть своє відношення до неї, повірте у власні сили і можливості, дослідіть себе, ознайомтеся зі своїми психологічними особливостями, сформуєте життєві установки та цілі».

Відомий психолог Р. Ассаджолі в теорії психосинтезу розробив шлях розвитку психологічних ресурсів. На його думку ті фантазми (мислеобрази), які засвоїлися людиною у дитинстві обов'язково будуть керувати її поведінкою протягом всього життя, знаходячи свій відбиток у страхах, внутрішніх конфліктах, поневіряннях у власних здібностях. Саме це призводить до того, що резерви та потенційні здібності психіки починають суперечити із пластичною частиною несвідомого. Особистісне «Я» стає поневоленням внаслідок порівняння себе із слабким, боязливим та починає почувати провину. Ассаджолі вважає, що потрібно створити новий об'єднувальний центр «Я», а саме досягти інтеграції психіки на високому рівні. Для цього знадобиться та «ідеальна модель», яка вмщуватиме в собі динамічну творчу силу. Досягти цього можливо за допомогою природної пластичності і мінливості, яка є у кожній людини від народження і розвивається з віком [11, с. 211].

На основі аналізу наукових досліджень із цієї проблематики ми прийшли висновку, що потрібно розробити модель застосування

Рис. 1. Модель застосування особистісних психологічних ресурсів в умовах життєвої кризи

особистісних психологічних ресурсів в умовах життєвої кризи (рис. 1). Сутність цієї моделі полягає в тому, що коли людина усвідомлює складність тієї ситуації до якої вона потрапляє вона починає змінювати своє ставлення до самої ситуації, до свого життя, вона вчиться знаходити вихід з таких ситуацій переборюючи на своєму шляху страхи, почуття тривоги та різні спокуси і слабкості.

Наступним кроком є прийняття складного для людини рішення, щодо зміни себе, свого мислення та світогляду. На основі цього вона вчиться контролювати свою уяву, концентрувати увагу. В неї з'являється здатність до рефлексії, аналізу своїх вчинків та діяльності.

І останній третій етап цієї моделі полягає в трансформації негативних життєвих обставин у конструктивне русло. Тобто людина вчиться контролювати ситуацію в якій вона опинилася, емоційний стан (особливо якщо він негативний). І вкінці кінців вона приходиться до того, що вчиться знаходити вихід та переборювати такі життєві кризи.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже на основі аналізу існуючих підходів, щодо використання особистістю психологічних ресурсів для подолання життєвих криз було сформовано власну інтерпретацію поняття психологічні ресурси. Психологічні ресурси – це здатність особистості долати складні жит-

теві ситуації, використовуючи індивідуальні ресурси з допомогою яких вона може відновити душевну рівновагу та гармонію. Розроблено Модель застосування особистісних психологічних ресурсів в умовах життєвої кризи. На основі цієї моделі визначено, що як тільки людина навчиться та зуміє переборювати складні життєві обставини з застосуванням власних психологічних ресурсів вона позбавиться негативних емоційних переживань, страхів, невпевненості в собі. Обов'язково відкриє нові життєві перспективи, буде замотивована для реалізації своїх цілей. І нарешті зрозуміє, що психологічні ресурси відіграють значну роль в організації життєдіяльності, самореалізації та досягненні життєвої мети.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва: Прогресс, 1998. 480 с.
2. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва: Республика, 1993. 415 с.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 372 с.
4. Водопьянова Н. Е., Штейн М. В. Оценка оптимизации и активности личности. Практикум по психологии здоровья. СПб., 2005. 450 с.
5. Штепа О. С. особливості взаємозв'язку психологічної та персональної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології: збірник науко-*

вих праць. Кам'янець – Подільськ: Аксиома. 2013. С. 782-791.

6. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1998. Том 1. № 2. С. 100-109.

7. Бодров В. А., Маклаков А. Г. Особистісний адаптаційний потенціал. *Психологічні науки*. 2013. № 2. С. 14-23.

8. Hobfoll Stevan E. Conservation of Resources Theory: Its Implication for Stress, Health, and Resilience.

The Oxford Handbook of Stress, Health, and Coping. Print Publication Date: Nov 2010 Subject: Psychology, Health Psychology, Social Psychology.

9. Булах І. С. Психологія життєвих криз особистості: навчальний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 110 с.

10. Мадди С. Смыслообразование в процессах принятия решения. *Психологический журнал*. 2005. Т. 26., № 6. С. 85-112.

11. Ассаджоли Р. Психосинтез. Принципы и техники. Москва: Эксмо-Пресс, 2002. 416 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПРАКТИКУЮЧИХ ПСИХОЛОГІВ FEATURES OF VALUE ORIENTATIONS OF PRACTICE PSYCHOLOGISTS

У статті представлено дослідження ціннісних орієнтацій практикуючих психологів, які мають різний стаж роботи. Досліджено значимість термінальних та інструментальних цінностей, а також визначено пріоритетність професійно значущих цінностей, які безпосередньо стосуються професії психолога. З'ясовано, що для респондентів, незважаючи на стаж роботи, найбільш значимою серед термінальних є цінність «здоров'я», найменше значення набувають цінності «розважливості» та «естетичного задоволення». Серед інструментальних цінностей домінуючими є «вихованість» та «освіченість».

З'ясовано, що серед професійно значимих термінальних цінностей найбільшого значення у психологів набуває цінність «цікава робота», найменшого – «щастя для всіх». У процесі трудової діяльності психологів підвищується ранг цінності «суспільне визнання», водночас, знижується ранг цінності «творчість». Помітне зниження рангу цієї цінності відбувається у психологів закладів освіти зі стажем роботи від 5 до 10 років, найбільш вираженим воно є у психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи більше 11 років. Також помітні зміни щодо зменшення значимості цінностей «пізнання» та «продуктивність життя».

Найбільш вираженими серед професійно значимих інструментальних цінностей є цінності «освіченість» та «відповідальність», а найменш значимими – «терпимість до поглядів і думок інших», «раціоналізм» та «чуйність». У процесі професійної діяльності у психологів закладів освіти зі стажем роботи від 5 до 10 років децю підвищується ранг цінностей «терпимість до поглядів і думок інших» та «раціоналізм», знижується ранг цінності «чуйність». У психологів зі стажем роботи більше 11 років проявляється підвищення цінності «чуйність», а цінності «терпимість до поглядів і думок інших» та «раціоналізм» зменшуються.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, професійна діяльність, термінальні цінності, інструментальні цінності.

The article presents a study of the value orientations of practicing psychologists with different work experience. The importance of terminal and instrumental values was studied, as well as the priority of professionally significant values, which directly relate to the profession of a psychologist, was determined. It was found that for the respondents, regardless of length of service, the value of "health" is the most significant among the terminal values, while the values of "prudence" and "aesthetic satisfaction" are the least important. Among the instrumental values, "education" and "education" are dominant.

It was found that among the professionally significant terminal values of psychologists, regardless of length of service, "interesting work" is the most important, and "happiness for everyone" is the least important. In the process of work of psychologists, the rank of the value of "social recognition" increases, along with this, the rank of the value of "creativity" decreases. A noticeable decrease in the rank of this value occurs among psychologists of educational institutions with work experience of 5 to 10 years, it is most pronounced among psychologists of educational institutions who have work experience of more than 11 years. There are also noticeable changes regarding the decrease in the importance of the values "cognition" and "life productivity".

Among the professionally significant instrumental values, the values "education" and "responsibility" are the most pronounced, and the least significant are "tolerance to the views and opinions of others", "rationalism" and "sensitivity". In the process of professional activity, the value rank of "tolerance to the views and opinions of others" and "rationalism" of psychologists of educational institutions with work experience of 5 to 10 years increases somewhat, and the value rank of "sensitivity" decreases. Psychologists with more than 11 years of experience show an increase in the value of "sensitivity", while the value of "tolerance to the views and opinions of others" and "rationalism" decrease.

Key words: values, value orientations, professional activity, terminal values, instrumental values.

УДК 159.9-051

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.25>

Дяченко В.А.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Національний університет
"Чернігівський колегіум" імені
Т.Г. Шевченка

Мунасіпова-Мотяш І.А.

к.біол.н.,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Національний університет
"Чернігівський колегіум" імені
Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми. Вивчення особливостей ціннісних орієнтацій психологів закладів освіти у процесі їх професійної діяльності обумовлюється, на наш погляд, низкою причин: по-перше, ціннісні орієнтації особистості являються однією з важливих загальнонаукових проблем, їх значущість визначається тим, що вони виконують функції регуляторів поведінки та виявляються у всіх областях людської діяльності, у тому числі й професійній; по-друге, для кожної певної професійної групи характерний свій сенс діяльності, своя система цінностей. Успішність професійної діяльності, розвиток професіонала багато в чому залежить від наявності або відсутності діяльнісно-сислової єдності, яка полягає у відповідності професійних та особистісних

цінностей. Вказана проблема стає особливо актуальною при дослідженні професії практичного психолога, функції якого досить специфічні та різноманітні.

Існує безліч визначень поняття «цінності», що мають як загальний, дуже широкий сенс, так і зводять це поняття до одного з явищ мотиваційного процесу.

У більш загальних визначеннях поняттю «цінності» може надаватися декілька значень, залежно від конкретного аспекту. А.В. Сірий, М.С. Яницький [5, с. 38] указують на два основні значення поняття «цінності»: а) цінності в сенсі об'єктивно існуючих предметів, подій, ідей, властивостей матеріальних та духовних продуктів; б) цінності в сенсі значущості для індивіда.

С.М. Возняк, В.І. Кононенко поняття “цінність” розглядають як близьке до поняття “значущість”. Тобто, цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. У цьому контексті йдеться про роль, яку предмет чи явище може відігравати в життєдіяльності людей для забезпечення їхніх потреб, інтересів [1, с. 10]. При цьому цінності набувають значущості, якщо їх розглядати як феномен людського буття у взаємозв'язку з діяльністю та її результатами [7, с. 15].

На думку Ю.А. Шерковина цінності у відношенні до індивідуальної свідомості знаходяться в двоякому значенні: вони відображені в ній як значення, що мають для індивіда певний сенс, а також цінності стають фактором свідомості завдяки досвіду. Оскільки природа досвіду соціальна та одночасно індивідуальна, цінності також набувають подвійного характеру. Вони соціальні, оскільки обумовлені досвідом у зв'язку з положенням людини в суспільстві, системою виховання, системою засвоєних нею від суспільства та груп значень, і одночасно індивідуальні, оскільки в них зосереджений неповторний життєвий досвід цієї особистості, своєрідність її інтересів і потреб, її звичок та засвоєних типів поведінки [6, с. 137].

Аналізуючи результати досліджень О.В. Ямницький вказує на низку важливих функцій цінностей в житті особистості: когнітивну (критерії самооцінки, самоусвідомлення, детермінація пізнання людиною соціального довкілля); регулятивну (регуляція поведінки, взаємовідносини з іншими і вибір смислів життєдіяльності); мотиваційну, що сприяє формуванню смислової сфери особистості, віддзеркалюється у ціннісних орієнтаціях і виступає підґрунтям вибору професійної діяльності [7, с. 16].

У професійній діяльності ціннісні орієнтації розглядаються як центральна ланка, оскільки вони детермінують загальне ставлення особистості до своїх професійних цілей, завдань та вимог, а також сприяють її подальшій професійній самореалізації. [3, с. 210]. Саме ціннісні орієнтації регулюють, визначають і спрямовують професійну діяльність, надають їй вартості, що містить зміст, формуючи при цьому способи самоактуалізації та професійну позицію фахівця [7, с. 25].

Н.П. Максимчук розглядає професійно-ціннісні орієнтації як загальну спрямованість суб'єкта на діяльність і певні цінності. В їх структурі виокремлюють структурні компоненти, що характеризують суб'єкта як професіонала, зокрема: спрямованість особистості та орієнтації на діяльність, що визначаються рівнем розвитку стосунків і соціальних чинників особистості [2, с. 21].

Необхідно відзначити, що процес формування ціннісних орієнтацій і професійна діяль-

ність взаємно детерміновані. З одного боку, відношення до професійної діяльності на думку А.В. Сірого формується на основі системи особистісних сенсів людини, обумовлених минулим досвідом; з іншого боку, професійна діяльність діє на систему ціннісних орієнтацій особистості. Вітчизняні та зарубіжні дослідники відзначають, що соціально-економічні, політичні зміни в суспільстві, а також професійна діяльність спричиняють за собою зміни системи цінностей суспільства, соціальних груп, окремої особистості. Мінливість суб'єктивних цінностей та смислових переваг пов'язана з об'єктивністю реального процесу життя індивіда і суспільства, в якому система цінностей виявляється, і які є їх віддзеркаленням. Вони осмислюється та оцінюється в процесі навчання, в процесі вироблення особистісної і професійної позиції, в процесі усвідомлення етичних норм, а також в самій професійній діяльності [5, с. 44].

Тому, важливим аспектом являється вивчення професійно-важливих цінностей спеціаліста, що мають динамічний характер і залежать від ряду чинників, одними з яких виступають досвід та стаж професійної діяльності.

Метою роботи є дослідження особливостей ціннісних орієнтацій психологів загальноосвітніх навчальних закладів, які мають різний стаж професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проводилось серед психологів закладів освіти Чернігівської області (м. Чернігів, м. Прилуки, м. Ніжин) які мають різний досвід практичної діяльності.

Загальна кількість досліджуваних становить 103 особи, серед яких 33% практичних психологів зі стажем роботи від одного до чотирьох років, 32% психологів з практичним досвідом роботи від п'яти до десяти років та 35% психологів, які мають стаж роботи більше одинадцяти років. Вік респондентів складає від 21 до 63 років.

Для встановлення особливостей ціннісних орієнтацій психологів з різним стажем роботи, ми використовували методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

На першому етапі ми проранжували ціннісні орієнтації серед психологів з різним стажем роботи.

Для психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи від 1 року до 4-х років домінуючими є «здоров'я» 68%, «щасливе сімейне життя» 68%. До найбільш значимих цінностей досліджуваних, відноситься і «любов», яка становить 78%. Серед найменш значимих цінностей це «щастя для всіх» – 34%. «Естетичне задоволення» також посідає одне з останніх місць та становить 27%. Наступну позицію займає «розважливість» – 19%. Серед інстру-

ментальних цінностей респондентів найбільш домінуючими є «вихованість» – 65% та «освіченість» – 65%. Найменш важливе значення для них має «розважливість» і «непримиренність до недоліків у собі та в інших» – 15%.

У психологів з практичним досвідом роботи від 5 років до 10 років на першому місці серед термінальних цінностей знаходиться «здоров'я», тобто воно для них є найбільш значимим та становить 86%. Наступну позицію займає «щасливе сімейне життя», питома вага якого є 74%. Третє місце посідає «любов» – 68%. «Щастя для всіх» та «розважливість» для респондентів складають по 32%. «Естетичному задоволенню» досліджувані відводять останнє місце – 29%.

Найбільш домінуючими серед інструментальних цінностей респондентів є «вихованість» – 72%. Майже таке ж значення для них має й цінність «життєрадісності», відсотковий вираз якої 71%. Наступну позицію посідає «освіченість» – 64%. Працьовитість, продуктивність в роботі, в житті досліджуваних відіграють не головну роль, так як «ефективність у справах» становить 46%. На наступному місці знаходяться «високі запити» – 30%. Цінності «непримиренності до недоліків в собі в інших» респонденти відводять останнє місце – 23%.

У психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи одинадцять та більше років серед термінальних цінностей найбільш значимими є «здоров'я» – 88%, «щасливе сімейне життя» – 77% та «любов», що становить 67%. Серед найменш значимих цінностей респонденти виокремлюють «щастя для всіх» – 32%, за ним йде «естетичне задоволення», питома вага яких 31% та останнє місце посідає «розважливість», що становить 27%.

Серед інструментальних цінностей досліджувані виокремлюють як найбільш важливі «вихованість», яка складає 72%, «життєрадісність» – 69% та «освіченість», відсотковий вираз якої 68%. Одне з останніх місць респонденти відводять цінності «ефективності у справах» – 45%. Можна припустити, що високі домагання від життя, прагнення до високих досягнень не характерні для досліджуваних, оскільки цінності «високі запити» становлять 36%. «Непримиренність до недоліків у собі та в інших» займає останнє місце – 20%.

Отже, проаналізувавши отримані результати можна побачити, що для респондентів не зважаючи на стаж роботи найбільш значимими серед термінальних являється цінність «здоров'я», найменше значення набувають цінності «розважливості» та «естетичного задоволення». Серед інструментальних цінностей, домінуючими є «вихованість» та «освіченість», на останньому місці у досліджуваних завжди знаходиться «непримиренність до недоліків у собі та в інших». Разом з тим, зі збільшенням

стажу роботи спостерігається незначне підвищення цінностей «естетичного задоволення» та «вихованості», а також зменшення цінностей «любов» та «щастя для всіх».

Наступним етапом дослідження була оцінка вираженості термінальних професійно важливих цінностей практичних психологів з різним стажем роботи.

Методом експертних оцінок У.Л. Морозовська виокремила одинадцять цінностей, які безпосередньо стосуються професії психолога, тобто професійно-значущі цінності, а саме: термінальні ціннісні орієнтації – цікава робота, творчість, щастя для всіх, продуктивне життя, пізнання, суспільне визнання; інструментальні ціннісні орієнтації – освіченість, терпимість, чуйність, відповідальність та раціоналізм [4, с. 9].

У психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи від 1-го року до 4-х років цінність «цікава робота» займає четвертий ранг, що складає 67%. «Продуктивність життя» знаходиться на одинадцятому місці, відсотковий вираз якого 46%. Можливість розширення свого кругозору, освіти, загальної культури, можна припустити, не завжди має для досліджуваних важливе значення, оскільки цінності «пізнання» вони відводять одинадцятє місце – 46%. Наступну позицію, тринадцяту займає «творчість», яка становить 42%. «Суспільне визнання», тобто повага від людей, колективу знаходиться на чотирнадцятому рангу, що складає 37%. Цінності «щастя для всіх» респонденти відводять п'ятнадцяте місце – 34%.

Для психологів з практичним досвідом роботи від 5-ти років до 10-ти років значення цінності «цікава робота» припадає на четвертий ранг, що становить 65%. Бажанню реалізувати свої сили та здібності в повній мірі, тобто цінності «продуктивність життя» досліджувані приділяють одинадцятє місце, питома вага якого 48%. Наступний ранг, дванадцятий у респондентів займає цінність «пізнання», яка складає 47%. Значення «суспільного визнання» перебуває на чотирнадцятому рангу – 37%. Цінності «творчості» респонденти розташовують на п'ятнадцятому місці, яке складає 36%. Досліджувані не завжди сприймають розвиток і вдосконалення людей, усього народу, людства в цілому, як умову власного благополуччя, так як цінність «щастя для всіх» знаходиться на шістнадцятому місці та становить 32%.

У психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи одинадцять та більше років цінність «цікава робота» продовжує залишатись на четвертому місці – 68%. Значення поваги від людей, колективу, колег і товаришів по роботі, тобто цінності «суспільне визнання» респонденти приділяють десятий ранг, що складає 54%. Цінність «продуктивне життя»

знаходиться на тринадцятому місці, відсотковий вираз якого 42%. Можна припустити, що прагнення розширити свій кругозір, освіту, загалом культуру, інтелектуальний розвиток, не відіграє в житті досліджуваних головну роль, оскільки «пізнання» знаходиться на чотирнадцятому місці та становить 41%. Значення цінності «щастя для всіх» знаходиться на п'ятнадцятому місці – 36%. Цінність «творчості» знаходиться на сімнадцятому місці, питома вага якого 30%, напевно респондентам не характерна творча діяльність, тобто створення чогось нового, оригінального, дуже важливого.

Вираження цінностей «продуктивного життя», «пізнання» та «суспільного визнання», проявляється у всіх досліджуваних на однаковому рівні, за винятком психологів, які мають стаж роботи більше одинадцяти років. У порівнянні з іншими респондентами, цінності «продуктивне життя» та «пізнання» для них має менше значення.

Разом з тим, у психологів з стажом роботи більше одинадцяти років, цінність «суспільне визнання» набуває більшого значення, ніж у інших досліджуваних, для респондентів має вагоме значення повага до них від людей, колективу та товаришів по роботі. Зі збільшенням стажу роботи зменшуються показники цінностей «продуктивного життя» та «пізнання», а також підвищується значення «суспільного визнання». Вираз цінності «щастя для всіх» має у респондентів, майже однакове значення, окрім психологів з стажом роботи від п'яти до десяти років, у яких воно дещо зменшується.

У психологів зі стажом роботи від одного до чотирьох років, цінність «творчість» набуває значно більшого значення, ймовірно, це пов'язано з початком трудової діяльності. Зі збільшенням стажу роботи спостерігається зменшення цінності «творчість», так як у психологів зі стажом роботи від п'яти до десяти років вона дещо зменшується, а у психологів зі стажом роботи більше одинадцяти років цінність «творчість» є найменш вираженою.

Таким чином, у респондентів з різним стажом роботи, проявляються певні відмінності у вираженні термінальних професійно-значимих ціннісних орієнтацій. Найбільшого значення серед професійно-важливих набуває цінність «цікава робота», а найменшого – «творчість» та «щастя для всіх». Разом з тим найбільш помітні зміни у прояві пріоритетних професійно-значимих цінностей, спостерігаються саме у психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи більше одинадцяти років.

Далі проаналізуємо інструментальні професійно-значимі ціннісні орієнтації психологів, які мають різний стаж роботи.

У психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи від одного до чотирьох років на першому місці серед інструментальних цінностей

знаходиться «відповідальність», яка становить 74%. Респондентам притаманне почуття обов'язку та вміння дотримуватись слова. Цінність «освіченість» займає четвертий ранг, питома вага якого 68%. Значення цінності «чуйність» досліджувані відводять восьме місце, що складає 56%. «Терпимість до поглядів та думок інших» у респондентів знаходиться на десятому місці, відсотковий вираз якого 53%. Цінність «раціоналізм» займає шістнадцятий ранг, що становить 44%.

Для психологів зі стажом роботи від п'яти до десяти років значення цінності «відповідальність» припадає на третій ранг та становить 66%. На наступному місці, четвертому знаходиться «освіченість», відсотковий вираз якого 64%, тобто, наявність широких знань та високої загальної культури має певне значення в житті респондентів. Наступний ранг, п'ятий займає «терпимість до поглядів і думок інших», що складає 61%. Цінності «раціоналізм» досліджувані відводять дванадцяте місце, питома вага якого 49%. Можна припустити, що для респондентів не завжди та не в усіх ситуаціях характерний прояв дбайливості, розуміння іншої людини, так як цінність «чуйність» знаходиться на чотирнадцятому рангу та становить 46%.

У психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи одинадцять та більше років цінність «відповідальність» займає друге місце, відсотковий вираз якого 72%, тобто, досліджуваним притаманне почуття обов'язку. Цінність «освіченість» у респондентів знаходяться на п'ятому рангу, що становить 58%. Наступне місце, шосте займає «чуйність», відсотковий вираз якого складає 62%. Уміння прощати іншим їх помилки, хибні думки чи погляди у досліджуваних, можна припустити, проявляється не завжди, оскільки цінність «терпимість до поглядів та думок інших» припадає на одинадцятий ранг та складає 49%. Значення цінності «раціоналізм» знаходиться на дванадцятому місці.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи отримані результати, з'ясовано, що серед професійно-значимих термінальних цінностей найбільшого значення у психологів набуває цінність «цікава робота», найменшого – «щастя для всіх». У процесі трудової діяльності психологів підвищується ранг цінності «суспільне визнання», поряд з цим, знижується ранг цінності «творчість». Помітне зниження рангу цієї цінності відбувається у психологів закладів освіти зі стажом роботи від 5 до 10 років, найбільш вираженим воно є у психологів освітніх закладів, які мають стаж роботи більше 11 років. Також помітні зміни щодо зменшення значимості цінностей «пізнання» та «продуктивність життя».

Найбільш вираженими серед професійно-значимих інструментальних цінностей

є цінності «освіченість» та «відповідальність», а найменш значимими – «терпимість до поглядів і думок інших», «раціоналізм» та «чуйність». У процесі професійної діяльності у психологів закладів освіти зі стажем роботи від 5 до 10 років дещо підвищується ранг цінності «терпимість до поглядів і думок інших» та «раціоналізм», знижується ранг цінності «чуйність». У психологів зі стажем роботи більше 11 років проявляється підвищення цінності «чуйність», а цінність «терпимість до поглядів і думок інших» та «раціоналізм» зменшуються.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Духовні цінності українського народу / С. М. Возняк, В. І. Кононенко, І. В. Кононенко [та ін.] ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. 293 с.
2. Максимчук Н.П. Психологические особенности становления ценностных ориентаций будущего специалиста в процессе профессиональной подготовки: автореф. дис ...канд. психол. наук: 19.00.07. Москва, 2000. 20 с.
3. Міненко О.О. Професійне становлення практичного психолога як система парадигмальних змін. Вісник Харківського Національного Університету. Серія "Психологія". 2002. № 550. С. 209-211.
4. Мороховська У. Л. Розвиток мотиваційних складових професійного самовизначення майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2011. 20 с.
5. Серый А.В, Яницкий М.С. Ценностно-смысловая сфера личности. Учебное пособие. Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999. 92 с.
6. Шерковин Ю.А. Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы. Психол. журн. 1982. Т. 3. № 5. С. 135-145.
7. Ямницький О. В. Особливості професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх практичних психологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2016. 242.

МЕНТАЛЬНА КАРТА МІСТА ПОЛТАВА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ МІСТА В УЯВЛЕННІ ЙОГО МЕШКАНЦІВ

MENTAL MAP OF THE CITY OF POLTAVA: THE PSYCHOLOGICAL IMAGE OF THE CITY IN THE IMAGINATION OF ITS RESIDENTS

У статті розглядаються особливості створення когнітивних та ментальних карт міста як психологічних образів міста у свідомості його мешканців, як форми репрезентації просторових уявлень та їх змістової і смислової інтерпретації. Проаналізовано напрацювання відомих зарубіжних учених стосовно когнітивних та ментальних карт: Едварда Толмена, Кевіна Лінча та Стенлі Мілграма. Вказано на особливості когнітивних карт як індивідуальних представлень кожного окремого індивіда про наявну просторову реальність. Охарактеризовано ментальні карти як групові психологічні образи міста в уявленні його мешканців. Акцентовано інформацію про психологічні домінанти образу міста: шляхи, кордони, райони, вузли, орієнтири. Описується хід проведення емпіричного дослідження з вивчення ментальних карт міста Полтави в уявленні його мешканців та гостей міста. Подається історична преамбула стосовно походження та розвитку міста впродовж декількох століть. Описуються методики проведеного дослідження, а саме анкета, малюнок «місто Полтава, як Ви його уявляєте» та оповідання на тему «місто Полтава» в довільній формі. На основі емпіричного дослідження порівнюються та узагальнюються отримані дані респондентів. Зроблено висновки, що кордонами міста Полтава респонденти вважають як прикордонні райони самого міста, так і населені пункти, котрі знаходяться вже поза містом. Райони міста були структуровані нами за уподобаннями респондентів на такі види: романтичні місця для побачень, місця для ділових зустрічей, місця для відпочинку, для прогулянок із дітьми, найбільш небезпечні місця, містичні та загадкові місця, історичні місця. З'ясовано, що психологічні шляхи на зображеннях міста в респондентів здебільшого відштовхуються від центру міста та розходяться в різних напрямках, досягаючи або районів міста, або значних орієнтирів. Вузли спостерігаються на малюнках респондентів переважно в місцях перетину вулиць та шляхів, у разі переходу одного району в інший. «Психологічним ядром міста» респонденти здебільшого вважають Корпусний сад, Монумент Слави, центр міста, Круглу площу, репрезентації яких переважають у всіх відповідях опитаних. Встановлено, що як символ міста найбільше репрезентацій отримали полтавські галушки та пам'ятник галушці.

Ключові слова: карта, когнітивна карта, ментальна карта, психологічний образ міста, ментальна карта міста, психологічні

домінанти, шляхи, кордони, райони, вузли, орієнтири, психологічне ядро міста, символ міста, місто Полтава.

The article examines the peculiarities of creating cognitive and mental maps of the city, as psychological images of the city in the minds of its inhabitants, as forms of representations of spatial ideas and their meaningful and meaningful interpretation. The work of famous foreign scientists in relation to cognitive and mental maps is analyzed: Edward Tolman, Kevin Lynch and Stanley Milgram. The features of cognitive maps, as individual representations of each individual about the existing spatial reality, are indicated. Mental maps are characterized as group psychological images of the city of its inhabitants. Information about the psychological dominants of the image of the city is emphasized: roads, borders, districts, nodes, landmarks. The process of conducting an empirical study on the study of mental maps of the city of Poltava of its residents and guests is described. A historical preamble is provided regarding the origin and development of the city over several centuries. The methods of the conducted research are described, namely, a questionnaire, a picture of "the city of Poltava, as you imagine it" and a story on the topic "the city of Poltava" in an arbitrary form. On the basis of empirical research, the received data of the respondents are compared and summarized. It was concluded that the respondents consider the borders of the city of Poltava to be both the border areas of the city itself and the settlements that are already outside the city. Districts of the city were structured by us according to the respondents' preferences into the following types: romantic places for dates, places for business meetings, places for recreation, for walks with children, the most dangerous places, mystical and mysterious places, historical places. Psychological paths in the respondents' images of the city mainly depart from the city center and diverge in different directions, reaching either city districts or significant landmarks. Knots are observed in the respondents' drawings mainly at the intersections of streets and roads, at the transition from one district to another. Most of the respondents consider the "psychological core of the city" to be the Corpus Garden, the Glory Monument, the city center, and the Round Square, whose representation prevails in all the respondents' answers. It was established that Poltava dumplings and the monument to the dumpling received the most representations as a symbol of the city.

Key words: map, cognitive map, mental map, psychological image of the city, mental map of the city, psychological dominants, paths, borders, districts, nodes, landmarks, psychological core of the city, symbol of the city, city of Poltava.

УДК 159.937.52:316.334.56:711.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.26>

Заїка В.М.

к.психол.н.,

доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти

Відокремлений структурний підрозділ

ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Полтавський інститут економіки і права

Постановка проблеми. Протягом всього свого існування людина відчуває та сприймає зовнішній світ, відображає його особливо важливі характеристики та властивості в своєму внутрішньому (психічному) світі, у свідомості. Це стосується як предметів,

подій та явищ, які розміщуються в просторі, русі та часі, так і відчуттів та емоцій з ними пов'язаних, розміщених у індивідуальній пам'яті кожного індивіда або ж колективній пам'яті народу чи людства. Наділяючи сприйняті об'єкти певним змістом та смислом,

людина формує психологічні образи існуючої реальності.

Для їх позначення вченими в різний час використовувалась багатоманітна термінологія: перцептивні карти ("perceptual maps"), орієнтувальні карти ("orientation maps"), когнітивні карти ("cognitive maps"), психологічні карти ("psychological maps"), уявні карти ("imaginary maps"), намальовані карти ("sketch maps"), інтелект-карти ("mind maps"), ментальні карти ("mental maps"), ментальні карти міста ("mental city maps") та ін.

Так, вітчизняні та зарубіжні вчені досліджували когнітивні та ментальні карти різних міст: М. Буланій, Т. Бьюзен, К. Глазков, Дж. Голд, М. Грибок, Л. Давидкіна, О. Дроздов, Д. Замятін, Р. Китчин, І. Колесник, М. Косьмій, Е. Лапін, К. Лінч, С. Мілграм, І. Мітін, Н. Міхно, У. Найссер, Т. Семенова, Б. Серапінас, Ю. Сизова, Т. Тимофеева, Е. Толмен, К. Тробрідж, Ф. Шемякін та ін. [1-5; 7; 12-19].

«Когнітивною картою» (від лат. *cognitio* – знання, пізнання) називають – образ знайомого просторового оточення, який забезпечує можливість подумки переміщуватись у просторі. Цей термін вперше був запропонований американським психологом-необіхевіористом Едвардом Толменом у 1948 році. Когнітивна карта містить як об'єктивну складову (оточуючий реальний фізичний простір) так і суб'єктивну частину (відношення, емоції, спогади, досвід тощо). Згодом, вивчаючи матеріали дослідження, проведеного в трьох містах (Бостон, Джерсі та Лос-Анджелес), Кевін Лінч виділив п'ять елементів образу, за допомогою яких можна дати повний опис будь-якого міста (психологічні домінанти): шляхи, кордони, райони, вузли, орієнтири [7]. Шляхами спостерігач переміщається, і навколо них організуються всі елементи середовища. Кордони відділяють знайомий безпечний світ від чужого, ворожого, незнайомого. Райони – території міста, що володіють деякою однорідністю. Вузли виникають в місцях перетину шляхів або там, де виникає концентрація функцій, і тому вони краще запам'ятовуються. Орієнтири – поодинокі, унікальні, та елементи, котрі добре запам'ятовуються.

Американський соціальний психолог Стенлі Мілграм запропонував більш об'ємний термін ніж когнітивні карти – «ментальні карти», різниця між ними полягає в тому, що ментальні карти враховують емоційне сприйняття міста індивідумом та є узагальненим образом певної групи людей (груповим образом міста) [19]. *«Ментальна карта – це картина міста, відображена в свідомості людини: вулиці, сусіди, площі, які відіграють важливу роль в його житті, як вони пов'язані між собою, який емоційний заряд несе кожен елемент... Зовнішнє місто закодовано в мозку, і можна*

говорити про місто, яке існує в свідомості людини. Навіть якщо зовнішнє місто буде зруйноване, його можна відтворити, спираючись на ментальну модель» – казав С. Мілграм. Він виділяв різні компоненти ментальних карт: когнітивний, емоційний та інтуїтивний. Проведена ним серія досліджень «ментальна карта Нью-Йорку» та «ментальна карта Парижу» [19] яскраво демонструє момент того як реальні великі міста фіксуються в психіці людей виходячи з їх індивідуальних потреб та професійних вподобань, вікових особливостей та ін. М.М. Косьмій зазначає, що *«у процесі життєдіяльності людина наділяє міський простір антропоморфними, навіть психологічними метафорами, оскільки починає сприймати міське середовище як частину самого себе, усвідомлює місто як «своє», «рідне», «улюблене»* [14, с. 47].

На думку вчених, ментальні карти міста є суб'єктивними, адже відображають лише образ міста, уявлення про місто у свідомості його мешканців, а не відображають реальний географічний простір. Але вони допомагають краще в ньому орієнтуватися, адже в стислому логічному вигляді несуть інформацію про найбільш важливі для кожного мешканця місця та об'єкти. М.Ю. Буланій зазначає, що *«поняття «образ міста» слід розуміти як особливий вид когнітивної моделі поведінки людини, який поєднує в собі сенсорні, емоційні та семантичні компоненти»* [1, с. 122].

Образ міста може бути результатом осмислення навколишньої дійсності як одного індивіда, так і колективним творінням. За Л.В. Давидкіною саме *«груповий образ міста (будемо називати його ментальною картою міста, спираючись на родинні зв'язки зі словом «ментальність») поєднує в собі елементи образу, властиві кожному з тих, хто вніс в нього свій внесок»* [2, с. 701]. Далі вона пише: *«можна стверджувати, що образ міста групового суб'єкта являє собою систему соціальних уявлень групи про місто, в якому вона проживає, і, отже, який сприймає як середовище свого існування, простір своєї життєдіяльності»* [2, с. 701].

Виклад основного матеріалу дослідження. На цей час існує багато досліджень когнітивних та ментальних карт мегаполісів, великих та малих міст різноманітних країн світу, які описані в науковій літературі різними авторами. На нашу думку, важливо робити ментальне картографування різних географічних, історичних регіонів, областей та населених пунктів України, які б представляли всі історико-культурні, соціально-економічні та інші важливі надбання даних місцевостей з метою збереження української національної самобутності, сприяли соціо-культурному та економічному розвитку її територій [6; 8; 10; 11].

Ми ж спробували відтворити образ міста Полтава обласного центру Полтавської області його мешканцями та гостями у вигляді ментальної або групової психологічної карти міста. З цією метою протягом 2019 – 2021 рр. нами було проведене дослідження серед жителів міста, гостей та студентів в кілька етапів.

Так, в Полтаві на 1 січня 2022 рік населення міста становить 279593 особи, не враховуючи не місцевих студентів та заробітчан, які знімають житло, переселенців, гостей міста та туристів, мешканців навколишніх 10 сільських рад Полтавської міської ОТГ (села: Абазівка, Бричківка, Валок, Гожули, Ковалівка, Пальчиківка, Сем'янівка, Супрунівка, Тахтаулове, Черноглазівка). Всі вони різняться між собою за віком, статтю, тілобудовою, здібностями, сімейним станом, освітою, роботою, матеріальним чи соціальним становищем, уподобаннями та амбіціями, але всі вони гордо називають себе полтавцями.

Назва Полтава має слов'янське походження від найменування річки Лтава, яка є правою притокою річки Ворскла, адже в давні часи селились саме «по Лтаві» (звідси виникла і назва «По-Лтава»). Місто має більш як 1100-річну історію свого існування (перша відома згадка в Іпатівському літописі датується 1174 р.) та почалося з невеликого слов'янського форпосту на межі Дикого поля, пройшовши довгий тернистий шлях від давньоруського граду Лтава, козацького полкового центру, губернського міста, і виросло до кількох тисяч великого сучасного міста, обласного центру Полтавської області. Але ще за довго до цього, за наслідками археологічних розкопок виявлено, що на території сучасного міста проживали і первісні люди періоду палеоліту, неоліту, ямної культури, скіфи, і протослов'яни, які залишили тут різноманітні артефакти своєї багатой матеріальної та духовної культури.

Згодом на весь світ прогрімала знаменита Полтавська битва Великої Північної війни, в якій на боці шведів брали участь і запорозькі козаки під проводом кошового отамана Кость Гордієнко та реєстрові козаки на чолі з гетьманом Іваном Мазепою; багатьом також знайома операція «Френтік» («Frantic Joe») періоду Другої світової війни та інші історичні події.

Полтава та Полтавщина з глибини віків були прадавньою колискою української мови, а згодом тут зароджується і сучасна українська літературна мова [9]. Тут дзвінок лунали пісенні голоси Марусі Чурай, Наталки-Полтавки та Раїси Кириченко; всесвітньо відомі безсмертні твори Івана Котляревського, Володимира Короленка, Панаса Мирного, Юрія Кондратюка та багатьох інших талановитих непересічних особистостей, які народилися чи жили в Полтаві в різні роки своєї творчості, та внесли важ-

ливий вклад в становлення світової та вітчизняної літератури, поезії та науки. З багатьма відомими діячами науки, мистецтва, релігії та історичними постатями назавжди пов'язана історія Полтави. Хто ніколи не чув полтавський суржик та не куштував смачні полтавські галушки? Мабуть таких одиниці!

На початку ХХ століття Полтаву вважали «Духовною столицею України», завдяки діяльності цілої плеяди видатних діячів духовенства, культури і мистецтва, визначних церковних та історичних пам'яток, через що Полтава була найбільшим центром розвитку української культури та просвіти того часу.

Під час дослідження кількість опитаних осіб склала 230 осіб, віковий діапазон респондентів 18 – 42 роки, серед яких 18-19 років має 55%, 20-29 років 17%, 30-39 років 11% та 40-42 роки 17% опитаних. З метою з'ясування репрезентації образу міста у свідомості його мешканців та гостей спочатку заповнювалась анкета, яка складалася з 48 запитань, що містили, як біографічні дані, так і уявлення про саме місто. На жаль, у цій праці ми не зможемо проаналізувати всі репрезентації респондентів стосовно психологічного образу міста Полтави в уявленнях респондентів через занадто великий масив отриманих даних та обмежений обсяг цієї публікації. На другому етапі пропонувалося намалювати «місто Полтаву, як Ви його уявляєте», пронумерувати всі об'єкти, які намалювали, в тій послідовності, в якій вони були зображені на папері та підписати їх на зворотному боці аркуша. На третьому етапі пропонувалося написати оповідання на тему «місто Полтава» в довільній формі з необмеженим часом виконання та відсутністю будь-яких заданих параметрів написання. Всі отримані дані оброблялися та на основі них створювалися візуальні графічні представлення отриманих показників у вигляді діаграм або гістограм (рис. 1).

Після виконання всіх завдань відбувся аналіз отриманих даних та їх інтерпретація. Так, було з'ясовано, що серед опитаних переважалою була жіноча стаття (70%), представників чоловічої статі лише 30%, серед яких з неповною вищою освітою (55%), вищою (25%) та середньою спеціальною (20%). З поміж загальної вибірки 55% є студентами і 45% працюючих. Більшість опитаних проживає в Полтаві (70%), а менша кількість в Полтавській області (30%). Термін проживання в Полтаві коливається від 11-42 років (45%) до 1-10 років (20%), менше року (5%) та 30% бувають кілька разів на рік (табл. 1).

Далі ми змістовно аналізуємо відповіді на запитання, які стосувалися саме психологічних уявлень про місто у свідомості досліджуваних, які представлені нижче у відсоткових показниках. Усі вказані нижче місця та заклади

міста та їх опис і характеристики, ні в якому разі, не пов'язані з їх рекламою, а відображають лише репрезентації уявлень респондентів, які брали участь у цьому дослідженні та пропонуються в тому відсотковому розподілі, який вони отримали згідно представлень, із збереженням найбільш інформативних семантичних значень та словесних описів самих учасників експерименту. Ми структурували отриманий ментальний образ міста Полтави за такими елементами: кордони, райони, вузли, шляхи, орієнтири, «психологічне ядро міста», символ міста.

Ми можемо визначити, що кордонами міста Полтави респонденти вважають як прикордонні райони самого міста (ГРЛ, Браїлки,

Левада) такі населені пункти, котрі знаходяться вже поза містом (с. Розсошенці, с. Супрунівка, с. Вороніна, с. Гожули, с. Рибці, смт. Диканька, с. Тахтаулово, с. Нижні Млини тощо), дехто прикордонням вже вважає вокзали та трасу Київ-Харків. Відсотковий показник представлення вказаних кордонів залежить від кількості респондентів, які користуються цими напрямками при виїзді з міста (рис. 2).

Райони міста в ментальних представленнях респондентів будуть відрізнятися від офіційних географічних та просторових мікрорайонів міста. За координати нами були узяті такі характеристики: романтичні місця для побачень, місця для ділових зустрічей, місця для відпочинку, для прогулянок з дітьми, найбільш

Рис. 1. Візуалізація представлень про Полтаву респондентів у вигляді хмари слів у формі «Білої альтанки», створеної за допомогою програми WordArt

Таблиця 1

Показники біографічних даних експериментальної групи

Показники анамнезу життя	Відсотковий розподіл, %			
	Стать	70% жінки		30% чоловіки
Освіта	55% неповна вища		25% вища	20% середня спеціальна
Робота або навчання	55% студенти		45% працює	
Місце проживання	70% Полтава		30% Полтавська область	
Термін проживання в Полтаві	45% 11-42 років	30% бувають кілька разів на рік	20% 1-10 років	5% менше року

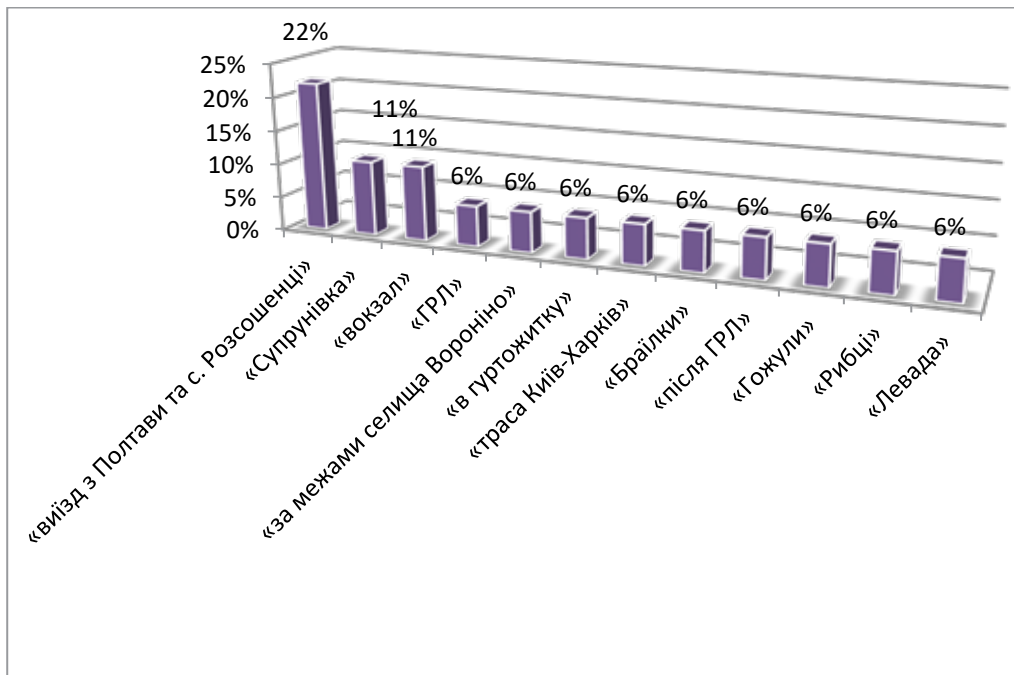

Рис. 2. Показники представлень респондентів на запитання «Де місто закінчується, його кордони?»

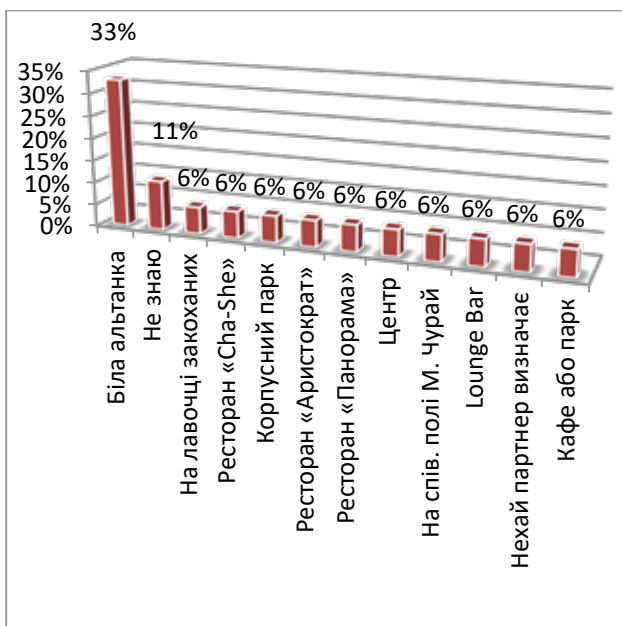

Рис. 3. Показники представлень респондентів на запитання «В якому місці Полтави Ви б призначили романтичне побачення?»

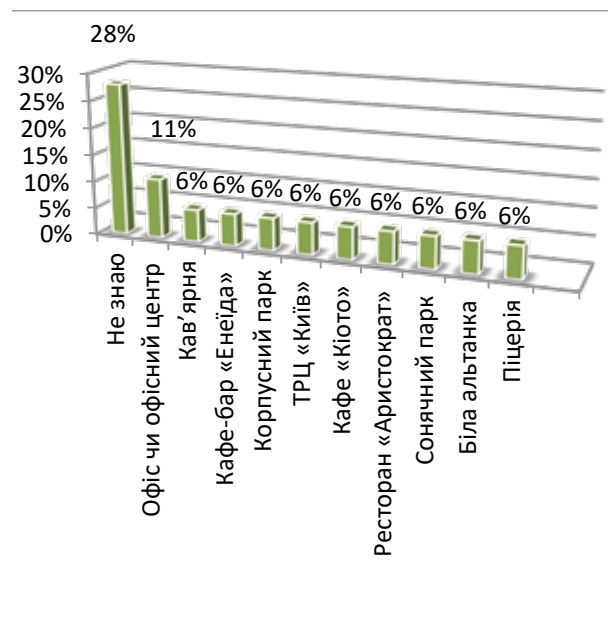

Рис. 4. Показники представлень респондентів на запитання «В якому місці Ви б призначили ділову зустріч?»

небезпечні місця, містичні та загадкові місця, історичні місця.

Так, за запитанням «В якому місці Полтави Ви б призначили романтичне побачення?» визначались місця за романтичними уподобаннями. Так, найбільш відвідуваними є Біла альтанка; однаково в рейтингу опинились: «лавочка закоханих», Корпусний парк, центр міста, співоче поле Марусі Чурай та кафе і рес-

торани міста («Cha-She», «Аристократ», «Панорама», «Lounge Bar» та ін.) (рис. 3).

За запитанням «В якому місці Ви б призначили ділову зустріч?» вивчалися місця за діловими характеристиками. Найбільш популярними місцями для формальних зустрічей серед респондентів виявились офіс чи офісний центр; на другому місці розташувались: Біла альтанка, Корпусний парк, Сонячний

парк, ТРЦ «Київ», кав'ярні, піцерії, кафе і ресторани міста («Енеїда», «Киото», «Аристократ» та ін.) (рис. 4).

Серед найбільш небезпечних місць міста на запитання «Які місця в нашому місті найбільш небезпечні у вечері для прогулянок?» опитувані вказали: р-н Мотель; на другому місці: Південний вокзал та р-н ГРЛ; на третьому місці за безпекою вказані: р-н Браїлки, Левада і на четвертому: с. Розсошенці, р-н Інституту зв'язку, Млинзаводу, Дендропарку, вокзали, біля барів, найменш освітлені та без патрулів тощо (рис. 5). Вказані місця як раз поєднуються з найбільш криміногенними районами міста за даними поліції (рис. 6).

Серед місць для прогулянок з дітьми респондентами вказані найбільш популярні: Корпусний парк та парк «Перемоги»; на другому місці: Біла альтанка, Сонячний парк, Павленківський парк, парки, ТРЦ; на третьому місці: співоче поле Марусі Чурай, ТРЦ «Екватор», ТРЦ «Київ», Каштанова алея, Парк воїнів-інтернаціоналістів, на вулиці, центр, дендропарк, Огнівська паркова зона, тощо (рис. 7).

Для відпочинку на думку опитуваних найбільш підходять (рис. 8): річка Ворскла та дендропарк; на другому місці будь які парки; на третьому: Корпусний парк, центр, ТРЦ (ТРЦ «Київ», ТРЦ «Екватор»), парк Перемоги, ставки на Садах, за містом, пляж «Гаваї», пляжі, вдома, ресторани, співоче поле Марусі Чурай та ін.

Серед найбільш загадкових та містичних місць Полтави опитувані вказують смт. Диканьку («таємнича, про її містичність писав сам Микола Гоголь»); на другому місці згадані: м-н Алмазний («тому що там багато чого відбувається»), м-н Сади-1 («містичне

тим, що транспорт там їздить рідко»), «замок Річарда», Полтавська обласна клінічна психіатрична лікарня імені О. Мальцева («пов'язано багато містичних легенд»), дендропарк, співоче поле Марусі Чурай, вокзали («багато бомжів, циган, п'яниць»), моя кімната в гуртожитку («тому, що в ній часто зникають мої речі») тощо (рис. 9).

Також на малюнках опитаних (рис. 10) простежуються райони міста, котрі пов'язані з певними психологічно значимими об'єктами, які є суб'єктивними домінантами окремої людини: «місце осяяння», «terra inkognita», «великі браїлкові пустки», «будинок пожирача душ (колишня)», «місце де можна подумати», «недобудований портал в інший світ», «шилівські землі», «дорога обговорень», «руїни», а також райони, де знаходяться важливі для респондентів об'єкти: р-н Конкорду, р-н Макдональдсу, р-н Південного вокзалу та ін.

Психологічні шляхи на малюнках образу міста у респондентів в основному відштовхуються від центру міста (Корпусного саду) та розходяться в різних напрямках досягаючи або різних районів міста, або значних орієнтирів, як-то зупинок, ТРЦ, вулиць, магазинів, вокзалів, парків чи лікарень, будинків, де мешкають опитувані.

Вузли спостерігаються на малюнках респондентів в основному в місцях перетину вулиць та шляхів, при переході одного району в інший. Але найбільшим психологічним вузлом міста представлено саме Корпусний сад (центр), від якого в різні боки відходять розгалуження доріг і навколо якого сконцентровано найбільше різноманітних орієнтирів (поштамт, міська рада, кінотеатр Котляревського, Гале-

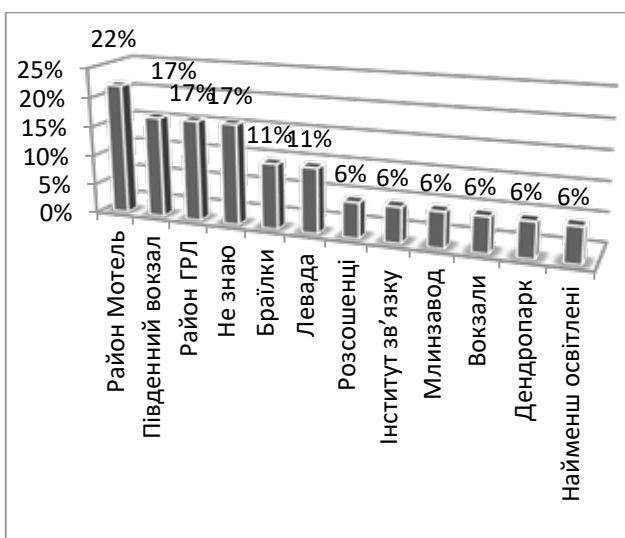

Рис. 5. Показники представлень респондентів на запитання «Які місця в нашому місті найбільш небезпечні у вечері для прогулянок?»

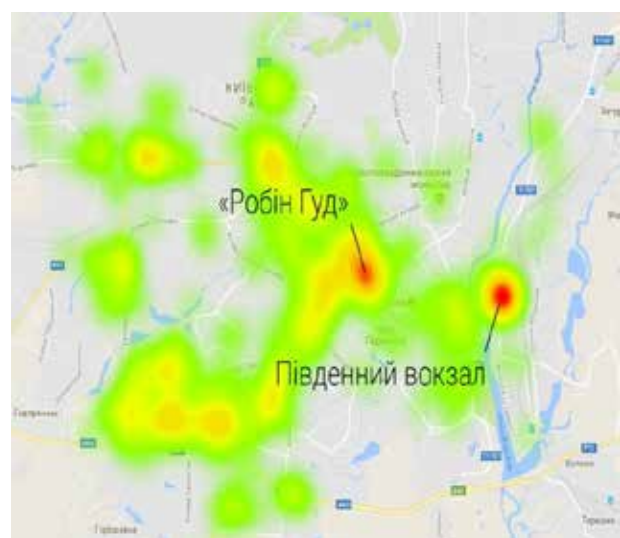

Рис. 6. Найбільш криміногенні райони міста за наслідками концентрації скоєних грабежів

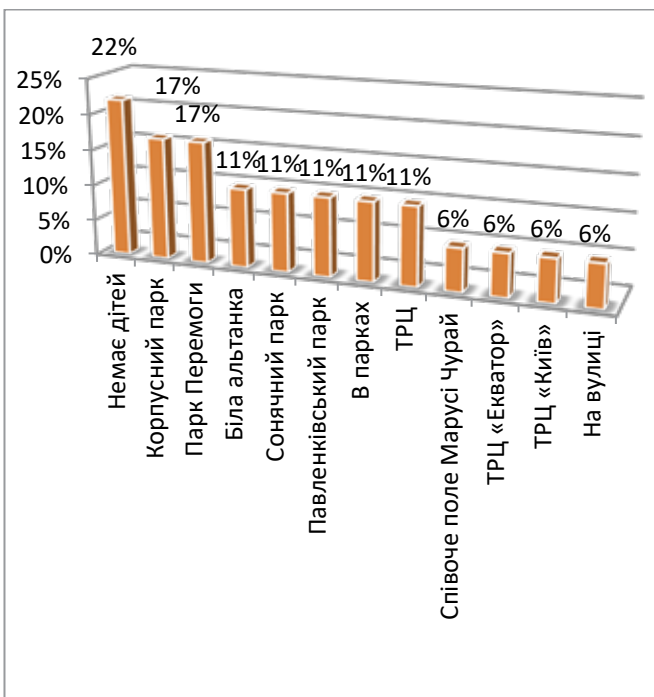

Рис. 7. Показники представлень респондентів на запитання «В яких місцях нашого міста Ви любите гуляти з дітьми?»

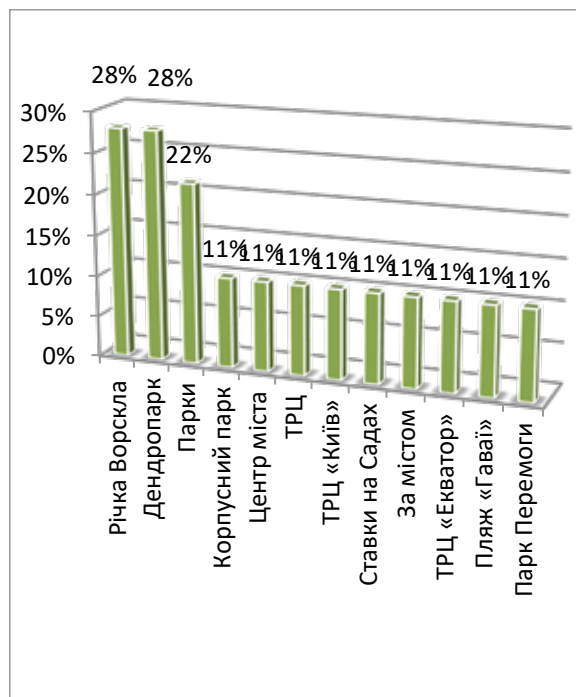

Рис. 8. Показники представлень респондентів на запитання «Які місця нашого міста найкраще підходять для відпочинку?»

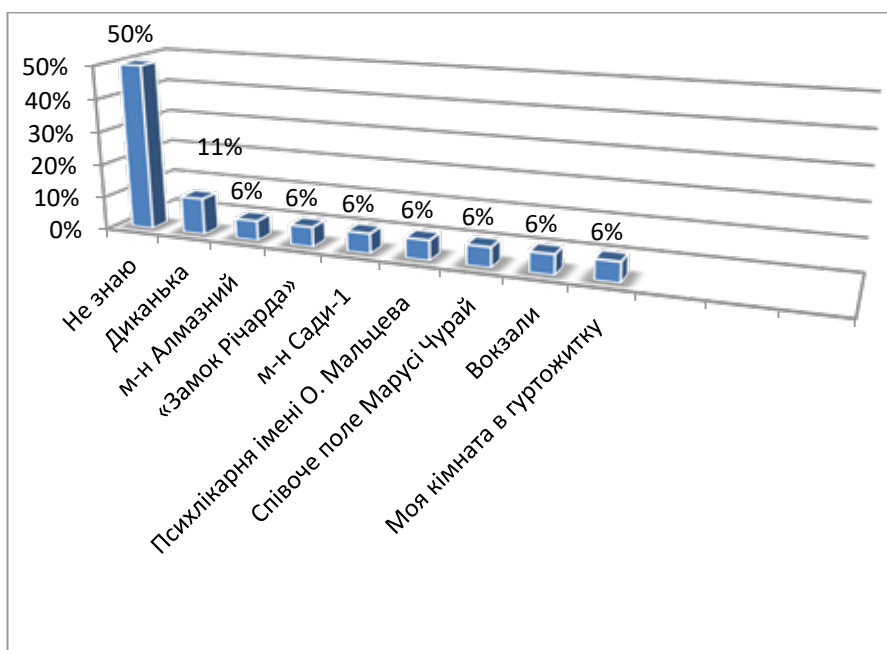

Рис. 9. Показники представлень респондентів на запитання «Які місця нашого міста є найбільш містичними та загадковими?»

рея мистецтв, ЦУМ, ТЦ «Злато місто», магазини та зупинки тощо).

Серед головних орієнтирів міста респонденти вказали як найбільш визначний орієнтир – Корпусний парк; на другому місці: центр міста, кам'янка (сучасна вулиця Небесної

сотні, яка веде від центру до Подолу, Левади та Південного вокзалу) та торгово-розважальні центри (ТРЦ «Конкорд», ТРЦ «Київ», ТРЦ «Екватор»), які розміщені в різних частинах міста та є найбільш відвідуваними мешканцями та гостями міста. Менш змістовними вияви-

лись: Каштанова алея, Біла альтанка, «вічний вогонь», парк «Перемога», райони міста, історичні місця, пам'ятники, центральний ринок, кільцевий автобус, дитяча бібліотека, вокзали, обласна поліклініка, автовокзал, пам'ятник Зигіну, ніякі, телефон, кругла площа, годинник на вул. Шевченка, торгові центри, таблички з написами вулиць тощо (рис. 11).

Серед історичних місць та районів міста більшість респондентів вказують: Поле Полтавської битви; менша кількість – музей-садибу Котляревського, Корпусний парк, Гришкін ліс, центр та всю Полтаву (рис. 12). З відомих діячів, які пов'язані з Полтавою рес-

понденти називають: Івана Котляревського, Миколу Гоголя, Симона Петлюру, Григорія Сковороду, Раїсу Кириченко, Клару Лучко, Анатолія Кукобу, Тараса Шевченко, Марусю Чурай, Лялю Убийвовк та ін.

Серед символів Полтави опитані в першу чергу вказують полтавські галушки; на другому місці: Корпусний парк («він унікальний, це центр міста, його серце»), монумент Слави («Золотий орел»), герб міста («уособлює характер, стиль міста»), не знаю; на третьому місці: Біла альтанка, центр («такого місця ніде не зустрінеш»), полтавський суржик, гімн, ресторан «Ворскла», прапор та ін. (рис. 13).

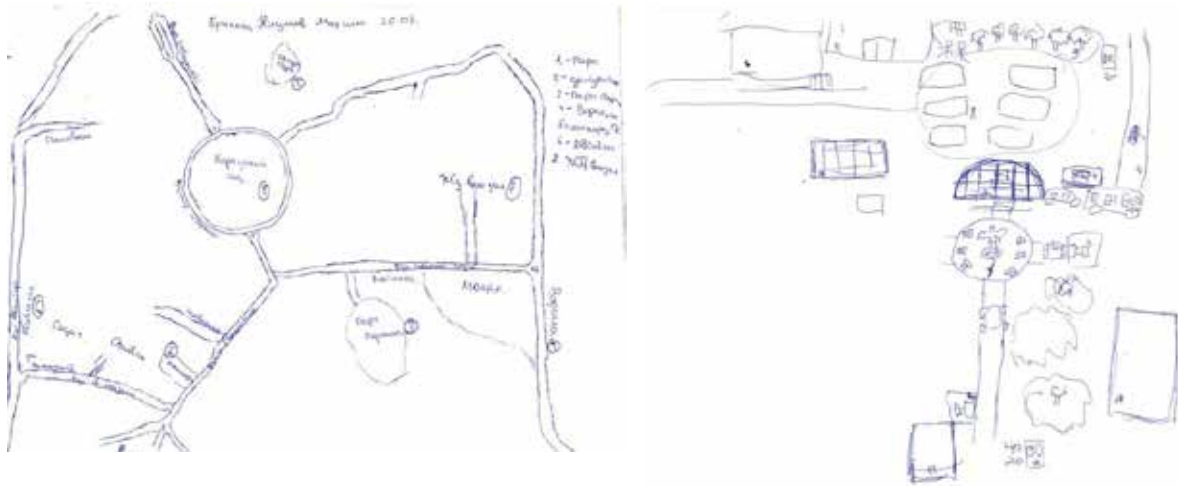

Рис. 10. Приклади зображення когнітивних карт образу міста Полтава

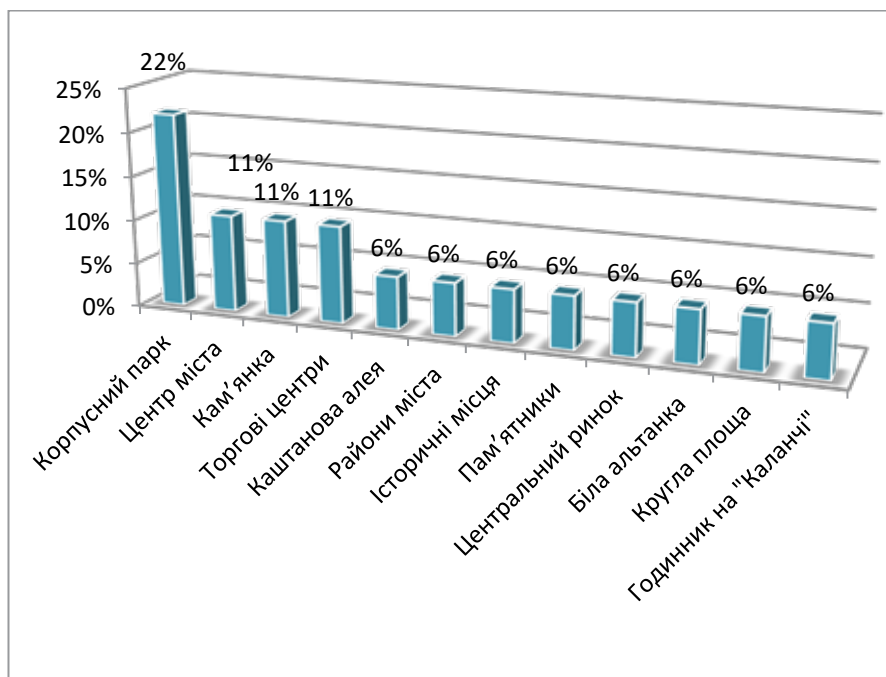

Рис. 11. Показники представлень респондентів на запитання «Які головні орієнтири в місті Ви можете виділити?»

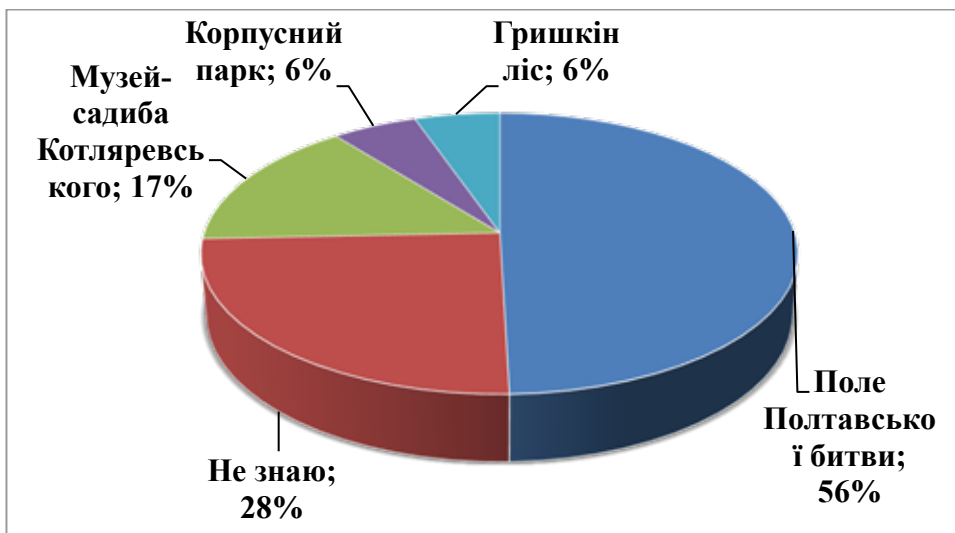

Рис. 12. Показники представлень респондентів на запитання «Які місця Полтави пов'язані з історичними подіями?»

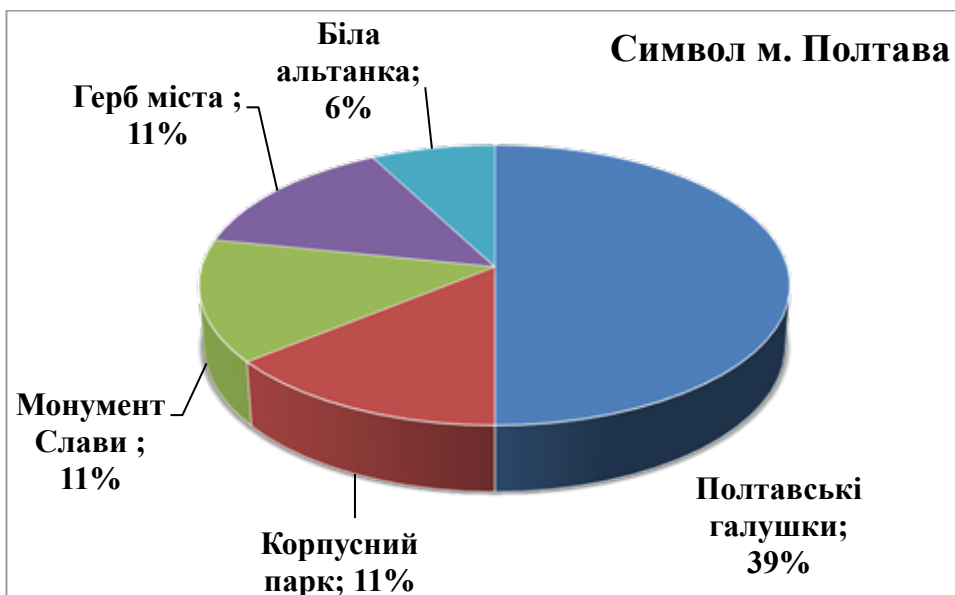

Рис. 13. Показники представлень респондентів на запитання «Що є символом Полтави?»

«Психологічним ядром міста» респонденти в більшості вважають Корпусний сад, монумент Слави, центр міста, Круглу площу репрезентації яких переважають у всіх відповідях опитаних. Цікавим є те, що під час проведеного дослідження також були виявлені «білі плями» в психологічному описі образу міста, тобто місця, котрі існують на географічній мапі міста і є відомими, як історичні пам'ятки або місця відпочинку, але про них ніхто чомусь не згадав. До них можна віднести: Хрестовоздвиженський монастир, Успенський собор, пам'ятники: Келіну, Котляревському, Гоголю, Марусі Чурай, Раїсі Кириченко, Українським загиблим козакам, Ботанічний сад, музеї: краєзнавчий, авіації та космонавтики, важкої

бомбардувальної авіації, театральну площу, березовий сквер, Петровський парк та багато інших визначних місць та районів Полтави. Можливо, вони були витіснені зі свідомості респондентів під час дослідження більш відомими та домінуючими місцями та пам'ятками, які є більш репрезентативними та вагомими в житті містян.

Висновки з проведеного дослідження. Проаналізувавши отримані репрезентації мешканців та гостей Полтави стосовно їхніх уявлень щодо сприймання та розуміння основних складових міста, ми створили загальний ментальний образ міста. Сюди увійшли такі елементи: кордони, райони, шляхи, вузли, орієнтири, психологічне ядро

та символ міста. Було простежено, що всі структурні елементи вказані респондентами пов'язані з їх життєвим простором, досвідом, потребами, уподобаннями, поведінкою та ритмом життя тощо. Це говорить про те, що груповий образ міста потрібно враховувати в стратегічних планах розвитку міста, з метою його економічного, соціального, туристичного благоустрою для містян та гостей міста, залучення інвестицій та забезпечення потреб містян з поліпшення інфраструктурних та логістичних питань. Перспективами подальших наукових досліджень у вказаному напрямку може стати виявлення психологічних особливостей географічних районів міста та їх ментального картографування з метою з'ясування основних соціальних та побутових потреб мешканців з метою їх поліпшення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буланый М.Ю. Ментальний образ міста у світогляді активістів єврейських програм Дніпра. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 57. С. 120 – 134.
2. Давидкіна Л.В. Дослідження образу міста Самари студентами різних професійних груп. *Сучасні дослідження соціальних проблем* (електронний науковий журнал). № 1(09). 2012. С. 697-714.
3. Дроздов О.Ю. Ментальні карти як форма репрезентації просторових уявлень. *Актуальні проблеми психології*: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. I: Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. 2012. Вип. 33. С. 172 – 177.
4. Дроздов О.Ю. Особливості динаміки молодіжних ментальних карт України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 4(1). С. 138 – 142.
5. Дроздов О.Ю. Особливості ментальних карт України (на прикладі студентів м. Чернігова). *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* / За заг. ред. М.М. Слюсаревського. 2008. Вип.8. С. 297–304.
6. Заїка В.М. Відродження та збереження української національної самобутності в умовах сучасного розвитку сільських територій. *Становлення механізму публічного управління розвитком територій як пріоритет державної політики децентралізації*: зб. наукових праць. Житомир: ЖНАЕУ, 2019. С. 119–122.
7. Заїка В.М., Клевака Л.П., Чернов А.А. Проблема вивчення когнітивних карт міста в психологічній науці. *International scientific and practical conference "Prospects for the development of psychology as a science in EU countries and Ukraine"* : Conference proceedings, February 1–2, 2019. Warsaw: Izdavniesciba "Baltija Publishing". P. 115 – 118.
8. Заїка В.М. Покоління українського суспільства: психологічний аналіз. *Психологічні виміри культури, економіки, управління* : Науковий журнал / [відповідальний ред. О.М. Лозинський]. Україна, Львів. Випуск XIV, 2018. С. 12 – 30.
9. Заїка В.М. Полтавщина – прадавня колиска української мови. URL: <https://www.0532.ua/news/645957/poltavsina-pradavna-koliska-ukrainskoi-movi> (дата звернення: 20.10.2022).
10. Заїка В.М. Родовий досвід українського народу як складова національної ідентичності в умовах децентралізації влади. *Механізми управління розвитком територій*: зб. наукових праць. Житомир: Поліський національний університет, 2020. С. 94 – 98. 320 с.
11. Заїка В.М. Створення ментальних карт України в якості сприяння соціо-культурному розвитку її територій. *Моделі соціокультурного розвитку територій: перспективи та можливості у світлі історичної спадщини сучасного та майбутнього*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Суми, 25-27 вересня 2019 р.: у 2 т. Т. 1. Суми: СНАУ, 2019. С. 103 – 107.
12. Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2013. № 7. С. 159 – 168.
13. Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 135–156.
14. Косьмій М.М. Спосіб реалізації ментально-етичного чинника на прикладі «ментальної карти» м. Івано-Франківська. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Випуск 57. 2020. С. 43 – 53.
15. Малес Л., Середа В., Соболевська М., Сорока Ю., Міхеєва О. Соціологія міста: навчальний посібник. Донецьк: Ноулідж, 2010. 463 с.
16. Міхно Н. Історична пам'ять в просторі міста: «ментальна» архітектура та динаміка міських топонімів. *Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві*: місто Дніпро. Том 1. ЛізуновПрес, 2018. С. 142 –162.
17. Міхно Н.К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору: монографія. Дніпро: Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+». 2020. 423 с.
18. Міхно Н. Семантика «радянського/пострадянського/українського» в просторі сучасного українського міста: досвід ментального картографування. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Випуск 39. 2017. С. 188–193.
19. Milgram, S. (1977). *The individual in a social world*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company.

ПОСЛУГИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ: ВІЗІЇ ГЛУХИХ БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT SERVICES: THE VISIONS OF DEAF REFUGEES FROM UKRAINE

У статті представлено результати експериментального дослідження питань, що стосуються доступності психологічних послуг для глухих біженців з України. Емпіричні відомості було зібрано шляхом онлайн-опитування дорослих глухих біженців (n=55).

Встановлено, що глухі біженці мають низьку поінформованість щодо психологічних послуг і не мають досвіду отримання таких послуг взагалі.

Виявлено достовірні гендерні відмінності, що полягають у таких відомостях: глухі жінки мають більш виражену потребу в отриманні психологічних послуг порівняно із чоловіками; глухі чоловіки є вимогливішими до організації психологічних послуг, на відміну від глухих жінок, які схильні знижувати вимоги щодо власного комфорту в разі отримання таких послуг, щоб мати доступ до них через їх гостру актуальність, глухі ж чоловіки такі послуги прагнуть отримувати лише офлайн та взаємодіяти винятково з тими психологами, які володіють українською жестовою мовою.

Констатовано, що глухі біженці мають запит до психологів щодо отримання допомоги у вирішенні двох ключових проблем: а) психосоціальної адаптації до нових соціокультурних умов життя в громаді; б) пропрацюванні тих переживань, страхів, травматичних спогадів, що безпосередньо пов'язані з війною.

З'ясовано, що глухі біженці мають низьку вимогу щодо організації психологічних послуг. Так, понад дві третини опитаних зазначає, що бажає отримувати такі послуги офлайн, а одна третина згодна отримувати їх онлайн лише за умови, що відсутня будь-яка можливість взаємодії з психологом офлайн. Також встановлено, що дві третини глухих чоловіків та понад половина глухих жінок бажають отримувати психологічні послуги лише в тих психологів, які володіють українською жестовою мовою, тобто без залучення перекладачів у психологічний процес. Констатується потреба в зміні фахових вимог щодо мовної підготовки психологів, що передбачає включення вимоги щодо вільного володіння ними українською жестовою мовою для питомої комунікації і якісної взаємодії з глухими клієнтами.

Результати дослідження дають підстави констатувати, що глухі біженці з України мають низьку особливих потреб, які повинні бути забезпечені під час надання психологічних послуг.

Ключові слова: глухі біженці, країна перебування, особливі потреби, психологічні послуги.

The article presents the results of an experimental study of issues related to the acces-

sibility of psychological services for deaf refugees from Ukraine.

Empirical data was collected through an online survey of deaf adults (n=55) who left Ukraine and have been abroad for more than three months.

It has been found that deaf refugees have low awareness of psychological services and no experience of receiving such services at all.

According to the results of the study, it was found that reliable gender differences can be traced in two aspects of receiving psychological services. The first aspect of gender differences is that deaf women have a greater need for psychological services compared to men. The second aspect is embodied in the fact that deaf men are more demanding regarding the organizational features of receiving psychological services, in particular, unlike deaf women, they seek to receive such services in offline settings and interact only with those psychologists who speak Ukrainian sign language. Deaf women tend to lower their comfort requirements when they receive psychological services to access these services because of their acute relevance.

It was established that deaf refugees have a request from psychologists for help in solving two key problems: the first problem is a psychosocial adaptation to new sociocultural conditions of life in the new community; the second problem is working through those experiences, fears, and traumatic memories that are directly related to the war.

Also, it was found that deaf refugees have several requirements regarding the organization of psychological services, in particular, more than 2/3 of the respondents say that they want to receive such services offline, and 1/3 agree to receive such services online, provided only if there is no possibility to interacting with the psychologist offline. It was also established that 2/3 of deaf men and more than 1/2 of deaf women wish to receive psychological services only from those psychologists who speak Ukrainian sign language, that is, without the involvement of interpreters in the psychological process.

It has been proven the need to change the professional requirements for language training of psychologists, which requires them to be fluent in Ukrainian sign language for high-quality communication and interaction with deaf clients.

In general, the results of the study give reasons to state that deaf refugees from Ukraine have several special needs that must be met when they receive psychological services.

Key words: deaf refugees, psychological services, special needs, the host country.

УДК 159.925-043.86
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.27>

Замша А.В.

к.психол.н.,
викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Актуальності проблеми дослідження. Питання доступу глухих до психологічних послуг останніми роками активно підніма-

ється національними спільнотами глухих, зокрема й Українським товариством глухих. Якщо психологічний супровід дітей ще

більш-менш здійснюється в спеціальних школах для глухих, то дорослі глухі практично не мають жодного доступу до таких послуг. Позаяк глухим як і більшості осіб із порушеннями психофізичного розвитку властиво мати труднощі в комунікації (L. Zhuravlova, N. Leshchii, A. Zamsha, O. Babiak, Y. Lyndina, O. Voroshchuk) [12]. При цьому комунікація є основним механізмом взаємодії психологів із клієнтами.

Особливо гостро проблема доступності психологічних послуг постає при наданні їх глухим біженцям. Це зумовлено організаційними труднощами надання таких послуг, адже в країні перебування може не бути фахівців, здатних комунікувати з цією групою біженців, а відтак комунікація з ними потребуватиме залучення кількох фахівців з перекладу – спочатку з української жестової мови на українську словесну, а потім з української словесної мови на словесну мову тієї місцевості, в якій перебуває біженець, і навпаки [11]. При такій кількості етапної медіативної комунікації психологу надзвичайно складно змістовно взаємодіяти з глухим клієнтом. З іншого боку, зважаючи на те, що в Україні відсутні бакалаврські чи магістерські програми підготовки перекладачів жестової мови як фахівців, існує й значна організаційна складність – знайти перекладача для забезпечення перекладу між словесною та жестовою мовами. Отже, в цих умовах надання психологічної допомоги глухим біженцям з України стає неабияким викликом для як будь-якого фахівця-психолога, так і для системи психологічного супроводу різних країн загалом.

Варто зауважити, що проблема надання послуг глухим біженцям вкрай маловивчена в сучасній науці. Є лише поодинокі дослідження цього питання. Так при вивченні проблеми доступу глухих біженців до сфери послуг, найбільше уваги дослідники (S.K. Balachandra, J.K. Carroll, E.G. Finigan, C.T. Fogarty та інші) зосереджували на медичних послугах через їх часом ургентний характер [4]. Вчені (M. Mirza, R. Luna, B. Mathews та інші) зауважують, що питання доступу до будь-яких послуг для глухих біженців вирішується за умови розуміння фахівцями мовних і культурних особливостей спільноти глухих та культурних особливостей тієї країни, з якою прибули такі біженці [6].

Питання надання психологічної допомоги глухим біженцям досліджувалися низкою вчених (F.V. III deGruy W.R. Betts, S. Barnett, J.K. Carroll, Y. Kellar-Guenther, R.Q. Jr. Pollard, L.L. Pickler, J.A. Waxmonsky та інші), які також наголошували на важливості вирішення труднощів комунікації та налагодження ефективної взаємодії фахівців з глухими біженцями [9]. Важливим аспектом цього є зміна кваліфікаційних вимог до фахівців-психологів, зокрема

потреба в оволодінні ними відповідною жестовою мовою, щоб здійснювати спілкування з клієнтом безпосередньо, а не опосередковано через перекладача чи кількох перекладачів (А. Замша) [1].

На значущості розуміння культури глухих для фахівців-психологів наголошувала Е.Т. Олсен, яка, вивчаючи психологічні аспекти інтеграції глухих біженців у нові громади, підкреслювала важливість доступності первинних психологічних послуг для подолання стресу, що зумовлений культурним шоком, який виникає у біженців, які потрапляють в інше соціальне середовище з відмінностями у традиціях, вимогах, можливостях та обмеженнях, що притаманні різним спільнотам. Ключова проблема, яка потребує вирішення при цьому, на думку Е.Т. Олсен, полягає в необхідності усунення комунікативних бар'єрів, що зумовлені не самим статусом глухого біженця, а тих, що виникають між чуючими фахівцями-психологами та глухими клієнтами загалом [8]. Адже глухі психологи є швидше винятком, ніж поширеним явищем, а для психолога важливо мати вільну комунікацію та ефективно взаємодіяти з глухим клієнтом так, щоб чітко розмежовувати причини тих чи інших реакцій глухих, що чуючі психологи можуть некоректно інтерпретувати саме через незнання відмінностей культури чуючих та глухих [2].

К. McAuliff звертає увагу на необхідність залучення місцевих спільнот глухих, які вже мають певний досвід щодо особливостей організації системи послуг, у тому числі й психологічних, в країні перебування [5]. В цьому контексті важливо навести спільну думку К. McAuliff, Е.Т. Олсен та інших, що для доступу глухих біженців до сервісів в країні перебування загалом, у тому числі й психологічних послуг необхідне оволодіння ними місцевою жестовою мовою [5, 7]. Володіння місцевою жестовою мовою змінює статус глухої людини з біженця на місцевого глухого мешканця, щонайменше в плані комунікації [3]. Після цього основним питанням для доступу до психологічних послуг – залишається статус, можливості та сервіси, які надаються місцевим глухим у відповідній країні перебування.

Загалом N. Sivunen розглядає глухих біженців як наймаргінальнішу групу шукачів притулку [10]. К. McAuliff перераховує причини маргіналізації глухих біженців – мовні, комунікативні й культурні, без урахування яких неможливо створити систему послуг для цієї категорії біженців [5].

Окреслене засвідчує складність надання якісних психологічних послуг глухим біженцям, що зумовлює необхідність дослідження цієї проблеми з різних точок зору. Перспективним цьому плані є вивчення сучасних запитів глухих біженців з України щодо актуальності потреби

в отриманні психологічної допомоги та організаційних особливостей психологічних послуг для забезпечення їх доступності для глухих.

Мета статті – дослідити уявлення глухих біженців щодо їх доступу до психологічних послуг.

Методи дослідження. Дослідження проводилось шляхом онлайн опитування дорослих глухих біженців з України, які отримали статус біженця і перебувають понад три місяці в країні перебування. Опитуванням було охоплено 55 осіб, у т.ч. 43 жінки та 12 чоловіків, які перебувають в різних країнах (Австрія, Італія, Канада, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Франція, Чехія). Під час опитування вивчалися питання: інформованості глухих щодо психологічних послуг; доступу до таких послуг в країні перебування; потреби в отриманні психологічних послуг, зумовленої травматичним досвідом через повномасштабну військову агресію; потреби в отриманні психологічних послуг для адаптації в країні перебування; організаційні вимоги щодо отримання психологічних послуг тощо. Математично-статистичне порівняння між групами, розподілені за гендерним принципом, здійснювалось із застосуванням критерію χ^2 -кутового перетворення Фішера.

Виклад основного матеріалу. За результатами дослідження встановлено, що понад половина дорослих глухих взагалі не розуміють хто такий психолог, чим психолог може їм допомогти та відповідно що таке психологічні послуги (чоловіки – 58,33%; жінки – 51,16%; достовірних розбіжностей між гендерними групами немає). Відтак не дивно, що глухі практично не мають досвіду взаємодії з психологами, бо ніколи не зверталися за психологічними послугами поки проживали в Україні (чоловіки – 100,00%; жінки – 93,02%; при $p \leq 0,05$). Лише 6,98% глухих жінок мають досвід взаємодії з фахівцями психологічного профілю, адже зверталися до шкільних психологів щодо питань розвитку і виховання їхніх дітей.

Достовірні гендерні відмінності простежуються й в отриманні психологічних послуг після виїзду глухих біженців з України. Так 6,98% жінок отримували психологічні послуги в країні перебування, в той час як чоловіки не отримували цих послуг взагалі (достовірні відмінності при $p \leq 0,05$).

Існування гендерних відмінностей щодо психологічних послуг можна пояснити кількома ймовірними причинами. З одного боку, відсутність потреби в таких послугах. Так про це зазначають 75,00% чоловіків та 32,56% жінок (достовірні відмінності при $p \leq 0,01$). З іншого боку, на тлі актуальної потреби в отриманні психологічних послуг спостерігався дефіцит фахівців, які б могли надавати

такі послуги, про це зазначило 25,00% чоловіків та 60,47% жінок (достовірні відмінності при $p \leq 0,05$). Отже, у чоловіків є менш вираженим усвідомлений запит на отримання психологічних послуг, в той час як глухі жінки, які виїхали з України відчувають нагальну потребу в отриманні таких послуг, однак зіштовхуються з дефіцитом фахівців, з якими б вони могли вільно взаємодіяти.

Серед тих респондентів, які мають запит на отримання психологічних послуг можна виокремити дві основні проблеми, що потребують пропрацьовування. Однією з найбільш поширених серед глухих біженців проблем, що пов'язана з тривалим перебуванням в чужій країні, що обумовлює виникнення запиту на психологічну допомогу для вирішення питань психосоціальної адаптації в нових громадах. Зокрема про актуальність такого запиту зазначає 41,67% чоловіків та 58,14% жінок (достовірні відмінності відсутні). Друга поширена проблема пов'язана з потребою у пропрацьовуванні тих переживань, спогадів, страхів, жаків, емоцій тощо, зумовлених війною та раптовим виїздом з України. Про це зазначають 33,33% чоловіків та 53,49% жінок (достовірні відмінності відсутні).

Розглядаючи питання надання психологічних послуг глухим біженцям, варто детальніше розглянути уявлення глухих щодо комфортних для них організаційних особливостей отримання таких послуг.

Зокрема переважна більшість опитаних бажає отримувати такі послуги лише в офлайн режимі безпосередньої взаємодії з психологом (66,67% чоловіків; 79,07% жінок, достовірні відмінності відсутні), а третина респондентів згодні отримувати такі послуги у віддаленому режимі, якщо не буде можливості взаємодіяти з фахівцем офлайн.

Поряд з означеним більшість респондентів бажають отримувати психологічні послуги лише у того психолога, який володіє українською жестовою мовою і може спілкуватися безпосередньо з глухими (75,00% чоловіків; 58,14% жінок; достовірні відмінності відсутні). Те, що трохи менше половини опитаних жінок згодні до залучення перекладача в процес взаємодії з психологом свідчить про нагальну потребу в доступі до психологічних послуг і розуміння глухими біженцями того, що фахівців зі знанням української жестової мови вкрай мало.

Отримані результати дають підстави для окреслення низки проблем щодо доступу глухих загалом та глухих біженців зокрема до психологічних послуг.

По-перше, з результатів дослідження висновується, що глухі не мають уявлення щодо змісту психологічних послуг, їх мети, завдань тощо. Відтак важливим завданням

роботи фахівців-психологів нині є інформування цієї категорії клієнтів про такі послуги та про особливості роботи психологів.

По-друге, простежується певні гендерні особливості в контексті психологічних послуг – глухі жінки більше зацікавлені в отриманні таких послуг, аніж чоловіки. Водночас у глухих чоловіків вищі вимоги до організаційних аспектів отримання психологічних послуг, аніж у жінок. Зниження вимог глухих жінок щодо отримання психологічних послуг ймовірно може вказувати на те, що потреба у фаховій допомозі є надзвичайно гострою, а відтак глухі жінки знижують комфортні для себе організаційні умови і вимоги отримання психологічних послуг аби отримати хоч якусь допомогу.

По-третє, ключовими проблемами, психологічну допомогу у вирішенні яких потребують глухі біженці, є питання адаптації до нових умов життя та пропрацьовування наслідків війни з метою збереження їхнього психологічного здоров'я.

По-четверте, дуже важливими є організаційні аспекти взаємодії психолога з глухим клієнтом. Адже нині в Україні функціонує декілька ліній психологічної допомоги, які працюють дистанційно і також надають можливість віддаленого залучення перекладача жестової мови. Втім такий формат не є затребуваним серед глухих біженців, оскільки дві третини опитаних бажають отримувати психологічні послуги лише офлайн і безпосередньо у психолога без медіації перекладача. Позаяк залучення перекладача не сприяє формуванню довірливих стосунків між глухим клієнтом та психологом, що ускладнює розкриття особистості клієнта та сутності його проблем, що потребують вирішення. Крім цього, такі лінії зосереджуються на допомозі у вирішенні запитів, що безпосередньо пов'язані з наслідками впливу війни на психічне здоров'я. Натомість у глухих біженців більш актуальним є запит на допомогу фахівців-психологів у психосоціальної адаптації до нових умов життя в іншому соціокультурному середовищі. Для допомоги в такому випадку психолог має також орієнтуватися в соціокультурних особливостях тих громад, в яких проживає глухий біженець.

По-п'яте, отримання психологічних послуг від фахівців-психологів в країні перебування глухих біженців унеможлиблюється відсутністю спільної мови комунікації між глухими біженцями з України та місцевими психологами.

За результатами дослідження встановлено, що глухі біженці демонструють низьку обізнаність щодо змісту психологічних послуг та відсутність досвіду отримання таких послуг. Виокремлено дві ключові проблеми, що потребують психологічного супроводу глухих біженців: психосоціальна адаптація глухих до нових громад; усунення психологічних наслід-

ків війни. Виявлено гендерні відмінності щодо запитів на психологічну допомогу. Так глухі жінки мають більш виражену та усвідомлену потребу в отриманні психологічної допомоги, в той час як глухі чоловіки висувають вищі вимоги щодо особливостей організації психологічних послуг.

До спектру особливих потреб, які виникають у глухих в психологічному процесі варто віднести такі: вільне володіння психологом українською жестовою мовою; створення таких сервісів, які глухі можуть отримувати офлайн; інформування глухих щодо змісту психологічних послуг та операторів, які їх надають.

За результатами дослідження висновується, що глухі біженці з України мають актуальний запит на отримання фахової психологічної допомоги і мають особливі потреби, без урахування яких в психологічному процесі неможливо забезпечити його дієвість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Замша А.В. Перспективи вирішення проблем сурдопсихологічної діагностики. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. Вип.4, Том 1. С. 210-214.
2. Замша А. В. Роль жестової мови у формуванні особистості нечуючої дитини. *Жестова мова й сучасність*. 2010. Вип. 5. С. 238-249.
3. Замша А. В., Федоренко О. Ф. Шкільна освіта глухих – виклик для інклюзивної практики навчання. *Pedagogical and psychological science and education: transformation and development vectors: Collective monograph*. Vol. 1. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. P. 160-180. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-084-1-9>
4. Balachandra, S. K., Carroll, J. K., Fogarty, C. T., Finigan, E. G. Family-centered maternity care for deaf refugees: The patient-centered medical home in action. *Families, Systems & Health*. 2009. Vol. 27(4). P.362-367. doi.org/10.1037/a0018214
5. McAuliff K. *Deaf Refugees: A critical review of the current literature*. CENDEP Working Paper Series: 2021.
6. Mirza, M., Luna, R., Mathews, B. Barriers to Healthcare Access Among Refugees with Disabilities and Chronic Health Conditions Resettled in the US Midwest. *Journal of Immigrant Minority Health*. 2014. Vol. 16. P.733-742. doi.org/10.1007/s10903-013-9906-5
7. Olsen, E. T. Deaf and refugee – a different situation. *Border Crossing*. 2018. Vol. 8(1). P. 237-254. doi.org/10.33182/bc.v8i1.737.
8. Olsen, E.T. Cooperation as a Coping Mechanism When Interpreting between Deaf Refugees and Hearing Professionals. *International Journal of Interpreter Education*. 2019. Vol. 11: Issue 2, Article 4. Available at: <https://tigerprints.clemson.edu/ijie/vol11/iss2/4>
9. Pollard, R. Q, Jr., Betts, W. R., Carroll, J. K., Waxmonsky, J. A., Barnett, S., deGruy, F. V. III, Pickler, L. L., Kellar-Guenther, Y. Integrating primary care and behavioral health with four special populations: Children with special needs, people with serious mental illness, refugees, and deaf people. *American*

Psychologist. 2014. Vol. 69(4), 377–387. doi.org/10.1037/a0036220

10. Sivunen, N. An Ethnographic Study of Deaf Refugees Seeking Asylum in Finland. *Societies*. 2019. vol. 9, no. 1: 2. doi.org/10.3390/soc9010002

11. Zamsha A., Adamiuk N. Principles of designing bimodal-bilingual educational environment for the deaf and hard-of-hearing learners. *KELM (Knowledge,*

Education, Law, Management). 2020. № 6(34), vol. 1. P.45-49. <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.1.8>

12. Zhuravlova L., Leshchii N., Zamsha A., Babiak O., Lyndina Y., Voroshchuk O. Techniques for the correction of language disorders among children with psychophysical development peculiarities. *AD ALTA. Journal of Interdisciplinary Research*. 2021. Vol. 11, Issue 2, Special Issue xxii. P.133-137.

SOCIAL CHARACTERISTICS OF GENDER ASPECTS OF DOMESTIC VIOLENCE

СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЛЯ

Domestic violence is the most important problem of modern society, based on biological determinism and patriarchal social structure. The inability to constructively build relationships leads to the fact that violence serves as an acceptable way to solve problems at the micro and macro levels of the state, society and individual. One of the common forms of gender-based violence is domestic violence, in relation to different family members. Domestic violence is considered by the international community one of the most common and gross violations of human rights and freedoms. Domestic violence is systematically repeated acts of physical, psychological, sexual, economic influence on loved ones that are committed against their will in order to gain power and control over them. The presence of such a pattern is an important indicator that distinguishes "domestic violence" from "conflict." So, the conflict usually has its end, and violence is characterized by systematic. In addition, the conflict has at its core a problem that can be resolved. In a situation of domestic violence, one person constantly controls another person with the use of force, which leads to psychological and/or physical injuries. An analysis of legislation relating to domestic violence indicates that the current regulatory framework is inadequate and insufficient to address such an important social phenomenon. Many laws deal only with certain aspects of domestic violence and need to be refined with a comprehensive approach. It is necessary to expand the social movement to prevent domestic violence, which can be a significant impetus for the renewal of social policy, in the direction of shifting the emphasis of the social course to support family stability and safety. In recent years, feminist theory has been spreading in Azerbaijan, and existing relations of social inequality have been rethought. Feminist theory produces a different knowledge than quasi – an objective male understanding of the world. It is seen that the perpetrators of violence against women are people who are close to them, their husbands or men with whom they were previously involved. Violence against women has been found to have a very negative impact on women's physical and mental health. In addition to causing injuries, violence also increases a woman's risk of long-term problems such as chronic pain, physical disability, drug and alcohol abuse, and depression. Unplanned pregnancies, sexually transmitted infections,

and adverse pregnancy outcomes are more common in sexually abused women.

Key words: domestic violence, modern society, gender, conflict, gender-based violence.

Насильство в сім'ї є найважливішою проблемою сучасного суспільства, заснованого на біологічному детермінізмі та патріархальному суспільному устрої. Невміння конструктивно будувати відносини призводить до того, що насильство є прийнятним способом вирішення проблем на мікро- й макрорівнях держави, суспільства та особистості. Однією з найпоширеніших форм гендерного насильства є насильство в сім'ї щодо різних членів сім'ї. Насильство в сім'ї розглядається міжнародним співтовариством як одне з найпоширеніших і найбрутальніших порушень прав і свобод людини. Насильство в сім'ї – це систематично повторювані акти фізичного, психологічного, сексуального, економічного впливу на близьких, які здійснюються проти їх волі з метою отримання влади та контролю над ними. Наявність такої закономірності є важливим показником, що відрізняє «домашнє насильство» від «конфлікту». Отже, конфлікт зазвичай має кінець, а насильство має систематичний характер. Крім того, в основі конфлікту лежить проблема, яку можна вирішити. У ситуації домашнього насильства одна людина постійно контролює іншу людину із застосуванням сили, що призводить до психологічних та/або фізичних травм. Констатовано, що винуватцями насильства щодо жінок є близькі їм люди, їхні чоловіки або чоловіки, з якими вони раніше були пов'язані. Встановлено, що насильство щодо жінок дуже негативно впливає на їх фізичне та психічне здоров'я. Насильство не тільки завдає шкоди, а й збільшує ризик виникнення в жінки довгострокових проблем, таких як хронічний біль, інвалідність, зловживання наркотиками та алкоголем, депресія. Незапланована вагітність, інфекції, що передаються статевим шляхом, та несприятливі результати вагітності частіше трапляються в жінок, які зазнали сексуального насильства.

Ключові слова: домашнє насильство, сучасне суспільство, гендер, конфлікт, гендерне насильство.

UDC 316.354.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.28>

Ismayilova M.Sh.

Deputy Director of the Social Services Agency
The Ministry of Labor and Social Protection,
Doctoral Candidate at the Department of Sociology
Baku State University

Introduction to the problem. A specific case of domestic violence can include several types of violence: physical violence, sexual violence, psychological violence, economic violence, the use of children to establish control over an adult victim.

Domestic violence has three phases: phase one: "tension," phase two: "incident of violence," phase three: "honeymoon" or "reconciliation (remorse) phase" [4, s. 7].

Domestic violence has the following forms:

- crimes against life and health: crimes related to premeditated murder, bringing oneself to suicide, intentional infliction of various degrees of harm to health, infliction of suffering, threat of murder or infliction of grievous bodily harm;
- Crimes against the freedom and dignity of the individual: trafficking in persons, forced labor, illegal deprivation of liberty;

– Crimes against sexual inviolability and human sexual freedom:

– rape, acts of sexual violence, forced sexual acts, sexual intercourse with a person under the age of sixteen, or other sexual acts, immoral acts;

– Crimes against minors and family relations: forcing a woman to marry [12, s.13].

The UN has recognized the existence of GBV and views it as a problem involving individuals, families, communities and states.

Although there are many stereotypes regarding victims of gender-based violence (GBV), or violence against a woman, in fact, a similar situation can happen to any woman. GBV victims can be women who are wealthy and poor, educated and illiterate, married and single [6, s.5].

The degree of research of the problem.

Gender aspects of domestic violence as a pressing issue, has been studied in sociological, psychological, juridical bases by Katz, Carino, & Hilton, M nard, Hall, Phung, Ghebrial, & Martin, O'Sullivan, Byers, & Finkelman, Straus, Hamby, Boney-McCoy, & Sugarman, Struckman-Johnson, Struckman-Johnson, & Anderson, Feder & Henning, West & Rose, Miller, Archer, Feder & Henning, Hamberger, Temple, Weston, & Marshall, Whitaker, Haileyesus, Swahn, & Saltzman and by other many researchers.

The purpose of this article is to investigate the gender aspects of domestic violence and to clarify the current situation of this problem in Azerbaijan.

Research methods. In the research were used methods: Text analysis, document analysis, statistical analysis, comparative analysis.

In patriarchal societies organized on the principle of domination and subordination, violence against women in the family is traditionally legitimized. Violence takes forms of physical action, economic inequality and dependence, emotional humiliation through threats, blackmail, isolation, exploitation, discrimination and sexism. The real scale of domestic violence will never be known for sure. However, it is clear that domestic violence practices against women are part of the dynamics of many family conflicts around the world.

According to the World Health Organization for 2013, one in three women worldwide are beaten, coerced into sex or other exploitation, and in most cases by someone they know. According to the latest IMAGES (Men's Attitudes to Gender Equality Survey, 2018) report, 33% of Azerbaijani men reported violence against their partner and 32% of women reported physical abuse [9].

Research suggests that women are killed, physically and sexually abused, threatened and humiliated in their own homes by men, who should ideally be the most reliable partners. The consequences of domestic violence take a global form of destructive intra-family socialization, leading to the constant reproduction of a model of violent relationships in families, crippled lives of women

and children, family breakdown, which represents very serious consequences for society as a whole.

GBV can have lasting psychological and physical effects and impact on many aspects of the lives of women victims of violence [6, s.5].

At the same time, the overwhelming majority of women reported that partner violence was permissible, and 11-59% of women justified male violence against a partner by the fact that it occurred in connection with a particular situation. The available data also suggest that the total economic damage from violence against women in Azerbaijan in 2017 was 1.8% of the country's GDP [8].

A UN study found that violence against women could cost Azerbaijan US \$764 million, equivalent to 2% of the country's GDP. This includes irreparable loss of life, disability, disability of victims of violence, as well as economic losses associated with the costs of responding to violence. But above all, violence against women and girls is destroying lives, families and the future. The impact of every act of violence on human life is immeasurable, and it is a price Azerbaijan cannot afford, and no woman or girl should have to pay [1].

Domestic violence is strongly linked to the context of cultural, socio-economic, political and legal relationships. The defining point of social mechanisms that contribute to the development of trends and practices of violence against women is the problem of power and tender relations. A socially constructed tender order dominated by male power excludes women from the public sphere and places them in a situation of economic and emotional dependence.

Around the world, in addition to the great successes achieved in the field of ensuring women's rights, a number of problems remain relevant. Some work is being done to address early marriage, gender-based violence, domestic violence and other issues. But the problems continue to remain. Unfortunately, over the past 20 years, these issues have been exacerbated by sexual and gender-based violence in IDP communities.

According to WHOM:

"1. Violence against women and girls is a global epidemic.

2. Legal systems need to be adapted to provide judicial and victim protection.

3. Many victims do not seek help.

4. Refugee and migrant women and minority individuals face a higher risk of violence.

5. Prosecutions and convictions of those responsible for gender-based violence are rare.

6. Gender inequality is at the heart of gender-based violence" [2, s.8-13].

In practice, the model of a patriarchal family still prevails; there is no developed system of social institutions and mechanisms that contributes to the construction of non-violent masculinity. Cur-

rently, states are not able to create safe living conditions for women, even if we talk about economic security. There is also a fundamental limitation of the ability of states to solve this problem by simply increasing social assistance.

The European Council adopted the "Gender Equality Strategy" for 2018-2023, including the topic of gender balance among the priorities of the 21st century. Partners were identified to effectively implement the strategy: the media, individual state parliaments, governments and other bodies were recognized as "natural partners" of the strategy [8].

The principles, general characteristics and fundamental elements of basic services for abused women and girls are also contained in international legal instruments. States around the world have discussed and agreed to support a set of global norms and standards to combat violence against women and girls:

- The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women¹⁸ of 1979 and the Convention on the Rights of the Child 19 of 1989 provide a human rights framework.

- The Declaration on the Elimination of Violence against Women²⁰ of 1993, the Beijing Declaration and the Platform for Action of 1995, 21 as well as numerous resolutions of the General Assembly and the Human Rights Council, together with general recommendation No. 19 of the Committee on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, clearly define what States should do to address this issue. Among recent documents: "Updated Model Strategies and Practical Measures to Eliminate Violence against Women in Crime Prevention and Criminal Justice" offer extensive recommendations that cover substantive, procedural and operational issues in criminal justice, recognizing the importance of a holistic, coordinated, interdisciplinary response.

The agreed conclusions adopted by the Commission on the Status of Women at its 57th session provide further methodological guidance to establish comprehensive, coordinated, interdisciplinary, accessible and sustainable multi-sectoral services to all victims and survivors of violence of all forms against women and girls.

On October 3, 2010, Azerbaijan adopted the law "On the Prevention of Domestic Violence." Ten years later, a plan was developed "On the fight against domestic violence in the Republic of Azerbaijan (2020-2023)".

In accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan "On the Prevention of Domestic Violence," domestic violence is the abuse of close family relations, joint or previous cohabitation, for the following reasons, intentional physical or moral damage to one person to another:

- Close family members (husband, wife, parents, children, grandparents, grandchildren, full-

birth and half-siblings, adopted and adopted), as well as other relatives in cases of cohabitation;

- Joint residence or separate residence after the dissolution of the marriage of former spouses;

- individuals appointed by guardians or trustees, as well as persons on whom guardianship or guardianship is established;

- men and women living together without legal marriage, as well as close relatives living with them [12, s.2].

In accordance with the provisions of the Law "On the Prevention of Domestic Violence" in 2017, a special bank was established in Azerbaijan to collect data on domestic violence based on various sources. The data bank is run by the State Committee for Family, Women and Children (ACUPDC). The data bank provides information on cases of domestic violence, victims of domestic violence and perpetrators of violence, the results of investigations and court decisions issued by security agencies, persons deprived of parental rights in connection with domestic violence, etc. Preliminary information is provided by law enforcement and criminal prosecution agencies, local executive authorities and aid centers. As of June 21, 2018, 575 cases of domestic violence were included in the specified domestic violence data bank [7, s.23].

Anti-domestic violence activists warn that financial difficulties caused by the COVID-19 pandemic, along with social isolation measures during quarantine in Azerbaijan, have led to a sharp increase in the number of cases of domestic violence [11].

According to the State Statistics Committee, in 2020, 1,260 cases of domestic violence were recorded in Azerbaijan. This is 3.7 percent less than in 2019. The number of victims of domestic violence in comparison with a year earlier also decreased by 4.3 percent and amounted to 1,300 people. 75.9 percent of them are women, 1.2 percent are minors. But the death toll from these crimes increased by 34.1 percent in a year to 59, including 41 women [10].

On November 1, 2020, a pilot project of the "hotline 860" on gender-based violence was launched. From December 1, 2020, we began to receive calls from victims of domestic violence. In 2021, the hotline received 436 complaints, this year in only two months – 36 complaints. As a rule, most victims of domestic violence are married and have secondary education. According to an analysis conducted by the Family and Child Committee, the reasons are usually complex. The most common are public stereotypes (71%), with outside interventions in second place, for example, due to exposure to relatives and acquaintances (62%). Alcohol and drug addiction are also often stumbling blocks in family relationships, accounting for more than half of all conflicts. You should also take into account the personal quali-

ties of a person, some people have a tendency to violence in character.

This also includes excessive jealousy of partners. Unfortunately, according to our observations, during the coronavirus pandemic and quarantine, the number of victims of domestic violence increased. The reason for this is mainly unemployment. During the study, 74% of respondents said that they suffered from various injuries (scars, tooth loss, fractures, etc.). 54% had sleep disturbance and obsessive fear, 34% had depression and self-doubt, 33% said they were closed in, 26% experienced social phobia, and one in five attempted suicide. 97% of domestic violence victims reported multiple concurrent exposures. Paragraph 6.2.1 of the National Action Plan for Combating Domestic Violence in the Republic of Azerbaijan for 2020-2023 sets the task of providing victims of domestic violence with a temporary shelter that meets international standards and can fully meet their needs [4].

A conscious system of social partnership is needed, in which the real involvement of public forces is carried out in the person of non-governmental organizations, state institutions, the media, law enforcement agencies, the expansion of structures implementing legislation, the legislative framework of states.

Over the past ten years, there have been significant changes in relation to issues related to domestic violence against women, and previous gender standards have changed. All legal barriers to full equality must be removed, and the social and traditional obstacles to women's access to decision-making jobs and positions in politics and business must be removed. This is the most important task today.

To date, there are eight non-governmental centers accredited to provide social services to victims of domestic violence. There is also a shelter and a social rehabilitation institution for vulnerable groups under the Agency for Social Services under the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Azerbaijan. According to an analysis conducted by the Committee, 68% of victims went to the police, the prosecutor's office and the court, 12% – to friends and relatives, 5% of victims of domestic violence turn directly to help centers and shelters, 3% – to public organizations, 12% – turn to psychologists and specialized television programs [4].

Conclusions. Thanks to the institutionalization of the tender approach in Azerbaijan, wom-

en's activism has undergone a critical rethinking of social roles, values and ideas, family relationships towards egalitarianism. But it should be noted that in our country the women's movement is not massive and politically strong, but the efforts of activists are developing innovative ways to understand the relationship between the sexes in the public and private spheres.

BIBLIOGRAPHY:

1. BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinin qadın və qızlara qarşı zorakılıq hallarına dair bəyanatı. <https://azerbaijan.unfpa.org/az>
2. Борьба с насилием в отношении женщин в регионе ОБСЕ Очерк о ситуации в регионе, передовом опыте и пути развития Обновленная версия. ОБСЕ, 2017. с. 8-13.
3. В Азербайджане возросло число случаев домашнего насилия и насилия против женщин. <https://oc-media.org/ru>
4. Джафарова А. Каждая пятая жертва домашнего насилия пыталась покончить с собой. Интервью с Сеймуром Мамедовым. <https://media.az/society/1067855522/>
5. Домашнее насилие: социально-правовой аспект. Учебно-методическое пособие под общей редакцией Е.Н. Ершовой, при участии С.Г. Айвазовой. Москва-2013, с. 7.
6. Гендер и насилие. Практический подход к проблеме: Программное пособие для сотрудников и руководителей учреждений здравоохранения. Нью-Йорк ЮНФПА. 2013, с.5 <https://www.unfpa.org/>
7. Gerasimenko Qanna. Azərbaycanda qadınlara qarşı zorakılığın iqtisadi yükü. Bakı: UNFPA, 2020, s.23
8. Gender Əsaslı Zorakılıq. <https://azerbaijan.unfpa.org/az>
9. Gender əsaslı zorakılıq: onun qarşısını necə almalı? <https://azadinform.az/az/publika/11171/>
10. Исмаилбейли С.Г. Домашнее насилие в Азербайджане: в чем спасение? <https://jam-news.net/ru/>
11. Казимова Г. В Азербайджане возросло число случаев домашнего насилия и насилия против женщин. <https://oc-media.org/ru/>
12. Məişət zorakılığı və onunla mübarizə (Hüquqşünaslar, yerli icra hakimiyyəti orqanları, tibb müəssisələri, qeyri-hökumət təşkilatlarının işçiləri və nümayəndələri, həmçinin ali məktəblərin hüquq fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün) mövzusunda maarifləndirici vəsait. Bakı: BMT-nin Əhali Fondu, 2022. s. 5.
13. Пакет базовых услуг для женщин и девочек, подвергшихся насилию: Краткий обзор и ведение. <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/ESP-AllInOne-RU-WEB.pdf>, с. 13.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE CONJUNCTION BETWEEN EXISTENTIAL SELF-FULFILLMENT AND TOLERANCE TO UNCERTAINTY

У статті здійснено теоретико-емпіричне дослідження зв'язку екзистенційного самоздійснення та толерантності до невизначеності. Екзистенційне самоздійснення – процес і результат сповнення власної екзистенції, що виражається в переживанні глибокої внутрішньої узгодженості з власним буттям, переживанням автентичності та осмисленості існування, наповненого цінностями, сенсом та розкриттям власної індивідуальності в діалогічних стосунках зі світом, що характеризується глибоким саморозумінням та самоприйняттям, здатністю до подолання екзистенційних протиріч. Толерантність до невизначеності – інтегральна характеристика особистості, яка лежить в основі здатності суб'єкта витримувати та приймати невизначеність, об'єднує особливості когнітивних процесів, емоційних реакцій, поведінки, саморегуляції особистості в умовах невизначеності, бере активну участь у динамічних процесах, пов'язаних із подоланням невизначеності шляхом зміни наявних та утворення нових поглядів і концептів суб'єкта. Емпіричне дослідження виявило значущі відмінності у проявах загального показника толерантності до невизначеності, схильності до прийняття невизначеності в різних профілях екзистенційного самоздійснення: зростання показників самоздійснення комплементарно супроводжується більшим психічним ресурсом витримувати напруження щодо невизначеного майбутнього, прийняття можливої відповідальності на себе в теперішньому та майбутті зі збереженням емоційно-конгруентної настанови щодо очікування. Також виявлено, що зростаючі показники самоздійснення та толерантності до невизначеності пов'язані з меншою тенденцією до невротизації. Толерантність до невизначеності, як диспозиційна характеристика, сприяє здатності витримувати і приймати невизначеність, сприймаючи її як виклик, більш ефективно діяти, здійснювати вибір у таких умовах, а також пов'язана з вищою життєстійкістю, суб'єктивністю та осмисленістю життя.

Ключові слова: екзистенційне самоздійснення, толерантність до невизначеності, персональність, екзистенційна свобода та відповідальність, автентичність, суб'єктивність особистості, невротизація.

The article carries out a theoretical-empirical study of the connection between existential self-fulfillment and tolerance to uncertainty. Existential self-fulfillment is the process and result of the fulfillment of one's own existence, which is expressed in the experience of deep internal consistency with one's own being, the experience of authenticity and meaningfulness of existence. The life of such person is also filled with values and meanings, the disclosure of one's individuality in a dialogic relationship with the world also happens more harmoniously, and is characterized by a deeper self-understanding and self-acceptance, the ability to overcoming existential contradictions. Tolerance to uncertainty is an integral characteristic of the individual, which is the basis of the subject's ability to withstand and accept uncertainty. Tolerance to uncertainty combines the features of cognitive processes, emotional reactions, behavior, self-regulation of the individual in conditions of uncertainty and actively participates in dynamic processes related to overcoming the uncertainty by changing the existing and forming new views and concepts of the subject. Empirical research has revealed significant differences in the manifestations of the general indicator of tolerance to uncertainty, the tendency to avoid and accept uncertainty in different profiles of existential self-fulfillment: the growth of self-fulfillment indicators is complementary accompanied by a greater mental resource to withstand the tension of an uncertain future, acceptance of possible responsibility for oneself in the present and future, the ability to maintain an emotionally congruent set of expectations. It was also found that increasing indicators of self-fulfillment and tolerance to uncertainty are associated with a lower tendency to neuroticism. Tolerance to uncertainty is a dispositional characteristic that contributes to the ability to withstand and accept uncertainty (to perceive it as a challenge), to act more effectively, to make choices in such conditions. Tolerance to uncertainty is also associated with higher vitality, subjectivity and meaningfulness of life.

Key words: existential self-fulfillment, tolerance to uncertainty, personality, existential freedom and responsibility, authenticity, individual subjectivity, neuroticism.

УДК 159.92.019
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.29>

Клименко М.Р.
доктор філософії з психології,
старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Гордон Д.А.
бакалавр кафедри теоретичної та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Вступ. Толерантність до невизначеності є феноменом, значущість якого прослідковується у всіх галузях сучасного життя, в галузях, де проявляє себе людина, у нерозривному континуумі часової перспективи минулого, сьогодення та майбутнього. Перманентні зміни у всіх сферах життя, постмодерна дійсність, економічна, соціальна та політична нестабільність, війна, мінливість та розмитість цінностей, меж і сенсів породжують невизна-

ченість як одну з головних тенденцій існування сучасної людини.

Проблема толерантності до невизначеності вивчали такі вчені як Т. Адорно, Р. Сендфорд, Е. Френкель-Брунsvік, Д. Левінсон, С. Баднер, А. Мак-Дональд, Р. Нортон, Д. Маклейн, Т. В. Корнілова, В. П. Зінченко, К. Стойчева, Е. Л. Носик, М. В. Шаповал, І. М. Галян та інші. В контексті толерантності до невизначеності особливо важливим є питання особистісного

самоздійснення як пошуку і реалізації сенсу життя, віднайдення призначення людини у бутті, суб'єктивної міри втілення автентичного потенціалу особи. В рамках екзистенційної психології ці питання актуалізувалися В. Франклом, С. Мадді, Р. Меєм, А. Ленгле, К. Орглер, І. Яломом та ін., а самоздійснення досліджувалось як наявність сенсу життя, прямування до сенсу, розпізнавання цінностей у собі та зовнішньому світі, спроможність протистояти онтологічній тривозі [14, 16].

Еквівалентом поняття самоздійснення у англомовній науковій літературі вважається термін «self-fulfillment», яке В. Франкл застосовує для опису наповненості життя сенсом, трансценденцією особистості стосовно цінностей, що супроводжується переживанням сповненості [7]. Самоздійснення, як процес і результат – утвердження автентичних цінностей існування людини.

Тож актуальність дослідження зринає крізь призму сучасних змінно-хитких умов існування, що вимагають від особистості життєстійкості, прояву психологічної міцності, асертивності, що поєднується з адаптивністю, застосуванням внутрішніх ресурсів для успішного функціонування в ситуаціях неозначеного майбутнього, адаптації та самоздійснення у несталіх умовах сьогодення.

Значення дослідження також набуло особливої глибини через трансформації українського суспільства в умовах російсько-української війни, дотичне до пошуку індивідуального життєвого смислу й укріплення життєвої стійкості в час, коли усі засади існування зазнають глибоких екзистенційних змін та змушують особу потерпати від розтерзуючих сумнівів.

Мета статті – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити взаємозв'язок толерантності до невизначеності та екзистенційного самоздійснення, особливості прояву толерантності до невизначеності в осіб з різним рівнем екзистенційного самоздійснення.

Методи. У дослідженні використані теоретичні методи вивчення проблематики, а саме: теоретико-методологічний аналіз концепцій та підходів проблем екзистенційного самоздійснення та толерантності до невизначеності (систематизація та структурування проаналізованих даних, порівняння та узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень, індукція наукового знання щодо окресленого питання). Для аналізу емпіричних даних було використано статистичні методи дослідження: кореляційний аналіз (лінійна кореляція r -Пірсона), кластерний аналіз, критерій множинних порівнянь Шеффе (програма статистичного опрацювання – Statistica 8.0). У дослідженні використано такі методики: «Шкала екзистенції» (А. Ленгле, К. Орглер), «Шкала загальної толерантності до невизна-

ченості» (MSTAT-I) (Д.Л. Мак-Лейна), методика діагностики рівня невротизації (Л. Вассерман).

Результати. Проблематика психологічного феномену толерантності до невизначеності, самого поняття «невизначеності» зокрема, є методологічною, загальнонауковою, розглядається в різних понятійних системах та контекстах, що зумовлює різноманітність трактувань. Трактують поняття також зазнає комплікації тим, що в зарубіжній психології для поняття невизначеності вживаються різні за змістом слова, наприклад: «ambiguity» (наближене до поняття амбівалентності чи двозначності) чи «uncertainty» (невизначеність майбутнього чи нестача інформації), що підкреслює багатозначність феномену і залежність тих чи інших дефініцій від контексту дослідження.

В сучасній психології можна виділити поширені напрямки досліджень, пов'язаних із феноменом невизначеності: ставлення до невизначеності як неодмінної особистісної особливості, що визначає її життєстійкість [3, 4, 9, 17]; роль здатності до конструктивної активності в умовах невизначеності в медицині, психотерапії при спілкуванні з пацієнтом та його діагностиці [15, 18]; взаємозв'язок інтолерантності до невизначеності та упередженості при сприйнятті стимулів [1]; чинник невизначеності в процесах навчання [11]; інтолерантність до невизначеності та лікування ПТСР [6]; особливості прийняття рішення та вибору в умовах невизначеності [12]; толерантність до невизначеності у міжособистісних відносинах [2]; стратегії поведінки у ситуаціях невизначеності [5].

Поняття толерантності до невизначеності вивчається у психології протягом більш, ніж 70 років, що зумовило як накопичення значної кількості теоретичних і емпіричних даних щодо тих чи інших аспектів цього феномену.

Авторство поняття толерантності та інтолерантності до невизначеності належить Е. Френкель-Брунсувік: толерантність до невизначеності як емоційна та перцептивна змінна, яка відіграє істотну роль при оцінці ймовірнісних результатів прийняття рішення та опосередковує емоційний фон прийняття рішення [6, 9]. Далі Д. Мак-Лейн визначає толерантність до невизначеності як діапазон реакцій, від відкидання до привабливості, при сприйнятті невідомих, складних, динамічних, невизначених чи суперечливих, за можливою інтерпретацією, стимулів [6]. А. Фернхем, Т. Рибчестер розглядають згаданий феномен як спосіб, за допомогою якого індивід (група) сприймає і обробляє інформацію про невизначену ситуацію або стимул, зустрічаючись при цьому з набором незнайомих чи неконгруентних стимулів [2, 9]. Таким чином, толерантність до невизначеності окреслюється як здатність особистості переживати ситуації невизначеності чи невизначені

стимули в рамках когнітивних, емоційних чи поведінкових проявах особистісного реагування, як афективна реакція і перцептивний феномен, що виникає в ході прогнозування та прийняття рішень в умовах невизначеності, схильність чи тенденція до певного сприйняття ситуацій які характеризуються особистістю як невизначені, характеристика особистісної саморегуляції, психологічна установка, когнітивний стиль, прояв толерантності чи особистісна властивість. Загалом, толерантність до невизначеності впливає на здатність до вирішення творчих завдань, схильність до ризику, світоглядні настанови, соціальну взаємодію, тривожність у прийнятті рішень тощо [2].

Проблематика самоздійснення активно розроблялася і досліджувалася в рамках екзистенційної психології, заснованої на ідеях філософії екзистенціалізму. Екзистенція, як центральна категорія екзистенціалізму, передбачає наповнене глибоким змістом і цінностями існування, яке втілюється через здатність людини нести відповідальність за власне життя [7, 10, 16]. Термін екзистенційна сповненість, або екзистенційне самоздійснення (self-fulfillment) був введений В. Франклом, який в своїх працях осмислював феномен самоздійснення кризь призму концепту волі до сенсу [7]. Американський екзистенційний психолог і психотерапевт Р. Мей підкреслював здатність людини усвідомлювати себе як суб'єкта. Відмовляючись від здійснення свого потенціалу, від автентичного буття – індивід переживає онтологічну тривогу й почуття провини за нереалізований потенціал буття, що стає підґрунтям розвитку невротичних розладів, або саме втрата суб'єктивного сенсу безапеляційно стан неврозу супроводжує (замкнене коло взаємного підкріплення) [16].

Більш детальний аналіз поглядів вчених екзистенційного напрямку та глибше опрацювання концепту самоздійснення відбувалося в рамках теорії персонального екзистенційного аналізу А. Ленгле. Дослідник пропонує поняття «персональність» (Person) для визначення автентичного в особистості.

А. Ленгле виділяє чотири екзистенційні або фундаментальні мотивації, як умови, які людина послідовно проходить для втілення екзистенції:

1. Співвіднесення зі світом як онтологічна опора екзистенція або мотивація до фізичного виживання і духовного подолання буття, тобто мотивація «могти бути», «мати силу бути», розкриттям можливостей існування людини в даних людині умовах світу. Відсутність таких передумов призводить до активації психодинамічних захисних реакцій нижчого порядку (більш психотичного спектру).

2. Співвіднесення з життям, як основа цінності або мотивація до отримання радості від

життя та переживання цінностей. Для реалізації вказаної умови і мотивації необхідні три передумови: стосунки, час і близькість.

3. «Зустріч» як джерело автентичності або мотивація до персональної автентичності і справедливості, «мати право бути таким, який ти є». Ця умова веде до побудови внутрішньої структури, ідентичності, вимагає дослідження себе, узгодження ситуації та змісту її цінностей з власним Я, і потребує трьох передумов: виправданості, шанобливої уваги і оцінки цінності.

4. Сенс як перспектива дії або мотивація до екзистенційного сенсу і створення того, що наповнене цінністю. При фрустрації вказаної мотивації виникає екзистенційний вакуум, відчуття беззмістовності життя [14, 15].

Повертаючись до парадигмальних психодинамічних глибин можна згадати також З. Фрейда та ідею про економічне перетворення напруги: в процесі філогенезу сформувався два способи впоратися з напруженістю, що виникає в умовах невизначеності: інтрапсихічний спосіб (механізми захисту) і екстрапсихічні способи (форми соціальної взаємодії, які знижують тривогу, наприклад релігійні ритуали) [8]. Адекватна тривога щодо невизначеності є неодмінною частиною буття людини.

Здійснення екзистенційної мотивації «могти бути», «мати силу бути» (як реалізація трьох передумов: захист, простір і опора), на наш погляд, постає важливим чинником спроможності та сміливості людини витримувати та приймати власне буття, зокрема в аспекті його невизначеності. З точки зору екзистенційного аналізу невизначеність майбутнього і породжена цією невідомістю тривога – є невід'ємною частиною людського життя. Невизначеність постає необхідністю, оскільки є основою свободи і творчості. На нашу думку, в контексті невизначеності та самоздійснення є сенс говорити про певний поріг невизначеності до якого остання характеризується позитивним впливом на розвиток людини. Втім, коли невизначеність, ентропія зростає – це таки призводить до деструктивних процесів.

Емпіричне дослідження. У дослідженні взяли участь 87 респондентів віком від 17 до 33 роки (середній вік 20, медіана – 19 років). Вибірка налічує 61 особу жіночої статі (70%) та 26 чоловічої (30%).

Для виявлення первинних зв'язків екзистенційного самоздійснення та толерантності до невизначеності застосовано кореляційний аналіз. Виявлено прямі та обернені зв'язки різної сили (при $p < 0,05$).

Результати кореляційного аналізу демонструють, що загальний показник толерантності до невизначеності прямо пов'язаний із вищим рівнем інтегрального показника сповненості ($r=0,5$), а також із вищим рівнем

показників за шкалами самодистанціювання ($r=0,4$), самотрансценденції ($r=0,49$), свободи ($r=0,55$), відповідальності ($r=0,32$), персональності ($r=0,5$), екзистенційності ($r=0,46$). Найвищий зв'язок загального показника толерантності до невизначеності із рівнем невротизації ($r=-0,56$).

Описані результати свідчать про вищий рівень осмисленості життя та сповненості в досліджуваних з вищим рівнем толерантності до невизначеності. Серед шкал екзистенційного самоздійснення виявлені зв'язки з шкалою відповідальності: осіб з вищим рівнем толерантності до невизначеності характерна здатність прийняти на себе рішення реалізувати особистісний сенс серед багатьох можливих, та взяти відповідальність перед собою і світом за таку реалізацію. Виражений зв'язок із шкалою свободи у осіб з вищим рівнем толерантності до невизначеності демонструє вищу здатність та ефективність у знаходженні реальних можливостей для дій, реалізувати персональну свободу через вибір. Вищі зв'язки з показниками самодистанціювання та самотрансценденції вказують, з одного боку, на здатність зайняти дистанцію відносно власних афектів, бажань, думок, що характеризується більшою гнучкістю особистості та більшою ясністю щодо сприйняття навколишнього світу; з іншого боку – на зростаючу спроможність пережити цінності та причетність до смислів життя, а також приймати себе разом з своїми бажаннями і потребами, включно із внутрішніми суперечностями та невизначеністю.

Виражені вищі зв'язки із персональністю свідчать про більшу відкритість до світу, переживання більшої цінності власного досвіду, автентичних спонукань, репрезентованих в суб'єктивних ціннісно-сміслових констеляціях. Для осіб з вищим рівнем толерантності до невизначеності також характерні вищі показники екзистенційності. Екзистенційність трактується як реалізація внутрішньо-особистісного змісту власного життя, як «воля до змісту», що спрямовує як на зміну зовнішньої дійсності, розпізнавання цінностей, так і готовність людини до внутрішніх змін.

Виражений негативний зв'язок з рівнем невротизації свідчить про нижчий рівень невротизації в осіб з вищою толерантністю до невизначеності і навпаки. Низький рівень толерантності до невизначеності та втеча від невизначеності свідчать на користь крихкості Я, високого рівня тривожності та суб'єктивного неблагополуччя, а перевага стійких традицій (в уявленнях та поведінці), опір змінам, психологічна ригідність та низька асертивність, схильність до психічної дисоціації та уникання вибору можуть бути інтерпретованими як прояв несвідомих та примітивних пси-

хологічних захистів проти дискомфорту перед неминучістю персонального рішення [3, 4]. Невротизація, невроз загалом, мають широке коло трактувань, але в загальному розглядається як розлад (або тенденція до формування розладу у майбутньому), який є наслідком внутрішнього конфлікту між потребами особистості та містить в своїй основі дезадаптивні стратегії подолання конфлікту, неефективне використання захисних механізмів психіки [5, 16]. Внутрішній конфлікт можна розглядати як вибір який завжди включає в себе долю невизначеності: характерне для низької толерантності до невизначеності уникання невизначеності та вибору, схильність до когнітивного спрощення та негативне ставлення до невизначеності, сприйняття останньої як загрози можна розглядати як чинники закріплення невротичних тенденцій, та формування патернів дезадаптивного реагування на ситуації, які включають ту чи іншу долю невизначеності [6, 9].

З метою перевірки відмінностей рівня толерантності до невизначеності, у залежності від рівня екзистенційної сповненості, застосовано кластерний аналіз. Як оптимальне число кластерів (методом «дерево кластеризації») було обрано три групи за показниками сповненості, після чого застосовано метод k-середніх із подальшим поділом вибірки на три найбільш відмінні однорідні групи досліджуваних.

Для здійснення кластеризації задіяно змінні екзистенційної сповненості, що досліджувались за допомогою методики «Шкала екзистенції» (К. Оглер, А. Ленгле). Для кластеризації використано базові шкали зазначеної методики: самодистанціювання, самотрансценденція, свобода, відповідальність. Шляхом використання методу кластеризації k-середніх згруповано три відповідні кластери. У перший кластер увійшло 39 досліджуваних (45% вибірки), у другий – 22 (25% вибірки), у третій – 26 (30% вибірки).

Перший кластер – група із низьким, проте зростаючими показниками сповненості (167,21) та персональності (85,6), і показником екзистенційності (81,6) нижче середнього рівня (за середнім значенням шкали), другий кластер – група з виражено низькими значеннями показників сповненості (124,5), персональності (65) та екзистенційності (59,4), третій – група з порівняно середніми показниками сповненості (212), персональності (106,4) та екзистенційності (105,62).

Другий кластер вирізняється з поміж інших більш низькими значеннями показників, що характеризує досліджуваних цього кластеру як осіб з найменш вираженою сповненістю, низьким розкриттям власної Person та екзистенції.

Відтак, для реалізації порівняльного аналізу виокремлених профілів екзистенційного

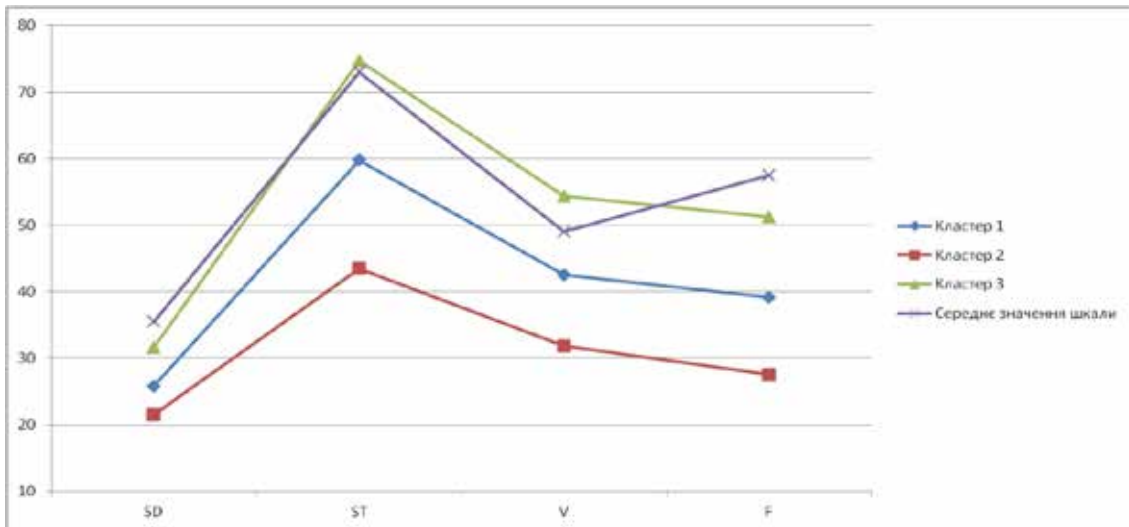

Рис. 1. Виокремлені за допомогою кластерного аналізу рівні екзистенційного самоздійснення

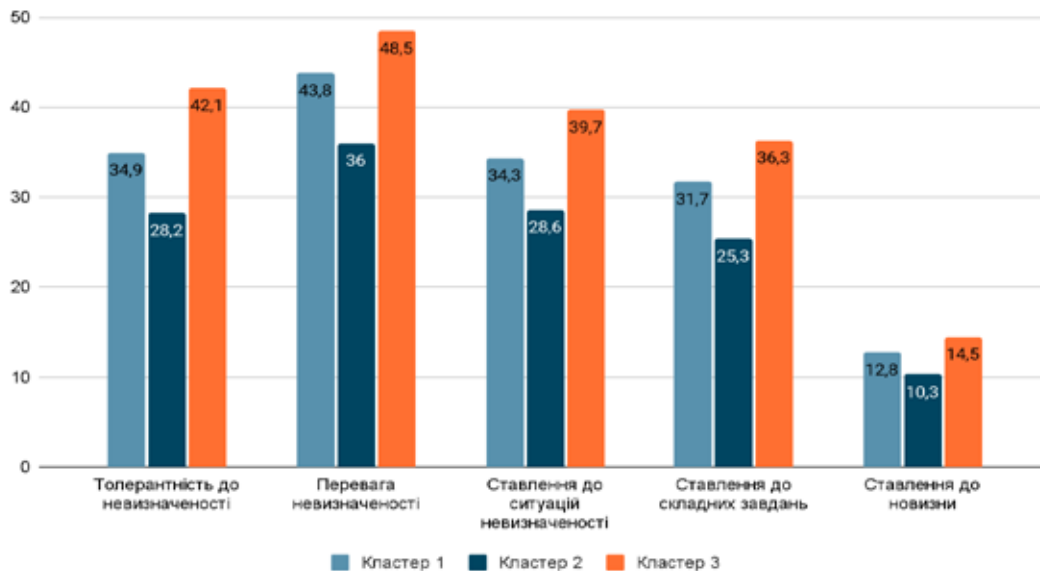

Рис. 2. Відмінності показників толерантності до невизначеності у виокремлених профілях екзистенційного самоздійснення

самоздійснення застосовано статистичний метод Шеффе. Результати порівняльного аналізу статистично підтверджують наявність відмінностей толерантності до невизначеності в залежності від рівня екзистенційної сповненості особистості. У значній мірі відрізняються найбільш відмінні кластери, тобто 2 і 3 кластери.

Вища екзистенційна сповненість характеризується вищою життєстійкістю, автентичністю життя, наповненого персональними цінностями та сенсом.

Для досліджуваних з вищими показниками сповненості більш характерно усвідомлювати

та приймати складність, непрогнозованість, неоднозначність і мінливість навколишнього світу, враховують це в своїх діях. Такі особи прагнуть до більшої інформованості (крізь розширення поля як «відомого» так і відкритість до зростаючого «невідомого» – вічна Сократівська проблема), схильні підходити до проблем творчо, а не шаблонно, обираючи таким чином більш адаптивні стратегії вирішення протиріч чи неоднозначності або прийняття їх через сенс як внутрішню опору в умовах невизначеності. Для них характерна суб'єктна позиція, внесення власної активності в ситуацію невизначеності, завдяки чому розкривається

здатність до трансформації невизначеності у ресурс розвитку.

Когнітивна сфера осіб, що схильні до вищої толерантності до невизначеності характеризується меншою схильністю до спрощення ситуації та інформації в умовах невизначеності, впевненістю та вірою в можливість впоратися з невизначеністю, більшою рефлексивністю та гнучкістю пізнавального контролю, як характеристики когнітивних стилей, а також більшою когнітивною складністю. Це поєднується із розвиненою здатністю до самодистанціювання, адже здатність прийняти і витримувати незаплановану та невизначену інформації зменшує її стресогенний вплив, збільшує ймовірність зайняти дистанцію по відношенню до власних бажань, емоцій, переживань, страхів та відповідно зменшує ймовірність потрапити у полон, за висловом В. Франкла, «колективного мислення» [7].

Висновки. Толерантність до невизначеності актуалізується в умовах індивідуальної смислової саморегуляції, суб'єктності індивіда та широкого кола особистісних характеристик, які впливають на специфіку функціонування людини в умовах завжди неодмінно присутньої неконкретності майбуття. Вона підтримує життєстійкість індивіда, проявляючись у вигляді обрання адаптивних способів подолання або прийняття невизначеності.

Толерантність до невизначеності та переживання особистісного самоздійснення перебувають у взаємодоповнюваній залежності, або ж толерантність до невизначеності є диспозиційним аспектом особистості щодо відкритості до екзистенційних смислів. Творче конструювання майбутнього, спроможність витримувати напругу його невиразності, яке може втрачати чіткість через актуальні стресові чинники, прийняття можливої відповідальності на себе у теперішньому та майбутті, зберігати емоційно-конгруентну настанову щодо очікувань (зокрема в умовах війни ми не можемо говорити про яскраву «позитивну» настанову, а про «реалістичну» настанову, що охоплюватиме щирість у ставленні до себе, свого досвіду, емоцій, якого б спектру вони не були, вибудовування поля найближчих очікувань). Творче конструювання майбутнього може реалізуватись і у радості, і стражданні. В цьому його справдешність, реальність, яка розгортається у вимірі очевидної та допустимої нецілковитої конкретності майбуття.

Певне толерування невизначеності та невідомості, що непідвладна контролю особи, є потенціалом для свободи вибору, як мінімум особистого ставлення до ситуації. Натомість категоричні негативні наративи та переживання у оцінці перспективі, гіпертрофоване відчуття тривоги й когнітивного уникнення (уникнення найстрашнішого сценарію), нето-

лерантність до невідомості – свідчення зростаючого невротизації особи, де у спектрі можливих психічних порушень виринає тривожний розлад та дотичне.

Допустима тривога щодо майбутнього, яка не впливає деструктивно на якість життя особи, наскізно є доступною її екзистенції, є якісною характеристикою її буття. Р. Мей вказував: якщо людина переживає тривогу, то людина живе [16]. Тривога існує там, де є можливість творити – творити себе, прагнучи стати собою, а також бути творцем у незліченних повсякденних справах (це дві сторони того самого процесу). Якби не було можливостей – не було б тривоги. Тож здатність витримувати тривогу щодо невідомого, толерувати деяку невизначеність – ресурсний аспект самоздійснення та можливості вдержувати автентичний зміст власного буття у, часом, полум'яних реаліях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bardeen J. R. The Interactive Effect of Worry and Intolerance of Uncertainty on Posttraumatic Stress Symptoms. *Cognitive Therapy and Research*. 2013. Vol. 37, Issue 4. P. 742–751.
2. Bennett N., Herold D. M., Ashford S. J. The effects of tolerance for ambiguity on feedback-seeking behavior. *Journal of Occupational Psychology*. 1990. Vol. 63. P. 343–348.
3. Bochner S. Defining intolerance of ambiguity. *Psychological Record*. 1965. Vol. 15. P. 393–400.
4. Budner S. Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of personality*. 1962. Vol. 30, 1. P. 29–50.
5. Clappitt P., DeKoch B. Embracing uncertainty: The essens of leadership. N. Y.: M. E. Sharpe, 2001. 240 p.
6. Fetzner M. G. Intolerance of Uncertainty and PTSD Symptoms: Exploring the Construct Relationship in a Community Sample with a Heterogeneous Trauma History. *Cognitive Therapy and Research*. 2013. Vol. 37. P. 725–734.
7. Frankl V. The unheard Cry for Meaning. New York : Simon and Schuster, 1978. 234 p.
8. Freud S. Civilization and Its Discontents. London : Penguin, 2002. 127 p.
9. Furnham A., Ribchester T. Tolerance of ambiguity: A review of the concept, its measurement and applications. *Current Psychology*. 1995. Vol. 14. P. 179–199.
10. Gewirth A. Self-Fulfillment. Princeton NJ : Princeton University Press, 2009. 235 p.
11. Howard-Jones P. A. Uncertainty and engagement with learning games. *Instructional Science*. 2009. Vol. 37. P. 519–536.
12. Kahneman D., Slovic P., Tversky A. Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *New Series*. 1982. Vol. 185. P. 1124–1131.
13. Längle A. The Search for Meaning in Life and the Existential Fundamental Motivations. *Existential Analysis. European Psychotherapy*. 2005. Vol. 16. № 1. P. 2–14.

14. Längle A., Orgler C., Kundi M. The Existence Scale. A new approach to assess the ability to find personal meaning in life and to reach existential fulfilment. *European Psychotherapy*. 2003. Vol. 4. P. 135-151.

15. Leite C. Client Uncertainty and the Process of Change in Psychotherapy: The Impact of Individual Differences in Self-concept Clarity and Intolerance of Uncertainty. *Journal of Contemporary Psychotherapy*. 2008. Vol. 38. P. 55–64.

16. May R. *Man's Search for Himself*. New York : Bantam Doubleday Dell, 1953. 224 p.

17. Sell M. van, Brief A. P., Schuler R. S. Role conflict and role ambiguity: Integration of the literature and directions for future research. *Human Relations*. 1981. Vol. 34. P. 43–71.

18. Siegel L. Clinical Uncertainty in Primary Care. *The Challenge of Collaborative Engagement Sommers*. 2013. Vol. 14. P. 306-317.

ЕМОЦІЙНА ЗАЛЕЖНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

EMOTIONAL DEPENDENCE OF PERSONALITY AS A PROBLEM OF MODERN PSYCHOLOGY

Розглянуті психологічні особливості емоційно залежних особистостей. Під емоційною залежністю ми розумітимемо поведінку, що характеризується непереборною підпорядкованістю власних інтересів іншим особам, неможливістю бути самостійним і вільним у виборі поведінки.

Дослідники називають цілу низку ознак емоційної залежності: почуття своєї залежності від інших, перебування у співзалежних стосунках, завищений рівень відповідальності та піклування про інших, низька самооцінка, високий рівень самокритики, потреба в постійному схваленні та підтримці інших, високий рівень тривоги, постійна напруженість, відчуття своєї неспроможності щось змінити, невизначеність психологічних меж, низький рівень довіри, страх покинутості та інші. Нами були відібрані наведені нижче психологічні характеристики з метою вивчити їх зв'язок з емоційною залежністю: загальний психологічний стан, рівень співзалежності, спірання на інших, невпевненість у собі, рівень тривоги й депресії. Також доцільним було виділити копінг-стратегії, які найбільш використовуються емоційно залежними людьми.

Наводяться результати емпіричного дослідження рівня емоційної залежності та психологічних характеристик емоційно залежних особистостей. Встановлено, що 69% опитуваних мають високий і середній рівні емоційної залежності. Отримані дані підтверджують, що здебільшого від емоційної залежності страждають жінки незалежно від віку і професії. Серед психологічних особливостей можна спостерігати емоційне спірання на інших, невпевненість у собі, співзалежність, низьку задоволеність життям, підвищену тривожність і депресію. Емоційно залежні особи в проблемній ситуації схильні вдаватися до непродуктивних копінг-стратегій (конфронтації, втечі-унікнення) і мало використовують продуктивні копінг-стратегії (планування рішення, позитивну переоцінку).

Ключові слова: емоційна залежність, адик-

ція, залежна поведінка, співзалежність, тривога, депресія, самооцінка, психотерапія емоційної залежності.

Psychological characteristics of emotionally dependent individuals are considered in the article. By emotional dependence, we understand behavior characterized by the irresistible subordination of one's interests to other persons, the inability to be independent and free in the choice of behavior.

Researchers name several signs of emotional dependence: sense of dependence on others, being in a codependent relationship, an exaggerated level of responsibility and care for others, low self-esteem, high level of self-criticism, the need for approval and support from others, high level of anxiety, constant tension, feeling one's inability to change something, uncertainty of psychological boundaries, fear of abandonment etc. We selected the following psychological characteristics to study their relationship with emotional dependence: general psychological state, level of codependence, reliance on others, self-doubt, level of anxiety and depression. It was also appropriate to highlight the coping strategies most used by emotionally dependent people.

The results of an empirical study of the level of emotional dependence and psychological characteristics of emotionally dependent individuals are given. It was established that 69% of respondents have high and medium levels of emotional dependence. The obtained data confirm that mostly women suffer from emotional dependence, regardless of age and profession. Among the psychological features, one can observe emotional reliance on others, self-doubt, co-dependence, low life satisfaction, increased anxiety and depression. Emotionally dependent tend to resort to unproductive coping strategies in a problematic situation – confrontation, escape-avoidance, and rarely use productive coping strategies – decision planning, positive reevaluation.

Key words: emotional dependence, addiction, dependent behavior, codependence, anxiety, depression, self-esteem, psychotherapy of emotional dependence.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.30>

Коваленко О.І.

здобувач 2 курсу магістратури
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Самара О.Є.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. В 21 столітті у зв'язку з глобальними соціально-економічними системними змінами у всьому світі значно зріс інтерес до проблем залежної поведінки. Невдоволення реальним життям, бажання сховатися від нього або зняти з себе відповідальність спонукає людей свідомо, а частіше несвідомо шукати способи уникнення хворобливої реальності.

Форми та способи такої втечі надзвичайно різноманітні та нерідко носять патологічний характер. У цьому полягає сутність залежної поведінки, коли життя людини, її стан і поведінка починають сильно залежати від різних

чинників (наркотиків, алкоголю, їжі, роботи, сексу, емоцій, азартних і комп'ютерних ігор та інших.). Сприяє цьому, зокрема, сучасна суспільна культура та пропаганда, яка не відокремлює залежну поведінку від нормальної поведінки. І якщо такі види залежності, як алкоголізм та наркоманія, суспільством засуджуються, оскільки шкода від цих видів залежності очевидна, то фанатичне захоплення спортом, навіть на шкоду здоров'ю, вважається здоровим способом життя, трудоголізм вважається гарною якістю для людини, емоційні аддикти вважаються душевними. У суспільній свідомості немає чіткого розуміння патологічної сторони залежності і праг-

нення дізнатися її, щоб захистити майбутні покоління від помилок.

У статті ми розглянемо актуальну, але маловивчену на сьогодні проблему людства – проблему емоційної залежності. Під емоційною залежністю ми розумітимемо поведінку, що характеризується непереборною підпорядкованістю власних інтересів іншим особам, неможливістю бути самостійним і вільним у виборі поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Складність проблематики залежної поведінки полягає в тому, що не існує єдиного визначення, єдиної диференціації її видів, неможливо однозначно виділити фактори, що впливають на розвиток залежності, у тому числі емоційної. Це ускладнює розробку психокорекційних і психотерапевтичних методик, профілактичних заходів і підтверджує необхідність емпіричного дослідження цього феномену.

Проблемою залежної поведінки займалось багато вітчизняних та зарубіжних психологів (Н. Бочкарьова, А. Гоголева, Л. Леоннова, Н. Максимова, О. Єгоров, Н. Дмитрієва, Ц. Короленко, У. Оутс, А. Міллер, Л. Вермесер, Р. Браун, Х. Мілкман, С. Сандервірт, Б. Киллінджер, В. Кукк, М. Гриффитс, Д. Пайнз та ін.). Останні роки зростає інтерес до залежностей неповнолітніх, що простежується в роботах Ц. П. Короленка, В. Менделевича, О. Безпалько, А. Капської, Н. Заверіко, О. Карпенко, М. Окаринського, П. Гусака, Н. Бурмаки, О. Савчука, Т. Мартинюк, І. Шишової, О. Мурашкевича. Проблема ігрової залежності розглядається такими українськими вченими як: Л. Буніна, О. Песоцька, Н. Терещук, Л. Федоренко, Г. Чайка та ін. Проблеми адикції від інтернету розкриті зарубіжними авторами М. Шоттона, Д. Грінфілда, Дж. Грохот, К. Янг та вітчизняними науковцями: А.Г. Асмоловим, Т.Ю. Больбот, О.Є. Войскунським, Л.В. Куліковим, Н.В. Чудовою, Н.А. Цветковою, А.В. Цветковим, Л.М. Юр'євою та ін. Явище співзалежності активно розглядалось сучасними вітчизняними і зарубіжними авторами (М. Жидко, Г. Коцюба, В. Крамченкова, О. Савчук, Ц. Короленко, А. Варга, В. Москаленко, Н. Манухіна, О. Ємельянова, О. Самара, Б. Уайнхолд, Дж. Уайнохолд, Б. Бекнел, М. Бітті та ін.).

Виділяють такі фактори формування адикцій [3]:

- психоактивні речовини (алкоголь, сигарети, наркотики, антидепресанти, снодійне, анальгетики тощо);
- активність, залученість у процес (трудоголізм, ігри, участь у сектах, надмірне захоплення спортом тощо);
- люди, інші предмети та явища навколишньої дійсності, що викликають різні емоційні стани.

Об'єднавши два останні пункти адикції ділять на хімічні та нехімічні форми. Одним з видів нехімічної залежності можна назвати емоційну залежність. Емоційна залежність – це стійкі прояви емоційних потреб, які людина прагне задовольнити у близьких міжособистісних стосунках [10]. На думку Б. Уайнхолда та Дж. Уайнхолда, емоційна залежність або співзалежність – це психологічний розлад, спричинений незавершеністю етапу становлення психологічної автономії особистості. Е. Ларсен вважає емоційну залежність сукупністю поведінкових форм та дефектів характеру, що призводять до зменшення здатності ініціювати любовні стосунки та брати в них участь. М. Бітті вважає, що співзалежна людина дозволяє поведінці іншої людини сильно впливати на неї та постійно намагається контролювати цю поведінку [7].

Досвід раннього дитинства формує схеми уявлень про себе та інших, на яких буде розвиватись особистість. Ранні афективні дефіцити можуть нести відповідальність за етіологію емоційної залежності. Багато перших емоційних переживань у людей з емоційною залежністю є негативними. Як наслідок, будь-які відносини можна використовувати для задоволення незадоволених емоційних потреб дитинства. Емоційна залежність визначається як надзвичайна потреба, яку людина відчуває до значущого іншого під час їх стосунків. Сильний страх перед втратою значущого іншого спотворює емоційний зв'язок, супроводжується втратою самоідентифікації, рольовою асиметрією, поведінкою власника, емоційною нестабільністю і постійною внутрішньою порожнечою. Страх призводить до того, що залежний не може розірвати деструктивні стосунки, жертвуючи власними бажаннями та потребами [11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники називають цілий ряд ознак емоційної залежності: почуття своєї залежності від інших, перебування у співзалежних стосунках, завищений рівень відповідальності та піклування про інших, низька самооцінка, високий рівень самокритики, потреба у постійному схваленні та підтримці інших, виражене почуття провини, високий рівень тривоги, постійна напруженість, відчуття своєї неспроможності щось змінити, ригідність, невизначеність психологічних меж, низький рівень довіри, ігнорування проблем, неспроможність вступити в близькі стосунки, придушений гнів, комбінування пасивної та агресивної поведінки, страх покинутості, проблеми сексуального характеру.

Нами були відібрані такі психологічні характеристики з метою вивчити їх зв'язок з емоційною залежністю: загальний психологічний стан, рівень співзалежності, опора на інших,

невпевненість у собі, рівень тривоги і депресії. Також доцільним було виділити копінг-стратегії, які найбільш використовуються емоційно залежними людьми.

Загальна вибірка дослідження склала 64 людини обох статей (54 жінки та 10 чоловіків) з різним соціальним статусом (від безробітних до власників бізнесу), сімейним станом (одружені – 29, в романтичних стосунках – 11, розлучені – 9, вільні – 15) в віці від 22 до 66 років. Дослідження не було розраховане на певний вік, сімейний стан, освіту чи соціальний статус, тому було прийнято рішення охопити різні категорії населення, щоб виявити розповсюдженість емоційної залежності серед дорослого населення в цілому, після чого виділити психологічні особливості у емоційно залежних особистостей серед досліджуваних. Опитувальник був розміщений в соціальних мережах, участь в дослідженні була цілком добровільною за бажанням і інтересом людини. Отже респонденти мали змогу заповнювати опитувальник максимально комфортно, розкуто і довірливо.

Емпіричний метод дослідження представлений такими психодіагностичними методиками: тест «Індекс життєвого задоволення» Б. Ньюгартена (адаптація Н.В. Паніної, 1993) [2], «Опитувальник способів подолання» Р. Лазаруса (адаптація Т.Л. Крюкової)[4], методика «Шкала співзалежності» Б. та Дж. Уайнхолдів (адаптація О. С. Кочарян, Е. В. Фролової, Н. О. Смактіної) [9], тест-опитувальник на міжособистісну залежність Р. Гіршфільда (адаптація О.П. Макушиної) [5], госпітальна шкала тривоги и депресії (HADS) [1].

Згідно з результатами дослідження за методикою на міжособистісну залежність Р. Гіршфільда значна частина досліджуваних (69%) показали високий та середній рівні міжособистісної залежності. Низький рівень міжособистісної залежності було виявлено у 31% респондентів. На основі цих даних було сформовано 3 групи з різним рівнем емоційної залежності, представлені в Табл. 1. Оскільки участь в дослідженні була за бажанням досліджуваних, можна зробити висновок, що жінки мають більшу схильність до емоційної залежності, оскільки проявили більшу зацікавленість. Тим не менше чоловіки, які взяли участь, показали високий (10%) і середній (90%)

показники залежності, що може свідчити про меншу поширеність, але більш виражену проблему, коли залежність присутня.

Статистичний аналіз результатів дослідження проводився за допомогою аналізу відмінностей між групами з високим і низьким рівнем міжособистісної залежності з використанням t-критерій Стьюдента або U-критерій Манна-Уїтні (якщо вибірка не відповідала нормальному розподілу).

Статистичного підтвердження набули відмінності за такими показниками: емоційна опора на інших (t=9,453; p<0,001), невпевненість у собі (t=6,699; p<0,001), прагнення до автономії (t=-2,112; p<0,05), співзалежність (U=3,000; p<0,001), індекс життєвої задоволеності (t=-5,037; p<0,001), тривога (t=5,248; p<0,001), депресія (U=8,5; p<0,001). Серед копінг-стратегій статистично значимі відмінності виявлені за такими стратегіями: конфронтація (t=2,503; p<0,05), прийняття відповідальності (t=2,885; p<0,05), втеча-уникнення (t=2,650; p<0,05), планування рішення проблеми (t=-4,004; p<0,001).

Обговорення результатів. Отримані психодіагностичні результати засвідчили наявність емоційної залежності у значної кількості досліджених осіб. Отримані дані збігаються як з дослідженнями вчених, так і з нашими спостереженнями в професійній практиці, що в переважній більшості від емоційної залежності страждають жінки, незалежно від віку і професії. Як бачимо для емоційно залежних особистостей характерна невпевненість у собі, вона стимулює допомогу іншим. Емоційно залежні не вважають, що варті любові, єдиний спосіб підвищити самооцінку у власних очах – стати комусь життєво необхідним, надцінним. Також характерні висока емоційна опора на інших, низьке прагнення до автономії, висока ступінь співзалежних моделей. Отримані дані підтверджують теорію гештальт підходу Ф. Перлза, що залежна (співзалежна) поведінка пов'язана з порушенням процесу «контакт – відхід», коли лише одна домінуюча потреба стає фігурою, втрачається контакт з реальністю. Люди, які в дитинстві відчували себе розчарованими та пригніченими, з низькою самооцінкою, у майбутньому не здатні усвідомлювати і відстоювати свої потреби.

Емоційно залежні прагнуть контролювати неконтрольоване, неможливість досягти

Таблиця 1

Розподіл рівня міжособистісної залежності серед досліджуваних

Рівень міжособистісної залежності	Загальна група	Чоловіки	Жінки
Високий	7 (11%)	1 (10%)	6 (11%)
Середній	37 (58%)	9 (90%)	28 (52%)
Низький	20 (31%)	-	20 (37%)

поставленої мети, розглядається як поразка та втрата сенсу буття. Емоційно залежні живуть у постійному страху: втратити об'єкт емоційної залежності, зіткнутися з реальним життям, втратити контроль та ін. Згідно нашого дослідження, це призводить до низького рівня життєвої задоволеності, високих показників тривоги та вираженої депресії.

В стресовій ситуації емоційно залежні вдаються до таких непродуктивних копінг-стратегій, як конфронтація, втеча-уникнення. Емоційно залежні можуть зловживати прийняттям відповідальності, як шляхом вирішення проблем, оскільки вони часто беруть на себе відповідальність за інших, але мало відповідальні щодо свого благополуччя. Вони рідко користуються продуктивними способами подолання проблеми, зокрема плануванням рішень.

Висновки. Механізми формування залежної поведінки досі залишаються незрозумілими. Існують гіпотези як про психологічний, так і психофізіологічний механізми формування характеристик залежної особистості. Психологи, що вивчають емоційну залежність, виявили особистісні механізми її формування, з іншого боку є дані, що основною причиною виникнення емоційної залежності є порушення в сфері дитячо-батьківських стосунків.

Проведене дослідження підтверджує, що емоційна залежність розповсюджена в тій чи іншій мірі серед великої кількості населення – 58% досліджуваних показали середній рівень та 11% високий рівень залежності. Значна частина цих людей не має інформації про вплив емоційної залежності на розвиток та життєдіяльність особистості та не застосовує жодних заходів для її попередження, зменшення чи подолання. Проблема психотерапії емоційно залежних особистостей полягає в ускладненому розпізнаванні «хвороби» самим аддиктом та його близькими. Крім цього розвиток психологічних захистів робить неможливим розуміння і прийняття своєї емоційної залежності, як «хвороби» та спотворює запит на терапію.

В основі формування емоційної залежності лежить головна причина – порушення системи стосунків зі значущими людьми [8]. Згідно з нашим дослідженням як симптоми подібних порушень можна спостерігати емоційну опору на інших, невпевненість у собі, співзалежність, низьку задоволеність життям, підвищену тривожність і депресію. Емоційно залежні в проблемній ситуації схильні вдаватись до непродуктивних копінг-стратегій (конфронтації, втечі-уникнення) і мало використовують про-

дуктивні копінг-стратегії (планування рішення, позитивна переоцінка). Отже метою психотерапії має бути збільшення психологічної автономії емоційно залежного шляхом послідовного розвитку особистості та зміцнення власного «Я».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Госпітальна шкала тривоги і депресії (The Hospital Anxiety and Depression Scale, HADS). URL: <https://mozok.ua/depressiya/testy/item/2711-gospitalna-shkala-trivogi--depres-HADS> (дата звернення: 15.07.2022).
2. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум. СПб.: Речь, 2009. 141 с.
3. Ковпак Д. В., Палкин Ю. Р. Разнообразие аддиктивного опыта. *Доказательная фармакотерапия аддиктивных расстройств* : Сборник научных статей. СПб. : СИНЭЛ, 2015. С. 35 – 43.
4. Крюкова Т.Л., Куфтяк Е.В. Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ). *Журнал практического психолога*. М. : 2007. № 3, С. 93-112.
5. Макушина О.П. Методы психологического изучения девиантного поведения: Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. 79 с.
6. Самара О.Е. Особенности переживания эмоций стыда и вины у созависимых женщин. *Сучасні підходи та технології соціально-психологічної та корекційної роботи з різними віковими групами населення* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, 20-22 червня 2014 року / гол. редкол.: Л. М. Дунаєва ; ОНУ ім. І.І. Мечникова, Ін-т інноваційної та післядипломної освіти [та ін.]. Одеса : Одеський нац. ун-т, 2014. с. 302-306.
7. Строяновська О. Вплив профілактики та психокорекції емоційної залежності майбутніх психологів на формування їх психологічної культури. *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій* : збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, О.М. Ічанської. К. : ТОВ «Альфа-ПІК», 2020. С. 246-253
8. Сушко Н.Г. Зависимое поведение как форма социально-психологической дезадаптации. *Електронне наукове видання «Ученые заметки ТОГУ»*. 2015. Т.6. № 4, С. 386-391
9. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / Перевод с английского А.Г. Чеславской. М.: Независимая фирма "Класс", 2002. 224 с.
10. Широка А.О. Брух І.І. Емоційна залежність у романтичних стосунках: роль несприятливого дитячого досвіду та ранніх дисфункційних схем. *Психологія і особистість*. 2021. № 2, С. 143-158.
11. The role of emotional dependence in the relationship between attachment and impulsive behavior / Estévez A. and others. *Annals of Psychology*. 2018. 34(3), P. 438–445.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ МОЛОДДЮ МОРАЛЬНИХ ІМПЕРАТИВІВ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

PECULIARITIES OF YOUTH ASSIMILATION OF MORAL IMPERATIVES IN THE CONDITIONS OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY

У статті представлено аналіз особливостей засвоєння молоддю моральних імперативів в умовах постіндустріального суспільства, головні тенденції якого мають високий ступінь невизначеності, пов'язаний із розвитком нових інформаційних і комунікаційних технологій та активною діяльністю на світовій арені суб'єктів глобалізації.

Визначено, що вразливим до впливу соціокультурних вимірів постіндустріальної доби є період особистісного становлення, зокрема підлітково-юнацький етап. Від ціннісних орієнтацій молоді залежить майбутнє нашого суспільства, що пояснює інтерес науковців до морально-психологічного розвитку цієї соціально-вікової групи суспільства.

З'ясовано, що особистісне становлення молоді відбувається в умовах глобалізації та формування нових соціальних відносин, які зумовлюють розмиття традиційної моралі та сприймання молоддю моральних норм і регламентаційних правил як таких, що не виправдано обмежують свободу, волю й індивідуальність. Важливу роль у розвитку суспільства відіграють ціннісні орієнтації (у складі ідеологічних парадигм), які безпосередньо впливають на формування інтересів, ідеалів, потреб молоді та на стереотипи її поведінки.

Показано, що суспільство споживання не здатне до прогресивного розвитку через заміщення в суспільній свідомості теорії колективної відповідальності теорією особистого успіху. Це викликає прояв стійкої тенденції до перевищення особистого блага над загальним і призводить до панування індивідуалізму та егоїзму. Реалізувати прогресивний розвиток особистості у трансформаційному суспільстві можна шляхом переформатування морально-психологічної сутності світосприймання молоді як одного з важливих елементів системи суспільної свідомості. При цьому фундаментом таких перетворень має стати гуманістична етика, яка визнає моральну автономію індивіда, його здатність розмежовувати добро і зло без впливу авторитету.

Ключові слова: *постіндустріальне суспільство, особистісне становлення молоді, ціннісні орієнтації, суспільна свідомість, духовність.*

The article presents an analysis of the peculiarities of young people's assimilation of moral imperatives in a post-industrial society, the main trends of which have a high degree of uncertainty associated with the development of new information and communication technologies and activities on the world stage of the subjects of globalization.

It is determined that the period of personal formation, in particular the adolescent-youth stage, is vulnerable to the influence of socio-cultural dimensions of the post-industrial era. The future of our society depends on the value orientations of young people, which explains the interest of scientists in the moral and psychological development of this socio-age group of society.

It was found that the personal development of young people takes place in the context of globalization and the formation of new social relations, which cause the blurring of traditional morality and young people's perception of moral norms and regulations as unjustifiably restricting freedom, will and individuality. An important role in the development of society is played by value orientations (as part of ideological paradigms), which directly affect the formation of interests, ideals, needs of young people and stereotypes of their behavior.

It is shown that the consumer society is not capable of progressive development due to the replacement, in the public consciousness, of the theory of collective responsibility by the theory of personal success. This shows a steady tendency to exceed the personal good over the common and leads to the dominance of individualism and selfishness. The progressive development of the individual in a transformational society can be realized by reformatting the moral and psychological essence of the worldview of youth as one of the important elements of the system of social consciousness. At the same time, the foundation of such transformations should be humanistic ethics, which recognizes the moral autonomy of the individual, his ability to distinguish between good and evil without the influence of authority.

Key words: *post-industrial society, personal development of youth, value orientations, social consciousness, spirituality.*

УДК 159. 923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.31>

Невмержицький В.М.

к.психол.н., доцент,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології навчання імені
І.О. Синиці
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси у розвитку суспільства кінця ХХ – початку ХХІ століть означені загальним вектором становлення постіндустріального суспільства, що відображує безпрецедентність інформаційно-технічних досягнень людства, радикальність соціокультурних інновацій в усіх основних сферах життєдіяльності людства. Теорії постіндустріального суспільства беззаперечно є одними із найбільш визнаних соціологічних проектів, що дозволяють адекватно

окреслити кардинальні зміни у сучасному соціокультурному просторі. Необхідність створення системного наукового проекту майбутнього була спричинена розумінням вичерпаності ресурсів індустріальної цивілізації, і перш за все – ресурсів біосфери. Здійснене у некла-сичній гуманітарній традиції «викриття» раціональності як рушійної сили модерна містило разом з тим «викриття» тотальності владного дискурсу, аналіз парадоксів демократії як форми політичного, визнання приреченості

масового суспільства, в яке трансформувалася народ – джерело суверенітету [1, с. 7].

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснення теоретичного аналізу особливостей засвоєння молоддю моральних імперативів в умовах постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнення наукових концептів сучасного етапу еволюції цивілізації (Д. Белл, С.С. Губанов, В.І. Ігнат'єв, Е.Я. Ільюшина, В.Л. Іноземцев, Л.В. Нікіфорова, Ю.А. Пирютко, Н.М. Токарева та ін.) дозволяє виокремити серед основних ознак постіндустріального суспільства такі:

- посилення прозорості національних кордонів: формування єдиного європейського (а згодом і світового) виробництва, глобального виміру світового соціально-економічного простору, що має спільні цінності і норми життя, поведінки, взаємостосунків;

- руйнація держави всезагального добробуту (що вказує на відхід від ідеалів Просвітництва);

- децентралізація політичної влади, виникнення «комп'ютерної демократії», за якої поінформованість ототожнюється із владою; доступність прямого спілкування із представниками владних структур різного ієрархічного рівня завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій;

- міграція працеспроможного (зайнятого) населення із сфери виробництва до сфери послуг; зростання ролі культури споживання, перетворення її на панівну сферу суспільного життя;

- основним критерієм соціальної стратифікації в західних суспільствах постає рівень освіти і знань, супротивно критерію володіння засобами виробництва, що спричиняє значне утруднення соціальної структури суспільства: вона стає більш фрагментованою й складною, з'являється ряд нових підстав для диференціації (окрім класів враховуються стать, приналежність до етнічної групи, вік тощо).

- збільшення значення високоосвіченої і висококомпетентної технологічної еліти, котра заміряється на домінуючу роль у суспільстві і намагається контролювати процеси соціального виробництва;

- зміна ціннісних орієнтацій західної спільноти, котра дотримується споживацького та гедоністичного ставлення до життя та звертає при цьому увагу на якість життя і можливість самовираження [1, с. 8].

Ключові тенденції постіндустріального суспільства є взаємопов'язаними і мають високий ступінь невизначеності: розвиток нових інформаційних і комунікативних технологій та активна діяльність на світовій арені суб'єктів глобалізації забезпечують еволю-

цію людства крізь призму прогресу знань. Разом з тим динамічні зміни, котрі притаманні економічній, політичній та духовній сферам інституційної матриці сучасного українського соціуму, супроводжуються проблемами його консолідації.

Українське суспільство, з ХХ ст. по теперішній час, є охопленим кризою (ознаками якої є високі темпи змін у соціумі, значна складність стосунків між людьми та суспільними групами, велике різноманіття життєвих стратегій), але навряд чи в історії людства можливо знайти таке покоління, позбавлене опори у світогляді, як нинішнє. [2]. Ще Д. Дьюї наголошував, що «простий відхід від старого не вирішує сучасних проблем і під час нової зміни завжди існує небезпека, що в результаті відхилення цілей і методів ... принципи можуть сформуватися не позитивним ... шляхом, а негативним. Тоді в її основу покладається відкидання небажаного, а не конструктивний розвиток власної філософії» [3, с. 23].

Трансформація українського середовища відбувається як докорінне оновлення усіх сфер життя, зокрема й духовного, на тлі, сформованих раніше, соціальних та особистісних ідеалів. Зіткнувшись із крахом моральних норм і свободи вибору, особистість може орієнтуватися, як на гуманізм, так і на антигуманізм, може вдосконалюватись для самореалізації на благо суспільства або дотримуватись корисливих цілей. У сучасному соціумі особистості притаманна значна зневіра; її свідомість перебуває у стані розгубленості; сучасна масова культура негативно впливає на дітей та підлітків, сприяє культивуванню агресії та жорстокості, цинізму та відсутності культури; має місце наближення культури нації до недостатнього, для цивілізованого суспільства, рівня.

Виразним є й те, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства відбулося значне загострення багатьох суспільних суперечливостей, що, відповідно, обумовило поглиблення ціннісних дезорієнтацій, причому, не тільки за так званими «лініями Хантінгтона», але й у межах окремих поколінь. Доречно до цього зазначає В.І. Астахова: «Проблема ця гостра для України, ... де під час багаторічної політики деідеологізації виник духовний вакуум, що є небезпечнішим, ніж економічна і політична кризи разом взяті, вже хоча б тому, що наслідки його переборюються значно довше і важче, не дозволяючи ефективно боротися ні з економічними, ні з політичними труднощами... Ми з кожним днем бідніємо не тільки грішми, але й розумом і совістю» [4].

Особливо вразливим до впливу соціокультурних вимірів постіндустріальної доби, беззаперечно, є період особистісного становлення, зокрема – підлітково-юнацький етап ґенези буття. Від вектору трансформацій ціннісних

орієнтацій молоді залежить майбутнє нашого суспільства, що пояснює інтерес наукової спільноти до морально-психологічного розвитку цієї когорти суспільства.

Багато дослідників, зокрема такі, як Л.В. Батліна, П.С. Гуревич, А.А. Гусейнов, М.С. Каган, С.Б. Кримський, С.М. Пазиніч, Л.В. Сохань, І.В. Степаненко, О.І. Субетто та інші, визнають у наявному розриві між рівнем науково-технічного і техногенного розвитку людства та спрямованістю духовно-морального людського потенціалу виитоки глобальної антропологічної катастрофи, що поступово може охопити усе людство. У зв'язку з цим виникає потреба переосмислення духовно-культурного буття людини, оскільки в сучасних умовах настало розуміння того, що кардинальні зміни у світогляді, психології, свідомості є не менш важливими, ніж матеріальне життя суспільства та його побут. В. Франкл зазначав: «Духовність, свобода і відповідальність – це три екзистенціали людського існування. Вони не просто характеризують людське буття як буття саме людини, швидше навіть вони конституують його в цій якості» [5, с. 93]. Духовність – це моральна культура людства, а відродження духовності пов'язане із поверненням до традиційних духовних цінностей народу, їх інтеріоризація молоддю.

Особистісне становлення сучасної молоді відбувається в умовах глобалізації та суцільної інформатизації, формування нових соціальних відносин, що спричиняють розмиття ціннісних основ та традиційної моралі, послаблення культурної спадкоємності; молодь сприймає моральні норми і регламентаційні правила як застарілі, обтяжливі, що не виправдано обмежують свободу, волю та індивідуальність. Крім того, глобальність запозичення сучасних західноєвропейських ціннісних моделей поведінки змінює полюси культури.

Упродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ століть потужним фундаментом масштабної критики впливу високотехнологічних вимірів існування людини на розвиток її духовності став концепт масового суспільства, біля витоків якого постали такі потужні науковці як П. Андерсон, Х. Арендт, В. Беньямін, В. Декомб, Х. Ортега і Гасет, Е. Фромм та інші. Гуманістично ліберальні традиції політичних філософів та психологів обумовили специфіку трактування генези буття «середньої» людини у сучасному світі [6, с. 52]. Зокрема, Еріх Фромм зауважував, що «середня» людина у розвинутому суспільстві боїться власної свободи, оскільки наявність свободи передбачає також відповідальність; щоб якось уникнути відповідальності, людина позбувається власної свободи, фактично тікає від неї у пасивність і розчинення у масі, контрольованій більш сильними особистостями – вождями. Це

призводить до формування масового суспільства, яке складається із сукупності знеособлених індивідів (авторитарних особистостей) [7, с. 168–169].

Значну увагу у вивченні особистості в масовому суспільстві Е. Фромм приділяв пасивності. Під нею він розумів спрямованість людини силами, які вона не контролює, і, відповідно, не може діяти самостійно, а лише реагує. Вчений зазначав із цього приводу: «Якщо ви уважно подивитеся на активність людей, які просто реагують чи діють за призначенням, людей пасивних у класичному розумінні, ви помітите, що їх реакції ніколи не змінюють свого напрямку. Їх реакції завжди однакові. Однакові подразники завжди викликають однакові реакції... Тут не помічається індивідуальність, сили мислення не залучені, все здається запрограмованим: однакові подразники, однакові наслідки» [8, с. 39].

У сучасних суспільствах, незалежно від їхнього розвитку, переважає саме авторитарний тип особистості. Причиною цього феномену Е. Фромм називає «втечу від свободи» – повсюдне небажання людини відповідати за себе та за власні вчинки [7].

Серед основних механізмів «втечі від свободи», до котрих може вдаватися сучасна людина, Е. Фромм означає такі:

1) авторитаризм, який трактується як «тенденція відмови від незалежності своєї особистості, злиття свого «Я» з кимось або чимось зовнішнім, щоб таким чином здобути силу, якої не вистачає самому індивіду» [7, с. 140];

2) деструктивність, що зумовлює, знищуючи або підкоряючи інших, намагання подолати відчуття неповноцінності. Згідно із Е. Фроммом, обов'язок, патріотизм і любов – загальнопоширені приклади раціоналізації деструктивних дій [9, с. 249];

3) конформізм, реалізуючи який людина прагне подолати самотність та відчуження через абсолютне підкорення соціальним нормам, які регулюють поведінку. Е. Фромм наголошував: «Індивід перестає бути собою; він повністю засвоює той тип особистості, який вимагає модель культури, а тому стає абсолютно схожим на інших, таким, яким вони хочуть його бачити» [7, с. 182].

На думку Е. Фромма подібна втрата індивідуальності суттєво усталилася у соціальному характері більшості сучасних людей. Вони у масовому суспільстві конформістів стають невіддільними від свого оточення, сповідують ті самі цінності, переслідують ті самі кар'єрні цілі, купують ті самі продукти, думають і відчувають так само, як кожен у їхній культурі [6, с. 54].

Слід зазначити, що важливу роль у розвитку суспільства відіграють саме ціннісні орієнтації, які входять до складу ідеологічних парадигм, тому що саме вони безпосередньо вплива-

ють на формування інтересів, ідеалів, потреб молоді, а також на стереотипи її поведінки. Розглядаючи у соціально-політичному аспекті основні принципи, покладені в основу сучасної ідеологічної (ліберальної) парадигми українського суспільства, можна виділити такі особливості (Л.Ф. Мізес, К.Г. Флах; Ф. Кирилук, М. Федоров та інші):

1) основним моральним та економічним принципом визнається індивідуалізм;

2) віра у раціональну побудову світу, яку можливо пізнати через використання критичного дослідження та рефлексії: саме раціоналізм дозволяє, як індивіду, так й суспільству в цілому, успішно реалізувати матеріальні ціннісні установки, інтегровані у свідомість людини; означене спричиняє суперечність між матеріальними та духовними нормами у світосприйманні.

У площині ліберальної парадигми державоустрою можна припустити, що принцип раціоналізму звільняє людину від звичаїв та традицій, при цьому не визначаючи кінцеві цілі, дає чітке керівництво до дії; при цьому виникає можливість ефективно інтегрувати будь-які ціннісні орієнтації у свідомість молоді. При цьому, в момент формування необхідних норм та орієнтацій, попередні просто усуваються, а представники молодого покоління, поряд з іншими членами суспільства, сприймають це як даність.

3) Визнання значущості принципів рівності та справедливості. Парадигма лібералізму визначає будь-яке суспільство як справедливе та рівне не за критерієм щодо рівномірного розподілу матеріальних благ, а згідно з такими параметрами: відсутності дискримінації за віросповіданням, статтю, матеріальним становищем тощо; акцент зроблено на рівності перед законом (Ф. Кирилук).

4) В якості базису соціально-політичної взаємодії у соціумі стверджуються принципи толерантності та плюралізму.

5) Ствердження принципу мінімального обмеження свободи індивіда. Принцип максимально обмежує зовнішній тиск на індивіда: тільки у цьому випадку людина буде діяти відповідно до особистого вибору. Передбачається, що дії людини має обмежувати тільки закон, а алгоритми побудови суспільних відносин можна буде моделювати та транслювати, наприклад, за допомогою засобів масової інформації.

Узагальнюючи досвід дослідження сучасного суспільства із виявленням ліберальної парадигми державоустрою, можна стверджувати, що застосування ліберальної ідеології на практиці неминуче призводить до інтегрування в індивідуальну та суспільну свідомість ціннісних орієнтацій, що базуються на принципі максимального задоволення матеріаль-

них потреб, до зниження рівня виробництва духовних цінностей, у зв'язку зі зниженням рівня попиту на них.

Якщо розглядати реалії України, то провідну роль у трансляції ціннісних орієнтацій лібералізму відіграли засоби масової комунікації, які, з одного боку, активно піддавалися олігархізації, а, з іншого – виступали у якості основного інструменту здійснення трансформацій, пов'язаних із процесом олігархізації [10] та формування споживацьких потреб.

Процеси формування та функціонування масового суспільства споживацького типу (consumer society) вивчали багато філософів, соціологів, психологів (В. Блюмкін, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм та інші), котрі визначали його сутність як зібрання індивідів, які активно піддаються масовому навіюванню, результатом чого їхньою єдиною метою стає максимальне матеріальне виробництво та споживання. Таке суспільство управляється професійними політиками та менеджерською бюрократією. Будь-які види громадської діяльності підпорядковані економічним інтересам, тому кошти стають цілями, а індивід трансформується у подобу машини («автомат – добре екіпірований, але із атрофованим інтересом до своєї людської сутності» [11, с. 185]. Він відмінно одягнений, ситий, однак не має потягу до головної мети людської діяльності – виробництва духовних цінностей. При цьому засоби масової комунікації постійно проголошують, що саме такий спосіб життя приносить людям щастя. Е. Фромм наголошував, що людина цього типу сприймає себе як товар на «ринку особистостей» і є «ринковою особистістю».

«Володіння та буття, – писав Е. Фромм, це дві повністю відмінні форми людських переживань: від наявності й інтенсивності тієї чи іншої форми залежать відмінності індивідуальних і колективних характерів» [11, с. 30–31]. Під «мати» і «бути» вчений розумів два способи існування людини у світі, переважання яких визначає цілісність індивіда. Людина з орієнтацією на «мати» (споживач) – ставиться до світу, як господар до власності, а те, чим не може заволодіти, так чи інакше стає метою для жаги привласнення. Стосовно орієнтації на «буття», то тут Е. Фромм пропонував дві форми екзистенції: одна з них означає життєлюбство та співпричетність до світових проблем (що є протилежністю володінню). Інша форма буття є протилежною видимості; її варто розуміти як справжнє, природне, реальне існування індивіда, що є протилежністю акторству та лицемірству [11, с. 44–45]. Найвищою ціллю «ринкової особистості» є повне пристосування до вимог ринку. Людина цього типу не має свого Его, оскільки її «Я» весь час змінюється, згідно з принципом: «Я такий, яким ти хочеш мене купити»; така особистість постійно перебуває

у русі, хоче всім подобатися і робити все найкраще та ефективно.

Сучасна людина стає більш незалежною і вільною, «але при цьому вона звільняється від зв'язків, що дали їй почуття впевненості й приналежності до якоїсь спільності. Вона уже не може прожити все життя в маленькому світі, центром якого була вона сама: світ став безмежним і загрозливим... Її відносини з побратимами, у кожному з яких вона бачить можливого конкурента, отримали характер відчуженості й ворожості; вона вільна – це значить вона самотня, ізольована, їй загрожують з усіх боків... Рай втрачений назавжди; індивід стоїть один, обличчям до усього світу, безмежним і загрозливим. Нова свобода неминує викликає відчуття непевності й безсилля, сумніву, самотності й тривоги» [7, с. 27]. З розвитком ринкових відносин почуття ізоляції і безпорадності підсилюються. «Конкретні зв'язки одного індивіда з іншим, – пише Е. Фромм, – втратили ясний людський зміст, здобули характер маніпуляцій, де людина розглядається як засіб. У всіх суспільних і особистих відносинах панує закон ринку... Людина продає не тільки товари, вона продає саму себе й відчуває себе товаром» [7, с. 219].

Це у своїх роботах підтримав В. Блюмкін, який, зокрема, прямо вказав на ціннісні орієнтації, що поширюються у свідомість, як молодого покоління, так й суспільства: «Споживайте... Живіть заради придбання та споживання тих красивих, дорогих та зручних речей, які створює сучасна промисловість, заради чуттєвих насолод, у цьому сенс життя, у цьому її найвища цінність» [12].

Закономірно, що суспільство споживання активно впливає на своїх представників, а особливо – на молодь. Внаслідок цього вони трансформуються у «одновимірних людей» (у термінології Г. Маркузе). Змальовуючи подібні ознаки масового індивіда Г. Маркузе використовував цей термін для означення людини, котра існує в єдиному вимірі споживацького існування, не бачить якихось альтернатив споживацькому модусу і навіть не задумується над тим, що які-небудь альтернативи можуть існувати. У зв'язку із цими якісними особливостями свідомості особистості, у традиційному соціумі предмети побуту є додатком до людини, а у суспільстві споживання відбувається трансформація, сутність якої полягає у тому, що індивід стає додатком до оточуючих його речей та постійно служить їм [13].

Свої критичні зауваження проти сучасного духовного стану суспільства спрямував і Х. Ортеґа-і-Гассет [14]. У праці «Повстання мас» іспанський вчений зазначає про те, що сучасне суспільство страждає засиллям бездуховності, позбавленої будь-яких прагнень людини-обивателя, яка нав'язує свій стиль життя державам. «Те, що раніше вважалося

б даром провидіння, який викликав покірну вдячність долі, перетворилось у право, за яке не дякують, а якого вимагають» [14, с. 46]. У своєму розвитку (порівняно із другою половиною XIX ст.) людина вже не має справу з нездоланими соціальними перепонами, у неї немає примусу до обмежень у житті. Звичайна людина дізнається про рівність всіх людей. У психологічній діаграмі сучасної маси Х. Ортеґа-і-Гассет відзначає дві основні риси: вільний ріст її вітальних бажань, і, тим самим, її особистості, та засадничу невдячність проти всього, що зробило можливою вигоду її буття. Вчений запропонував поняття «людина маси», зауважуючи на порушення динамічної рівноваги між елітою (або високодуховною і висококваліфікованою частиною суспільства) та масою, на зростання соціальної переваги типу «людина маси», на небезпеку примітивізації життя суспільства, втрату смислу і цілей людського та суспільного буття з причини надання цінностям та смакам кінцевого статусу еталонних, загальнолюдських цінностей.

Ще однією важливою ознакою «ринкової особистості», на думку Е. Фромма, є «маніпулятивний інтелект». Така особистість ставить за мету оптимальне функціонування за певних умов, а тому й засоби, якими вона послуговується, є винятково раціональними та прагматичними. Маніпулятивний інтелект, не контрольований розумом, несе у собі загрозу самознищення людини. Відчужений, винятково науковий інтелект, механічне, маніпулятивне мислення супроводжується атрофією емоцій. Оскільки вважається, що почуття не допомагають, а скоріше заважають оптимальному функціонуванню системи, сфера почуттів не розвивається і залишається на інфантильному рівні [11, с. 229].

Важливим у контексті дослідження є те, що суспільство споживання не здатне до прогресивного розвитку. Значною мірою це обумовлено тим, що у суспільній свідомості теорія колективної відповідальності заміщується теорією особистого успіху. Внаслідок цього виявляється стійка тенденція, яка полягає у тому, що особисте благо стає вище суспільного, у зв'язку з чим починає переважати індивідуалізм, а потім – егоїзм.

Можна погодитися із тим фактом, що молоде покоління (принаймні його частина), котре реалізує свій особистісний ресурс у вимірах суспільства споживання, скеровує свою поведінку принципом: все найкраще – мені. При цьому молодь має високий рівень індивідуалізму, у неї виявляється асоціальна та аморальна поведінки, що у свою чергу, негативно впливає на суспільні відносини. Реалізувати прогресивні тенденції розвитку особистості у трансформаційному суспільстві можна лише шляхом переформатування морально психо-

логічної сутності світосприймання молоді як одного із структуроутворювальних елементів системи суспільної свідомості. Фундаментом таких перетворень має стати гуманістична етика, заснована на визнанні моральної автономії індивіда, його здатності самому розмежовувати добро і зло без втручання авторитета. Слід зазначити, що зміни у обов'язковому порядку повинні бути спрямовані у бік інтегрування духовних норм до моралі молоді, а також – підвищення культурного рівня молодих людей. Для цього людині необхідно відмовитися від споживацького модусу існування, який базується на ідеї матеріальної власності, та зосередитися на екзистенційному модусі буття, покликаному відкрити особистості її справжнє «Я», вільне від впливів суспільства пізнього капіталізму. Людина повинна повною мірою розкрити свою суб'єктність і творчий потенціал, що стануть першочерговими умовами її звільнення.

Важливим інструментом подолання кризового стану українського суспільства має стати створення умов для зростання духовності як базису самовдосконалення особистості, що передбачає, насамперед, «пріоритетність духовно-морального виховання у цілісному розвитку особистості, ... при якому найважливішим стає не зовнішнє, а внутрішнє, не визнання в світі та самоствердження, а розвиток самоволодіння, волі, розуму, удосконалення і уточнення вищих якостей характеру, які стають опорою у житті, як би воно не складалося. Саме рівень духовно-морального розвитку визначає здатність особистості діяти розумно й відповідально, стримувати прояви нижчої природи» [15, с. 15].

М.Й. Боришевський розглядає духовність як одну із характеристик особистості, активного суб'єкта міжлюдських взаємин, що відображує особливості ставлення людини до інших людей, явищ навколишньої дійсності, до себе. Особистість трансформує систему соціальних впливів, «поступово виробляючи власне концептуальне розуміння й ставлення до сутності життя, життєвих цілей, і на цій основі визначаючи свій життєвий шлях, реалізуючи найважливіші духовні цінності» [16, с. 398].

Серед основних ознак духовності й виявлення їх у поведінці особистості М.Й. Боришевський [16, с. 406-408] виділяє такі:

- віра у вищу ідею та велич людської душі, того, що створила людина впродовж життя;
- віра в Бога-Творця, безсмертя людської душі у поєднанні з моральністю людини і спонуканні її до постійного самовдосконалення, звільнення від скверни, негідних учинків;
- яскраво виражена потреба у справедливості, реальні дії з метою утвердження правди та справедливості відносно самого себе і інших;

- виражені почуття самоповаги і поваги до іншої людини та її людської гідності;
- стала тенденція звільнення від егоцентризму на користь алоцентризму;
- толерантність і готовність поступатися (при несуперечливості життєвим принципам);
- готовність до безкорисливої допомоги іншим, схильність до добродійності;
- естетична вихованість, здатність пережити прекрасне в усіх його проявах;
- бажання й уміння бачити в іншій людині позитивні риси особистості;
- психологічна готовність до вдячності, прощення та покаяння тощо.

Цілком доведеною ми вважаємо тезу М.Й. Боришевського, який стверджує, що «духовно довершена особистість – це наслідок тривалої, наполегливої праці людини над собою, спрямованої на поступове самовдосконалення, свідоме вибудовування себе з метою наближення до обраного ідеалу, в якому гармонійно поєднуються високі людські чесноти, що дає змогу реалізувати себе і відчувати повноту людського щастя» [16, с. 390].

Еталоном для визначення наявності і ступеню розвитку духовності в людині, науковець визначає внутрішні моральні інстанції особистості, і, зокрема, – ціннісні орієнтації. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій із моральністю, чим вагомішим є зв'язок із категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності [16, с. 398].

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, узагальнюючи основні концепти становлення особистості у вимірах постіндустріального суспільства, і беручи до уваги тенденції розвитку сучасного суспільства під впливом лібералізації державотворення, можна констатувати, що конструктивна інтеріоризація молоддю моральних імперативів є необхідною передумовою розв'язання перманентної кризи ідентичності у підлітково юнацькому віці.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаються у вивченні розвитку моральної свідомості у підлітково юнацькому віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства : монографія / кол. авторів; ред. Н.М. Токаревої. Кривий Ріг : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2017. 220 с.
2. Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика. Москва: Гардарики, 2000. 472 с.
3. Дьюї Д. Досвід і освіта. Львів : Кальварія, 2003. 84 с.
4. Астахова В. И. Интеллигенция и интеллигентность: проблемы совместимости. *Гражданские позиции интеллигенции: «Камо грядеши?..»* : сб. ст. по материалам междунар. теорет.-методол. конф. 31 марта 2004 г. / Рос. гос. гуманитар. ун-т. Москва, 2004. С. 176-182.

5. Франкл В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. и нем. Москва: Прогресс, 1990. 364 с.
6. Вегеш І. М. Людина і концепт масового суспільства у політичній філософії Е. Фромма. *Регіональні студії*, 2018. № 12. С. 52–56.
7. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф Швейника. Москва: Астрель, 2012. 284 с.
8. Фромм Э. Ради любви к жизни. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. 400 с.
9. Хьелл Л., Зиглер Дж. Теории личности / пер с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 607 с.
10. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
11. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э.М Телятниковой. Москва: Астрель, 2010. 314 с.
12. Блюмкин В. А. Мораль: сознание и поведение / под ред. А. Н. Головки. Москва : Наука, 1986. 207 с.
13. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества / пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина. Москва : АСТ, 2002. 526 с.
14. Ортега-и-Гассет, Х. Бунт мас / пер. з ісп. В. Бурггарда. Нью-Йорк : Видання ООЧСУ, 1965. 156 с.
15. Гальченко Г. І. Принцип природовідповідності як утвердження пріоритету духовно-моральної складової у вихованні особистості (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Харків, 2005.19 с.
16. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.

PROFESSIONAL SELF-CONCIOUSNESS OF TEACHERS AS A VARIANT OF CAREER TYPE ANALYSIS

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ ВИКЛАДАЧІВ ЯК ВАРІАНТ АНАЛІЗУ ТИПІВ КАР'ЄРИ

Modern Ukraine is on the way to the EU and as one of the European states it is also on the way of big changes in the social and cultural space. In times of war, the education system must work on its front. That is why it becomes relevant to train and educate specialists with the modern outlook. The present time requires from the specialist not only responsible performance of their functional responsibilities, but also plasticity, independence, creativity for successful adaptation to the new social conditions of life. Analysis of the current educational situation proves that the focus of scientific research is the study of the teacher personality not only as a carrier of knowledge, but also as a subject responsible for the training of future specialists. But in psychological science almost does not raise the question of the subjectivity of the teacher in different types of his career as the leading categorical substructure of his professional consciousness. Therefore, the aim of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate the features of professional self-consciousness and conditions for its improvement at subjects in different types of careers (on the example of the colleges' teachers).

The main empirical samples of our research of the professional self-consciousness features in different types of careers were Masters – future teachers and colleges' teachers of Odessa. With different work experience: up to 10 years, with experience of 10-20 years and more than 20 years. Using the technique of A. A. Rean «Job satisfaction» in the modification of V. A. Yadova and N. V. Kuzmina, we found that at different stages of the career movement the basic professional values are rethought, motives are gradually changing, goals form teachers' conscious attitude towards society and their own professional activities. The study allows establishing the specifics of different types of career on the example of teaching, reveals the leading social and personal factors of the professional self-consciousness formation at different stages of teachers' career development.

Key words: teacher, profession, career, self-consciousness.

Сучасна Україна – на шляху вступу до ЄС та, як одна з європейських держав, на

шляху великих змін у суспільному й культурному просторі. В умовах війни система освіти повинна працювати на своєму фронті. Тому актуальним стає навчання та виховання нового світогляду сучасних фахівців. Сьогодні вимагає від фахівця не тільки відповідального виконання своїх функціональних обов'язків, але й пластичності, самостійності, креативності для успішної адаптації до нових соціальних умов життєдіяльності. Аналіз сучасної освітньої ситуації доводить, що на перший план наукових розвідок виходить вивчення особистості викладача не тільки як носія знань, але й як суб'єкта, відповідального за підготовку майбутніх фахівців. У психологічній науці майже не порушується питання суб'єктності викладача в різних типах його кар'єрного зростання як провідної категоріальної підструктури його професійної свідомості. Тому за мету дослідження вибрано теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей професійної самосвідомості та умов її вдосконалення в суб'єкті у різних типах кар'єри (на прикладі діяльності викладачів коледжів). Основну емпіричну вибірку нашого дослідження особливостей професійної самосвідомості в різних типах кар'єри становили магістри – майбутні викладачі та викладачі коледжів м. Одеси з різним досвідом роботи: до 10 років, зі стажем 10–20 років та більше 20 років. За допомогою методики А. О. Реана «Задоволеність обраною професією» в модифікації В. О. Ядова та Н. В. Кузьминої ми виявили, що на різних етапах кар'єрного руху основні професійні цінності переосмислюються, поступово змінюються мотиви, цілі, що формує усвідомлене ставлення викладачів до соціуму, власної професійної діяльності та фахового навчання. Дослідження дає можливість встановити специфіку різних типів кар'єри на прикладі викладацької діяльності, розкриває провідні соціальні та особистісні чинники формування професійної самосвідомості на різних етапах кар'єрного зростання викладачів.

Ключові слова: викладач, професія, кар'єра, самосвідомість.

UDC 378.016:159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.32>

Nerubasska A.O.

Doctor of Philosophy Science, Associate Professor at the Department of General Scientific, Social and Behavioral Disciplines The Odessa Institute of the Private Joint Stock Company "Higher education institution "The Interregional Academy of Personnel Management"

Kuznetsova A.V.

Teacher at the Department of General Scientific, Social and Behavioral Disciplines The Odessa Institute of the Private Joint Stock Company "Higher education institution "The Interregional Academy of Personnel Management"

Bruzutska S.V.

Master of Psychology The Odessa Institute of the Private Joint Stock Company "Higher education institution "The Interregional Academy of Personnel Management"

Introduction. European Union considered the most successful integration association in the world. It includes 27 countries now. Modern Ukraine is on the way to joining the EU and, as one of the European states, on the path of great changes in the social and cultural space. War and aggression from the Russian side have contributed to the final change of the political vector and economic development towards integration with European states. The EU has also taken the first step by accepting the candidacy application from Ukraine. On the one hand, Ukraine is already moving closer to European standards and values, on

the other hand, preserves the best national heritage. That is why it becomes relevant to train and educate modern specialists. Today, it requires from the specialist not only responsible performance of their functional responsibilities but also plasticity, independence, creativity for successful adaptation to the new social conditions of life.

The problem of special role of social reality in the process of professional experience formation was considered in philosophical and psychological researches. S. Maksimenko has repeatedly stressed that the subject of modern psychological research should be a deep analysis of the

inner subjective world of the person. The studies of O.Y. Artemyev, J. Kelly, O. M. Leontyev, V. F. Petrenko, O. M. Slavskaya, N. V. Chepeleva, O. G. Shmelova and others are also known. The current social situation analysis in the Ukrainian State shows that the study of the personality becomes especially relevant today, not only as a bearer of professional qualities and competencies, but also as a socially responsible entity (A. K. Dusavitsky, E. A. Klimov, N. V. Kuzmina, L. Mitina, V. O. Yakunin, et al. A number of Ukrainian modern psychologists who researched the personality (J. P. Vern, V. V. Tretyachenko, Y. M. Shwalb, N. F. Shevchenko, T. S. Yatsenko) conclusively proves that professional consciousness is an important structure that motivates the activity of the subject and gives meaning to his professional activity [11; 12]. For example, N.R. Vityuk studied the psychological features of a teacher's communicative abilities [3]. Modern methodologies of psychological science consider understanding and meanings of human life as universal ways of the given reality cognition (S. S. Gusev, V. V. Znakov, S. B. Krimsky, G. S. Tulchinsky et al), which allows to use them in the study of professional self-consciousness in different types of career. Refraction of the professional self-consciousness problem has the particular research interest because of the different paths of personal subject development, that is to say, because of the different types of career that might be represented in his life. Current educational situation analysis proves that the focus of scientific research is the study of the teacher personality not only as a carrier of knowledge, but also as a subject responsible for the training of future specialists. But in psychological science there is almost no violation of the teacher subjectivity in different types of his career as the leading categorical substructure of his professional consciousness.

Purpose of the study – to justify theoretically and investigate empirically the features of professional self-consciousness and conditions for its improvement of subjects in different types of careers (on the example of the teachers of colleges).

Presentation of the main research material. The study of the dynamics features of the valuable orientations of student psychologists was carried out with the help of the following methods: test questionnaire "General communicative tolerance diagnostics", questionnaire V.V. Drak "Empathy levels diagnosis", methodology of V.V. Boyko "Research on the self-management ability in communication"; J. Rotter questionnaire "Locus of Control"; motives studying methods by A. A. Rean and V. A. Yakunin; indicative extended questionnaire by B. Bass (in the Smekal-Kuchera version); studying methods of the profession attractiveness factors by V.O. Yadov (in the version of I. Kuzmina, A.A. Rean).

Professional self-consciousness is the integral education of the specialist's personality, which promotes self-knowledge and attitude towards oneself as a subject and activity.

Professional self-realization is considered as the integral possibilities implementation of "I" in concrete professional activity through own efforts and productive interaction with other people. Professional self-realization plays an important role throughout the individual's life path, and the main condition of its success is the dynamic functional unity of the real world and the image of "I" through adequate self-assessment. According to B. G. Ananiev, the adequate self-assessment is a necessary condition for the development of self-consciousness, as it regulates behavior and activity, forms conscious behavior and promotes the relationship between motives and actions. Modern development of the educational space in Ukraine allows to determine the main direction of the teacher's activity – providing the individual with knowledge, that will enable her not only to adapt to the modern world in the future, but also to become a really successful as a professional. Such a task requires a decision of a personnel question, developing and implementing a self-consciousness professional system and the teacher ability to be realized in different types of career. Therefore, there is an urgent need to solve the problem of professional behavior and teacher realization, which depends on taking into account the psychophysiological characteristics of the person, its cognitive sphere, nature and professional attitudes. The more difficult task in this direction is to take into account internal attitudes and other intraobject factors on personality behavior, according to N. V. Chepeleva [10].

It should also be remembered that during the professional behavior studying, it is important to rely not only on internal factors, but also take into account many external circumstances. In particular, V. M. Allahverdov attributed to such external circumstances moral qualities and requirements [2]. In the professional development process, the teacher receives feedback on their activities and image behavior effectiveness. The reflection of one's own professional activity, therefore, has a great impact on the teacher professional behavior effectiveness: developed reflective abilities promote professional self-assessment, help to correct their behavior in a timely manner, continuously acquire non-formal education and self-education (A.K. Makarova [6]).

A. G. Akopov defines professional behavior of a teacher as a way to solve pedagogical problems using current knowledge, resources of informational and psychological character [1]. In his pedagogical activity, the teacher implements the experience gained in the process of vocational education and pedagogical activity.

Psychological mechanisms of the teacher professional behavior development involve the formation of a special behavior regulation system, suggesting the presence of an object, a regulatory system or just a regulator (L.V. Romanuk [8]).

In the education system development, the internal key factor is the teachers' themselves readiness to psychological and pedagogical activities and permanent professional self-development. Only an intrinsically motivated teacher can optimize the learning process and form adequate professional consciousness among students, allowing them to understand the future profession in the system of their life values. A number of scientists emphasize that today there is a huge social demand to develop criteria for the personal development of the future specialist, to study its professional consciousness features [5; 7]. This will contribute to the efficiency of the educational process, ensuring the readiness of education applicants for future professional activity. On the other hand, it may discourage future teachers to remain in the profession. Teacher career development assumes adequacy of his "I" to a certain standard, sample, to a given profession and personal characteristics. In fact, the solution to these problems is often linked to the gap between the "real-I" and the specialist professionogram, the presence of different ways of achieving desired compliance. Research of A. I. Shcherbakov convincingly proved that the inconsequence of the "self-image" causes anxiety, tension, self-doubt, and the awareness of this inconsistency can be a driving force of self-transformation, professional self-consciousness [13]. Formation of the professional "self-image" in the teacher activity process is carried out through the promotion of individual to the established professional model. In the paradigm of modern personality concepts, the definition of "professional" is considered as a activity subject characteristics, the professionally significant qualities of which meet the requirements of a particular specialty, make up a relatively stable structure, which is a formation and implementation guarantee of the characteristics subject activity [9].

In the professional teacher activity, the main emphasis is placed on the psychological dynamics of the motivation training of educational applicants, which influences the convergence of self-assessment and reference ideas of teachers about the personality of the future professional.

Thus, psychological research proves that a teacher's professional self-consciousness is a form of his consciousness and influences not only the general manifestations of personality, but the professional meanings, motives, interests and are expressed in the setting and implementation of professional goals.

It is the teacher who influences the increase of students' awareness of the future profession and

becomes the subject of the formation of a positive or negative attitude towards it.

The career trajectory of each teacher is seen as the movement of the specialist in the space of his organizational positions, providing for gradual functional and socio-economic status changes.

Professional careers as an integrated concept include a number of consecutive stages: training, starting a job, professional development, support for professional abilities and pension.

Based on this, the sample of our study features of professional self-consciousness in different types of career made Masters – future teachers and teachers of Odessa colleges with different work experience: up to 10 years, with 10-20 years experience and more than 20 years.

Among the main types of careers that occur in the lives of our respondents or will occur in the future, we include the following:

- **the vertical type of career**, where the teacher gradually moves up the hierarchy;
- **qualification type of career**, when the teacher is professionally growing and moving forward in the categories of the tariff scale;
- **status type of career**, when the status of the teacher increases in the educational institution, which is manifested in receiving prizes, awards, honorary titles for personal contribution to the development of vocational education;
- **the monetary type of career** in which, with the acquisition of work experience, the teacher's remuneration is increased, social benefits and other bonuses are granted;

In the teachers' professional activities of teachers and the training of future teachers, motivation as an important component of professional identity is important and consists of their subjective assessment of various aspects of professional activity or professional tertiary education.

Using the technique of A. O. Rean «Job satisfaction» in the modification of V. A. Yadov and N. V. Kuzmina, we found that at different stages of the career movement the basic professional values are rethought, the motives are gradually changing, goals, which forms the conscious attitude of teachers to society, their professional activities and professional education (table 1).

Analysis of table 1. allowed us to assume that at all stages of career growth (from masters to experienced teachers with appropriate status) our respondents found a high level of satisfaction with the chosen profession: Masters – future teachers (67.4%); teachers up to 10 years experience (62.8%); Teachers up to 10 years experience (62,8%); teachers with more than 20 years of experience (63,5%).

In our opinion, this trend can be explained both by subjective factors (professional burnout and a certain decrease in job satisfaction after 10-20 years) and objective social reasons: a fundamental re-evaluation of social values, the growing role

Levels of satisfaction with the chosen profession of teachers at different stages of their career (A. A. Rean methodology)

Respondent groups	Level of satisfaction with the chosen profession %		
	High	Medium	Low
Masters – future teachers	67,4	28,5	4,1
teachers up to 10 years	62,8	27,6	9,6
teachers with 10-20 years' experience	54,8	28,2	17
teachers with more than 20 years of experience	63,5	27,8	8,7

Note: the differences are valid at the level of statistical importance $p \leq 0,05$

of market relations, inadequate media coverage, constant tension from the influence of martial law in the State, etc.

Conclusions and prospects for further development in this direction. Comparing the study results of the motivation of profession choice with the answers of Masters to the employment plans in the chosen specialty, obtained as a result of the survey, the following conclusions can be made: 62% of respondents plan to work in the specialty, 21% have not defined their professional plans, and 17% do not plan to work in the specialty. Masters who hesitate in choosing a job and do not plan to work in the specialty, explain this low level of material encouragement, unwillingness to work in educational institutions, change of professional interests, etc. Characteristically, the percentage of those among masters who have not decided the choice of a job (28%) and do not want to work in the specialty (39%) increases. Masters explain their unwillingness to work in the specialty by studying the real state of the labor market and the lack of free jobs with a decent pay. This is supported by the results of other studies, such as those considered by I. S. Kon [4]. He draws attention to the increase in dissatisfaction with the chosen specialty and attributes this situation to the following reasons: the level of teaching in a particular institution, the finding of shadow sides of the future specialty. The latter, in our opinion, is facilitated by the passage of Masters' scientific-pedagogical and research practices in the specialty.

The analysis studied the methodological basis of the problem of professional self-consciousness in modern psychological science. The study allows establishing the specificity of different types of career on the example of teaching, reveals the leading social and personal factors of professional self-consciousness formation at different stages of teachers' career development.

The practical significance of the study lies in the possibility of using theoretical provisions and empirical results for professional training and the organization of educational work with applicants for higher education of master level, who chose teaching activities.

Further empirical and theoretical scientific research is definitely needed, in the context of social and state changes, in order to develop further motivation teachers' systems to remain in the profession, develop professional identity in a highly competitive environment.

BIBLIOGRAPHY:

1. Акопов Г. В. Проблемы сознания в психологии. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2004. 232 с.
2. Аллахвердов В. М. Сознание как парадокс (экспериментальная психология). СПб.: ДНК, 2000. 517с
3. Вітюк Н. Р. Психологічні особливості комунікативних здібностей педагога. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: Плай, 2019. Вип. 5. Ч. 2. С. 32-37.
4. Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 255 с.
5. Коссов Б. Б. Личность и педагогическая одаренность: новый метод. М.: Изд-во Ин-та практической психологии, 1998. 128 с.
6. Маркова А. К. Психология профессионализма. М., 1996. 487 с.
7. Пряжников Н.С. Методы активизации профессионального и личностного самоопределения. М.: МОДЭК, 2002. 400 с.
8. Романюк Л. В. Психологічні чинники розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2014. 20 с.
9. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов. М.: Школа-Пресс, 1995. 384 с.
10. Чепелева Н. В. Проблеми психологічної герменевтики. К.: Міленіум, 2004. 276 с.
11. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание. К.: Милленіум, 2013. 152 с.
12. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного я. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. 2005. № 14. С. 98-106.
13. Щербаков А. И. Психологические основы формирования личности советского учителя в системе высшего педагогического образования. Л.: Просвещение, 1967. 266 с.
14. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. К.: Освіта, 1993.208 с.

ШЛЯХИ АКТИВІЗАЦІЇ РЕСУРСІВ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ КОУЧИНГУ

WAYS OF ACTIVATING PERSONALITY RESOURCES THROUGH THE MEANS OF COACHING

У статті зазначено, що ресурси є індивідуальними цінностями різної природи походження, які потенційно дають можливість особистості задовольнити певні життєві необхідності та в підсумку визначають її відношення зі світом і самою собою. Досліджується природа технології коучингу як ефективна форма роботи з людьми, зокрема в контексті активізації ресурсів. Розглядаються різні підходи до застосування коучингу в різних сферах життєдіяльності людини. Стверджується, що коучинг допомагає насамперед розкрити нові грані, спиратися на свої сильні сторони та прийняти слабкі, сприяє мобілізації внутрішніх ресурсів, розвитку нових поведінкових стратегій, активізує когнітивну систему тощо. У контексті цього запропоновано стратегію коучингової сесії, яка сприяє відкриттю власних ресурсів, уміння їх оновлювати, вміщувати, підсилювати; рефлексії щодо власного досвіду долаття труднощів; прийманню певних завдань як шансу реалізувати себе; трансформовуванню обмеження в опортуні; баченню значущості в будь-якому завданні; налагодженню зв'язків між бажаною самозмінною та виконанням завдання. Виокремлено та проаналізовано специфічні підходи і принципи стосовно побудови коучингового процесу щодо аналізу та активізації ресурсів особистості, а саме: усі люди мають набагато більше ресурсів, ніж ті, які вони проявляють у своєму повсякденному житті; кожен має потенціал; у людини вже є всі необхідні ресурси для досягнення успіху; варто робити фокус саме на сильних сторонах тощо. Запропоновано робочі моделі й техніки, які сприяють роботі з ресурсними станами особистості: модель GROW, модель AID, модель SMART, модель SWOT, модель SCORE, колесо життєвого балансу, техніка ДСР, техніка Уолта Діснея, техніка «LevelUp». Зроблено висновок, що коучинг є ефективною технологією роботи з клієнтами з активізації ресурсів особистості.

Ключові слова: коучинг, коучингові моделі,

ресурсний стан, розвиток, самокоучинг, стратегії поведінки, ефективність.

The article states that resources are individual values with different nature of origin, which potentially allow an individual to satisfy certain life needs and ultimately determine his relationship with the world and himself. The nature of coaching technology as an effective form of working with people is investigated, including in the context of resource activation. Different approaches and views to the application of coaching in various spheres of human activity are considered. It is claimed that coaching helps, first of all, to reveal new sides, to rely on one's strengths and to accept weaknesses, promotes the mobilization of internal resources, the development of new behavioral strategies, activates the cognitive system, etc. In this context, a strategy of a coaching session is proposed, which contributes to: the discovery of one's own resources, the ability to update, accommodate, and strengthen them; reflections on one's own experience of overcoming difficulties. Specific approaches and principles for building a coaching process for analyzing and activating personal resources are highlighted and analyzed, namely: all people have much more resources than those they manifest in their everyday life; everyone has a potential; a person already has all the necessary resources to achieve success; it is worth focusing on strengths, etc. Working models and techniques that contribute to work with the resource states of the individual are proposed: the GROW model; AID model; SMART model; SWOT model; SCORE model; wheel of life balance; WFO technique; Walt Disney technique; "LevelUp" technique. It was concluded that coaching is an effective technology for working with clients to activate personal resources.

Key words: coaching, coaching models, resource state, development, self-coaching, behavioral strategies, efficiency.

УДК 159.923:159.98
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.33>

Ніколаєв Л.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Горбоконь І.В.

консультант у гештальт-підході,
магістрантка кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Актуальність дослідження. З 2014 року населення України у тій чи іншій мірі зазнає травматичного впливу на фоні військових дій, економічної нестабільності, поширення коронавірусної хвороби, локдаунів та карантинних обмежень, пов'язаних з нею, а з 24 лютого 2022 року – від повномасштабної війни. І навіть, якщо сила впливу цих подій на кожну окрему людину різна, ми всі стали свідками подій, які не можуть лишити байдужими нікого. Тобто ми можемо стверджувати, що український народ проживає колективну травму.

Все це провокує стресові стани, загострення соціальних, міжособистісних і внутрішньоособистісних конфліктів, що спричиняє не лише травматизацією, а й післятравматичні стани значної кількості людей, яка може виявлятися

як у соціальній, так і в особистісній дезадаптації, порушенні фізичного, психічного здоров'я.

Водночас, можемо спостерігати, що не всі однаково проживають важкі життєві події: хтось мобілізувався, став активним і почав працювати ще більше, а хтось, навпаки, втрапив будь-які опори. У цьому контексті науковці говорять про різний рівень ресурсності як психологічного феномену особистості.

Аналіз останніх публікацій і досліджень.

До питання поняття ресурсів, їх видів, психологічних умов активізації науковці почали звертатися не так давно. Водночас, на сьогодні українськими науковцями обґрунтовано філософсько-психологічний підхід до психологічного ресурсу особистості, визначено їх видову структуру, місце ресурсності у струк-

турі суб'єктності особистості, описано ознаки соціального капіталу як зовнішнього ресурсу особистості, вивчаються ресурси особистості, спрямовані на подолання страху та формування копінг-стратегії, розкриваються психофізіологічні ресурси духовності, екзистенційні, біогенетичні тощо. Серед представників ресурсного підходу, праці яких стали основою дослідження, варто виділити: П. Блозву, О. Вернік, О. Даценко, В. Казібекову, С. Кондратюк, С. Микитюк, Н. Перегончук, О. Рязанцеву, М. Савчин, О. Штепу тощо.

Серед вчених, які вивчають коучинг на рівні методології і практики, як технологію, що дозволяє в короткий термін досягнути результати психологічного запиту клієнта слід зазначити: В. Кулик, С. Короленко, Р. Короленко, Ю. Судаківа, Л. Ніколаєв, О. Нежинська, Н. Романенко, В. Тищенко.

Мета статті – теоретично дослідити специфіку застосування коучингових технологій задля активізації ресурсів особистості.

Виклад основного матеріалу. Коучинг – ефективна технологія роботи з людьми, в тому числі у контексті активізації ресурсів. Водночас, часто коучинг асоціюють з бізнесом, трактуючи його як сучасну технологію, яку створили для розвитку потенціалу людей і команд, задля досягнення заздалегідь узгоджених цілей та докорінної зміни моделей поведінки, що призводить до розкриття внутрішнього потенціалу особистості [3, с. 5].

Дж. Флегерті вважає, що коучинг – «це щось більше, ніж просто партнерство; в його основі лежить підзвітність одного працівника перед іншим або застосування конкретних дисциплінарних дій, спрямованих на зміну небажаної поведінки» [3].

Р. Харґрув наводить зміст коучингу як «все, що робить працівник для того, щоб досягнути екстраординарних результатів в умовах змін, складних взаємозалежностей та конкуренції» [3].

Міжнародна Федерація Коучингу визначає коучинг як безперервне співробітництво, яке допомагає досягнути реальних результатів в особистому та професійному житті [2].

Дж. Уйтмор трактує коучинг як «новий стиль управління людськими ресурсами, технології якого сприяють мобілізації внутрішніх можливостей і потенціалу, постійному вдосконаленню професіоналізму та кваліфікації працівників, зростанню рівня їх конкурентоспроможності; він забезпечує розвиток компетентності, спонукає до інноваційного підходу у виробничому процесі» [3].

М. Дауні трактує поняття коучингу як «мистецтво підвищення результативності, навчання і розвитку іншої людини» [3].

Як бачимо, більшість класиків коучингу вважають його технологією постановки та досягнення цілей. Такої позиції часто дотримуються

і сучасні науковці, зокрема, В. Кулик. Вітчизняний науковець відмічає, що коучинг у загальному плані можна визначити як філософію, систему технологій і методів, спрямованих на постановку та максимально швидко досягнення глобальних цілей за допомогою консалтингової підтримки експертів та тренінгу з безпосередньою участю коуч-консультантів [1].

Вважаємо, що це досить вузьке розуміння цієї технології. Адже коучинг допомагає, першочергово, розкрити нові грані, опиратися на свої сильні сторони та прийняти слабкі, сприяє мобілізації внутрішніх ресурсів, розвитку нових поведінкових стратегій, активізує когнітивну систему тощо. Іншими словами, коучинг є важливою технологією у роботі з активізації ресурсів особистості не тільки у рамках бізнес-середовища, але й буденному контексті. Так, коучингова сесія сприяє:

1. Відкриттю власних ресурсів, умінню їх оновлювати, вмещувати, підсилювати.
2. Рефлексуванню щодо власного досвіду долавання труднощів.
3. Сприйманню певних завдань як шанс реалізувати себе.
4. Трансформувувати обмеження в опори.
5. Побачити значущість у будь-якому завданні.
6. Налогодити зв'язок між бажаною самоцінністю та виконанням завдання.

Тому ми схильні до визначення, яке пропонує Міжнародна Спільнота Коучів (ICU), згідно якого коучинг – це мистецтво створення (за допомогою бесіди та поведінки) середовища, яке полегшує рух людини до бажаних цілей, так, щоб воно приносило задоволення, а суть його зводиться до розкриття потенціалу особистості для максималізації власної продуктивності та ефективності [2].

Варто відзначити, що коучинг є ефективним інструментом, якщо ним правильно оперувати. Тому у роботі коучам, психологам доречно дотримуватися основних базових постулатів коучингу, а саме:

- усі люди мають набагато більше ресурсів, ніж ті, які вони проявляють у своєму повсякденному житті;
- кожен має потенціал;
- у людини вже є усі необхідні ресурси для досягнення успіху;
- варто робити фокус саме на сильних сторонах;
- навчання на успішних прикладах, а не на помилках;
- орієнтир не на проблему, а на її вирішення;
- ключем до взаємодії є прийняття, відкритість і довіра;
- в основі будь-якого вибору, діяльності лежить позитивний намір;
- кожна людина робить найкращий вибір для себе в цей момент;
- спрямованість на майбутнє;

- зміни невідворотні;
- не можна давати поради [3, с. 24-25].

Основним інструментом коуча є питання. У практиці найчастіше фахівці використовують такі види запитань:

1. **Закриті** – передбачають отримання точних відповідей, відповідей та або ні: «Чи знаєте Ви свої ресурси?», «Чи вам подобається ваша робота?» тощо.

2. **Відкриті** – вимагають розгорнутої відповіді: «Які свої ресурси Ви знаєте?», «Хто Вам може допомогти розкрити свої ресурси?».

3. **Уточнення** – такі питання задають, щоб перевірити розуміння клієнта: «Я правильно розумію, що...?».

4. **Альтернативні** – такі, що передбачають вибір однієї відповіді з кількох запропонованих. «Що для Вас важливіше на цей час: нічого не змінювати чи пізнати свої ресурси і почати зміни у своєму житті?».

5. «Що якщо?» У цьому випадку коуч працює із сумнівами клієнта. Наприклад, людина каже: «Я не маю на це грошей», «Нікому не сподобається ця ідея». Коуч може запитати: «А що якщо ви знайдете гроші?», «Що якщо ваша ідея прийде комусь до душі?». Завдяки цьому людина вчиться стежити за рамками власної невпевненості та упереджень, знаходить нові способи вирішення проблем.

Окрім запитань, коучі у своїй діяльності використовують велику кількість технік. На наше переконання, всі вони можуть використовуватися у рамках пошуку та активізації ресурсів. Тому нижче вважаємо за доцільне розглянути основні з них. Запитання у якості прикладів ми будемо наводити у контексті досліджуваної тематики, тобто відкриття власних ресурсів.

1. **Модель GROW**. Складається з 4-х етапів:

G – goal – мета: Чому важливо відкрити свої ресурси? Що тобі це дасть? Як ти дізнаєшся, що ти активізував свої ресурси?

R – reality – реальність, навколишня дійсність: Які на цей час у тебе вже є ресурси? Яких не вистачає? Як ти використовуєш свої ресурси? Коли на низ опираєшся?

O – opportunity – наявні можливості: Що ти можеш зробити для пошуку своїх ресурсів? Які ще є варіанти? Хто може тобі допомогти тобі відчути чи віднайти свої ресурси? Як ти думаєш, як вчинила би на твоєму місці авторитетна для тебе людина? Згадай, чи були у твоєму житті подібні ситуації, з якими ти успішно впорався? Як ти цього досяг? Можливо, ти бачив, як хтось інший успішно вирішив подібну задачу? За рахунок чого це вдалося?

W – what to do – дії: Що готовий ти зробити, аби відкрити для себе ресурси? З чого розпочнеш? Що готовий вже сьогодні зробити? Коли конкретно ти готовий зробити перший крок? Що може завадити тобі? Як ти можеш це передбачити? Хто міг би підтримати тебе і як?

2. **Модель AID** – техніка, яка ґрунтується на зворотному зв'язку і реалізується шляхом поступового проходження 3 етапів:

A – actions – дії: Що трапилось, що тобі наразі важливо пізнати свої ресурси? Які дії ти вже зробив? Що плануєш зробити ще, аби відкрити свої ресурси?

I – impact – вплив: Чи вийшло у тебе пізнати свої ресурси? Якщо ні, то в чому були помилки? Як це позначилося на тебе?

D – desired outcome – бажаний результат: Як ти можеш по іншому активізувати свої ресурси? Який результат для тебе буде прийнятним? А який результат бажаний?

3. **Модель SMART** – техніка постановки та конкретизації цілей, яка реалізовується через перевірку обраної мети на 5 вимог:

S – specific – конкретність: Який арсенал ресурсів ти б хотів отримати?

M – measureable – вимірність: Які ресурси ти хотів би активізувати? Скільки?

A – achievable – досяжність: Наскільки досяжною є ціль?

R – realistic – реалістичність: Наскільки реалістичною вбачається тобі ціль? За таких умов чи зможеш ти досягти бажаного? Що чи хто тобі може завадити? Хто тобі може допомогти та підтримати?

T – timid: Коли б ти хотів досягти результату?

4. **Модель SWOT** – техніка, яка дозволяє виявити сильні та слабкі сторони, а також можливості та загрози, які вони несуть. Якщо брати контекст дослідження, то сильні сторони – це і є ресурси, які можуть надають додаткових можливостей. Слабкі сторони – це можуть бути властивості, які послаблюють чи заважають активізації ресурсів і можуть призвести до негативних наслідків (загроз).

5. **Модель SCORE** – це техніка ефективного збирання інформації про проблему або розв'язувану задачу. У цій техніці є окремо складова «ресурси». Водночас, дану техніку можна застосувати для активізації ресурсів в цілому. Наприклад:

S – symptom – актуальний стан: А що відбувається зараз з твоїми ресурсами? Якими ресурсами ти вже володієш?

C – cause – причина – те, що породило симптом: Що трапилось, що ти вирішив приділити увагу своїм ресурсам? Що слугувало пошуку ресурсів?

O – outcome – бажаний стан: Що тобі важливо досягти, відчувати? Які ресурси ти хотів би активізувати?

R – resource – ресурс: Хто або що тобі може допомогти? На які вже наявні у тебе ресурси ти можеш опиратися?

E – effect – ефект: Що трапиться, коли ти зрозумієш свої ресурси? Як зміниться твоє життя, якщо ти активізуєш свої ресурси? Що тобі це дасть?

6. *Колесо життєвого балансу.* У контексті нашої теми секторами колеса можуть бути не життєві сфери, а види ресурсів.

7. *Техніка ДСР (добре сформульований результат)* – обумовлює написання основної мети та здійснення діагностики її реальності за такими питаннями:

- мета сформульована ствердно (без слів «не», «без», ...)?
- досягнення мети залежить тільки від тебе?
- сформулюй, що конкретно ти будеш бачити, чути і відчувати в результаті досягнення своєї мети?
- зроби мету вимірною, конкретно і визначеною у часі, встанови терміни виконання.
- як бажаний результат вплине на тебе?
- наскільки мета глобальна, чи можна її розбити на кілька складових?
- визнач ресурси, які потрібні для досягнення мети?
- які можливі перешкоди на шляху до досягнення цієї мети?
- визнач перші кроки, із яких ти почнеш процес досягнення мети.

8. *Техніка Уолта Діснея.* Техніка передбачає поділ особистості на «мрійника» – генератора ідей, «критика» – критика ідей і «реаліста» – той, хто втілює ідеї в реальність. Головний принцип техніки Уолта Діснея: «мрійник» не повинен взаємодіяти з «критиком». Адже найчастіше через критику ідея навіть не втілюється в реальність. Щоб результат був успішним, «мрійник» має співпрацювати лише з «реалістом». У контексті активізації ресурсів особистості цю техніку можна використати теж. Завдання мрійника побільше згенерувати ідей, як можна активізувати ресурси, які саме. Можна запропонувати також образами чи метафорами висловлюватися. Критик має покритикувати ідеї мрійника, а завдання реаліста – знайти реальні шляхи активізації ресурсів.

9. *Техніка «LevelUp»* вчить приймати невдачі як виклики і не падати духом після невдалої спроби. Техніка передбачає відповіді на такі питання:

1. Що я відчуваю з приводу цієї ситуації?
2. Як я це створив? Які мої дії (бездіяльність) спричинили поточний результат?
3. Що хорошого в цій ситуації?
4. Як моє життя і поточна ситуація виглядають з мого минулого?
5. Як невдача виглядає з мого майбутнього?
6. Що, якщо я подивлюся на невдачу збоку, ніби відеокамера?
7. Що якщо я подивлюся на невдачу очима іншої людини? Як тепер виглядає складна ситуація? Чи є розуміння доцільності щось зробити? Як би ти діяв? Що ти можеш порадити людині в такій ситуації?
8. Чому я навчився? Який новий досвід (позитивний чи негативний) я отримав в цій ситуації? Що було корисним? Чого ти

навчився? Як це можна застосовувати в майбутньому житті?

9. За що я вдячний цій ситуації? Кому я вдячний в цій ситуації?

10. Моя нова мета?

Відзначимо, що всі наведені вище техніки можна використовувати як у роботі з коучем, так і сама людина може проходити їх для себе, тобто займатися самокоучингом. Звісно, результативність роботи з фахівцем може бути вищою, адже у ході роботи коуч може побачити ще якісь сторони, запитати про них. Окрім того, коли ми наодинці проходимо техніки коучингу, то можемо свідомо минати питання, які не подобаються, приносять дискомфорт чи змушують виходити із зони комфорту.

Висновки. Під ресурсами запропоновано розуміти сукупність індивідуальних матеріальних та нематеріальних, інтра- та інтерперсональних цінностей, що потенційно дозволяють особистості задовольнити певні життєві необхідності та в кінцевому рахунку визначають його відношення зі світом та самим собою.

Ресурси особистості поділяється на зовнішні та внутрішні. У межах зовнішніх ресурсів запропоновано виділяти соціальні та матеріальні, а внутрішні ресурси запропоновано поділяти на біогенетичні, фізіологічні та психологічні. Наголошено, що змістовні характеристики ресурсів особистості необхідно розглядати з точки зору системного підходу, який відкриває можливості дослідження психологічної реальності в системі взаємодії «особистість – життєве середовище».

Коучинг є сучасною технологією роботи, яка сприяє розвитку та активізації ресурсів особистості, допомагає трансформувати обмежуючі переконання в підтримуючі опори, налагодити зв'язок між бажаною самозміною та виконанням завдання тощо. Цінність коучингу полягає в тому, що його техніки універсальні і можуть використовуватися для будь-яких цілей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кулик В. А. Коучинг в системі трансферу інновацій. *Проблеми системного підходу в економіці.* 2007. № 1. С. 137–141.
2. Міжнародна Спільнота Коучів (ICU). URL: <https://coachunion.co.ua/coaching/> (дата звернення: 06.10.2022).
3. Основи коучингу: навчальний посібник / О. О. Нежинська, В. М. Тименко. Київ; Харків: ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2017. 220 с.
4. Томашек Н. Системный коучинг. Целеориентированный подход в консультировании. Харьков: Гуманитарный Центр, 2008. 176 с.
5. Штепа О. Стратегії ресурсної насиченості особистості. *Проблеми сучасної психології.* 2020. Вип. 48. С. 313–338.
6. Штепа О. Характеристика прийому актуалізації психологічної ресурсності особистості. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки.* 2015. Вип. 2 (47). С. 200–206.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕФРЕЙМІНГУ У ПРОЦЕСІ РАЦІОНАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКОВОЇ ТЕРАПІЇ НЕЗДОРОВИХ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙ У ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЙ

PECULIARITIES OF USING REFRAMING IN THE PROCESS OF RATIONAL-EMOTIONAL BEHAVIORAL THERAPY OF UNHEALTHY NEGATIVE EMOTIONS IN STAFF OF ORGANIZATIONS

Негативні емоції в персоналу організації стають токсичними й руйнівними тоді, коли набувають характеру нездорових негативних емоцій. Тому корекція вказаних емоцій у персоналу організації постає перед організаційними психологами як першорядне завдання. З позиції концепції раціонально-емоційної поведінкової терапії до позитивних чи нейтральних емоцій та адаптивної поведінки ведуть раціональні переконання, а до нездорових негативних емоцій та неадаптивної поведінки призводять ірраціональні переконання. Як довів Р. Ділтс, переконання по суті своїй є вираженням наявних взаємозв'язків елементів нашого досвіду. При цьому особливістю переконання є те, що судження, які входять до його структури, перебувають між собою у відносинах «причини» та «наслідку». Тому загальну структуру ірраціонального переконання особистості можна розглядати як таку, що складається з таких компонентів: 1) «причини», яка включає в себе судження про активуючу подію; основне оціночне судження, яке виконує функцію очікування щодо реальної події; судження про ступінь відповідності активуючої події очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба»; 2) «сполучної зв'язки», яка вказує на здатність «причини» викликати «наслідок»; 3) «наслідку», до якого можуть входити перше з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «драматизація»; друге з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «я цього не переживу»; третє з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «осудження». Ми виявили структурні та змістові особливості ірраціональних переконань особистості, які призводять до виникнення в неї таких нездорових негативних емоцій, як тривога, депресія, вина, сором, гнів. Специфічною технологією, яка може бути спрямована на зміну переконань особистості, є рефреймінг «Фокуси мови», розроблений Р. Ділтсом. Завдання цієї технології полягає не в тому, щоб критикувати людину або її переконання. Навпаки, воно полягає в тому, щоб розширити картину світу цієї людини. Це робиться для того, щоб позитивні наміри, які приховані за переконаннями, можна було би реалізувати за допомогою інших засобів. Зміна основних оціночних суджень у структурі ірраціонального переконання можлива в разі застосування таких технік рефреймінгу: «Намір», «Перевизначення», «Протилежний приклад», «Аналогія», «Зміна розміру фрейму», «Модель світу».

Ключові слова: основне оціночне судження, похідне оціночне судження, ірраціональне переконання, структура ірраціонального переконання, нездорові негативні емоції, техніки рефреймінгу основного оціночного судження.

Negative emotions in organizational personnel become toxic and destructive when they take on the character of unhealthy negative emotions. Therefore, the correction of these emotions among the personnel of organizations appears to organizational psychologists as a paramount task. In terms of the concept of rational-emotional behavior therapy, rational beliefs lead to positive or neutral emotions and adaptive behavior, and irrational beliefs lead to unhealthy negative emotions and maladaptive behavior. We have shown that the general structure of a person's irrational beliefs consists of the following components: 1) «Reason», which includes: a judgment about an activating event; judgment about the degree of compliance of the activating event with expectations such as «should», «must», «should»; 2) «Bundle», indicating the ability of the «Cause» to cause the «Consequence»; 3) «Consequence», which may include: the first of the main derivative value judgments, known as «dramatization»; the second of the main derivative value judgments, known as «I won't survive this»; the third of the main derivative value judgments, known as «condemnation». In our research, the structural and content features of the irrational beliefs of the individual, which lead to the emergence of such unhealthy negative emotions as anxiety, depression, guilt, shame, anger, are revealed. A specific technology aimed at changing a person's beliefs is reframing «Language Tricks» by R. Diltz. The purpose of this technology is not to criticize a person or his beliefs. On the contrary, it consists in expanding the «map of the world» of this person. This is done so that the positive intentions behind the belief can be realized through other means. We have shown that changing the basic value judgments in the structure of an irrational belief is possible using the following reframing techniques: Intention, Redefinition, Counterexample, Analogy, Frame Resizing, World Model. The research perspective is to determine the content of reframing techniques that can be used in the transformation of the main derivative value judgments in the structure of an irrational belief.

Key words: basic value judgment, derivative value judgment, irrational belief, irrational belief structure, unhealthy negative emotions, main value judgment reframe techniques.

УДК 159.9.072.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.34>

Ніколаєнко С.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

Улунова Г.Є.

д.психол.н.,
доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

Постановка проблеми. Нервова напруга та негативні емоції неминуче виникають у персоналу будь-якої організації. Проте негативні емоції стають токсичними і руйнівними, коли набувають характеру нездорових негативних

емоцій. Вказані емоції у персоналу організації ведуть до зниження в людей почуття власної цінності та втрати ними віри та надії на майбутнє, руйнують результати роботи та моральний дух колективу.

Іноді наслідки, які детерміновані нездоровими негативними емоціями у співробітників організації, можуть бути ще серйознішими. Так, коли люди вважають, що з ними обійшлися несправедливо, вони можуть спробувати за будь-яку ціну звести рахунки зі своїми кривдниками – як керівниками, так і співробітниками організації. Недоліки, які зумовлені такою поведінкою, можуть набувати, згідно з П. Фростом, приголомшливих розмірів як з людської, так і з фінансової точок зору [5].

У зв'язку із зазначеними вище ризиками для функціонування організації, корекція нездорових негативних емоцій у персоналу постає як першорядне завдання організаційних психологів.

Однією з ефективних короткострокових технік позбавлення від негативних емоцій є рефреймінг. Однак, на наш погляд, необхідний подальший пошук та апробація специфічних технік рефреймінгу для більш ефективної психотерапії нездорових негативних емоцій у персонала організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Одним з важливих напрямків розв'язання проблеми емоційних розладів особистості є раціонально-емоційна поведінкова терапія (РЕПТ). Базові положення РЕПТ містяться в роботах А. Елліса, Р. ДіГусеппа, К. Добсона, А. Ланджа, У. Драйдена, Р. Тафрейта, С. Уолена, Р. Уесслера та ін. У роботах цих авторів визначена природа психологічних розладів, сутність нездорових негативних емоцій, теорія терапевтичних змін, а також базова практика РЕПТ. При цьому А. Еліс і У. Драйден вказують на можливість поєднання РЕПТ та інших когнітивних методів психотерапії. Рефреймінг як один з когнітивних методів нейро-лінгвістичного програмування може бути застосованим в процесі психотерапії нездорових негативних емоцій. Сутність, процедури, форми рефреймінгу розкрито в роботах Р. Бендлера, Б. Боденхамера, Н. Владіславової, Д. Гріндера, Р. Ділса, С. Ковальова, М. Холла та ін.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у визначенні технік рефреймінгу, здатних забезпечити ефективну трансформацію ірраціональних переконань, що викликають негативні нездорові емоції у персоналу організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології під емоціями розуміють психічні процеси, які протікають у формі переживань і відображають особисту значущість та суб'єктивну оцінку зовнішніх та внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини. Поняття «емоції» відрізняється від понять «почуття», «афект», «настрій» та «переживання». Сама емоція характеризується валентністю (тоном), інтенсивністю, змістом, а також знаком [3].

За критерієм знаку, що вказує на характер прагнення об'єкту емоції, останні поділя-

ються на такі групи: 1) позитивні емоції, коли людина прагне об'єкта емоції; 2) амбівалентні емоції, коли людина одночасно і прагне, і уникає об'єкта емоції; 3) негативні емоції, коли людина прагне уникнути об'єкта емоції [2].

Так, в класифікації базових емоцій у життєдіяльності людини К.Е. Ізарда за критерієм знаку виокремлюються такі основні групи емоцій: 1) позитивні (радість, подив); 2) негативні (депресія, гнів, огида, зневага, страх та різні види тривожності); 3) амбівалентні (сором, сором'язливість, страждання, горе, вина) [6].

В роботі Є.П. Ільїна також чітко розрізняються такі групи емоцій: 1) позитивні емоції: задоволення та радість (задоволення, радість); інтелектуальні емоції чи афективно-когнітивні комплекси (здивування, інтерес, почуття гумору, почуття здогадки); 2) негативні емоції: фрустраційні емоції (образа, розчарування, досада, гнів, шаленство, смуток, засмучення, самотність,); очікування та прогноз (хвилювання, тривога, страх, розпач); 3) амбівалентні емоції: інтелектуальні емоції («почуття» впевненості – невпевненості); комунікативні емоції (сором, вина як відображення совісті, зневага); фрустраційні емоції (сум і ностальгія, горе) [2].

Важливо підкреслити, що негативні емоції можуть бути як здоровими, так і нездоровими. Так, А. Еліс та У. Драйден чітко розрізняють здорові негативні емоції (заклопотаність, сум, жаль, прикрість, роздратування) та нездорові негативні емоції (тривога, депресія, вина, сором, гнів) [4].

Проаналізуємо з позицій РЕПТ психологічний механізм виникнення та функціонування нездорових негативних емоцій особистості.

У найбільш узагальненому вигляді РЕПТ А. Еліса представлена у «АВС»-моделі. У цій моделі «А» позначає як об'єктивну активуючу подію, так і суб'єктивне відображення об'єктивної активуючої події. Символом «В» позначаються раціональні чи ірраціональні думки, переконання, вірування клієнта щодо активуючої події. Символ «С» позначає емоційні та поведінкові реакції, що обумовлені раціональними або ірраціональними думками, переконаннями, установками клієнта «В» стосовно активуючої події «А» [4].

Оскільки існує безліч видів когніцій, «В» може набувати безлічі різних форм. З погляду концепції РЕПТ, раціональні переконання (rB) ведуть до позитивних чи нейтральних емоцій і адаптивної поведінки, а ірраціональні переконання (iB) – до нездорових негативних емоцій і саморуйнівної поведінки.

В концепції РЕПТ різняться такі види ірраціональних оціночних суджень.

1. Основні оціночні судження, які втілюються в категоричних формах «повинен», «зобов'язаний», «треба». При цьому основні оціночні судження можуть виявлятися в таких формах:

1) позитивні оцінки-зобов'язання (наприклад, «люди повинні схвалювати мене»); 2) негативні оцінки-зобов'язання (наприклад, «не повинно бути людей, які не схвалюють мене»).

2. Похідні оціночні судження, які можуть виявлятися у таких формах: а) «драматизація» (подія оцінюється як «жахлива»); б) «я цього не переживу» (людина констатує, що вона «потребує» чогось і тому не може бути щасливою за відсутності того, чого вона потребує); в) «осудження» (приписування собі, а також іншим людям, об'єктам та подіям негативних оцінок).

На наш погляд, основні та похідні ірраціональні оціночні судження можна розглядати як базові структурні компоненти ірраціонального переконання. Так, згідно з визначенням Р. Ділтса, «переконання за своєю суттю є вираженням існуючих взаємозв'язків елементів нашого досвіду» [1, с. 139]. Особливістю переконання є те, що судження, які входять до його структури, перебувають між собою у відносинах причини та наслідку. Тому між ними і утворюються такі характерні сполучні зв'язки: «викликати що-небудь» (X викликає У), «мати результатом що-небудь» (X має як результат У), «призводити до чогось» (X призводить до У) [1, с. 139].

Враховуючи окреслені положення, в структурі ірраціонального переконання в якості причини (X) слід розглядати основні оціночні судження, які втілюються в категоричних формах «повинен», «зобов'язаний», «треба», а у якості наслідку (У) – похідні оціночні судження, які втілюються у формах «драматизація», «я цього не переживу», «осудження».

На основі вищенаведеного визначимо загальну структуру ірраціональних переконань особистості, які викликають і підтримують функціонування нездорових негативних емоцій особистості.

1. До структури такого компонента ірраціонального переконання, як «Причина» (позначимо його символом X), входять:

- судження про активуючу подію (А);
- основне оціночне судження (В-1), яке виконує функцію очікування по відношенню до реальної події (А) та яке формулюється в категоричних оцінках «повинно», «зобов'язано», «треба»;
- судження про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1), яке може набувати вигляду: «А повинно (обов'язково, треба) відповідати очікуванню В-1, але А не відповідає очікуванню В-1».

2. У структурі ірраціонального переконання між причиною (X) і наслідком (У) має бути «Сполучна зв'язка», яка вказує на здатність «Причини» викликати «Наслідок»: «X викликає У»; «X має як результат У»; «X призводить до У».

3. До структури такого компонента ірраціонального переконання, як «Наслідок» (позначимо його символом У), можуть входити:

– перше з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «драматизація» (В-2.1). Воно має місце тоді, коли сприймана подія оцінюється як «жахлива», як справді роздутий і перебільшений висновок, який бере початок в основному оціночному судженні: «Це не повинно бути настільки поганим» (В-1);

– друге з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «я цього не переживу» (В-2.2). Тут мається на увазі віра людини в те, що вона не може бути щасливою за жодних умов, якщо подія, яка не повинна відбутися, все-таки відбувається або загрожує відбутися (В-1);

– третє з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «осудження» (В-2.3), по-перше, людей, якщо вони роблять те, чого робити не повинні, або їм не вдається зробити те, що вони робити зобов'язані (В-1); засуджувати людина може і світ, і умови життя, вважаючи їх «огидними», якщо вони не дають їй те, що у неї «повинно» бути (В-1).

Наведемо приклади структурних особливостей типових ірраціональних переконань особистості, які призводять до виникнення в особистості таких нездорових негативних емоцій, як тривога, депресія, вина, сором, гнів.

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї тривогу.

1. «Причина» (X).

– Судження про активуючу подію (А): «У найближчому майбутньому мені потрібно буде проходити атестацію».

– Основне оціночне судження (В-1): «Провал при проходженні процедури атестації не повинен відбутися в жодному разі».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Провал при проходженні атестації не повинен відбутися в жодному разі, але я не впевнений, що зможу успішно пройти цю процедуру».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Похідна оціночна думка типу «драматизація» (В-2.1): «І буде жахливо, якщо я не зможу успішно пройти атестацію».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї депресію.

1. «Причина» (X).

– Судження про активуючу подію (А): «Я дуже хочу отримати цю посаду».

– Основне оціночне судження (В-1): «Я завжди маю отримувати те, що дуже хочу».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно»,

«зобов'язано», «треба» (В-1): «Я не отримав цю посаду, але я завжди маю отримувати те, що дуже хочу».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Можлива похідна оціночна думка «драматизація» (В-2.1): «Це жахливо, якщо я не отримав те, що хотів».

– Можлива похідна оціночна думка «я цього не переживу» (В-2.2): «Оскільки цього не сталося зараз, цього не станеться ніколи. Це безнадійно! Це глухий кут! І я цього не переживу!»

– Можлива похідна оціночна думка «схильність до засудження себе» (В-2.3): «Отже, я сам у чомусь винен, якщо не одержав те, що хотів».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує у неї провини.

1. «Причина» (Х).

– Судження про активуючу подію (А):

«Я порушив у взаєминах із колегою важливі норми поведінки, які я поділяю».

– Основне оціночне судження (В-1): «Я не повинен порушувати у взаєминах з колегами важливі норми та правила поведінки, які я поділяю».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Я порушив у взаєминах із колегою важливі норми та правила поведінки, які я поділяю, хоча я не повинен був порушувати такі норми та правила».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Можлива похідна оціночна думка «драматизація» (В-2.1): «Це жахливо».

– Можлива похідна оціночна думка «схильність до засудження себе» (В-2.3): «Я негідна людина!»; «Я нікчема».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї сором.

1. «Причина» (Х).

– Судження про активуючу подію (А): «Вихваляючись підвищенням заробітної плати перед іншими колегами, заробітна плата яких не зросла, я повівся безглуздо і негідно».

– Основне оціночне судження (В-1): «Таку поведінку в присутності інших людей я ніяк не повинен був допускати, тому що мені абсолютно необхідне схвалення оточуючих».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Я повівся безглуздо і недостойно, коли вихвалявся підвищенням заробітної плати перед іншими колегами, заробітна плата яких не зросла, хоча таку

поведінку в присутності таких людей я ніяк не повинен був допускати, тому що мені абсолютно необхідне схвалення оточуючих».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

Можлива похідна оціночна думка «схильність до осуду» (В-2.3): «Тому я нічого не вартий у цьому житті».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї гнів.

1. «Причина» (Х).

– Судження про активуючу подію (А): «Цей працівник постійно ходить на лікарняні».

– Основне оціночне судження (В-1): «Усі працівники мають максимально викладатися на робочому місці та робити свій внесок у загальний результат».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Цей працівник постійно ходить на лікарняні, хоча всі працівники мають максимально викладатися на робочому місці та робити свій внесок у загальний результат».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Похідна оціночна думка «схильність до засудження інших» (В-2.3): «Тому такі працівники є «огидними» і заслуговують на покарання, а робота Нг-менеджера компанії є просто непрофесійною, і він заслуговує на позбавлення заохочення та премії».

У терапевтичній роботі з ірраціональними переконаннями особистості в РЕПТ використовуються когнітивні, емоційні та поведінкові методи [4]. При цьому РЕПТ позиціонується як «теоретично несуперечливий еkleктизм» (У. Драйден), оскільки техніки вільно запозичуються з інших терапевтичних систем, але застосовуються в цілях, які узгоджуються з базовою теорією РЕПТ [4]. Тому в РЕПТ сміливо може бути використана така когнітивна техніка нейро-лінгвістичного програмування, як рефреймінг.

Розглянемо особливості технік «Фокуси мови» Р. Ділтса, спрямованих на зміну переконань особистості за допомогою рефреймінгу [1, с. 240-300]. У зазначеній вище роботі Р. Ділтс відзначає, що «завдання «Фокусів мови» не в тому, щоб критикувати людину чи переконання, а в тому, щоб провести рефреймінг переконання та розширити «карту світу» цієї людини так, щоб позитивні наміри, приховані за переконанням, можна було б реалізувати за допомогою інших засобів» [1, с. 240].

Автор пропонує такі техніки рефреймінгу переконань особистості: 1) «Намір»;

2) «Перевизначення»; 3) «Наслідки»; 4) «Поділ»; 5) «Об'єднання»; 6) «Аналогія»; 7) «Зміна розміру фрейму»; 8) «Інший результат»; 9) «Модель світу»; 10) «Стратегія реальності»; 11) «Протилежний приклад»; 12) «Ієрархія критеріїв»; 13) «Застосування себе»; 14) «Метафрейм» [1, с. 239-296].

А. Елліс та У. Драйден підкреслюють, що саме основні ірраціональні оціночні судження типу «повинен», «зобов'язаний», «треба», які складають філософську серцевину ірраціональних переконань, ведуть до емоційного дисбалансу. Тому саме вони мають стати основною мішенню у психотерапевтичній роботі [4].

Наведемо приклади трансформації основних ірраціональних оціночних суджень типу «повинен» та «зобов'язаний», «треба» в основні раціональні оціночні судження типу «бажано» за допомогою деяких технік рефреймінгу «Фокус мови» Р. Ділтса [1].

Приклад: «Я не впевнений, що зможу успішно пройти атестацію на рівні допустимої кількості помилок (А), але я не повинен допустити критичну кількість помилок під час проходження атестації (В-1). Тому якщо я не зможу успішно пройти атестацію, то це буде жахливо (В-2.1)».

Техніка «Намір». Евристичні питання: 1) «Яка позитивна мета чи намір цього переконання?» 2) «Як ця техніка допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

На наш погляд, ця техніка може бути використана для того, щоб, по-перше, виявити у клієнта протиріччя між актуальним ірраціональним переконанням та його «позитивною метою чи наміром», а по-друге, почати трансформацію основного ірраціонального оціночного судження з нормою «повинен» у напрямку нового основного раціонального оціночного судження з нормою «бажано».

Можливі варіанти «позитивного наміру», які може назвати клієнт: реалізація потреби у власній безпеці; підтримання впевненості в собі; підтримка почуття, що клієнт повністю контролює можливу ситуацію в майбутньому; надання впевненості, що може запобігти небезпекам у майбутньому та ін.

Виявлення можливої суперечності між актуальним ірраціональним переконанням та його «позитивною метою чи наміром» за допомогою таких питань.

– «А Ви впевнені, що це переконання дійсно допомагає реалізувати один чи всі зазначені вище позитивні цілі чи наміри?»

– «Які компоненти актуального переконання перешкоджають реалізації позитивного наміру цього ж переконання?»

Трансформація основного ірраціонального оціночного судження з нормою «повинен» у напрямку нового основного раціонального оціночного судження з нормою «бажано» за допомогою таких питань.

– «Що в актуальному переконанні можна було б змінити, щоб воно змогло реалізувати позитивний намір цього ж переконання?»

– «Чи зможе той позитивний намір, який був представлений у вихідному переконанні з нормою «повинен», краще реалізуватися у новому переконанні з нормою «бажано»?»

Техніка «Перевизначення». Евристичні питання: 1) «Яким словом (словами) можна замінити одне зі слів у формулюванні цього переконання, щоб зберегти сенс висловлювання, і наділити його новим позитивним/негативним сенсом?»; 2) «Як це перевизначення допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Чи можна сказати, що якщо Ви не хочете допустити критичну кількість помилок при проходженні атестації, то й не повинні їх допустити?»

– «Як Ваше бажання доводить, що воно має бути виконане?»

– «Чи можна сказати, що Ваша воля завжди має бути виконана?»

– «Чи може бути таке переконання причиною виникнення Вашого нинішнього негативного емоційного стану?»

– «Як можна знизити абсолютизм очікувань у Вашому підході до ситуації?»

– Що зміниться у Вашому очікуванні відносно ситуації з атестацією, якщо замість норми «повинен» Ви використовуватимете норму «бажано»?

Техніка «Протилежний приклад». Евристичні питання: 1) «Який приклад ставить під сумнів це переконання і підводить людину до іншого переконання, яке може мати більшу значущість для нього?»; 2) «Як цей протилежний приклад допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Чому Ви повинні досягти успіху? Немає жодних доказів, що Ви повинні досягти успіху. У Всесвіті немає такого закону, що Ви повинні».

– «Для людини природно помилятися і робити невдалий вибір. Наприклад, я і багато моїх знайомих багато разів потрапляли до таких ситуацій, коли робили багато помилок і не досягали успіху. Але це дало нам змогу отримати цінний досвід із наших помилок та невдач і виробити стійкість до стресу».

– «Звичайно, було б бажано успішно пройти атестацію, але Ви не зобов'язані і не повинні досягати успіху. Але очікування типу «повинен»

орієнтує Вас на єдиний варіант поведінки, а очікування типу «бажано» орієнтує Вас на пошук різноманітних варіантів поведінки у вирішенні ситуації. Вибір за вами».

Техніка «Аналогія». Евристичні питання: 1) «Який взаємозв'язок подібний до того, який полягає в переконанні (тобто є метафорою), однак має інший позитивний/негативний підтекст?»; 2) «Як ця аналогія (метафора) допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Давайте пофантазуємо про те, що я сиджу, наприклад, у своєму робочому кабінеті без кондиціонера в спекотний сонячний літній день і уявляю, як чудово було б зараз покататися в лісі на лижах замість того, щоб працювати. Але якби я підійшов до вікна і почав вимагати, розмахуючи руками, щоб на вулиці стало холодно і негайно випав сніг, я б опинився в лісі на лижах, Ви подумали б, що я трохи не в собі. Ви, мабуть, сказали б мені, що безглуздо у спекотний сонячний день вимагати сніг та холод. І Ви мали б рацію, тому що безглуздо вимагати, що світ або розвиток подій у майбутньому мають стати такими, як я хочу. Очевидно, що фізичні, астрономічні та метеорологічні фактори визначають зараз спекотну погоду, а спалах гніву, тривоги або депресії не може нічого змінити. Чи не нагадає Вам власне ставлення до своєї проблеми? Хіба Ви теж не висуваєте такі ж абсолютистські вимоги та очікування до Вашої проблемної ситуації?»

Техніка «Зміна розміру фрейму: його збільшення/зменшення». Евристичні питання: 1) «Який часовий фрейм (триваліший або коротший), або яка кількість людей, залучених до ситуації, або яка широта перспективи, або яка позиція сприйняття можуть змінити підтекст переконання на більш позитивний/негативний?»; 2) «Як новий розмір фрейму допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Подумки перейдіть у більш віддалене майбутнє по відношенню до того майбутнього, в якому Вам належить проходити атестацію. З позиції цього більш віддаленого майбутнього подивіться на ситуацію атестації так, ніби вона вже подолана і залишилася в минулому. Коли ви долали ситуацію, то замість норми «повинен», Ви користувалися нормою «бажано». Які з нормою «бажано» були емоції, коли Ви успішно пройшли атестацію? Які з нормою «бажано» були емоції, коли Ви не пройшли атестацію? Чи був із нормою «бажано» у Вас стан «жахливий»? Чи це були більш нейтральні переживання? Яке очікування до ситуації проходження атестації Ви б обрали тепер?»

– «Подумки перейдіть у майбутнє на позицію, з якою Ви можете спостерігати за тими співробітниками, які не пройшли атестацію. Ви помічаєте, що одна група співробітників користувалася нормою «повинен», а інша – нормою «бажано». Як вони поведуться? Що говорять? Як переживають поразку? Яка група для Вас привабливіша – та, яка користується нормою «повинен», бачить ситуацію поразки як «жахливу» або та, яка користується нормою «бажано» і не нагнітає негативні емоції в ситуації поразки? У якій групі Ви хотіли б опинитися прямо зараз?»

Техніка «Модель світу»: Евристичні питання: 1) «Яка «модель світу» представить це переконання в іншому ракурсі?»; 2) «Як ця запропонована «модель світу» допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Якби норма «повинен» була вродженим інстинктом, то її описували б етологи – фахівці в галузі поведінки людини, і люди автоматично виконували б свій обов'язок, оскільки до цього зобов'язувала їх внутрішня сутність. Однак у людському житті існує величезна різниця між абсолютистською нормою «повинен», за якою людина позбавляється права внутрішнього вибору, і релятивістською нормою «бажано», за якою людина реально має право внутрішнього вибору».

– «У світі немає абсолютних норм «повинен». У природі немає цього «повинен». Натомість можна підібрати точніші слова, такі як «Я хочу...» або «Я вирішив...». Тому у Вашій ситуації є три послідовні кроки, які можна зробити досить легко: по-перше, Ви можете змінити норму «повинен» на норму «бажано» («хотілося б...», «добре було б...»); по-друге, на підставі цієї зміни оптимізувати суб'єктивне ставлення до ситуації проходження атестації; по-третє, декатастрофікувати негативне переживання типу «це жахливо» та перейти до нейтрального емоційного стану «все нормально».

Отже, проведений вище аналіз дає можливість зробити висновок про те, що в процесі терапевтичної роботи з нездоровими негативними емоціями у персоналу організації мають бути вирішені такі основні завдання.

1. Виявлення у структурі конкретного ірраціонального переконання змісту базових компонентів: 1) «Причина» (X); 2) «Сполучна зв'язка»; 3) «Наслідки» (Y). Ідентифікація у структурі компонента X основних ірраціональних оціночних суджень, що містять очікування типу «повинен», «зобов'язаний», «необхідне», а в структурі компонента Y – похідних ірраціональних оціночних суджень, що містять оцінки типу «жахливо», «я цього не переживу», «я засуджую».

2. Визначення за підсумками виявлення повної структури конкретного ірраціонального переконання різновиду нездорової негативної емоції, яка зараз спостерігається у клієнта (тривога, депресія, вина, сором, гнів).

3. Трансформація основних ірраціональних оціночних суджень типу «повинен» у нові основні раціональні оціночні судження на кшталт «бажано».

4. Трансформація похідних ірраціональних оціночних суджень типу «драматизація», «я цього не переживу», «засудження» у нові похідні раціональні оціночні судження на кшталт «антидраматизація», «толерантність», «прийняття».

5. Закріплення у структурі компонента X нового раціонального переконання, побудованого на основному раціональному оціночному судженні типу «бажано».

6. Закріплення у структурі компонента Y нових похідних раціональних оціночних суджень типу «антидраматизація», «толерантність», «прийняття».

7. На основі формування нового раціонального переконання проведення депотенціалізації того різновиду нездорової негативної емоції, яка спостерігалася у клієнта на початку РЕПТ.

Висновки з проведеного дослідження.

На основі проведеного аналізу особливостей використання рефреймінгу в процесі раціонально-емоційної поведінкової терапії нездорових негативних емоцій у персоналу організацій можна зробити такі висновки.

Негативні емоції у персоналу організацій стають токсичними і руйнівними тоді, коли набувають характеру нездорових негативних емоцій. Тому корекція вказаних емоцій у персоналу організацій постає перед організаційними психологами як першорядне завдання.

З точки зору концепції раціонально-емоційної поведінкової терапії, до позитивних чи нейтральних емоцій і адаптивної поведінки ведуть раціональні переконання, а до нездорових негативних емоцій та неадаптивної поведінки ведуть ірраціональні переконання.

Як показав Р. Ділтс, переконання по суті своїй є вираженням існуючих взаємозв'язків елементів нашого досвіду. При цьому особливістю переконання є те, що судження, які входять до його структури, перебувають між собою у відносинах «Причини» та «Наслідку». Тому загальну структуру ірраціонального переконання особистості можна розглядати як таку, що складається з компонентів: 1) «Причина», яка включає в себе: судження про активуючу подію; основне оціночне судження, яке виконує функцію очікування по відношенню до реальної події; судження про ступінь від-

повідності активуючої події очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба»; 2) «Сполучна зв'язка», яка вказує на здатність «Причини» викликати «Наслідок»; 3) «Наслідок», до якого можуть входити: перше з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «драматизація»; друге з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «я цього не переживу»; третє з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «осудження».

У нашій роботі виявлено структурні та змістовні особливості ірраціональних переконань особистості, які призводять до виникнення у неї таких нездорових негативних емоцій, як тривога, депресія, вина, сором, гнів.

Специфічною технологією, яка може бути спрямована на зміну переконань особистості, є рефреймінг «Фокуси мови», розроблений Р. Ділтсом. Завдання цієї технології полягає не в тому, щоб критикувати людину або її переконання. Навпаки, вона полягає в тому, щоб розширити карту світу цієї людини. Це робиться для того, щоб позитивні наміри, які приховані за переконаннями, можна було б реалізувати за допомогою інших засобів. Нами продемонстровано, що зміна основних оціночних суджень в структурі ірраціонального переконання можлива через застосування таких технік рефреймінгу: «Намір», «Перевизначення», «Протилежний приклад», «Аналогія», «Зміна розміру фрейму», «Модель світу».

Перспектива дослідження полягає у визначенні змісту технік рефреймінгу, які можна застосовувати в трансформації головних похідних оціночних суджень в структурі ірраціонального переконання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ділтс Р. Фокуси языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 320 с.
2. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 783 с.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Центр учбової літератури, 2004. 272 с.
4. Ellis A., Dryden W. The practice of rational emotive behavior therapy. New York : Springer Publishing Company, 1997. 272 p.
5. Frost P. J. Toxic emotions at work: how compassionate managers handle pain and conflict. Boston : Harvard Business School Press, 2003. 245 p.
6. Izard C. E. The Psychology of Emotions. New York: Plenum Press, 1991. <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4899-0615-1>
7. Walen, S. R., DiGiuseppe R., Wessler R. L. A practitioner's guide to rational-emotive therapy. New York: Oxford University Press, 1992. 448 p.

ЗВ'ЯЗОК РІВНЯ АСЕРТИВНОСТІ ТА ВИБОРУ ЕФЕКТИВНИХ СТРАТЕГІЙ КОМУНІКАЦІЇ

THE INTERRELATION OF THE ASSERTIVENESS LEVEL AND THE CHOICE OF EFFECTIVE COMMUNICATION STRATEGIES

Асертивність розглянуто як мультивимірну рису, що є однією з умов успішності комунікації. Асертивність пов'язана з багатьма конструктами психіки особистості, наприклад емоційним інтелектом, впевненістю в собі, відкритістю новому досвіду, екстраверсією тощо. Тож асертивність є умовою вільної самореалізації і незалежності людини та протиставляє її маніпуляціям й агресивній моделі поведінки, з одного боку, та пригніченій індивідуальності пасивної моделі – з іншого. Для визначення місця асертивності в системі особистісних рис, що пов'язані з ефективною комунікацією, ми аналізуємо зв'язок моделей поведінки в конфліктних ситуаціях (Томас–Кілманн) та переважаючого типу міжособистісних відносин (Т. Лірі) з рівнем асертивності. Наукова новизна полягає в дослідженні зв'язку рівня асертивності та ефективності комунікації серед працівників ІТ-сфери в Україні, встановленні наявності або відсутності кореляції між цими явищами в досліджуваній вибірці. Визначено зв'язок між рівнем асертивності та кар'єрною позицією, сімейним станом, рівнем заробітку, а також вибором стилю поведінки в конфліктах і міжособистісних відносинах. Підкреслено різницю у виборі комунікативних стратегій у жінок і чоловіків та зв'язок цього вибору з рівнем асертивності. Найбільший вплив асертивність має на підпорядкування: більш асертивні особистості не схильні до підпорядкування чи залежності. Результати аналізу отриманих даних вказують на те, що низький рівень асертивності впливає на вибір менш ефективних моделей комунікації в конфлікті (наприклад, пристосування), тоді як у групі із середнім рівнем асертивності та групі впевнених у собі респондентів безумовним фаворитом є компроміс. Результати дослідження можна використати з метою доповнення знань з асертивної поведінки та ефективної комунікації, зокрема у сфері бізнесу та інформаційних технологій, а також для розроблення практичних рекомендацій щодо регуляції моделей поведінки до покращення навичок асертивності.

Ключові слова: асертивність, моделі комунікативної поведінки, ефективність комунікації, асертивна поведінка, агресивна поведінка, пасивна поведінка, моделі поведінки в конфліктних ситуаціях, тип міжособистісних відносин, вирішення конфліктів, праців-

ники ІТ-сфери.

Assertiveness is considered as a multidimensional trait that is one of the conditions for successful communication. Assertiveness is associated with many constructs of the personality psyche – for example, with emotional intelligence, self-confidence, openness to new experiences, extroversion, etc. At the same time assertiveness is a condition for free self-realization and independence of a person and contrasts it with manipulation and an aggressive model of behavior on the one hand and suppressed individuality of a passive model on the other. To determine the place of assertiveness in the system of personal traits related to effective communication, we analyze the relationship between behavior patterns in conflict situations (Thomas-Kilmann) and the prevailing type of interpersonal relations (T. Leary) with the level of assertiveness. The scientific novelty consists in the study of the relationship between the level of assertiveness and the effectiveness of communication among IT workers in Ukraine, establishing the presence or absence of correlation between these phenomena in the studied sample. The relationship between the level of assertiveness and career position, marital status, income, as well as the choice of behavior style in conflicts and interpersonal relations is determined. The difference in the choice of communication strategies in women and men and the connection of this choice with the level of assertiveness is emphasized. Assertiveness has the greatest influence on submission – more assertive personalities are not prone to submission or dependence. The results of the analysis of the obtained data indicate that a low level of assertiveness affects the choice of less effective models of communication in a conflict (for example, accommodation), while in a group with an average level of assertiveness and a group of self-confident respondents, compromise is the absolute favorite. The results of the study can be used to supplement knowledge on assertive behavior and effective communication, in particular in the field of business and information technology, and to develop practical recommendations for regulating behavior patterns to improve assertiveness skills.

Key words: assertiveness, communicative behaviour models, assertive behaviour, aggressive behaviour, passive behaviour, behavior patterns in conflict situations, type of interpersonal relations, conflict resolution, IT workers.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.35>

Пирх А.В.

магістрант факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Кожного дня перед нами постає необхідність приймати певні комунікативні рішення, адже ми живемо у суспільстві і нас оточують люди, думки та цілі яких можуть відрізнятися від наших власних. Від обговорення підвищення зарплати, протиріч із слідом чи партнером до серйозних переговорів, перед нами стоїть вибір, наскільки сильно можна і потрібно просувати власну думку. І рівень нашої асертивності у ситуації впливає на вибір комуніка-

тивної стратегії у конфлікті (від пасивності та уникання до агресії та конкуренції) і, як наслідок, може вплинути на результат такої комунікації та розвиток подальших взаємовідносин. Асертивність пов'язана із багатьма конструктами психіки особистості – наприклад, із емоційним інтелектом, впевненістю у собі, відкритістю новому досвіду, екстраверсією, тощо. [1] Також асертивність поєднана із свідомістю та сприяє більш ефективному досягненню цілей.

У той самий час, асертивність зосереджена не на власне досягненні цілей будь-якою ціною, а на побудові ефективних довгострокових відносин та повазі до оточуючих і себе.

Ми розглядаємо асертивність як мультимірну рису особистості, певний інструмент, до якого вдається людина у випадках, коли думка опонента не зовсім відповідає її власній точці зору. Важливим є також рівень асертивності – адже низький рівень може означати небажання, невміння відстоювати власні думки та кордони, а занадто високий рівень – навпаки, надмірну зосередженість на власних цілях та ігнорування точки зору опонента. У обох випадках комунікація навряд чи виявиться ефективною, бо своєї комунікативної мети досягне хтось один. Достатній же рівень асертивності свідчить про готовність до співпраці чи компромісу – найбільш ефективних комунікативних стратегій, про прагнення почути опонента та досягти найвигідніших результатів обома сторонами.

К. Андерсон та М. Мартін розглядають питання компетентності комунікаторів та їхньої мотивації крізь поєднання навичок асертивності та чуйності. Вони підкреслюють, що важливою є не лише наявність таких навичок, але і гнучкість їх використання за різних обставин. Цікавим є також, що наприкінці 20-го століття асертивність та чуйність розглядалися як генералізовані кваліфікації комунікативних стилей та гендерних орієнтації людей. Так, асертивність розглядалася як чоловіча риса, разом із агресивністю, домінантністю та конкурентністю. Тоді як чуйність розглядалася як жіноча риса, разом із емпатією, дружністю та м'якістю. Нащастя, такий гендерний поділ було запропоновано замінити рівнем компетентності. [4, с. 2]

Таким чином, людей із високим рівнем асертивності та високим рівнем чуйності пропонується називати компетентними комунікаторами; людей із високим рівнем асертивності та низьким рівнем чуйності – агресивними; з низьким рівнем асертивності та високим рівнем чуйності – пасивними або такими, що підпорядковуються; з низьким рівнем як асертивності, так і чуйності – некомпетентними комунікаторами. [4, с. 3]

У своєму дослідженні Д. Еймс наголошує на ситуативних факторах асертивної поведінки. Він зазначає, що людина може як притримуватися звичного їй профілю асертивності у різних ситуаціях, так і регулювати його залежно від ситуації. Серед таких факторів може бути характер відносин з іншою людиною, позиції сил сторін, характер конфлікту (наприклад, чи зачіпає він мораль та сакральні цінності), наявність суперництва між сторонами, а також мотивація сторін та їхні очікування від комунікації. [3, с. 6–8]

Асертивність – це можливість особистості виражати власні думки, почуття або точку зору відкрито та чесно, зважаючи на власні права та кордони та права та кордони оточуючих. Асертивна поведінка є усвідомленим компромісом між менш конструктивними пасивною та агресивною моделлю поведінки. У всьому світі люди зацікавлені у створенні та збереженні миру, тому розуміння психології конфліктів та шляхів до їх вирішення є дуже важливим питанням. Варто зазначити, що конфлікти виникають у будь-яких культурних групах, великих чи маленьких, тому вирішення цього питання є критично важливим для розвитку і підтримки мирних конструктивних взаємовідносин. У більш індивідуалістичних культурах надають перевагу суперництву, компромісу та співпраці. Такі способи подолання конфліктів передбачають сильну вербальну комунікацію, меншу внутрішню взаємодію групі, а також меншу зацікавленість у інтересах інших. У той самий час більш колективістських суспільствах надають перевагу інтересам групи, тому тут переважають компроміси та способи залагодити, розмити конфлікт. Навички розв'язання конфліктів мають заохочувати до взаємодопомоги, покращувати навички погляду на проблему з іншого кута, а також покращити навички комунікації.

Конфлікт може привернути увагу до рішень і покращень, що можуть критично вплинути на добробут організації чи сторін конфлікту. Особистість може мати власні схильності до одного із способів вирішення конфліктів, проте саме навички аналізувати природу конфлікту, контекст та обрати стратегію відповідно до цього є інструментом покращення комунікації. Позитивний погляд на конфлікт дозволяє краще зрозуміти себе та інших, підтримувати зміни, підвищувати рівень енергії. [5] При обчисленні показників нас цікавили в першу чергу значення за шкалою асертивності та їхній взаємозв'язок із патернами поведінки у конфліктних ситуаціях та у міжособистісних відносинах. Дослідження було проведене у вигляді онлайн-тестування за використанням сервісу Google Forms, куди було внесено питання із обраних методик. Перед початком було представлено текст, де пояснювалася актуальність дослідження та модель використання отриманих анонімованих даних. Перед кожною методикою було додано текст із роз'ясненням порядку проходження тесту. Інструкції до оригінальних методик були перенесені в оригінальних формулюваннях. Чисельність опитуваних складає 60 осіб. Опитувані є ІТ-працівниками різних спеціалізацій. Серед опитаних 44% жінок та 56% чоловіків (27 жінок та 33 чоловіка). Середнє значення асертивності вибірки складає 68 балів. Методологічна база дослідження

Рис. 1. Конструкт асертивності, причини та наслідки

представлена трьома опитувальниками. Для дослідження показників асертивності була використана шкала асертивності Рейзаса (Rathus Assertiveness Scale – RAS). Для дослідження міжособистісних відносин було використано психодіагностичну методику Т. Лірі. Для визначення стилю поведінки у конфліктній ситуації використовується методика К. Томаса. Також опитувані надали демографічні дані, такі як сімейний статус, рівень доходу та кар’єрну позицію. Дослідження було проведено серед ІТ-працівників різного спрямування у декількох містах України (Київ, Дніпро, Херсон, Львів) наприкінці 2021 р. У дослідженні взяли участь 60 респондентів, серед яких 33 чоловіка та 27 жінок. У дослідженні було використано методики, що визначають

рівень асертивності опитуваних, особистісні характеристики та моделі поведінки у конфліктних ситуаціях.

Методика визначення рівня асертивності. Для визначення рівня асертивності було використано шкалу асертивності Рейзаса (RAS – Rathus Assertiveness Scale). У цій методиці пропонується опитувальник із 30 тверджень, де респонденти мають відмітити, наскільки ці твердження характерні для них (на шкалі від “зовсім на мене не схоже” до “дуже характерно для мене”). За результатами респондентів можна розділити на 5 груп: невпевнені у собі (0-24); недостатньо впевнені у собі (25-48); середній рівень асертивності (49-72); впевнені у собі (73-96); занадто впевнені (97-120).

Методика визначення переважаючого типу відносин. Для дослідження міжособистісних відносин було використано опитувальник Т. Ліпі (Leary's Interpersonal Behaviour Circle, Timothy Leary). Ця методика дозволяє дослідити уявлення людини про себе та її переважаючого типу відносин. Для ілюстрації результатів розроблена психограма у вигляді кола, розділеного на 8 секторів. Горизонтальна і вертикальна осі визначають основні орієнтації – домінування/підпорядкування та дружність/ворожість. Кожний октант відповідає певному типу відносин: авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, такий, що підпорядковується, залежний, доброзичливий, альтруїстичний. Опитувальник складається із 128 оціночних суджень, серед яких респондент відмічає ті, які характерні для нього. Таким чином для кожного октанта є по 16 суджень. Чим більше суджень респондент відмічає, тим яскравіше у нього виражений відповідний тип відносин.

Методика визначення стилю поведінки у конфліктних ситуаціях. Тест Томаса-Кілманна (Thomas-Kilmann Instrument) – це опитувальник, що дозволяє визначити особистісну схильність до конфліктної поведінки. Авторами методики було запропоновано два виміри регулювання конфліктів – натиск (наскільки людина намагається задовольнити власні інтереси) та кооперація (наскільки людина намагається задовольнити інтереси іншої людини). Ці два напрями дозволяють виокремити 5 способів боротьби із конфліктами:

- суперництво – прагнення досягти власних цілей без урахування інтересів іншого;
- пристосування – пожертва власних інтересів заради іншого;
- компроміс – угода на основі взаємних поступок, пропозиція варіанту, що знімає протиріччя;
- уникання – відсутність прагнення до кооперації чи тенденції до досягнення власної мети;
- співпраця – сумісна робота над альтернативним варіантом, що задовольнив би обидві сторони. За допомогою цих методик ми хочемо визначити зв'язок асертивності із вибором ефективних моделей комунікації. Нижче наводимо зведену таблицю результатів.

Спочатку розглянемо відношення рівня асертивності до загальних показників, таких як дохід, кар'єрна позиція, сімейний стан. За допомогою обчислення коефіцієнта кореляції Пірсона було визначено, що рівень асертивності має низьку позитивну кореляцію до доходу ($r = 0.14$) та у загальній вибірці не має кореляції до кар'єрної позиції ($r = -0.06$). Досить цікавим є той факт, що проаналізувавши відповіді чоловіків і жінок окремо, ми виявили, що рівень асертивності у жінок має

негативну кореляцію до кар'єрної позиції ($r = -0.14$), а у чоловіків – позитивну кореляцію ($r = 0.08$), хоча значення у обох видах доволі низькі. За нашим припущенням, вищий рівень асертивності мав би позитивно впливати на особисті відносини, проте результати опитування показали середню негативну кореляцію рівня асертивності та наявності довгострокових партнерських відносин. Більше того, усі респонденти, що за шкалою асертивності відносяться до групи “недостатньо впевнені у собі”, мають довгострокові партнерські відносини (співвідношення чоловіків та жінок у цій групі – 50/50). Це доволі цікава знахідка для подальшого аналізу таких пар, характеру їхніх взаємовідносин, задоволеності ними.

Що стосується типів міжособистісних відносин, то асертивність має середню позитивну кореляцію до авторитарного ($r = 0.38$) та егоїстичного ($r = 0.35$) типу відносин, та низьку позитивну кореляцію до агресивного типу ($r = 0.25$). За результатами вибірки підозрілість у міжособистісних відносинах та рівень асертивності не мають кореляції, проте, розглянувши результати жінок та чоловіків окремо, виявилось, що більш асертивні жінки менш недовірливі ($r = 0.06$ – негативна кореляція), а чоловіки – навпаки, більш недовірливі ($r = -0.1$ – низька позитивна кореляція). Очікувано, рівень асертивності та підпорядкування мають високу негативну кореляцію ($r = -0.5$), що є найвищим значенням коефіцієнта кореляції у дослідженні. Цікаво, що у той самий час залежність як тип взаємовідносин має низьку негативну кореляцію до рівня асертивності ($r = -0.2$). Щодо доброзичливості та альтруїзму, то за результатами дослідження вони мають низьку негативну кореляцію із асертивністю ($r = -0.18$ та $r = -0.11$ відповідно), проте серед респондентів, що за рівнем асертивності відносяться до групи “впевнений у собі” є такі, чий переважаючий тип відносин – альтруїстичний, тоді як у жодній іншій групі таких респондентів немає. Також було проаналізовано зв'язок вісей (ворожість, домінування, дружелюбність, підпорядкування) та рівня асертивності. Було визначено низьку позитивну кореляцію до асертивності ($r = 0.3$) та домінування ($r = 0.19$) та низьку позитивну кореляцію до дружелюбності ($r = -0.21$). Знову ж таки, найбільший вплив асертивності має на підпорядкування – середня негативна кореляція ($r = -0.32$).

Щодо зв'язку рівня асертивності до стилю поведінки у конфліктних ситуаціях, то за результатами дослідження респонденти із вищим рівнем асертивності менш схильні до пристосування ($r = -0.31$) та уникання конфліктів ($r = -0.38$). Це може вказувати на те, що вони більш впевнено відстоюють власну точку зору. У той самий час виявлено також і низьку позитивну кореляцію між асертивністю

Зведена таблиця результатів опитування

Характеристики	Рівень асертивності		
	Низький (7)	Середній(23)	Високий(30)
Вік			
18 – 24	1	2	6
25 – 35	5	15	18
36 – 45	0	5	6
46 – 55	1	1	0
Стать			
Чоловіки	3	12	18
Жінки	4	11	12
Дохід			
Низький	0	0	1
Середній	5	14	13
Вище середнього	2	9	16
Сімейний статус			
Має довгострокові відносини	7	20	21
Не має довгострокових відносин	0	3	9
Кар'єрна позиція			
Контрактор на частковій зайнятості	0	3	3
Найманий працівник на постійній зайнятості	6	14	23
Початкова менеджерська позиція	0	1	0
Середня менеджерська позиція	1	5	4
Домінуючий тип відносин (Т. Лірі)			
Авторитарний	0	2	7
Егоїстичний	0	2	3
Агресивний	1	1	4
Підозрілий	1	5	2
Підпорядковується	3	6	4
Залежний	0	0	0
Дружній/доброзичливий	2	7	7
Альтруїстичний	0	0	3
Стратегія боротьби з конфліктами			
Суперництво	0	3	5
Співпраця	2	2	4
Компроміс	0	10	14
Уникання	2	2	4
Пристосування	3	6	3

та суперництвом ($r = 0.26$), компромісом ($r = 0.19$) та співпрацею ($r = 0.12$). Варто зазначити також різницю між чоловіками та жінками. Так, наприклад, серед чоловіків асертивність має середню негативну кореляцію із униканням ($r = -0.41$) та пристосуванням ($r = -0.37$) та середню позитивну кореляцію із суперництвом ($r = 0.39$). Також є досить низька позитивна кореляція із компромісом ($r = 0.12$) та зовсім відсутня кореляція із співпрацею ($r = 0.03$). У той самий час серед жінок асертивність має середню негативну кореляцію із униканням ($r = -0.35$) та пристосуванням ($r = -0.26$), та дуже низьку позитивну кореляцію із суперництвом ($r = 0.10$). Тоді як із компромісом ($r = 0.27$)

та співпрацею ($r = 0.27$) виявлено низьку позитивну кореляцію, значення якої вищі за показники у чоловіків. Такі результати можна інтерпретувати як те, що чоловіки із вищим рівнем асертивності не схильні підпорядковуватися ($r = 0.59$) та схильні до суперництва та більш агресивної моделі поведінки. Жінки із вищим рівнем асертивності, у свою чергу, також більш схильні до авторитарної та егоїстичної поведінки у міжособистісних відносинах, не схильні уникати конфліктів, проте вдаються більше до компромісу чи співпраці. Достатньо очікувано, респонденти із нижчим рівнем асертивності схильні до підпорядкування, залежності, а у конфліктах схильні до уникання та пристосування

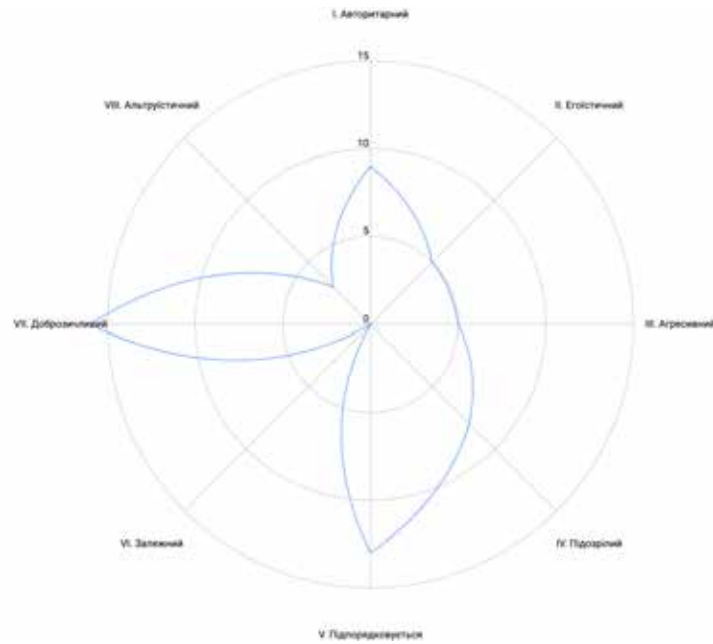

Рис. 2. Узагальнений портрет характеру міжособистісних відносин у вибірці

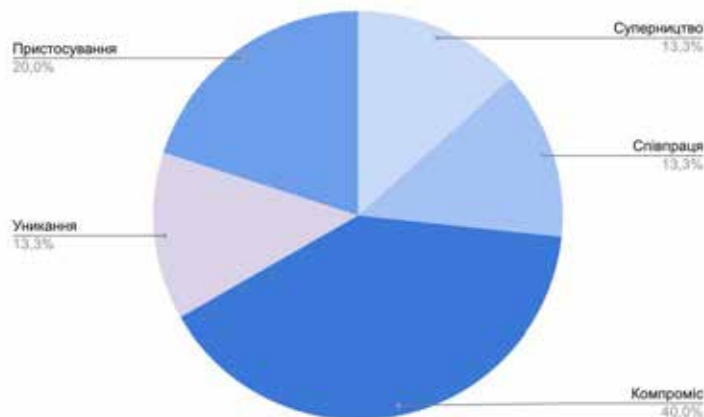

Рис. 3. Узагальнена діаграма стилю поведінки у конфліктних ситуаціях

сування. Також, виходячи із результатів дослідження, вони більш доброзичливі та альтруїстичні, проте це може свідчити про бажання задовольнити інших та небажання конфронтацій. Отже, в результаті проведеного дослідження можна зазначити, що асертивність є важливою складовою у ефективному вирішенні конфліктів. Емпірично доведено зв'язок між рівнем асертивності та вибором більш ефективних стратегій вирішення конфліктів (компроміс, співпраця). Так, наприклад, у групі респондентів із низьким рівнем асертивності найбільш вираженою стратегією є пристосування, тоді як у групі із середнім рівнем асер-

тивності та групі впевнених у собі респондентів безумовним фаворитом є компроміс. Визначено місце асертивності та її зв'язок із переважаючим типом відносин, схильності до домінування/підпорядкування та дружності/ворожості. Найбільший вплив асертивності має підпорядкування – більш асертивні особистості несхильні до підпорядкування чи залежності. Також наголошується на більшій доброзичливості та альтруїзмі менш асертивності осіб, проте вказується на можливий зв'язок цього факту із бажанням задовольнити інших. Цікавим є виявлення негативної кореляції асертивності до наявності довгострокових від-

носин. Пропонується подальше дослідження характеру відносин у парах із різним рівнем асертивності та однаковим. Також виявлено відмінності у поведінкових стратегіях особистостей різних статей. Підкреслюється зв'язок асертивності із готовністю до конфронтації у конфлікті, проте різний вибір поведінкових стратегій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пирх А. Асертивність як інструмент ефективної комунікації. *Габітус*. 2022. № 39. С. 182–186.
2. Ames D. R. Assertiveness expectancies: how hard people push depends on the consequences they predict. *Journal of personality and social psychology*. 2008. № 95(6). P. 1541–1557.
3. Ames D. R., Lee A., Wazlawek A. Interpersonal assertiveness: Inside the balancing act. *Social and Personality Psychology Compass*. 2017. № 11(6). e12317.
4. Anderson C., Martin M. Communication motives of assertive and responsive communicators. *Communication Research Reports*. 1995. № 12. P. 186–191.
5. Waithaka A.G., Moore-Austin S., Gitimu P. N. Influence of Conflict Resolution Training on Conflict Handling Styles of College Students. *Research in Higher Education Journal*. 2015. № 28. P. 17.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІВЗАЛЕЖНОЇ ПОВЕДІНКИ БЛИЗЬКИХ ОСІБ, ЯКІ ЗАЛЕЖНІ ВІД ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

PSYCHOLOGICAL FEATURES CODEPENDENT RELATIVES OF PERSONS WITH ADDICTIONS TO PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

Роботу присвячено теоретичному дослідженню психологічних особливостей співзалежної поведінки близьких наркологічно хворих. У роботі проводиться дослідження літератури стосовно психологічних особливостей, тенденцій до співзалежної поведінки близьких та рідних хворих, що залежні від психоактивних речовин.

Робота складається із чотирьох теоретичних частин та висновку. У першій частині на основі опрацьованої літератури висвітлено загальне уявлення про співзалежну поведінку як феномен психологічного дослідження в розрізі історичного екскурсу. Проведено огляд робіт основоположників, які досліджували феномен співзалежної поведінки, та виділено основні маркери, притаманні співзалежній особистості. Друга частина висвітлює основні циклічні етапи розвитку подій у межах цього феномену та проживання взаємовідносин у системі «співзалежний – залежний». Циклічні етапи, які проходить співзалежний, та особливості протікання періоду ролей за трикутником Карпмана, котрі він на себе приміряє, – жертва, переслідувач, рятівник. Третя частина присвячена огляду детермінантів формування співзалежної моделі поведінки. Висвітлено передумови та детермінантні зв'язки психологічних особливостей обставин, які людина проживає в дитячому віці, що можуть призвести до формування співзалежної моделі поведінки в дорослого. У четвертій частині наукові пошуки присвячені формуванню психологічного портрету співзалежних близьких та родичів особистості, залежної від психоактивних речовин. У цій частині велику увагу приділено основним ознакам співзалежних відносин та основним характеристикам співзалежної особистості, особливостям патернів її поведінки.

*Тож у ході теоретичного дослідження психологічних особливостей співзалежних близьких осіб, що залежні від психоактивних речовин, окреслено та сформульовано теоретичну базу для подальших емпіричних досліджень, на основі яких перспективним є напрям розроблення реабілітаційних програм, адаптованих до сьогодення, та рекомендацій стосовно реабілітації родинних систем із залежністю. **Ключові слова:** співзалежна поведінка, залежність, залежні від психоактивних речовин, близькі залежних від психоактивних речовин, реабілітація.*

The paper is dedicated to theoretical research of codependent behavior psychological features of drug addict relatives. This paper reveals the results of the literature investigation on the topic of psychological features and tendencies regarding codependent behavior of relatives and friends of the patients addicted to psychoactive substances (drugs).

The paper consists of four theoretical parts and a conclusion. The first part, based on the studied literature, reveals the general view about codependent behavior as a psychological phenomenon research, in the context of a historical excursion. I've studied the works of founders who researched the phenomenon of codependent behavior and highlighted the main characteristic markers of a codependent personality. The second part includes coverage of the main cyclical stages of the events development within the framework of this phenomenon and the existence of mutual relations in a duet as codependent person – dependent person. Cyclical stages that are passed by codependent person and the course features of the role period, according to Karpman drama triangle, which the person tries on himself/herself, looks like that: victim, persecutor, rescuer. The third part of the paper is the review of the determinants of the codependent model behavior formation. Here are also described the prerequisites and determinant connections of psychological features of the circumstances that a person runs through in childhood, which can lead to the formation of a codependent behavior pattern in an adult person. The fourth part consists of thematic researches dedicated to psychological portrait formation of codependent loved ones and relatives of the drug addicted person. In this part much attention is paid to the main features of codependent relationships and the main characteristics of codependent personality, features of such behavior patterns.

*So in the course of the theoretical study of psychological features of codependent drug addicted person relatives, theoretical basis for further empirical research has been outlined and formulated, and it can be a perspective mainframe for development of up-to-date adapted rehabilitation programs and recommendations for the rehabilitation of addicted family systems. **Key words:** codependent behavior, addiction, addictions to psychoactive substances, codependent relatives, rehabilitation.*

УДК 159.9-616.89
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.36>

Сінельніченко Н.С.

магістр
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Проскурня А.С.

асистент кафедри психодіагностики
та клінічної психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. В родині наркозалежного життя його близьких з великою ймовірністю може звестись до того щоб «витягнути», виправити та контролювати поведінку хворого, роблячи це сенсом свого життя. І така поведінка часто перетворює людину на завжди очікуючу змін, прив'язану до залежностей та пристрастей іншого, і якщо вже говорити про людину з залежністю то, власне кажучи, співзалеж-

ними такі близькі стають не по відношенню до носія залежності, а до самої його залежності.

Тож, якщо говорити про реабілітацію людини залежної від психоактивних речовин, то вагомою складовою вищезгаданої є вплив співзалежних рідних та близьких на хворого. Співзалежні близькі та їх вплив на залежного можуть не лише опосередковано впливати на хід реабілітації, а й безпосередньо стати чин-

никами через які хворий, цілком ймовірно, відмовиться від подальшого лікування, участі у реабілітаційних групах. Відсутність реабілітаційних впливів на співзалежних близьких може призвести до труднощів із соціалізацією, поверненням хворого до нормального життя, та вивчення нових засад благополучної життєдіяльності у суспільстві. Деяким хворим доводиться заново пізнавати всі соціальні норми та критерії поведінки. У родині де з'являється людина залежна від психоактивних речовин, з великою вірогідністю, нездоровою є вся сімейна система, тож у сучасній медично-реабілітаційній практиці прийнято вважати, що спеціально розробленого психологічного, психокорекційного впливу, як індивідуального так і групового характеру потребує не лише сам залежний, а й вся його родинна система.

Комплексна реабілітаційна методика, що розрахована на психологічні, психокорекційні реабілітаційні впливи не лише на хворого, а й на всю сімейну систему є перспективною, та на цьому етапі малорозробленою. Хоча й очевидним є те, що заліковувати наслідки хвороби, не розібравшись та невилікувавши комплексно разом з наслідками причини, та супровідні чинники, не є максимально ефективним методом боротьби з проблемою, адже значний вплив на ефективність реабілітаційної програми відбувається в дуеті «залежний-співзалежний».

Співзалежні близькі мають великий вплив на залежного від психоактивних речовин хворого, і як вже було сказано, при наявності в анамнезі хворої сімейної системи значно знижується прогноз прогресивної динаміки реабілітації, отже дослідження такого феномену як співзалежність, а саме впливів в діаді «співзалежний – залежний» є надзвичайно важливим фактором та серйозним кроком в дослідженні та покращенні якісних та кількісних показників ефективності реабілітації наркозалежних хворих.

Об'єкт дослідження: співзалежність як дисфункціональна модель поведінки особистості

Предмет дослідження: психологічні особливості співзалежної поведінки близьких наркологічних хворих

Практична значимість дослідження: наявність теоретично обґрунтованого дослідження питання у вигляді аналізу вже існуючих напрацювань, поглядів та підходів до проблематики допоможе створити фундаментальну теоретичну базу для створення, в подальшому, емпіричних досліджень проблематики

1.1. Співзалежна поведінка як психологічний феномен дослідження

На першій конференції темою якої стало явище співзалежності, що відбулась у США, в Аризоні 1989 року співзалежність було

визнано хворобою, та надано їй таке визначення: «Співзалежність – це стійкий стан хворобливої залежності від компульсивних форм поведінки та думки інших людей що формується у спробах людини набути впевненості у собі, усвідомити свою значущість, сформувати себе як особистість». На цій самій конференції проблема співзалежності була визнана найрозповсюдженішим захворюванням у світі [1].

Вважаємо, також, необхідним розглянути не лише сучасний погляд на таке явище як співзалежність, а й приділити увагу ретроспективному дослідженню явища, та поглядам вчених дослідників проблематики різних історичних періодів та представників різних напрямків в психології.

Хоча офіційно і вважається що розгляд проблематики та звернення поглядів вчених дослідників на явище співзалежності є надбанням саме першої конференції, що відбулась, у США 1989 року, проте якщо заглибитись в історію дослідження цього феномену, то не можна залишити без уваги напрацювання Карен Хорні, представниці психоаналітичного напрямку в психології, котра ще у 1950-х роках, у ході дослідження та опису неврозу, що був характерним саме людською спрямованістю до залежності від іншого, і в результаті спостереження за піддослідними було висунуто припущення про потребу досліджуваних в іншому, як невід'ємний фактор їх власної самореалізації, К. Хорні називала такий вид залежності «самознищуючим» цей вид залежності призводить до формування у людини так званої «хворобливої залежності». «Хвороблива залежність» – саме таку назву Карен Хорні дала досліджуваному феномену, він характеризувався як такий, що змушує людину вдаватись до претензійного та нездорового потягу до пошуку любові та уваги інших [2].

Великий прорив у дослідженні феномену співзалежності вдалось зробити Т. Уолену, котрий у 60-х роках відмітив особливості поведінки дружин хворих на алкогольну залежність. Він висунув припущення, що завдяки залежності своїх чоловіків дружини реалізують свої, патологічні потреби, шляхом побудови деструктивних відносин. Цей феномен Уолен назвав «партнерство». І вже внаслідок таких прогресивних поглядів на феномен у 1973 році, Дженсоном був введений такий термін як співалкоголізм, що й послужило подальшому формуванню та дослідженню терміну «співзалежності» як загальної категорії що характеризується, на той час, як означення співжиття, співіснування з людиною залежною від психоактивних речовин, та сформувався у 1980 [1].

Ш. Вегшейдер Круз у 1981 році дала більш практичне визначення терміну «співзалежність»: співзалежність – це специфічний стан,

що характеризується сильною стурбованістю, а також крайньою залежністю (емоційною, соціальною, а іноді і фізичною) від людини або предмета. Також вагомим внеском Ш. Вегшейдер Круз у дослідження феномену співзалежності було визначення конкретних, специфічних форм особливостей особистості котрі можуть бути асоційованими зі співзалежністю а саме: низька самооцінка, компульсивність, заморожені почуття, та різноманітні медичні відхилення котрі пов'язані зі стресом[3].

Цікавим, і досить вдалим, на нашу думку, є визначення співзалежності автором Мелоді Біті, вона стверджувала, що співзалежний – це людина, яка дозволила, щоб поведінка іншої людини вплинула на неї, і стала такою що повністю поглинена тим, що контролює дії цієї людини. Н. Смолі стверджує, що співзалежність – це патерн засвоєних форм поведінки, почуттів і вірувань, що роблять життя травмуючим. Це залежність від людей і явищ зовнішнього світу, що супроводжується неувагою до себе до такої міри, що мало залишається можливостей для самоідентифікації.

В. Д. Москаленко дотримується думки, що співзалежна людина – це та, хто повністю поглинена тим, щоб управляти поведінкою іншої людини і абсолютно не дбає про задоволення власних життєво важливих потреб. До основних симптомів співзалежності В. Д. Москаленко відносить: відчуття своєї залежності від людей; відчуття перебування в пастці приниження, контролю взаємовідносин; відчуття себе малоцінною особистістю; потреба в постійному схваленні та підтримці з боку інших, щоб відчувати, що все йде добре; відчуття свого безсилля що-небудь змінити в деструктивних відносинах; потреба в алкоголі, їжі, роботі, сексі або в будь-яких інших зовнішніх стимуляторах для відволікання від своїх переживань; невизначеність психологічних меж (співзалежні або звинувачують інших за свої думки, почуття, дії, або звинувачують себе за чийсь думки, почуття і дії внаслідок порушення психологічних меж); відчуття себе в ролі мученика; відчуття себе в ролі блазня; нездатність відчувати істинну близькість та любов [3,4].

Вагомим, вважається внесок в розробленість питання проблематики співзалежності Т.Р. Чермака, його погляди вказували на те, що співзалежність – це порушення особистості, яке ґрунтується на неувазі до своїх власних потреб, необхідності контролю ситуації щоб уникнути несприятливих наслідків, злиття всіх інтересів з дисфункціональною особою, а також порушення кордонів в області інтимних і духовних взаємин [5].

Найгучніший відгук серед опрацьованих теорій співзалежності в нашому розумінні співзалежності знаходить теорія Дженні і Беррі

Уайнхолдів котрі в своїй книзі «Звільнення з пастки співзалежності» в 2002 році запропонували новітній погляд на трактування поняття «співзалежність». Згідно їх підходу, співзалежність – це психологічний розлад, причиною якого є незавершеність однієї з найбільш важливих стадій розвитку в ранньому дитинстві – стадії встановлення психологічної автономії (еволюційний підхід формування психологічної незалежності; Я-концепція). Б. і Дж. Уайнхолд розуміють співзалежність через відмову від власного Я, або як незавершеність деяких ситуацій на критичних стадіях розвитку (від 0 до 6 років), серед яких процеси з'єднання і відділення (співзалежності та незалежності). В результаті збою при завершенні даних стадій людину все її життя супроводжують процеси «завершення» етапів психологічного розвитку, що безумовно гальмує особистісний прогрес. Людина як би «прилипає», намагаючись завершити процес свого з'єднання, в результаті чого стає надзалежною, або стає відокремленою і контрзалежною, завдяки спробам завершити своє відділення. Можливий і третій варіант, коли людина буде ходити по колу між першим і другим варіантом, так і не завершивши необхідний процес [6,7].

З позиції представників біхевіористського напрямку співзалежність розкривається через впровадження таких понять як «аверсивний стимул» – покарання, для управління іншим членом сім'ї, та поведінка що характеризується так званою «засвоєною безпорадністю». Засвоєна безпорадність включає таку систему поведінки в яку входять ритуали, традиції і всі сімейні патерни близькості і кордонів, які транслюються через покоління, в результаті чого сім'ї з залежністю формують і передають порушені уявлення про ієрархію. Діти з таких сімей дуже швидко знецінюють внутрішню реальність і починають будувати співзалежні відносини з іншими людьми [5].

Таким чином представлені погляди та підходи дають нам зрозуміти, що співзалежність трактується різними авторами по своєму, проте у кожному підході є доля істини котра і дозволяє будувати комплексне уявлення про феномен, як хворобу, поведінкову особливість, особистісний розлад і тд. В природі якого нам ще належить детально розібратись.

До основних маркерів співзалежності відносять такі симптоми:

- відчуття своєї залежності від людей;
- відчуття перебування в пастці взаємовідносин принижуючих та контролюючих вас;
- низька самооцінка;
- потреба в постійному схваленні та підтримці з боку інших, щоб відчувати, що у вас все йде добре;
- відчуття свого безсилля що-небудь змінити в деструктивних відносинах;

- потреба в алкоголі, їжі, роботи, сексі або в будь-яких інших зовнішніх стимуляторах для відволікання від своїх переживань;
- невизначеність психологічних меж;
- відчуття себе в ролі мученика;
- відчуття себе в ролі блазня;
- нездатність відчувати почуття істинної близькості і любові.

1.2 Основні етапи розвитку співзалежності

Етапи розвитку співзалежності у відносинах з залежним:

Етап № 1 – роль рятівника. Перші симптоми співзалежності – спроба не просто допомогти залежному, а й увійти в його становище. Змінюється ставлення до того що відбувається: з'являється заперечення проблеми, співзалежний родич вірить, що близька людина робить все для того, щоб самостійно впоратися із згубною звичкою. Мати або дружина віддають останні гроші, запевняючи себе в тому, що це відбувається в останній раз. Вони відчують підвищену відповідальність за проблеми в родині, виявляють надмірну терпимість до неналежної поведінки наркозалежного родича.

Етап № 2 – роль переслідувача. Усвідомивши, що всі спроби врятувати близьку людину не привели до успіху, що проблема з кожним днем тільки погіршується, співзалежний переходить до рішучих заходів. Ознака переходу в цю фазу – бажання контролювати кожен крок залежного: читання листування в телефоні і інтернеті, спроби ізолювати його від згубного середовища, скандали з друзями. Робляться спроби відправити хворого в наркологічну клініку на кодування або детоксикацію. При цьому наркозалежний продовжує маніпулювати рідними людьми, і з часом проблема перетікає в третю, заключну стадію.

Етап № 3 – роль жертви. Перехід в цю фазу означає, що родичі програли боротьбу, і залежний це усвідомлює. Він починає тиснути на совість близьких людей, вміло вирощує в них глибоке почуття провини. Поступово співзалежний починає і сам вірити в те, що саме він є джерелом проблеми – недодав любові, обділив увагою, не помітив вчасно біди. В результаті стрімко падає самооцінка, будь-які здорові аргументи ігноруються, характерний пригнічений настрій. Людина перетворюється на жертву, чим на повну користується залежний: тисне на жалість до себе, демонструє загрози покінчити з життям.

Розглядаючи феноменологію співзалежності стає очевидним, що світ людей, що оточують адиктів, істотно відрізняється від світу людей, що не зіткнулися із цією проблемою. Психопатологічні зміни психічного стану родичів наркоманів, насамперед дружин і матерів, незалежно від того, названі ці зміни «співзалежністю» чи ні, свідчать про необхідність

розгляду цього контингенту в якості об'єкта саногенезу. Недостатньо вивченими є психічні стани близьких родичів, невизначеними залишаються відповіді на питання про те, яким повинен бути обсяг наданої їм спеціалізованої допомоги і які конкретні мішені психокорекційної роботи з такими особами [8].

Говорячи про матерів то стиль поведінки матерів наркозалежних часто характерний зміною ставлення до наркозалежного. Що виявляється у вигляді надконтролю, спроб пом'якшити агресію наркозалежного. Локус контролю співзалежних включає в себе поведінку залежного, що призводить до неусвідомлюваного делегування йому відповідальності за свої дії і стани. Зміна ставлення до наркозалежного виражається також в емоційній репресії, деспотичності, жорстокості, аж до насильства. Крім того, спостерігаються встановлення симбіотичних утворень, реалізація трикутника «жертва – переслідувач – рятувальник», прийняття відповідальності за почуття, думки і вчинки наркозалежного, спроби пом'якшити його агресію.

Якщо розглянути теорію, що співзалежність є не що інше, як змінене стійке ставлення до наркозалежного, яке є фактором реорганізації життя співзалежних, то при такому підході цілком обґрунтована орієнтація на ставлення як на системоутворюючу ознаку, однак, як і будь-яка системна категорія, ставлення відрізняється високим ступенем узагальнення. В результаті виникає небезпека нівелювання глибинних внутрішньоособистісних змін співзалежних людей. У зв'язку з цим необхідні пошуки психологічних феноменів, які зв'язали б різноманітні відносини як системоутворюючу ознаку поведінкових проявів співзалежних з їх внутрішнім світом.

1.3 Детермінанти формування співзалежності

Процес індивідуального розвитку людини включає в себе важливі з точки зору формування співзалежності стадії: 1-ша стадія – співзалежності; 2-га стадія – контрзалежності; 3-тя стадія – незалежності; 4-та стадія – взаємозалежності [9].

Головним завданням 1-ї стадії є зв'язок з матір'ю, батьком, значущими дорослими та розвиток довіри. Для того щоб стадія з'єдналася, симбіотичних взаємин між матір'ю і дитиною була успішною, необхідна емоційна доступність матері дитині. Особливо активізується пошук контакту з дорослим в ситуаціях фрустрації: небезпеки, тривоги або різного роду дискомфорту. Дорослий стає джерелом заспокоєння і почуття захищеності, безпеки що дозволяє дитині активно освоювати навколишній світ. Сприйняття дитиною самої себе відбувається через призму ставлення до неї близького дорослого. У разі надійної та без-

печної прихильності дитина сприймає себе як таку що люблять, гідну поваги, сміливу, розумну, а близького дорослого – як джерело любові, захисту і поваги.

У разі незавершеного процесу з'єднання дитина буде надмірно емоційно прив'язана до батьків, демонструючи поведінку залежності. «Прив'язані» діти бояться навколишнього світу і змін. Вони наближаються до інших людей сором'язливо і обережно, що ускладнює для них дослідження довколишнього світу та подальшої соціалізації [6].

Для другої стадії характерним є прагнення дитини до незалежності від дорослого. У цей період розривається первинно сформований зв'язок з дорослим і виникає відносна автономність дитини, поки ще тільки фізична. Виникають власні, незалежні від дорослого бажання. Але досі діяльність що спрямована на дослідження навколишнього світу, без участі дорослих є неможливою, оскільки дослідницька поведінка має бути безпечною. Головним завданням розвитку в цей період є відділення, процес якого коливається між віком 2-3 років. Усвідомлюючи свою відокремленість, дитина відчуває потребу в почутті заспокоєння і захищеності, які забезпечує дорослий. Коли дитина віддаляється занадто далеко, вона відчуває себе вразливою і сподівається, що батьки опиняться поруч. Відсутність матері може супроводжуватися сильним протестом, спалахами злості і гніву, що є проявом амбівалентності почуттів, властивою і дітям, і дорослим.

Важливим навиком, який набуває дитина при успішному завершенні цієї стадії розвитку, є вміння покладатися на свою внутрішню силу, тобто заявляти про себе, а не чекати, що хтось інший буде керувати його поведінкою. У дитини розвивається цілісне внутрішнє відчуття свого «Я». Якщо ця стадія не завершена до кінця, дитина стає психологічно залежною від інших і не має свого власного, чітко сформованого «Я», яке виділяло б її серед інших [10].

Успішність благополучного проходження цих двох важливих стадій розвитку залежить також від того, наскільки батьки завершили свої власні завдання з'єднання і відділення. Тривога батьків, пов'язана з низьким рівнем диференційованості, виражається в батьківській опіці, увазі, турботі, які невідповідні актуальним потребам дитини. Батьки відчувають труднощі в прояві почуттів до дитини, занадто вимогливі, з одного боку, а з іншого – не довіряють дитині, контролюють, опікують, не вміють передавати їй відповідальність. Іноді такий симбіотичний зв'язок зберігається все життя [1,3].

Стадія взаємозалежності зазвичай відповідає 6-12 років і характеризується тим, що дитина то шукає близькості, то раптом намагається сепаруватися. Головним завданням

розвитку на цій стадії є набуття нової здатності рухатися вперед і назад між з'єднанням і відділенням, не відчуваючи при цьому дискомфорту. Через внутрішні конфлікти з самим собою і з іншими дитина продовжує пошуки почуття власної особистості. У цей період відбувається активний пошук власної унікальної самості, власного «Я». Відбувається відокремлення від сімейного «Ми», проте реально перебувати наодинці зі своїм «Я» підліток ще не може, тобто мови про повну автономність на цій стадії не йде. Він ще не здатний глибоко і об'єктивно оцінити самого себе, на самоті постати перед світом людей як унікальна особистість, якій він прагне стати [6].

Ступінь співзалежності, що демонструється в дорослому віці, визначається не тільки благополуччям проходження періоду дитинства, але і тим, наскільки ця форма взаємовідносин змінювалася в наступні періоди життя, чи підтримувалися ці зміни близьким і далеким соціальним оточенням. Значущими факторами є вся сімейна атмосфера для емоційного розвитку і те, наскільки автономні форми взаємовідносин підтримувалися на всіх вікових етапах розвитку.

1.4 Психологічний портрет співзалежних близьких наркологічних хворих

У тематичній літературі поряд з терміном «співзалежність» є можливість зустріти поняття «емоційна залежність», синдром Мерилін Монро, любовна залежність.

Аналіз тематичних матеріалів з цієї проблематики дозволив виділити такі основні ознаки співзалежних відносин:

1. нездатність таких взаємин задовольняти актуальні потреби людини, а іноді такі стосунки можуть бути навіть шкідливі (варто зауважити також що людина не намагається розірвати такі стосунки);

2. нездатність співзалежного окреслити свої потреби і психологічні кордои у відносинах (власні потреби можуть приписуватися іншим і в той же час чужі потреби можуть підміняти свої власні);

3. співзалежний нездатен переносити невизначеність у відносинах, і як наслідок схильність до нападів тривоги, паніки, депресії при думках про можливе припинення відносин або загрозу їх розпаду;

4. відсутність у співзалежного адекватної самооцінки (самооцінка залежить виключно від зовнішніх факторів та оцінок);

5. нездатність і небажання співзалежного бачити реальні факти, що стосуються тих відносин, в яких він перебуває, і відповідно нездатність вибудовувати щирі відносини близькості з іншими людьми (відносини будуються на постійному контролі іншої людини);

6. нездатність диференціювати власний від чужого внесоку у розвиток відносин, готов-

ність завжди брати на себе велику частину відповідальності і провини;

7. нездатність співзалежного деференціювати необхідні умови власного існування і готовність жити в нестерпних умовах, з надією, що це буде помічено і високо оцінено (прагнення бути незамінними)[11].

На цю тему Беррі та Джаней Уайнхолди у своїй книзі «Звільнення від співзалежності» запропонували досить обширний перелік характеристик, що притаманні співзалежній особистості:

- нездатність відрізнити свої думки і почуття від думок і почуттів інших;
- пошук уваги і схвалення інших, щоб відчувати себе добре;
- відчуття занепокоєння або провини, коли у інших "є проблеми";
- прагнення догодити іншим, навіть коли цього не хочеться;
- відсутність розуміння, своїх бажань та потреб;
- покладання на інших у визначенні власних бажань і потреб;
- віра в те, що іншим видніше, що краще;
- злість або занепад духом, коли справи йдуть не так, як хотілось;
- концентрація всієї енергії на інших людях і їхньому щасті;
- прагнення довести іншим, свої переваги, щоб добитися любові;
- зневіра, в в можливості самостійно про себе піклуватись;
- віра, що будь-якій людині можна довіряти;
- ідеалізація інших та розчарування, коли вони живуть не так, як ви сподівалися;
- маніпуляція за допомогою скиглення задля отримання бажаного;
- відчуття, що інші знецінюють та не помічають;
- звинувачення себе, коли справи йдуть погано;
- недооцінка себе, думки про недостатність здібностей та інших соціально бажаних характеристик;
- відчуття страху бути відкинутим іншими;
- життя в ролі жертви обставин;
- страх помилок;
- бажання більше подібатися іншим прагнення до більшого визнання;
- уникнення пред'явлення вимог до інших;
- страх висловити свої справжні почуття що базується настраху бути відкинутим;
- нездатність захистити та відстояти власні особистісні кордони;
- недовіра собі та самостійно прийнятим рішенням;
- відчуття дискомфорту наодинці з собою;
- спроби вдавати що нічого поганого не відбувається навіть якщо це не так, і тд.;

У цьому списку є ще багато пунктів, та навіть ознайомившись з вищезгаданими можна простежити певні тенденції а саме: якщо уважно стежитися на наведені характеристики співзалежної особистості, то можна виявити типову модель поведінки, більш характерну для дитини, ніж для дорослої людини [6].

Співзалежність нерідко є так званою «спадковою» хворобою, бо ж матері, батьки що так і не позбулись характеристик більш притаманних дитячій поведінці не в змозі допомогти власним дітям благополучно пройти всі стадії психологічного розвитку, та сформувати здорові патерни взаємовідносин у дорослому віці. Тому не рідко зустрічаються декілька поколінь дорослих дітей, що намагаються боротися з залежністю своєї близької людини.

Висновки. Тож проблематика співзалежної поведінки є досить парадоксальним дослідницьким явищем, адже попри совою розповсюдженість та актуальність на сьогоднішній день, якісно так і немає сильного методологічного базису котрий допоміг би фундаментально дослідити проблему, а відповідно й знайти рішення. Напрацювання вчених дослідників що присвятили свої праці темі співзалежності дозволяють рухатись вперед в опрацюванні цієї теми, і цей рух є необхідним. Попри чисельні реабілітаційні програми як медичного так й психологічного спектру відсоток рецидивів, навіть після успішного проходження детоксикації та реабілітаційної програми є досить великим, і це якщо говорити про тих хто все таки витримав нелегкий шлях реабілітації, боротьби з хворобою, але не варто, також, нівелювати кількісні показники хворих що не змогли пройти шлях боротьби з залежністю, або про тих хто так і не зміг дозволити собі його почати. Згідно інформації що була опублікована Організацією Об'єднаних Націй у праці «World Drug Report 2019» у 2017 році близько 270 мільйонів населення у віці від 15 до 64, вживали наркотики як мінімум один раз за минулий рік, з них майже 13 %, а це 35 мільйонів осіб мали розлади пов'язані з вживанням наркотичних засобів, залежність від наркотику [13, 14].

Саме співзалежні близькі можуть значно вплинути на кількісні показники тих хто стає на протидію своїй залежності, та якісні показники свого власного життя. Залежність в хворій сімейній системі це та, майже остання, стадія хвороби коли проявляються візуальні маркери захворювання. Багато родин живуть з цією хворобою, навіть не розуміючи того, що повільно психологічно вбивають одне одного прирікаючи на нещасне життя.

Тож робота з співзалежними потребує ретельно підбраної програми реабілітації що дозволить самому хворому звільнитись з пастки співзалежності і звільнити з цієї

пастки своїх рідних, шляхом кропіткої праці над своїми внутрішніми переконаннями, набуттям знань та чіткого усвідомлення своїх особистісних меж. Робота з залежними від ПАР не передбачає початок і кінець, це праця всієї сімейної системи котра повинна увійти в звичку здорових відносин, а не початись з порогу реабілітаційного центру, кабінету психолога й там і закінчитись з думкою про цілковите зцілення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ермаков П.Н., Кукуляр А.М., Коленова А.С., Ретроспективный анализ феномена "созависимое поведение". 2018, с. 1-9.
2. Артемцева Н.Г., Галкина Т.В., Созависимость как возможная угроза психологическому здоровью субъекта. 2014. 222 с.
3. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь. 2002. 336 с.
4. Москаленко, В. Д. Созависимость при алкоголизме и наркомании. 2002. 112 с.
5. Резвая, Т.Н., Самсонов, А.С., Куташова, Л.А. Психологический анализ феномена созависимости. 2001. 286 с.
6. Уайнхолд Б., Уайнхолд Д., Освобождение от созависимости. 2008. 224 с.
7. Ушакова Г.Г., Особенности проявления созависимости у членов аддиктивных семей с разным уровнем самооценки. 2011. с. 244-246.
8. Шишкова А.М., Психологические особенности матерей наркозависимых. 2010. с. 151-159.
9. Боулби Д. Привязанность. 2003. 232 с.
10. Смирнова Е.О. Детская психология, 2003. 368 с.
11. Стентон П., Бродски А. Любовь и зависимость. 2005. 384 с.
12. Посохова С. Т., Яцышин С. М. Ценностно-смысловые проявления созависимости матерей при наркотизации детей. 2008. с 149-155.
13. Cowan G., Bommersbach M., Curtis S.R. Codependency, Loss Of Self, And Power. 1995. p. 221-236.
14. World Drug Report 2019. 1 Executive Summary. June 2019. p 56.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ У МОЛОДІ: ДІАГНОСТИКА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА

FEATURES OF DEPRESSIVE CONDITIONS IN YOUTH: DIAGNOSIS AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE

У статті розглядаються особливості депресивних станів у молоді. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які вивчали депресивні стани в молоді. Депресивний розлад – це серйозна хвороба, яка знижує працездатність, приносить страждання як самому хворому, так і його близьким. Основним критерієм постановки діагнозу «депресія», за даними МКБ-10, є наявність 5 або більшої кількості з таких симптомів протягом останніх двох тижнів (і більше): зниження маси тіла; неспокійний сон або сонливість (іноді безсоння вночі й сонливість удень); психомоторне збудження або загальмованість; стомлюваність; відчуття власної нікчемності чи провини; зниження здатності концентрації на думках; повторювані думки про смерть, суїцидальні ідеї (або спроби). Проаналізовані фізіологічні, поведінкові та мисленнєві прояви депресії. Депресивні захворювання належать до найчастіших психічних розладів, мають мінливу клінічну картину. Їм притаманні різні форми прояву та протікання. Діагностика та систематизація пов'язані зі значними труднощами. У проведеному дослідженні особливостей депресивних станів у молоді основна увага приділяється дослідженню специфіки депресивних станів у молоді юнацького віку. У більшості молоді юнацького віку переважає помірна депресія, що свідчить про стан пригніченості юнаків. Визначено вплив стресостійкості та соціальної адаптації на депресивні стани в молоді. У більшості молоді юнацького віку переважає низький рівень опірності стресу. Ця особливість проявляється в невідповідності долати життєві труднощі. З'ясовано, що копінг-стратегії мають вплив на подолання депресивних станів у молоді. У більшості молоді юнацького віку переважає копінг-стратегія позитивної переоцінки. Молодь юнацького віку спрямовує зусилля на створення позитивного значення з фокусуванням на зростанні власної особистості для подолання життєвих стресів і вирішення проблем.

Ключові слова: юнацький вік, молодь, депресія, депресивні стани, стресостійкість, копінг-стратегії.

The article considers the features of depressive states in young people. The theoretical foundations of the study are outlined – the work of scientists who have studied depressive states in young people. Depressive disorder is a serious disease that reduces performance, brings suffering to both the patient himself and his loved ones. The main criterion for the diagnosis of depression, according to ICD-10, is the presence of 5 or more of the following symptoms in the last two weeks (or more): weight loss; restless sleep or drowsiness (sometimes insomnia at night and drowsiness during the day); psychomotor agitation or lethargy; fatigue; feeling of insignificance or guilt; decreased ability to concentrate on thoughts; recurring thoughts about death, suicidal ideas (or attempts). The physiological, behavioral and mental manifestations of depression are analyzed. Depressive illnesses are among the most common mental disorders. Variable clinical picture. They have different forms of manifestation and flow. Diagnosis and systematization are associated with significant difficulties. A study of the characteristics of depressive states in young people was carried out. The main attention is paid to the study of the specifics of depressive states in young people of adolescence. The majority of youth of adolescence is dominated by moderate depression, indicating a state of depression in young men. The influence of stress resistance and social adaptation on the depressive states of young people was determined. The majority of youth of adolescence is dominated by a low level of resistance to stress. This feature is manifested in the inability to overcome life's difficulties. It has been established that coping strategies have an impact on overcoming depression in young people. The majority of youth of adolescence is dominated by a coping strategy and a positive reassessment. Adolescent youth direct efforts to create positive meaning with a focus on self-growth to overcome life's stresses and solve problems.

Key words: adolescence, youth, depression, depressive states, stress resistance, coping strategies.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.37>

Скворчевська Є.Л.

к.психол.н.н.,

доцент кафедри прикладної психології Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Актуальність вивчення депресивних станів у молоді визначається широкою розповсюдженістю даних станів, важкістю їх розпізнавання на ранніх стадіях розладів та високим суїцидальним ризиком. Сучасна молодь живе у світі, складному за своїм змістом та тенденціями розвитку. Юнацький вік характеризується великою частотою маніфестації депресивних станів, що багато в чому пояснюється особливостями пубертатного періоду, для якого поряд з іншими характерними для нього психічними проявами властива велика лабільність афекту, схильність до розладів настрою.

Особливості депресивних станів у молоді вивчали такі вчені: Д. Зубцов, М. Орос, І. Радул, О. Тодавчич проблема раннього розпізнавання та клініко-нозологічної оцінки юнацьких депресій дотепер залишається однією з найскладніших через виражену їх своєрідність, незвичайну представленість, що призводять нерідко до помилкових оцінок цих депресій у рамках інших синдромальних станів (псих, неврозоподібних, маячних і навіть дефектних).

Мета статті – виявити домінуючі депресивні стани у молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження.

З точки зору Д. Зубцова депресія – це захворювання емоційної сфери, головним проявом якого є стійке зниження та пригнічення настрою, що супроводжується спадом загального рівня активності [1, с. 77].

Згідно М. Орос, О. Тодавич депресія – психічний розлад, що характеризується патологічно зниженим настроєм із негативною, песимістичною оцінкою себе, власного становища в навколишній дійсності, свого минулого і майбутнього. Виділяють три основні компоненти афективної ланки депресивного синдрому: тужливий, тривожний і апатичний. Кожен із компонентів перебуває в динамічному зв'язку з іншими і разом вони утворюють «тривожну триаду» [4, с. 34].

І. Радул зауважує, що термін «депресивні стани» належить до класу психічних станів, володіючи необхідними для цього психологічними характеристиками. Депресивний стан – це афективний стан, що характеризується негативним емоційним фоном, уповільненням розумових процесів, руховою загальмованістю [6, с. 168].

Основним критерієм постановки діагнозу «депресія», за даними МКБ-10, є наявність 5 або більше із таких симптомів протягом останніх двох тижнів (і більше):

1. зниження маси тіла;
2. неспокійний сон або сонливість (іноді безсоння вночі та сонливість вдень);
3. психомоторне збудження або загальмованість;
4. стомлюваність; відчуття власної нікчемності чи провини;
5. зниження здатності концентрації на думки;
6. повторювані думки про смерть, суїцидальні ідеї (або спроби).

За наявності 1-2 з перших симптомів і до 4 наступних симптомів діагностуватиметься «мала» депресія. За наявності 2 перших симптомів та 4 і більше наступних (додаткових) симптомів – «велика» депресія [18, с. 56].

Розглянемо типові прояви депресії.

Емоційні прояви: туга, пригнічений настрій, розпач, страждання, дратівливість, тривога, втрата здатності відчувати задоволення від раніше приємних занять, втрата інтересу до всього навколишнього.

Фізіологічні прояви депресії: порушення сну (безсоння, сонливість), порушення функції кишечника (закрепи), зміни апетиту (його втрата або переїдання), зниження сексуальних потреб, біль у серці, шлунку, м'язах, зниження енергії.

Поведінкові прояви: уникнення спілкування (небажання спілкуватися з іншими людьми, схильність до самотності), відмова від розваг, зловживання алкоголем та психоактивними речовинами, що дають тимчасове розслаблення.

Мисленнєві прояви: труднощі прийняття рішення, труднощі зосередження, переважання негативних, похмурих думок, занижена самооцінка, думки про самогубство (у разі важкої депресії), думки про непотрібність, не значущості себе у суспільстві, уповільнення мислення [18, с. 57].

Можна відзначити, що депресивні захворювання відносяться до найчастіших психічних розладів. Мінлива клінічна картина. Їм притаманні різні форми прояву та течії. Діагностика та систематизація пов'язані зі значними труднощами.

Дослідження особливості депресивних станів молоді проводилося в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна (м. Харків). Загальна кількість 60 студентів 1 курсу. Вік 17-18 років. З них 40 дівчат та 20 юнаків.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, психологічні методи дослідження, математична обробка результатів (метод лінійної кореляції К. Пірсона).

Для проведення дослідження були використані такі методики:

1. Методика «Диференціальної діагностики депресивних станів» (В. Жмурова) [5, с. 84-92].
2. Методика «Визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмса і Р. Праге) [5, с. 149-153].
3. Методика «Копінг-стратегії» (Р. Лазаруса) [2, с. 95-97].

Приступимо до розгляду результатів дослідження. Визначення особливості депресивного стану особистості проводилося за допомогою методики «Диференціальної діагностики депресивних станів» (В. Жмурова) [5, с. 84-92]. Результати представлені в таблиці 1.

Як видно з таблиці 1 дослідження депресивного стану особистості у юнацькому віці показало, що у більшості молоді юнацького віку переважає помірна депресія 28,33% досліджуваних. Отримані результати свідчать про стан пригніченості юнаків. Вони втратили інтерес до щоденних справ та хобі. Не можуть відчувати позитивні емоції, так як: радість, ніжність, симпатія, любов. У юнаків спостерігається зменшення життєвої енергії, пасивність, тривога, відчуття провини та відчаю.

Спостерігається відсутня або незначна депресія у 21,66% досліджуваних. Отримані результати свідчать про відсутність у житті особливостей юнацького віку стресових ситуацій, які б негативно вплинули на їх емоційний та психічний стан.

Виявлено виражену депресію у 20% досліджуваних. Отримані результати вказують на нездатність особистостей юнацького віку справлятися з соціальними функціями і навіть щоденною домашньою роботою. Вони відчу-

Дослідження депресивного стану особистості у юнацькому віці

Депресивний стан особистості	Кіл-ість досліджуваних	%
депресія відсутня або незначна	13	21,66
депресія мінімальна	10	16,66
легка депресія	8	13,33
помірна депресія	17	28,33
виражена депресія	12	20
глибока депресія	-	-

Визначення особливості стресостійкості особистості у юнацькому віці

Рівні опірності стресу	Кіл-ість досліджуваних	%
високий	12	20
середній	13	21,66
низький	35	58,33

вають себе пригніченими, мають низьку концентрацію уваги, розлади сну, зменшення життєвої енергії, пасивність, відчуття провини та відчаю.

Депресія мінімальна у 16,66% досліджуваних. Отримані результати вказують на незначну кількість стресових ситуацій у житті юнаків, які незначно позначилися на їх психічному стані. Юнаки мають розлади зі сном, тривожність та зменшення життєвої енергії.

Легка депресія у 13,33% досліджуваних. Отримані результати свідчать про деякі труднощі у виконанні звичайної роботи, але це майже не впливає на загальний результат і функціонування особистості юнацького віку.

Таким чином, дослідження депресивного стану особистості у юнацькому віці показало, що у більшості молоді юнацького віку переважає помірна депресія, що свідчить про стан пригніченості юнаків. Вони втратили інтерес до щоденних справ та хобі. Не можуть відчувати позитивні емоції, так як: радість, ніжність, симпатія, любов. У юнаків спостерігається зменшення життєвої енергії, пасивність, тривога, відчуття провини та відчаю.

Визначення особливостей стресостійкості особистості проводилося за допомогою методики «Визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмса і Р. Раге) [5, с. 149-153]. Результати представлені в таблиці 2.

Як видно з таблиці 2 дослідження особливості стресостійкості особистості у юнацькому віці показало, що у більшості молоді юнацького віку переважає низький рівень опірності стресу у 58,33% досліджуваних. Отримані результати вказують на невміння долати життєві труднощі, що негативно відображається на фізичному та психічному здоров'ї особистості.

Середній низький рівень опірності стресу у 21,66% досліджуваних. Отримані результати вказують на те, що у більшості випадків молоді вміє справлятися з життєвими проблемами, але має недостатній рівень саморегуляції емоційно-вольових станів.

Високий низький рівень опірності стресу у 20% досліджуваних. Отримані результати вказують на вміння молоді юнацького віку справлятися з життєвими проблемами. Вони використовують позитивний настрій у подоланні труднощів та оптимізм.

Таким чином, дослідження особливості стресостійкості особистості у юнацькому віці показало, що у більшості молоді юнацького віку переважає низький рівень опірності стресу. Отримані результати вказують на невміння долати життєві труднощі, що негативно відображається на фізичному та психічному здоров'ї особистості.

Визначення особливостей використання копінг-стратегій проводилося за допомогою методики «Копінг-стратегії» (Р. Лазаруса) [2, с. 95-97]. Результати представлені в таблиці 3.

Як видно з таблиці 3 дослідження особливості копінг-стратегій особистості у юнацькому віці показало, що у більшості молоді юнацького віку переважає копінг-стратегія позитивна переоцінка у 21,66% досліджуваних. Отримані результати вказують на те, що молоді юнацького віку спрямовує зусилля по створенню позитивного значення з фокусуванням на зростанні власної особистості для подолання життєвих стресів та вирішення проблем.

Планування рішення проблеми виявлено у 16,66% досліджуваних. Отримані результати свідчать про фокусування зусилля молоді

Таблиця 3

Визначення особливостей використання копінг-стратегій особистості у юнацькому віці

Копінг-стратегії	Кіл-ість досліджуваних	%
конфронтативний копінг	8	13,33
дистанціювання	5	8,33
самоконтроль	4	6,66
пошук соціальної підтримки	5	8,33
прийняття відповідальності	7	11,66
втеча-уникнення	8	13,33
планування рішення проблеми	10	16,66
позитивна переоцінка	13	21,66

юнацького віку щодо зміні ситуації, що включають аналітичний підхід до вирішення проблем.

Конфронтативний копінг та втеча-уникнення виявлені у 13,33% досліджуваних. Отримані результати вказують на те, що конфронтативний копінг передбачає агресивні зусилля щодо зміни ситуації, певну ступінь ворожості і готовність до ризику. Втеча-уникнення, навпаки, прагнення і поведінкові зусилля, спрямовані на втечу або уникнення проблеми.

Прийняття відповідальності виявлені у 11,66% досліджуваних. Отримані результати вказують на те, що молодь юнацького віку бере на себе відповідальність за своє життя та вирішення проблем.

Дистанціювання та пошук соціальної підтримки виявлені у 8,33% досліджуваних. Отримані результати вказують на те, що дистанціювання свідчить про когнітивні зусилля молоді, спрямовані на віддалення від ситуації і зменшення її значущості. Пошук соціальної підтримки передбачає зусилля спрямовані на пошук інформаційної, дієвої та емоційної підтримки у інших людей.

Самоконтроль виявлений у 6,66% досліджуваних. Отримані результати вказують на те, що у стресових ситуаціях зусилля молоді в першу чергу, спрямовані на регулювання своїх почуттів і дій, а у другу чергу – вирішення ситуації.

Таким чином, дослідження особливості копінг-стратегій особистості у юнацькому віці показало, що у більшості молоді юнацького віку переважає копінг-стратегія позитивна переоцінка. Отримані результати вказують на те, що молодь юнацького віку спрямовує зусилля по створенню позитивного значення з фокусуванням на зростанні власної особистості для подолання життєвих стресів та вирішення проблем.

Проведене кореляційне дослідження виявлення взаємозв'язку між депресивним станом та стресостійкістю у молоді за допомогою методик «Диференціальної діагностики депресивних станів» (В. Жмурова) [5, с. 84-92] та «Визначення стресостійкості та соціальної

адаптації» (Т. Холмса і Р. Раге) [5, с. 149-153]. Виявило позитивні прямі зв'язки між показниками «помірна депресія» та середній показник стресостійкості, «мінімальна депресія» та високий показник стресостійкості ($r=0,359$, $p\leq 0,01$; $r=0,273$, $p\leq 0,05$) відповідно. Отже, депресія пов'язана з такими якостями особистості, як: вміння справлятися з життєвими проблемами, достатній рівень саморегуляції емоційно-вольових станів.

Розглянемо особливості корекції депресивних станів у молоді. Корекцію депресивних станів у молоді вивчали: В. Бойко, Е. Красік, І. Савчук, Л. Третьяк, М. Цуцільковська та ін.

Психологічна корекція і допомога особам юнацького віку повинна включати психологічну підтримку з акцентом на сильні сторони особистості, формування адекватної самооцінки, навчання прийомам саморегуляції та релаксації, конструктивного вираження негативних переживань.

Для ефективної корекції депресивних станів у молоді юнацького віку необхідно:

1. Усунути симптоми депресивного стану та емоції, створити умови для розвитку здатності безоцінного їх прийняття, сформувати вміння управляти вираженням своїх почуттів та емоційних реакцій.

2. Створити умови для особистісного зростання та формування у молоді прагнення до самопізнання.

3. Сприяти усвідомленню своєї життєвої перспективи, позитивних життєвих цілей, шляхів і способів і ходу адекватного досягнення.

4. Сприяти формуванню навичок саморегуляції.

5. Формуванню позитивних копінг-стратегій вирішення життєвих проблем.

Таким чином, психологічна корекція і допомога молоді юнацького віку повинна включати: психологічну підтримку, усунення симптомів депресивного стану, створення умов для особистісного зростання, сприяти усвідомленню своєї життєвої перспективи, формуванню навичок саморегуляції та позитивних копінг-стратегій.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Виявлено специфіку депресивних станів у молоді юнацького віку. У більшості молоді юнацького віку переважає помірний депресія, що свідчить про стан пригніченості юнаків. Вони втратили інтерес до щоденних справ та хобі. Не можуть відчувати позитивні емоції, так як: радість, ніжність, симпатія, любов. У юнаків спостерігається зменшення життєвої енергії, пасивність, тривога, відчуття провини та відчаю.

2. Визначено вплив стресостійкості та соціальної адаптації на депресивні стани у молоді. У більшості молоді юнацького віку переважає низький рівень опірності стресу. Отримані результати вказують на невміння долати життєві труднощі, що негативно відображається на фізичному та психічному здоров'ї особистості.

3. З'ясовано, що копінг-стратегії мають вплив на подолання депресивних станів у молоді. У більшості молоді юнацького віку переважає копінг-стратегія позитивна переоцінка. Отримані результати вказують на те, що молоді юнацького віку спрямовує зусилля по створенню позитивного значення з фокусуванням на зростанні власної особистості для подолання життєвих стресів та вирішення проблем.

Перспективи дослідження. Проведене емпіричне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективою наукових досліджень є виявлення особливостей депресивних станів у молоді в гендерному аспекті.

Потреба в цих знаннях виражається не тільки в науковому, але й практичному інтересі, оскільки вони відкривають можливості цілісного розуміння особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зубцов Д. Депресія: визначення та симптоматика Науковий вісник мну імені В. Сухомлинського. 2016. № 1 (16). С. 77-81.
2. Крюкова Т. Опросник способів совладання (адаптация методики WSCQ) / Т. Крюкова, Е. Куфтяк. *Журнал практического психолога*. 2007. № 3. С. 93-112.
3. МКБ – 10. Классификация психических и поведенческих расстройств. Исследовательские диагностические критерии. ВОЗ, Женева. Электронный ресурс: <https://psychiatr.ru/download/1310?view=1&name=%D0%9C%D0%9A%D0%91+10+%D0%98%D1%81%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5.pdf>
4. Орос М., Тодавич О. Нейробиологічні основи депресії та тривожного розладу: принципи консервативного лікування. *НЕЙРОNEWS*. 2019. № 1. С. 34-36.
5. Практическая психодиагностика. Методики и тесты Учебное пособие / Под ред. Д. Райгородского. Самара: Бахрах-М, 2001. 672 с.
6. Радул І. Депресивність як психологічний феномен *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2018. Вип. 11. С. 163-172.

ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

FEATURES OF THE MOTIVATION SPHERE OF ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Статтю присвячено дослідженню мотиваційної сфери підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. У теоретико-емпіричних дослідженнях сучасних українських і зарубіжних спеціальних психологів та педагогів розкриті актуальні напрями корекційної та виховної роботи з підлітками з порушеннями інтелекту. Показано, що за останні десятиріччя під впливом екологічних, соціально-економічних та інших чинників чисельність дітей із порушеннями інтелектуального розвитку збільшилася. У сучасній українській спеціальній психології склалася потужна школа науковців, які в парадигмі неklasичного підходу досліджують різні аспекти особистості підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, започатковують принципово нові підходи до реформування системи освіти та виховання дітей з особливими освітніми потребами, як-от: вивчення особливості мотивів та мотивації як цілісної системи в дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, формування процесу ієрархізації мотивів тощо.

Мотивація учнів є основним компонентом у структурі організації та побудови освітнього й корекційно-розвивального процесів, оскільки запускає, спрямовує та підтримує зусилля, створені задля здійснення навчальної діяльності. У підлітковому віці на формування та розвиток мотиваційної сфери учнів з порушеннями інтелектуального розвитку здебільшого впливають власна соціальна активність дитини, спрямована на засвоєння певних соціальних зразків і цінностей, а також специфіка взаємин із дорослими та однолітками.

Результати дослідження показали, що в підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку у структурі особистості переважає зовнішня негативна мотивація, тому в навчальній діяльності вони намагаються уникати критики та покарання з боку як педагогів, так і батьків. Крім цього, самозахист та негативні емоції сприяють розвитку в них негативного ставлення до різних видів діяльності.

Проведене дослідження показало багатогранність феномену мотивації як психологічної детермінанти. Розвиток внутрішньої мотивації в підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку дасть змогу стимулювати в них процеси соціальної адаптації.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у поглибленому вивченні системи ієрархізації мотивів підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Ключові слова: мотив, мотивація, прагнення до успіху, особистість, підліток, підліток із порушеннями інтелектуального розвитку.

The article is devoted to the study of the motivational sphere of adolescents with intellectual disabilities. The theoretical-empirical studies of modern Ukrainian and foreign special psychologists and pedagogues reveal the current directions of correctional and educational work with adolescents with intellectual disabilities, it is shown that over the past decades, under the influence of environmental, socio-economic and other factors, the number of children with intellectual disabilities has increased.

In modern Ukrainian special psychology, a powerful school of scientists has developed, who, in the paradigm of a non-classical approach, investigate various aspects of the personality of a teenager with intellectual development disorders, initiate fundamentally new approaches to reforming the education system and raising children with special educational needs, such as: studying the peculiarities of motives and motivation as a complete system in children with intellectual disabilities, formation of the process of hierarchicalization of motives, etc.

Student motivation is the main component in the structure of the organization and construction of educational and corrective and developmental processes, as it initiates, directs and supports the efforts created for the implementation of educational activities. In adolescence, the formation and development of the motivational sphere of students with intellectual disabilities is largely influenced by the child's own social activity aimed at learning certain social patterns and values, as well as the specifics of relationships with adults and peers.

The results of the study showed that adolescents with intellectual development disorders are dominated by external negative motivation in their personality structure, so in their educational activities they try to avoid criticism and punishment from both teachers and parents. In addition, self-defense and negative emotions contribute to the development of negative attitudes towards various activities.

The conducted study showed the multifaceted nature of the phenomenon of motivation as a psychological determinant. The development of internal motivation in adolescents with intellectual disabilities will allow them to stimulate the processes of social adaptation.

Prospects for further scientific investigations consist in an in-depth study of the system of hierarchicalization of the motives of adolescents with intellectual disabilities.

Key words: motive, motivation, desire for success, personality, teenager, teenager with intellectual disabilities.

УДК 159.922.76-053.6:316.628(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.38>

Соколова Г.Б.

Д.психол.н.,
професор кафедри дефектології
та фізичної реабілітації

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Форосян О.І.

д.пед.н., професор,
завідувач кафедри дефектології
та фізичної реабілітації

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. В сучасній психологічній науці особливого значення набувають питання посилення адаптаційних ресурсів особистості, підтримки її психічного розвитку,

соціалізації та міжособистісних відносин. В теоретико-емпіричних дослідженнях сучасних українських та зарубіжних спеціальних психологів та педагогів розкриті актуальні

напрямки корекційної та виховної роботи з підлітками з порушеннями інтелектуального розвитку (О. Вержировська [2], Ю. Галецька [3], В. Засенко [4], В. Коваленко [5], А. Куренкова [6], Л. Прохоренко [4], Є. Рябець [9], Г. Соколова [11], В. Синьов [10] та ін.), показано, що за останні десятиріччя під впливом екологічних, соціально-економічних та інших чинників чисельність дітей з порушеннями інтелекту збільшилася.

Але, спираючись на концепцію Л. Виготського, який розглядав порушення інтелекту не як повну зупинку дитини в розвитку, а як специфічний спосіб онтогенетичного розвитку психіки, який визначається унікальністю змісту спеціального навчання та виховання, які можуть розкрити потенціал кожної, можна формувати інноваційні підходи до вивчення особистості підлітка з особливими освітніми потребами.

Сучасна соціальна ситуація розвитку підлітків із порушеннями інтелекту характеризується наявністю базових психологічних феноменів, які не тільки є засобом на критерієм соціалізації, але й визначають особистісний розвиток дитини та систему її відносин зі світом. В сучасній українській спеціальній психології складалася потужна школа науковців, які в парадигмі неklasичного підходу досліджують різні аспекти особистості підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку (Г. Афузова [1], В. Засенко [4], Т. Кузнецова [6], М. Матвеева [10], Л. Прохоренко [4], О. Романчук [8], В. Синьов [10], В. Тарасова [12], О. Хохліна [10]).

Так, в дослідженнях В. Засенко та Л. Прохоренко започатковані принципово нові підходи до реформування системи освіти та виховання дітей з особливими освітніми потребами [4], суголосно яким Т. Кузнецова підкреслює, що тільки системна корекційна робота сприятиме формуванню адекватної мотивацією до навчання та процесу соціалізації, що в перспективі позитивно впливає на адаптаційні процеси [6]. Досліджуючи особливості мотивів та мотивації як їхньої цілісної системи у дітей з порушеннями інтелекту М. Матвеева, В. Синьов та О. Хохліна констатували, що у них домінують органічні потреби та мотиви, дітям з порушеннями інтелекту важко усвідомлювати мотиви власної діяльності, що, безумовно, впливає на мотиваційну сферу та реалізується у несформованій ієрархії мотивів, які характеризуються низькою спонукальною силою [10].

В. Тарасова [12], О. Романчук [8], Ю. Шевченко [13] та інші українські вчені емпіричним шляхом переконливо довели, що у дітей, які розвиваються нормотипово, процес ієрархізації мотивів відбувається достатньо рано, в дошкільному віці, вони опосередковуються

свідомо поставленою метою, а пізніше, у шкільному віці відбувається вдосконалення цього процесу, система мотивів збільшується та якісно змінюється, вони суттєво усвідомлюються.

Дітям з порушеннями інтелекту притаманний низький рівень усвідомленості мотивів, їхня швидка змінюваність, нестійкість, що пояснюється низькою спонукальною силою, ситуативністю мотиву, невмінням поставити і усвідомити мету [12]. Особливо уповільнюється процес формування соціальних мотивів, оскільки вони потребують високий рівень узагальнення. Крім того, недорозвинення мотиваційної сфери дітей з порушеннями інтелекту викликає труднощі у формуванні потреб та інтересів [10]. Ось чому в сучасній українській спеціальній психології виникає потреба у взаємодії з зарубіжними колегами, обміну досвідом та розробці єдиного корекційного простору [14].

Важливим напрямком наукового та практичного спрямування у спеціальній психології є виділення чинників, що впливають на формування стійкої позитивної мотивації вчення у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. Основними чинниками впливу традиційно виділяють:

- 1) особистість вчителя, стиль викладання, знання психологічних особливостей підлітків з особливими освітніми потребами;
- 2) спеціально відібраний, орієнтований на актуальний рівень розвитку дитини з особливими освітніми потребами; науково обґрунтований зміст навчального матеріалу;
- 3) організація навчальної діяльності з урахуванням основних етапів: мотиваційного, операційно-пізнавального та рефлексивно-оцінного);
- 4) перевага колективних форм навчальної діяльності підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку;
- 5) психологічна оцінка навчальної діяльності [9].

Але, не дивлячись на безумовну актуальність та практичну затребуваність цієї проблеми, не всі її досліджені аспекти задовольняють реальним сучасним потребам теорії та практики психологічної науки та не дають повного уявлення про особистість підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, особливості та чинники, що впливають на їхню адаптацію до соціуму.

У зв'язку з цим, в науковому просторі української спеціальної психології виникає потреба глибшого вивчення основних категорій, яка об'єднують в собі особистісні маркери позитивного входження дитини з особливими освітніми потребами в соціум.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей моти-

ваційної сфери підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Об'єкт дослідження: особистість підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження: особливості мотиваційної сфери підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні взяли участь 20 підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. Емпіричне дослідження здійснювалося за допомогою такого методичного інструментарію. Для вивчення особливостей зовнішньої та внутрішньої мотивації до навчальної діяльності застосовувалася спеціально модифікована до нашої вибірки методика К. Зафір «Дослідження мотивації навчальної діяльності», а рівні потреби в досягненні успіху – за допомогою модифікованої методики Ю. Орлова «Вимірювання мотиву досягнення».

Статистична обробка отриманих даних відбувалася за допомогою t-критерія Стьюдента.

У таблиці 1 представлені результати вивчення мотивації до навчальної діяльності підлітків із порушеннями інтелекту.

Результати дослідження показали, що домінуючою мотивацією до навчальної діяльності у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку є зовнішня негативна мотивація: діти вважають, що тільки у разі виконання всіх завдань батьки та вчителі їх хвалитимуть.

Тому в основі мотивації їхньої діяльності лежить бажання уникнути покарання, критики, засудження та інших санкцій негативного характеру з боку батьків та вчителів. У ситуації уроку ці учні без ентузіазму виконують завдання вчителя, грають, відволікаються. Друге місце в структурі мотивації до навчальної діяльності у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку займає зовнішня позитивна мотивація.

Ті, хто навчається з цим типом мотивації, беруть активну участь в навчальній діяльності,

але особливе задоволення отримують від процесу рухової діяльності, намагаються виконати завдання педагога. Слід зазначити, що в підлітковому віці в учнів із порушеннями інтелекту зовнішня негативна мотивація переважає як над зовнішньої позитивної мотивацією, а й над внутрішньої, що свідчить про несприятливий прогноз розвитку мотиваційного компонента особистості.

Підлітки з порушеннями інтелекту демонструють і внутрішню мотивацію до навчальної діяльності. Тільки вони намагаються виконати всі завдання правильно, покращити свій результат.

Спираючись на результати, відображені у таблиці 1, необхідно відмітити, що у самій структурі мотивації закладені механізми зв'язку мотивації вчення та інтелектуального розвитку дитини, скільки має місце складний взаємозв'язок навчальної мотивації та пізнавальної потреби, активізація якої стимулює потребу у новій інформації, здатності до її доступного аналізу, необхідність засвоєння нових способів навчальної діяльності, тобто, фактично стимулює розумову діяльність підлітків. Сформовані у дитини навчальні мотиви роблять працю з отримання нового знання внутрішньою необхідною умовою гармонійного стану дитини. Таким чином, можна говорити про те, що позитивна мотивація вчення є свого роду «спусковим механізмом», який запускає активну роботу мозку, активну інтелектуальну діяльність. Активізація інтелектуальних процесів неминуче призводить до розвитку інтелекту. Отже, можна стверджувати, що мотивація вчення – один із провідних чинників, які забезпечують позитивний інтелектуальний розвиток школярів та високу результативність їхнього навчання.

Наступний етап емпіричної роботи – визначення особливостей потреби у досягненні мети, успіху та в цілому досягнень у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку (таблиця 2).

Таблиця 1

Мотивація навчальної діяльності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку

Група підлітків	Тип мотивації					
	Внутрішні мотиви		Зовнішні позитивні мотиви		Зовнішні негативні мотиви	
	\bar{x}	σ	\bar{x}	σ	\bar{x}	σ
Підлітки з порушенням інтелекту	2,98	0,05	3,36	0,05	3,98	0,05

Таблиця 2

Особливості мотиву досягнення підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку

Група підлітків	Мотивація досягнення успіху				
	низька	знижена	середня	підвищена	висока
Підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку	21	28	32	12	7

Дані, надані в таблиці дозволяють стверджувати, що провідна мотивація досягнення успіху у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку розвинена середньо. Дії та діяльність на уроках, а особливо на уроках фізичної культури, у підлітків визначають настрої та самопочуття. Тому адекватно підібрані станом та фізіологічною підготовленістю учнів засоби, методи та методичні прийоми стимулюватимуть у них розвиток фізичної активності.

Знижена потреба у досягненнях діагностована у 28% підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. Характерними особливостями учнів цієї групи є виконання мінімальної кількості завдань, відсутність ініціативи в завданнях, без контролю педагога висока відволікання на уроці. Звернемо увагу на те, що підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку приблизно однаково демонструють як середню, так і знижену мотивацію у досягненні успіху.

Ім властиві активність під час уроків, прагнення виконати всі завдання. Така особливість пояснюється ще й тим, що їхні родини активно займаються дітьми, відвідують додаткові гуртки. Висока мотивація досягнення успіху, активність та спрямованість на досягнення своєї мети діагностовано лише у 7% підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Ці учні при незадоволенні досягнутим результатом прагнуть наступного разу завдання зробити краще і більше, ніж інші, здобути перемогу. Вони захоплюються певним видом спорту чи рухової активністю, отримують задоволення від успіху та готові до самостійних занять.

Водночас низька потреба у досягненнях характеризує підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку як таких, що не прагнуть будь-якого результату, малорухливі на заняттях, завдання виконують з невеликою амплітудою і в низькому темпі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. В теоретико-емпіричних дослідженнях сучасних українських та зарубіжних спеціальних психологів та педагогів розкриті актуальні напрямки корекційної та виховної роботи з підлітками з порушеннями інтелектуального розвитку, показано, що за останні десятиріччя під впливом екологічних, соціально-економічних та інших чинників чисельність дітей з порушеннями інтелекту збільшилася. В сучасній українській спеціальній психології склалася потужна школа науковців, які в парадигмі неklasичного підходу досліджують різні аспекти особистості підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку, започатковують принципово нові підходи до реформування системи освіти та виховання дітей з особливими освітніми потребами, як-от: вивчення особливості мотивів та мотивації як цілісної

системи у дітей з порушеннями інтелекту, формування процесу ієрархізації мотивів, тощо.

Мотивація учнів є основним компонентом у структурі організації та побудови освітнього і корекційно-розвивального процесів, оскільки запускає, спрямовує і підтримує зусилля, створені задля виконання навчальної діяльності. В підлітковому віці на формування та розвиток мотиваційної сфери учнів з порушеннями інтелектуального розвитку більшою мірою впливають власна соціальна активність дитини, спрямована на засвоєння певних соціальних зразків та цінностей, а також специфіка взаємин із дорослими та однолітками.

Результати дослідження показали, що у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку в структурі особистості переважає зовнішня негативна мотивація, тому в навчальній діяльності вони намагаються уникати критики та покарання як з боку педагогів, так і батьків. Крім цього самозахист та негативні емоції сприяють розвитку у них негативного ставлення до різних видів діяльності.

Проведене дослідження показало багатогранність феномену мотивації як психологічної детермінанти. Розвиток внутрішньої мотивації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку дозволить стимулювати у них процеси соціальної адаптації.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у поглибленому вивченні системи ієрархізації мотивів підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афузова Г.В., Марченко К.В. Проблема формування самооцінки розумово відсталих дітей та підлітків. *Науковий часопис НПУ*. 2015. С. 313-315.
2. Вержиковська О.М. Корекція порушень структури особистості підлітків із порушеннями інтелекту. *Актуальні питання корекційної освіти*. № 17. 2019. С. 45-54.
3. Галецька Ю. Програма формування соціально-побутових навичок у дітей з помірним та тяжким ступенем інтелектуального порушення. *Актуальні питання корекційної освіти*. Випуск № 15. 2020. С. 106-112.
4. Засенко В., Прохоренко Л., Освіта «особливих» дітей: стратегія розвитку. *Рідна школа*, 2019. № 3-4. С. 48-52.
5. Коваленко В.Є. Змістовна спрямованість інтересів школярів з інтелектуальними порушеннями як фактор їх залучення до гурткової роботи. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Випуск № 17. 2021. С. 142-152.
6. Кузнецова Т.Г. До проблеми дослідження мотиваційної сфери учнів з інтелектуальними порушеннями. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 190-196.
7. Куренкова А. В. Дослідження рівнів сформованості компонентів соціальної компетентності у дітей

із порушенням інтелекту. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми: Вид-во Сум-ДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. № 4 (78). С. 406-417.

8. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. Львів, 2017. С. 334.

9. Рябець Є., Гаврилов О. Тенденції розвитку самооцінки дітей з інтелектуальною недостатністю на різних етапах шкільного навчання. *Актуальні питання корекційної освіти*. Випуск № 5. 2020. С. 176-186.

10. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталості дитини. К.: Знання, 2018. С. 255-359.

11. Соколова Г. Б. Емоційне вигорання як фактор ризику десоціалізації батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. Vol. VI(72), Issue 174. P. 62-66.

12. Тарасова В.В. Навчання та виховання дітей із порушенням інтелекту. Харків. 2017. 125 с.

13. Шевченко Ю. Особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2020. № 3. С. 36-46

14. Loreman T., Mc Ghie-Richmond D., Kolupaieva A., Taranchenko O. Canada-Ukraine collaborative initiative for inclusive education in Ukraine: participant perspectives. *School Effectiveness and School Improvement*, 2016. 27(1). P. 24-44.

15. Mayer M.J., Furlong M.J. How Safe Are Our Schools? *Educational Researcher*. 2010. Vol. 39. № 1. P. 16–26.

16. Zimmermann G. Risk perception, emotion regulation and impulsivity as predictors of risk behaviours among adolescents in Switzerland. *Journal of Youth Studies*. 2010. Vol. 13. № 1. P. 83–99.

«СИНДРОМ БІЖЕНЦЯ» ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА В УМОВАХ ВІЙНИ

«REFUGEE SYNDROME» AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM IN THE CONDITIONS OF WAR

Статтю присвячено дослідженню актуального на сьогодні психологічного синдрому, який виникає в більшості внутрішньо переміщених осіб, – «синдрому біженця». Проаналізовано поняття «внутрішньо переміщена особа» та його зв'язок із поняттями «біженці», «мігранти», «переселенці». Визначено, що головною проблемою, яка призводить до внутрішньої міграції, є небезпека та загроза життю людини внаслідок війни. Внутрішньо переміщені особи отримують психологічні травми від того, що стають свідками вбивств, насилля, руйнування домівок та інфраструктури.

У статті представлено авторське визначення поняття «синдром біженця» – це складний емоційний стан, коли людина відчуває провину через те, що покинула домівку, рідних або взагалі залишилася серед живих. Охарактеризовано основні симптоми, які притаманні цьому синдрому. Окреслено типи реакцій, які виникають як реакція на травматизацію. Розглянуто симптоми посттравматичного стресового розладу, які поглиблюють у людини досліджуваний синдром. Зроблено висновок, що чим краще й швидше людина пройде соціально-психологічну адаптацію до нових умов життя, тим скоріше та більш безболісно вона проживе цей синдром. Потрібно пам'ятати, що люди, у яких є синдром біженця, перебувають у пригніченому психологічному стані порівняно з людьми, які живуть на території, де немає воєнних дій. Внутрішньо переміщені особи, які виїхали з міст, де точаться бої, втратили можливість бути в безпеці, будинок, авто, рідних людей, роботу, статус. Багато хто тікав із-під обстрілів, ракет і бомб. Біженці можуть почуватися безпомічними та бути пасивними й апатичними, адже примусова міграція має глибокий вплив на окремих людей та сім'ї, оскільки їхнє життя змінюється раптово й різко. Переселенці часто стикаються з різними формами стресових факторів, таких як смерть близьких, відсутність роботи й соціальної підтримки, труднощі в міграційному процесі, втрата статусу та ідентичності.

Ключові слова: синдром біженця, посттравматичний стресовий розлад, внутрішньо переміщені особи, біженці.

The article is devoted to the study of the currently relevant psychological syndrome that occurs in the majority of internally displaced persons – the "refugee syndrome". The concept: "internally displaced person" and its connection with the concepts of "refugees", "migrants", "displaced persons" were analyzed. It was determined that the main problem that leads to internal migration is the danger and threat to human life as a result of war. Internally displaced persons are psychologically traumatized by witnessing violent killings, destruction of homes and infrastructure. The article presents the author's definition of the concept of "refugee syndrome" – it is a complex emotional state when a person feels guilty for having left home, relatives or even survived. The main symptoms that characterize this syndrome are described. The types of reactions that occur as a reaction to traumatization are defined. The symptoms of post-traumatic stress disorder, which deepen the studied syndrome in a person, are considered. It was concluded that the better and faster a person undergoes socio-psychological adaptation to new living conditions, the faster and more painlessly he will live with this syndrome. It should be remembered that people who have the existing refugee syndrome are in a depressed psychological state than people who live in territories where there are no military actions. Internally displaced persons who left the cities where the war is raging lost the opportunity to be safe, house, car, relatives, work, status. Many fled from shelling, rockets and bombs. Refugees can feel helpless and passive and apathetic, as forced migration has a profound impact on individuals and families as their lives change suddenly and dramatically. Migrants often face various forms of stressors, such as death of loved ones, lack of work and social support, difficulties in the migration process, loss of status and identity.

Key words: refugee syndrome, post-traumatic stress disorder, internally displaced persons, refugees.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.39>

Шевченко В.В.

доктор філософії в галузі
«Соціальні та поведінкові науки»,
доцент кафедри психології та педагогіки
Національна академія Національної
гвардії України

Постановка проблеми. З початком вторгнення Росії в 2014 році на територію України люди з тимчасово окупованих територій рятуючи свої життя покинули свої домівки в зоні конфлікту та набули статусу внутрішньо переміщених осіб (ВПО). З 24 лютого 2022 року після оголошення країною агресором повномасштабної війни та вторгнення її на територію південної, східної, північної та центральної України проблема переміщення людей набула глобального характеру. За даними досліджень Міжнародної організації з міграції за шість місяців війни кількість внутрішньо переміщених становить понад 6,9 млн осіб, а кількість людей, які виїхали за кордон дорівнює близько 7,704 млн осіб.

Внутрішньо переміщені особи мають певні труднощі з житлом, працевлаштуванням, з матеріальними благами. Більшість з них втратили рідних, близьких та знайомих, домівки, документи. На основі всього цього у таких людей виникають проблеми соціально-психологічного характеру. Майже всі вони мають підвищений рівень тривожності та агресивності, вони постійно знаходяться в нервово-психічному напруженні, у них знижені адаптивні резерви організму, що призводить до дезадаптації на новому місці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед сучасних науковців, які активно займаються дослідженням цієї проблематики,

можна назвати таких, як В. Кедевар, В. Лефтеров, Ю. Муромцев, О. Панченко, О. Тімченко.

О. Міхеєва та В. Середа у своїй науковій праці «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації» досліджували проблеми з якими зіштовхуються переміщені особи при адаптації в новому місці проживання [1].

Н. Оніщенко досліджувала особливості надання психологічної допомоги постраждалим [2]. А. Шевчук вивчав особистісні зміни людини, яка постраждала внаслідок надзвичайної ситуації [3]. Р. Ціцей розглянув та дослідив особливості встановлення психологічного контакту психолога з постраждалими в умовах надзвичайної ситуації [4].

В. Кедевар та В. Христенко досліджували синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту [5].

Незважаючи на досить велику кількість досліджень із цієї проблематики, вона все одно є недостатньо дослідженою. Особливо актуальними є дослідження особливостей поведінки, адаптаційний потенціал, етапи психологічної адаптації та симптоматики досліджуваного синдрому.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз існуючих підходів, щодо досліджуваної проблематики, дати авторське визначення цього феномену, описати симптоматику та типи реакцій на основі чого проявляється цей синдром.

Виклад основного матеріалу. В сучасному світі проблема біженців є досить актуальною, адже біженцями становляться не від гарного життя. Можна говорити про трудових біженців, про біженців від війни, про біженців, які рятуються від голоду. З юридичної точки зору біженці – це особи, які не є громадянином України та внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за різними ознаками: расовими, віросповідання, національності, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань, перебуває за межами країни та не може користуватися її захистом внаслідок побоювань або не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутись до неї внаслідок зазначених побоювань [6].

Дещо відмінним від поняття біженець є поняття внутрішньо переміщеної особи (ВПО).

В Україні до категорії внутрішньо переміщених осіб відносять людей, які мають право на постійне проживання в Україні внаслідок побоювань за своє життя та життя своїх близьких, здоров'я, права та інтереси.

Поняття «внутрішньо переміщена особа» трактується, як особа, що перемістилася в межах держави в якій вона постійно прожи-

вала під тиском тих обставин в яких вона опинилася (тобто проти її бажання).

Головне питання, яке виникає у людини, яка вціліла та набула статусу ВПО – це – Як жити далі? Війна торкнулася кожного опосередковано чи безпосередньо. Війна не щадить ні кого – жінки, діти, літні люди, сильні духом, відважні – всі згодом починають відчувати сильний посттравматичний стресовий розлад (синдром). Кожна людина переживає його по своєму, але більшість не розуміють, що з ними відбувається і як з цим боротися.

Велика кількість людей відчули: страх смерті, біль, втрати – як матеріальні так і рідних, насильство. Життя розділилося на До та Після. Більшість починає відчувати так званий «Синдром біженця». На нашу думку синдром біженця – це складний емоційний стан, коли людина відчуває провину через те, що покинула домівку, рідних або взагалі залишилася в живих.

Симптомами синдрому біженця є:

- Відчуття безсилля та покинутості;
- Пригнічений настрій та стан;
- Відчуття провини та тужливості;
- Самокартання – аж до емоційної виснаги;
- Повна апатія та ангедонія (коли немає задоволення від улюблених справ);
- Дратівливість та зміна ставлення до тих хто надав прихисток;
- Страх та паніка;
- Спонтанність прийняття рішення;
- Спалахи агресії.

Дуже часто переміщені особи зіштовхуються з відчуттям страху та паніки, що супроводжується прийняттям спонтанних рішень. Інколи вговорюють рідних та знайомих слідувати їхньому прикладу та покидати домівки (супроводжується виправдовуванням власних дій).

«Біженці» дуже часто є дезадаптованими і не розуміють коли можна повертатися додому. Характеризуються високим рівнем тривожності, через що вони постійно знаходяться в напруженому стані і готові бігти куди очі глядять. Такі люди не відчувають внутрішнього психологічного спокою, постійно знаходяться в пошуку інформації, що спричиняє ще більший рівень тривоги та переживань.

У людей, які покинули свої домівки та пережили травматизацію розрізняють такі типи реакцій:

- Без ознак порушення адаптації.
- Непатологічна психічна адаптація або гостра стресова реакція.
- Патологічна психічна адаптація.
- Адаптаційні розлади [7].

Реакція організму на травматичну ситуацію без ознак порушення адаптації характеризується тим, що на підсвідомому рівні людина вже готується до інтенсивного реагування

(боротьби або втечі). Спочатку настає стан шоку: лімбічна і кортикальна системи мозку відключаються, продовжує функціонувати лише найдавніша стволова частина, починає активізуватися парасимпатична нервова система. Починають виділятися гормони: адреналін, норадреналін і кортизон – які забезпечують швидке і сильне реагування на ситуацію. Далі настає збудження: активізується лімбічна та симпатична нервова система.

Наступний етап розрядки. Тіло починає тремтіти, людина перестає його контролювати. Таке тремтіння може тривати до декількох годин, тобто організм звільняється від напруження.

Далі настає втома, яка супроводжується включенням неокортекса та системи соціального і емоційного контролю. Настає нестерпне бажання гніву або плачу. Потрібно дати вихід емоціям аби не нашкодити фізичному та психологічному здоров'ю. коли настане емоційна розрядка, людина відчуває полегшення і починає виходити з травми [8].

Наступний тип реакції – це гостра реакція на стрес. Може тривати від кількох днів до тижнів. Це нормальна реакція організму на травмуючу ситуацію. В нормі гострий розлад триває не менше двох днів і до чотирьох тижнів. З часом гострий стресовий стан нічим не відрізняється від посттравматичного стресового розладу (ПТСР), винятком є тільки шоківий стан який виникає або під час травми або одразу після неї. Головними симптомами шоківового стану є: сповільнена моторна та психічна активність, присутній стан відчуження; змінюється сприймання звуків, вони стають дратівливими, увага звужується, стає неможливим сконцентруватися над виконанням будь-якої діяльності. Спостерігається порушення короточасної пам'яті, особливо людина не може пригадати те, що відбувалося під час травматичної події. В ой час коли послаблюється або зникає загроза для життя настає виснаження. Тривалість цього періоду залежить від сили психотравмуючої ситуації (в середньому триває від 15 до 30 днів). В такому стані людина є «зануреною сама в себе», зазвичай не звертається за допомогою та не скаржиться на самопочуття та життєві негаразди. Симптоматика: порушення сну та апетиту, знижується маса тіла, прискорюється серцебиття, піднімається тиск [8].

Третій тип реакції – це психічна дезадаптація. Якщо відбувається патологічна реакція на травмуючу стресову ситуацію то може виникнути «психогенний ступор» – всю життєву енергію витрачено на виживання, тому немає сили контактувати з оточуючими.

Інша реакція, яка може проявитися при такому сценарії – це «реактивний психоз». Проявляється в ілюзійних сприйняттях, дезорганізації поведінки, психомоторних збудженнях, підвищенні голосу або мовній активності. Також можуть проявлятися такі стани: марення, галюцинації, маячня та страх. Галюцинації – сприйняття (зорове, слухове, чуттєве) неіснуючих об'єктів, що переживаються особистістю як реальні. Це особливий різновид мимовільних спогадів про травмуючі події, коли пам'ять така яскрава, що актуальні події здаються не такими реальними, як спогади. У цьому стані людина поводить себе так, ніби вона знову переживає колишню подію; вона діє, думає і відчуває так, як тоді, коли доводилося рятувати своє життя. Маячня – сукупність різних уявлень, суджень, ідей людини, що не відповідають дійсності (проте вона переконана у своїй правоті), і які викликають тривогу, відчуття небезпеки. Реакції страху – побоювання, переляк, жах, паніка, що можуть бути наслідком переживання травматичної події чи очікування повтору подібної ситуації і спричиняють втечу, заціпеніння, агресивну поведінку [10].

І останній тип реакції – це адаптаційні розлади та їх чинники. Зазвичай людина, яка переживає емоційну травму з часом пристосовується до нових умов життя, при цьому короточасні травмуючі симптоми зникають. Але зустрічаються випадки коли симптоми залишаються, що спричинює погіршення психічного та фізичного стану. У психології виділяють такі різновиди постстресових розладів: гострі – симптоми тривають до трьох місяців після травми; хронічні – симптоми проявляються після трьох місяців; відстрочені – симптоми проявляються після прихованого періоду (через шість місяців і пізніше). Головними симптомами є тривога, депресія, порушення уваги, пам'яті, агресивність та дратівливість [11].

Симптоми постстресового стресового розладу:

1. Симптом повторного переживання (інтрузії, флешбеки, емоційні реакції, фізичні реакції). Повторні спогади про пережиту травматичну подію, які виникають всупереч волі людини і супроводжуються емоційним дистресом (інтрузії); флешбеки – сильні небажані спогади, коли людина переживає так, ніби травматична подія відбувається знову; нічні жахи чи погані сни; сильні емоційні реакції на стимули, що нагадують про травматичну подію (звуки, запахи, освітлення, певні фрази тощо); сильні фізичні реакції при наближенні до місця подій (серцебиття, спітніння тощо).

2. Симптоми уникнення та заціпеніння. Уникнення стимулів, що нагадують про травматичну подію – її місця, обставин, дієвих осіб і т.д.; уникнення думок, почуттів, розмов,

пов'язаних з травмою; схильність до відчуження, ізоляції; дисоціативні феномени; прогалини в пам'яті; зловживання алкоголем, наркотиками, медикаментами.

3. Негативні зміни у переживанні емоцій, уявлення про себе та навколишній світ: звуження спектру емоцій, особливо позитивних, емоційне – замороження»; надмірне почуття провини, страху, сорому; відсутність очікувань стосовно професійного зростання, шлюбу, дітей і т.д.

4. Стійкі симптоми підвищеного збудження, нездатність розслабитися: труднощі у засинанні та підтримуванні сну; дратівливість чи спалахи гніву; зниження концентрації уваги; неспокій, постійний стан готовності до небезпеки, підвищена пильність; реакції надмірного переляку (прискорене серцебиття, задихання, слабкість, відчуття глухості, заціпеніння, затерпlosti, нечутливості) [12].

Головним завданням перед людиною, яка страждає синдромом біженця є вдале проходження соціально-психологічної адаптації.

На думку Н. Пенькової та В. Шевченко соціально-психологічна адаптація – це процес набуття людиною нового соціально-психологічного статусу, опанування тих чи інших суспільних і ролевих функцій в результаті пристосування до нових умов життя, нових людей та переосмислення життєвих цінностей [13].

На успішність соціально-психологічної адаптації впливають різноманітні чинники: особливості соціальної ситуації (підтримка близьких), характер травмуючої події та особистісні якості людини.

Висновки. Отже, розглянувши феномен «синдрому біженця», ми можемо говорити про те, що це комплексна характеристика особистості, яка поєднує в собі специфічні особистісні особливості, які загострюються під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. А також ми можемо стверджувати, що він виступає як якість суб'єкта. Тобто людина має низьку здатність перетворювати дійсність, управляти подіями яких вона опинилася, долати труднощі. Коли людина приймає рішення про виїзд з постійного місця проживання її простір починає руйнуватися, вона не знає, що чекає її далі. Тому її головними супутниками є тривожність, невизначеність, почуття провини, тобто відбувається інтенсивне емоційне

переживання, що супроводжується стресом та шоком. Тому на сьогодні актуальним є надання державою, разом з іншими соціальними службами висококваліфікованої допомоги людям, які страждають «синдромом біженця», а також допомогти їм успішно пройти соціально-психологічну адаптацію до нових умов життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Міхеєва О., Середа В. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: зб. аналіт. матеріалів. Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. 461 с.
2. Оніщенко Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Харків: Право, 2014. 584 с.
3. Шевчук А.М. Особистісні зміни у постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації: дис. ... канд. псих. наук. Харків, 2013. 225 с.
4. Ціцей Р.М. Особливості встановлення психологічного контакту психолога МНС в постраждалими в умовах надзвичайної ситуації: дис. ... канд. псих. наук. Харків, 2014. 187 с.
5. Кедивар В. В., Христенко В. Є. синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. Харків: НУЦЗУ, 2021. 143 с.
6. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8.07.2011 р. № 3671-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 16. Ст. 146.
7. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 960 с. (Справочник практического психолога).
8. Ягупов В. Військова психологія: Підручник. Київ: Тандем, 2004. 656с.
9. Фридман М. Дж. Посттравматическое стрессовое расстройство. Психологическая энциклопедия. 2-е изд. СПб.: Питер, 2006. С. 869-870.
10. Сыропятов О. Г. Медико-психологическое сопровождение специальных операций. Издательство: Litres, 2013. 270 с.
11. DSM – 5 Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. NY: American Psychiatric.
12. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію. Львів: Видавництво Українського католицького університету, Свідчадо, 2014. 120 с.
13. Пенькова Н. Є., Шевченко В. В. Проблеми соціально-психологічної адаптації курсантів Національної гвардії України до навчання. Збірник наукових праць: Психологія. Випуск 24. 2019. С. 112-120.

МЕТОДОЛОГІЯ ВЕДЕННЯ ДІАЛОГУ У ГЛИБИННОМУ ПІЗНАННІ ПСИХІКИ

METHODOLOGY OF CONDUCTING DIALOGUE IN DEEP COGNITION OF PSYCHE

У діагностико-корекційному процесі у групах активного соціально-психологічного пізнання методологічні передумови ведення діалогу включають об'єктивування смислів спонтанної поведінки суб'єкта за умов візуалізованої самопрезентації. Опредметнення психіки є необхідною передумовою цілісності її пізнання (синтез свідомого й несвідомого) завдяки діалогічній взаємодії психолога з респондентом, що враховує як мову свідомого (слово), так і мову несвідомого (опредметнені засоби самопрезентації). Стаття розкриває методологічні передумови ведення діалогу в контексті єдності свідомих та несвідомих аспектів психіки в діагностико-корекційному процесі АСПП, що підпорядковані закону «позитивна дезінтеграція психіки (ослаблення деструктивних її утворень) та вторинна інтеграція на більш реалістичних засадах».

Метод глибокого пізнання психіки – активне соціально-психологічне пізнання (далі – АСПП) – розширює резерви адаптивності суб'єкта завдяки пізнанню себе через символи об'єктивного світу, що сприяє розв'язанню внутрішньо стабілізованих суперечностей психіки, які їй задають особистісну проблему (внутрішню стабілізовану суперечність).

Діалогічна взаємодія психолога з респондентом у системі «П ↔ Р» підкорена методології глибокого пізнання, провідним механізмом якої є позитивна дезінтеграція психіки, від характеру якої і залежить прогресивність вторинної інтеграції. Останнє пояснює подвійна заданість актуалізації психічних процесів методом АСПП: з одного боку, спонтанність поведінки учасників глибокого пізнання, а з іншого, – забезпечення діалогічної взаємодії психолога з респондентом через яку фактично здійснюється ослаблення викривлень соціально-перцептивної реальності (заданих системою психологічних захистів). Глибоке пізнання спирається на принцип детермінізму: у психіці «просто так» нічого не буває; діалогічна взаємодія психолога з респондентом (за умов спонтанності його поведінки) спрямована на «дешифрування» візуалізованих самопрезентацій, що є базовим для забезпечення об'єктивності глибокого пізнання.

Метою АСПП є пізнання фіксації психіки, які в енергетичній активності перевершують ініціативи (спонуки) свідомого. Діалог у глибокому пізнанні є центральним ланцюгом, який єднає візуалізовані засоби самопрезентації суб'єкта (учасника АСПП) з вербальними їх інтерпретаціями.

Результати проходження майбутніми психологами діагностико-корекційного процесу у групах АСПП пов'язані з пізнанням ними глибоких витоків внутрішніх суперечностей психіки людини, що виявляються в різноспрямованості «логіки свідомого» та «логіки несвідомого». Пізнання та сприяння розв'язанню суб'єктом виявленої в АСПП внутрішньої суперечності психіки пробуджує інстинкт самозбереження, який посилює адаптивність майбутніх психологів до реалій життя та розширює можливість особистісно-професійної самореалізації.

Завдяки природній здатності психіки до

перекодування у візуалізовані засоби (зі збереженням інформаційних еквівалентів) окреслилися перспективи для подальшого посилення об'єктивності глибокого пізнання з оперттям на діагностико-корекційний діалог психолога з респондентом. Введення нами основоположного принципу «візуальної самопрезентації психіки учасниками АСПП» створює об'єктивні передумови для реалізації діалогічної взаємодії психолога з респондентом.

Ключові слова: методологія пізнання, діалог, корекція, особистісна проблема, діагностика, свідоме, несвідоме, психологічний захист, психологічна проблема, репрезентант психіки, символ, інформаційний еквівалент, архетип.

In the diagnostic and correctional process in groups of active socio-psychological cognition, the methodological prerequisites for dialogue include the objectification of meanings of a subject's spontaneous behavior under the conditions of visualized self-representation. The article reveals the methodological prerequisites for dialogue in the context of unity of the conscious and the unconscious due to the dialogue interaction of the psychologist with the respondent, taking into account both the language of the conscious (word) and the language of the unconscious (objectified means of self-representation). The article reveals the dialogue as a connecting link between conscious and unconscious aspects of the psyche in the diagnostic and correctional process of ASPC, which are subject to the law discovered by us: "positive disintegration of the psyche (weakening of its destructive formations) and secondary integration according to more realistic principles".

The method of in-depth cognition of the psyche is the "active socio-psychological cognition" (hereinafter referred to as ASPC) expands the reserves of adaptability of the subject due to self-cognition through the symbols of the objective world, which helps to resolve internally stabilized contradictions of the psyche, which create a personal problem (internally stabilized contradiction).

Dialogue interaction of the psychologist with the respondent in the "P ↔ R" system is subordinated to the in-depth cognition methodology, the leading mechanism of which is the positive disintegration of the psyche, on the nature of which the progress of the secondary integration depends. The latter is explained by the double task of mental processes actualization by the ASPC method: on the one hand, the spontaneity of the behavior of in-depth cognition participants, and on the other – ensuring the dialogue interaction of the psychologist with the respondent through which the distortions of socio-perceptual reality (set by the psychological defenses system) is weakened. In-depth cognition is based on the determinism principle: nothing happens in the psyche "just like that"; the dialogue interaction of the psychologist with the respondent (given the spontaneity of his behavior) is aimed at "deciphering" the visualized self-representations, which is the basis for ensuring the objectivity of in-depth cognition.

The purpose of ASPC is to objectify the fixations of the psyche, which exceed the impulses of the

УДК 159.964.28

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.40>

Яценко Т.С.

д.психол.н., академік Національної академії педагогічних наук України, професор кафедри практичної психології
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Галушко Л.Я.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

Євтушенко І.В.

к.психол.н., доцент кафедри практичної психології
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

initiatives (urge) of the conscious. Dialogue in in-depth cognition is the central link that connects the visualized means of self-representation of the subject (ASPC participant) with their verbal interpretations.

The results of the future psychologists passing the diagnostic-correction process in ASPC groups are connected with the cognition of the in-depth origins of the internal contradiction of a person's psyche, which is manifested in the diversity of the "logic of the conscious" and the "logic of the unconscious". Cognition by and assistance to the subject in solving the internal contradiction of the psyche revealed by ASPC awakens the self-preservation instinct, which enhances the adaptability of future psychologists to the realities of life and expands the possibilities of personal and professional self-realization.

Due to the natural ability of the psyche to recode into the visualized means (with the preservation of information equivalents), prospects for the further intensification of objectivity of the implementation of in-depth cognition based on diagnostic and corrective dialogue between a psychologist and a respondent opened up. We introduce the fundamental principle of "visual self-representation of the psyche by ASPC participants" which creates objective prerequisites for the implementation of the dialogue interaction of a psychologist with a respondent.

Key words: *methodology of cognition, dialogue, correction, personal problem, diagnosis, conscious, unconscious, psychological defense, psychological problem, representation of the psyche, symbol, information equivalent, archetype.*

Актуальність теми. Метод психоаналізу базувався переважно на вербальних асоціаціях людини. Основою ж глибинного пізнання психіки є: а) тематична візуалізація психіки самим суб'єктом (до зустрічі з психологом) та розташування презентантів (психомалюнків) в порядку їх значущості, що й визначає послідовність їх вербально-аналітичної інтерпретації; б) діагностико-корекційний процес АСПП ґрунтується на *діалогічній взаємодії психолога з респондентом*. Єднальною ланкою для психоаналізу і глибинної психології є проблема семіотики. Окремі вчені вбачали у фігурі З. Фрейда визначного семіотика. Зокрема Ж. Лакан вважав, що модель дослідження вільних висловлювань дійсно підтверджується тим, що *слово* у психоаналітичній процедурі З. Фрейда відіграє провідну роль. Психоаналіз, за висловом його пацієнтки Брейер, – «це лікування розмовою» (*talkingcure*). Існує й вислів З. Фрейда, що «сила злих духів зникає, коли називають їхнє справжнє ім'я» [13].

Важливість слова у психоаналізі підкреслив Дж. Чівітарезе, який вивчав роль слова в психоаналітичному діалозі (Civitarese&Foresti, 2008) [24, с. 82 – 90]. Заслуговує на увагу і праці (Podobnik, Jerman, & Selan, 2021) [29, с. 101 – 112], які розкривають та науково обґрунтовують важливість діалогу з дітьми у процесі аналізу їхніх психоаналітичних малюнків. Категорія «діалогічне Я» засвідчує конструктивну функцію мови, яка долає «монологічність Я», що доводить у своїй роботі Ф. Мюллер (Muller, 2016) [27, с. 929 – 961]. Низка вчених вносять уточнення у традиційно-словесне спілкування, характерне для ортодоксального психоаналізу, який спирається на вербальне кодування психіки (Gadamer, 1980; Messer, Tishby&Spillman, 1992) [25]. Невербальні утворення беруться до уваги аналітиками, переважно через сновидіння. Останнє не стосується системи АСПП, у зв'язку з принципом – «прилучення свідомої активності суб'єкта до підготовки самопрезентативного матеріалу» (у цій роботі ми обмежуємось лише малюнковим матеріа-

лом). Малюнки повинні бути свідомо підібрані або ж створені (намальовані) респондентом. У роботі С. Кноблауха демонструється спосіб інтерпретації невербальної продукції людини аналітиком (Knoblauch, 1997) [26, с. 491 – 516]. У статті Ф. Бромберг подаються деякі роздуми про дисоціацію реальності слова з психоаналітичним слуханням. Там же піднімається проблема нелінійної динаміки в психоаналітичному мисленні, як і вагома проблема постановки аналітиком запитань (Bromberg, 1994) [23, с. 517– 547].

А. Базан пише про психоаналіз, який знаходиться на перетині з точними та гуманітарними науками. Автор звертає увагу на непродуктивний факт, базування психології на науковій моделі академізму у розумінні феномену психічного (Bazan, 2018) [22, с. 90 – 97]. За такого академічного погляду, за кадром уваги залишаються *непередбачувані стани психіки*, упередження яких потребує психоаналітичного втручання. Зокрема, цю проблему піднімають М. Барангер і В. Барангер, при вивченні механізмів контрпереносу, що створює двоособистісне поле пралогічного характеру, яке ігнорується академічною психологією (Baranger&Baranger, 2008) [23].

Є. Папіасвілі та Л. Майерс представляють у своїй праці взаємозв'язок психоаналізу з мистецтвом (Papiasvili&Mayers, 2011) [28, с. 191–195]. У роботі вказується, що після сторіччя опублікування З. Фрейдом роботи «Леонардо да Вінчі – Спогад дитинства», психоаналіз зосереджувався на теорії мистецтва, залишаючи поза увагою мотиваційну конфліктність художника. У зв'язку з використанням нами у психоаналітичному процесі АСПП, репродукцій художніх полотен вказана вище робота є особливо значущою [9].

Говорячи про несвідоме, яке відзначається неосязністю розмаїття функціональних можливостей дотичності до свідомого, зупинимось на одному з провідних форм захисту – *витісненні*. Саме завдяки витісненню як невротик, так і психічно здорова людина поз-

бавляється можливостей усвідомлення окремих травматичних чинників пережитого досвіду. Парадоксальність вказаного типу захисту психіки полягає у латентності збереження енергетичного потенціалу, який автономізується, тобто втрачає зв'язок із семантикою пережитої травми. Натомість психіка набуває свободи в аспекті енергетичної каталізації станів та вчинків, що не об'єктивують зв'язок із попереднім травматичним досвідом суб'єкта. Саме тому з'являється ризик у життєдіяльності людини через викривлене трактування подій. Тому не спадає гострота проблеми психоаналітичного трактування *смислу витісненого*. Важливо розуміти, що *смысл* ніколи не відзначається прямолінійною презентованістю у сфері спостереження.

З огляду на сказане, для адекватності глибинного пізнання в групах АСПП важливо актуалізувати як мову свідомого (слово), так і мову несвідомого (символ), тобто невербальні параметри самопрезентації. Нагадаємо, що «...Ейнштейн звертав увагу на те, що він дуже рідко думає словами» (Прангишвили, Шерозія & Бассин, 1978; Бассин, 1985) [2, с. 178; 3].

Сказане вище пояснює виправданість введення в АСПП прийому невербальної самопрезентації. Прийом візуалізації психіки ґрунтується на архаїчній її здатності до самоперекодування у невербальні форми із збереженням інформаційних еквівалентів. Візуалізована самопрезентація учасників АСПП незмінно передбачає тематичну визначеність. Спільним з психоаналізом є те, що уся система АСПП передбачає нейтралізацію опорів суб'єкта, що вважалося З. Фрейдом основоположним для ефективності психоаналізу. Є підстави солідаризації з працями Ж. Лапланша, Ж. Понталіса, С. Леклера та ін., які стверджували, що перекодування смислів психіки є основою для здійснення психоаналізу (Леклер, 1978) [2, с. 260–269]. Так, сформувався ціла психоаналітична течія досліджень, яка спонукала наукову спільноту до *семіотичного переосмислення теорії та практики З. Фрейда*.

Методологія дослідження

Понад сорок років розвивається психодинамічна методологія, зорієнтована на розуміння феномену психіки. Удосконалення інструментарію відбувалось відповідно до теоретико-методологічних уточнень проблем оптимізації психіки майбутніх фахівців-психологів. Груповий метод АСПП підпорядкований єдиному закону – *позитивна дезінтеграція психіки і вторинна її інтеграція на більш високому рівні психічного розвитку особи*, який знайшов обґрунтування у докторській дисертації Т. Яценко (Яценко, 1989) [15]. Дотримання вказаного закону в глибинному пізнанні відзначається ефективністю здійснення діа-

гностико-корекційного процесу завдяки *мінімізації емотивних витрат його учасників*. Останнє є передумовою релевантності методу АСПП в його можливостях актуалізації когнітивних параметрів психіки, оптимізація яких здатна мінімізувати емотивні навантаження. Методологія поєднує у собі психодинамічну теорію і метод глибинного пізнання психіки в її цілісності (свідоме / несвідоме). Психодинамічна теорія представлена у відповідних працях (Яценко, 1989 [15]; Франчук, 2015 [12].; Яценко & Бондар, 2016 [18]; Yatsenko, 2015 [19]; Yatsenko, 2017 [17]; Яценко, Бондар, Галушко, Камінська & Педченко, 2018 [9]; Yatsenko, 2021) [21;30]), засадничим в ній є психоаналітичне розуміння психіки та можливості її перекодування завдяки механізмам символізації в опрідметненні репрезентанти, що є базовим для об'єктивності глибинного пізнання психіки.

Психоаналітичні і фізіологічні напрацювання вчених засвідчили здатність мозку до перекодування смислів у спостережувані форми із збереженням інформаційних еквівалентів. Це підтверджується працями фізіологів: П. Анохіна (Анохин, 1998) [1], К. Судакова (Судаков, 2002) [10], К. Прибрама (Прибрам, 1975) [8]. та ін. Особливо значущим є вчення про інформаційні еквіваленти, які становлять основу психічного відображення. Указані ідеї узгоджуються і з працею З. Фрейда «Тлумачення сновидінь» (Фрейд, 1991), яка розкрила основні механізми перекодування ідеальної (психічної) реальності в образи сновидінь, а саме: *натяк, згущення, зміщення* та ін. [13]. Досвід глибинного пізнання (у групах АСПП) підтверджує універсальність вказаних механізмів і відкриває перспективи доповнення їх, як-то: просторове розташування, розмір, форми (їхня деформація) та колір фігур, їхній розмір, а також використання тіней, слідів.

У формуванні психодинамічної методології, були враховані дослідження Л. Виготського, який стверджував: «несвідоме впливає на наші вчинки, виявляється в нашій поведінці, і за цими слідами та їхніми виявами можемо навчитися розпізнавати несвідоме і закони, які керують ними» [5, С. 94]. Останнє узгоджується з позицією А. Шерозія, який писав: «... особистість повинна і здатна підкорити собі природу, в певній мірі її свідомість повинна і здатна підкорити собі несвідоме» [2, С. 366]. Ця позиція підкріплюється також працями Д. Узнадзе, який вказує, що «...усвідомлювані процеси далеко не вичерпують усього змісту психіки, крім них, у людини здійснюється щось інше, що протікає поза свідомістю, проте здійснює відчутний вплив на весь зміст психічного життя людини» [3, С. 34].

Огляд літератури доводить, що свідомі процеси не вичерпують зміст психіки, крім них,

є дещо, що оминає сферу свідомості і тим самим неконтрольовано впливає на життєдіяльність особи. Р. Якобсон підкреслював, що для забезпечення успіхів у пізнанні психіки потрібно взяти до відома систему відносин між свідомим і несвідомим, що «в плані пізнання мови відкриє нові перспективи... за умови співпраці між психологами і лінгвістами, це знівелює гальмівні перепони – термінологічні неузгодженості і спрощений схематизм» [14, С. 166]. Сказане знаходить продовження в позиції Дж. Брунера, який вважав, що «мовну активність дитини потрібно шукати у домовних актах» [14, С. 179]. Останнє підтверджується висловлюванням А. Ейнштейна, який переконував, що «у його наукових відкриттях провідну роль відіграло «досвідоме відображення», «неусвідомлювані думки». Все це говорить про те, що об'єктивування позадосвідних (несвідомих) утворень психіки вимагає врахування як вербальності мови свідомого, так і символізм об'єктивування в площину спостереження несвідомого (Бодалев, Зейгарник & Леонтьев, 1987) [4, с. 163–165]. Сказане потребує належного інструментарію пізнання психічного, який повинен відповідати вимогам до методу АСПП.

Діалог у глибинному пізнанні створює центральний ланцюг взаємодії психолога з респондентом, який сприяє розкриттю сутності внутрішньої стабілізованої суперечності психіки, що задається тенденціями сфер свідомого та несвідомого. Особливістю позадосвідних формувань несвідомого є те, що вони зберігають енергетичну потентність, чим набувають доміантності в конкуренції із свідомим. Вказане *маскується периферійними захистами*, які породжують *передумови для викривленого сприйняття суб'єктом власного Я* та результатів його активності. Останнє взаємопов'язане з асиметрією функціонування сфер свідомого і несвідомого. *Соціально-перцептивні викривлення* невидимі свідомому Я, тому *діалог відкриває перспективи об'єктивування зумовлені ними деструкції психіки*. Діалогічний взаємозв'язок в процесі АСПП, з ведучим групу, сприяє ефективності пізнання психічного в двоїстості його природи (свідоме / несвідоме). Візуалізація психіки суб'єктом в АСПП спирається (як ми відкрили) на її пралогічність, якій характерна двоїстість: *видиме – невидиме; раціональне – ірраціональне; орієнтоване на статус Я – енергетично доміантне над Я; свідоме (підкорене законам земного світу) – несвідоме (підкорене законам Всесвіту: поза часом, простором та статтю)*.

Діалог враховує позадосвідні (неусвідомлювані) утворення психіки (неконтрольовані «Я») взаємопов'язані із захисними механізмами: витіснення, раціоналізація, проекція, перенесення, заміщення, виміщення, катарсис, проективна ідентифікація тощо. З. Фрейд

пояснював можливості пізнання психіки тим, що «в несвідомому витіснене бажання продовжує існувати і чекає лише першої нагоди набути активність та заявити за себе у свідомій сфері хоча і викривлено та невпізнанно, завдяки заміщенню» (Прангишвили, Шерозія & Бассин, 1985) [3, с. 162].

Приховані для особи позиції її психіки взаємопов'язані як із механізмами *периферійного* захисту, так і *базального* захисту. Базальний захист, хоча і має зв'язок з ситуативними захистами, але зберігає пріоритетність енергетичного потенціалу доміантної мотивації, яка є архаїчно задана. Виявлення позадосвідних утворень, які синтезуються доміантною мотивацією потребує поздовжньо-лінійного аналізу, який забезпечується темпоральністю ведення психологом професійного діалогу. Подвійність захисної системи суб'єкта (ситуативна та базальна) засвідчує її пралогічну, тобто двоплощинну сутність (Yatsenko, 2017; Яценко, 2021) [15; 30]. Синтез вищевказаних різновидів захисної системи представляється: горизонталь (базальні захисти), вертикаль (периферійні). За участі вказаних захистів створюється інтегративне поле діагностико-корекційного процесу, що знаходить вираження в *смислах*, збагнути які можливо лише через діалогічну взаємодію в системі Психолог Респондент («П Р»). З огляду на цілісність психіки смислові її аспекти синтезуються у *смислах*, які асимілюють інтереси захистів обох вищевказаних різновидів. В цьому моменті і криється професійна майстерність ведення діалогу, що передбачає вміння ведучого АСПП орієнтуватись на *смисли* (в динаміці їх вияву), чому сприяють запитання психолога, через які і здійснюється процесуальна діагностика. Водночас у процесі «діалогічного пізнання» психіки ми прямолінійно не торкаємось проблеми захистів, а пізнаємо їх опосередковано, контекстно. Діагностико-корекційна робота в групах АСПП ведеться через постановку запитань (ведучим групу психологом) спираючись на візуалізований матеріал, який з власної ініціативи заявлений респондентом у площину сприйняття та спостереження.

Завданням психолога є професійність постановки запитань, які б сприяли об'єктивуванню проблемних параметрів плинної ситуації в групі АСПП. Запитання психолога спрямовані на каталізацію активності респондента в об'єктивуванні неусвідомлюваних аспектів його психіки. Введення в АСПП прогуманістичних принципів регулювання поведінки (спонтанність, відсутність критики, зауважень, категорії «правильно», «неправильно», «краще», «гірше» та ін.) сприяє нівелюванню ситуативних захистів, що відкриває перспективи пізнання базальних їх форм. Говорячи інакше, нівелювання в групах АСПП *передумов актуальності*

лізації ситуативних захистів (через забезпечення атмосфери прийняття людини такою якою вона є, без критики та осуду) відкриває перспективи наближення суб'єкта до пізнання базальних захистів, які, завдяки синтезу з периферійними їх формами – є недоступними для споглядання, проте вони доступні пізнанню поздовжнім шляхом аналізу напрацьованого матеріалу. Ітеративність поведінки, інваріативність, повторюваність дає змогу виявити неусвідомлювані чинники, що каталізують поведінку особи в ситуації невизначеності. Прогуманістична атмосфера взаємин в групах АСПП, сприяє зниженню активності ситуативних захистів і, в той же час, каталізує об'єктивування архаїчної заданості базальних захистів. Наш досвід засвідчує, що перекодування інформації в малюнок відбувається за тими ж самими механізмами, що зумовлюють сновидіння.

Задачі психоаналітика полягають у виявленні зв'язків між спостережуваними і прихованими характеристиками психіки за якими криються смислові її параметри, що за умов осягнення свідомістю каталізують їхнє реконструювання суб'єктом.

Основна частина викладу результатів дослідження. Процес АСПП побудований так, що будь-яке дійство респондента відбувається за наявності усвідомленого вибору, хоча серед принципів функціонування групи засадничим принципом є спонтанна активність. Сновидіння (на яких центрувалась увага ортодоксального психоаналізу) в АСПП презентуються дуже рідко і їхня роль є близькою до психомалюнка.

Присутність психолога в діалогічній взаємодії з респондентом виявляється у стимулюванні, «оживленні» візуалізованих презентантів, що означає наповнення їх індивідуалізовано-емоційним змістом. Вказане стає реальністю завдяки механізмам проективної ідентифікації, яка зумовлює той факт, що один і той же малюнок може бути викорис-

таний багатьма людьми, при неповторності його інтерпретації завдяки індивідуалізованості проєкцій у кожної особи.

Ми солідаризуємось із З. Фрейдом в тому, що *несвідоме функціонує за чіткими законами, подібно до реальності буття*. Процес перекодування суб'єктом внутрішньо прихованих змістів у малюнку зачасти символізує наявність особистісних проблем, які маскуються відступами від об'єктивної реальності. Ілюструємо вказаний феномен декількома малюнками (рис. 1 – 3). Малюнки засвідчують відступи від законів земного світу («так не буває»).

Відступи від реальності у глибинному пізнанні, подібно, як і в ортодоксальному психоаналізі (описки, обмовки, неконтрольовані жести тощо), наповнені індивідуалізованим змістом заданим особистісними проблемами. Поздовжній аналіз можливо здійснити за умов кількісного накопичення поведінкового матеріалу. Ось чому для релевантності процесу АСПП ми не можемо обмежитись лише окремим фрагментом роботи – чи то окремим малюнком. Учасникам АСПП (якщо це короткочасні заняття зі студентами) пропонується самостійно вибрати значну кількість малюнків (не менше 10 – 15), які дають змогу об'єктивувати певну індивідуалізовану тенденцію. Для результативності психоаналізу малюнкових презентантів (малюнків) входить також визначення респондентом послідовності їх розгляду (за емотивною значущістю).

Відступи від реальності є інформативними і притаманні чи то вербальному матеріалу (як у психоаналізі З. Фрейда), чи то опрідметнено-презентативному – у психічно здорових людей (студенти психологічних факультетів). «Там» і «там» дійство (активність) побуджується енергетичним потенціалом витіснень, які інтегруються з архаїчним спадком та зберігають прагнення екстраполовання назовні. Посеред архаїчного спадку, який впливає на характер спонтанної активності кожного суб'єкта, провідну роль відіграє комплекс

Рис. 1. Назва респондента: «Діалог із собою»

Рис. 2. Назва респондента: «Піднесений настрій»

Рис. 3. Назва респондента: «Психічна роздвоєність Я»

Едіпа та його наслідкові тенденції, як-то: вина, стражденність відчуття, жертвопринесення тощо. Вказані *архаїчні тенденції мотиваційно синтезуються з пралогічним мисленням* (Яценко, 2019; Яценко, 2021). За цих обставин візуалізовані засоби є ниткою Аріадни в пізнавальній системі АСПП, передовсім завдяки підлеглості зображень законам земного (твердого) світу, врахування яких сприяє розкриттю латентних смислів психіки. Саме у діалогічній взаємодії із респондентом (яку професійно веде психолог) можливо розкрити смисл алогічностей психіки через візуалізовану самопрезентацію.

Науково-аналітичний огляд літератури дає підстави ствердити спільність базового розуміння феномену психіки у свідомих та несвідомих виявах з ортодоксальним психоаналізом З. Фрейда. Тому розроблена нами «Модель внутрішньої динаміки психіки» (рис. 4) включає в себе компоненти структури психіки за З. Фрейдом («Его», «Супер-Его», «Ід»).

Метод АСПП інтегрує не лише структурні компоненти психіки, але й різні підходи до проблеми психодинамічного розуміння [16;19]. Провідною метою є наближення до адекватності трактування природи психіки, що є передумовою результативності практики в групах АСПП, яка спирається на діалогічну взаємодію психолога з респондентом. Тому співпраця психолога з респондентом каталізує групову роботу через діалогічний взаємозв'язок психолога з респондентом. Діагностико-корекційний процес, у його направленості на інформаційну осяжність цілісності психіки суб'єкта, зберігає орієнтир на об'єктивування латентних її реалій, які є синтезованими з *пралогічною*

складовою психіки, яка відіграє провідну роль у розумінні смислових параметрів спостережуваного. Пізнання невидимого (неусвідомлюваного) відбувається через аналіз видимого. Невидиме відзначається енергетичним потенціалом психіки суб'єкта, що пояснюється категорією «домінантної мотивації» у взаємозв'язку з «пралогічним мисленням», якому характерна енергетична потентність, двоплощинність функціонування та нейтральність до протиріч.

Наведемо невеликий фрагмент психоаналітичного діалогу із респондентом Н., в процесі аналізу двох психомалюнків, підібраних студенткою для власної самопрезентації.

Фрагмент стенограми психоаналітичної роботи зі студенткою Н. (психологічний факультету НПУ ім. М. П. Драгоманова, IV курс, 2022 р.), сеанс проводився у межах дисципліни – «Тренінг особистісного зростання».

П.: Чи був такий фрагмент у реальному житті, коли справді вам потрібна була «така рука» (рис. 5)? Чи втікали від чогось, і чи хотіли змінити середовище, відчувати «руку» допомоги?

Н.: Це згадка із дитинства, коли була маленькою мій тато брав своїми великими руками мої ступні ніжок та зігрівав.

П.: Чи відчували ви по життю, що вам хотілось мати подібну приємність?

Н.: Так, звісно, хоча це могло бути уже й в інших формах.

П.: Ви більше відчуваєте цю руку від інших чи самій доводиться бути нею?

Н.: Не вистачає руки допомоги. Часто я сама себезаспокоюю, тобто є цією рукою.

П.: Рука по життю «яка незабутня» – вам більше допомагає, чи заважає?

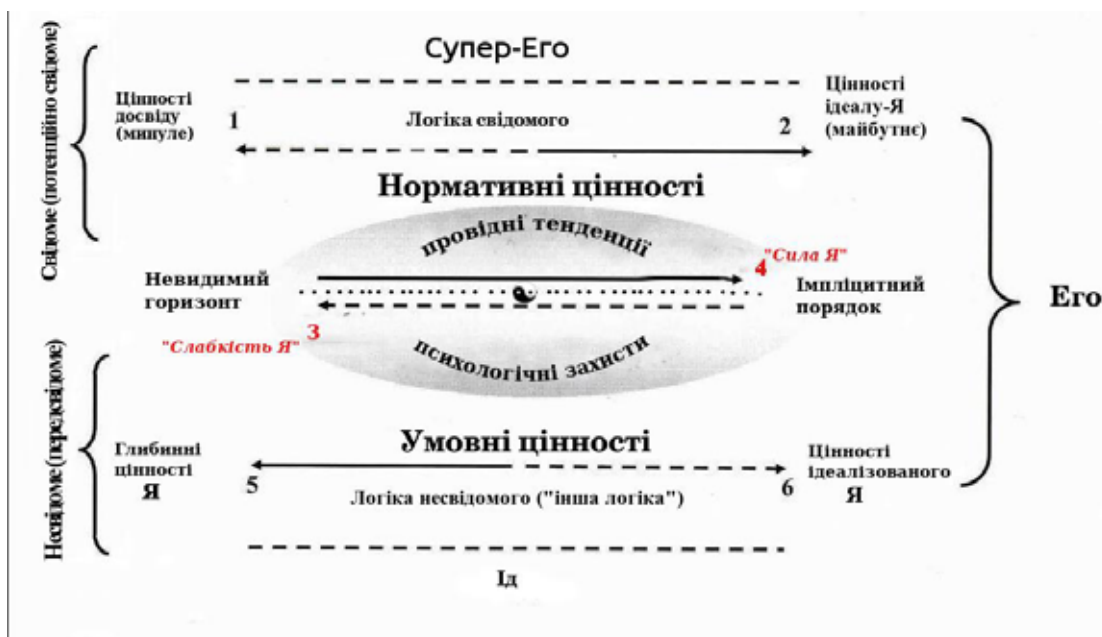

Рис. 4. «Модель внутрішньої динаміки психіки»

Рис. 5. Автор і назва невідомі. Назва респондента: «Підтримка»

Н.: Мені дійсно бракує підтримки, наприклад з боку чоловіка. Він мене не підтримує, а, навпаки, вказує на помилки.

П.: Коли виходили заміж, то очікували подібного, як дарував батько?

Н.: Так, більше на це розраховувала, а виходить як виходить (швидше навпаки).

П.: Що б ви сказали цій дівчинці (рис. 5)?

Н.: Не лякайся, у тебе все вийде.

П.: Те, що ви проговорили, то констатували, що вона чогось боїться і їй потрібен захист, у неї був момент невдачі (рис. 5).

Н.: У мене не виходить практикувати за спеціальністю остеопата, доводиться працювати бухгалтером і мене це турбує, мені чогось бракує, не бачу вихід.

П.: Якщо повернутись до рис. 5, то вам бракує опори та підтримки вас у професійному зростанні?

Н.: Так, мені потрібна рука допомоги.

П.: Чи завжди від батьки ви мали бажану «руку допомоги», чи це було фрагментарно або ж щось – «навпаки»?

Н.: З батьком порозуміння один одного прийшло тільки коли мені виповнилось 20 років, ми стали чути один одного, бачити і розуміти.

П.: Можливо до 20 років ваш погляд на батька був через призму матері?

Н.: Може бути, моя мама була доброю людиною. Я завжди вела себе як вона мене вчила, якщо комусь потрібна допомога, то я завжди допоможу!

П.: Ви прагнули до складнощів (адже допомагати – це не просто)?

Н.: Це дійсно так, я завжди шукаю складнощів і потім їх вирішую.

П.: Можливо за цим криється прагнення наблизитись до батька, це було важко, але ж врешті решт ви перемогли: ви говорили, що у 20 років стали авторитетом для нього.

Н.: Так він прислухається до мене і зробить те, що я йому скажу. Я люблю таке відчуття перемоги «Я змогла»!

П.: Звісно, але ж тепер ви будете знати, що за цим стоїть батьківська фігура. Тому коли виникають складнощі, ви можете самі собі надавати таку руку допомоги.

Н.: Так, і не чекати «руку батька».

П.: Залежність від батьків виявляється у певному перенесенні у доросле життя. Що очікує на дівчинку, якщо вона використовує можливість допомоги від цієї руки (рис. 5)?

Н.: З цією рукою допомоги буде набагато легше, швидше вирішуватися все у житті.

П.: По життю ця «рука» завжди, як бажана для вас?

Н.: Я люблю допомогу, я навіть шукаю її.

П.: Є подвійність. Ви з «рукою допомоги» кидаєтесь для інших навіть у найскладніші ситуації, прагнучи відчуття сили, і, водночас, самі потребуєте допомоги?!

Н.: Так, в цьому є моя суперечність, яку я несу по життю.

П.: Наступний рис. 6, у вас є прагнення до того, щоб об'єктивно на себе подивитися? У цьому простежується пралогічне мислення: за законами твердого світу ми не можемо відобразитися так, як зображено на рис. 6. Фігура у дзеркалі повинно бути статична, а реальна фігура чомусь їй надає динаміку-допомогу? Розкажіть нам, чому обрали цей малюнок? Чи бачите ви сама вказану алогічність?

Н.: Дивлячись у дзеркало я намагаюся дістати власне обличчя звідти і щось змінити, зокрема, намагаюся сама собі подарувати посмішку, щоб всередині в душі мені стало краще. До дзеркала я підходила не посміхаючись, а потім побачила сумну дівчинку і захотіла її зробити веселою, але смуток жорстко засів у цій дівчинці.

П.: Що в психомалюнках є інформативним? Це відступи від реальності. Такий смуток у дівчинки має певні витоки і, очевидно, ще здавна? Чи то так?

Н.: Можливо я підбрала цей рис. 6, тому що не вмію відпочивати, веселитися.

П.: Це ще з дитинства?

Н.: Не знаю, я не вмію розслаблятися, мабуть тому ця дівчинка хоче допомогти іншій стати веселою, радісною.

П.: Як тоді, ця дівчинка сумна вийшла заміж?

Н.: З одного боку я легка, а з іншого – всередині мене живе ображений їжак, сумний.

П.: Якщо їжачок, то хто мав такі колючки і ранив вас із рідних у житті? І це могли бути людьми вами люди?

Н.: Поки не зрозуміло для мене. Але дійсно важкий «їжак» всередині мене є, я його відчуваю досить часто, важкий смуток там застряг.

П.: Коли вперше ви відчули цього їжака, його колючки? Хто із рідних причетний до того стану про який йдеться?

Н.: Не знаю.

П.: В мене, гіпотетично, є відчуття, що це пов'язано із вашим батьком.

Н.: Така думка у мене десь була, але на периферії.

П.: На фігуру батька ми вийшли ще по рис. 5, де він був для вас «теплим», але ж з роками ви могли побачити більш суровий фігуру?

Н.: Так, мені було заборонено зазіснюватися додому, він дійсно був суровим та принципальним... Згадується дитинство, як ми були у бабусі і я не любила їсти, вередувала, і батька це розлютило, і він схопив гілку і замахнувся на мене, а бабуся мене закрила собою. У результаті удар дістався бабусі. Я не пам'ятаю, щоб він мене бив, але цей фрагмент із мого життя залишив рани в душі і за себе і за бабусю, я все це пам'ятаю яскраво дотепер (плаче).

П.: Відбулась фіксація, яку потрібно пропрацювати, щоб вивільнитися від фіксованої енергії,

бо як показує дзеркало (рис. 6) витіснена енергія зумовила фіксацію смутку (їжачка, який коле вашу душу), котрий стабілізувався і в такий спосіб є нерозлучно з батьком. Важливо розібратись в цьому і посміхнутись. В той час ви була маленька, вам було шкода себе, а особливо бабусю, яка вас захистила, і тепер цей двигунчик включається і ви кидаєтесь на допомогу всім хто у біді. Ось як «біда минулого» програмує вашу активність тепер. Вам здавалося, що якщо б тоді не було поруч бабусі, то взагалі б була катастрофа, драма. Дякую, вам за рефлексію, і ми знайшли причину, чому сумна ця дівчинка (рис. 6). Вона злякалася тоді власного батька і засмутилася, що батько не лише може обіграти, але й бути карателем. Психіка так влаштована, що не хоче розлучатися із лібідним об'єктом, незалежно чи то була драма, чи то радість. Сила в фіксованій енергії, що згодом каталізується законом «вимушеного повторення». Ситуація, яка емотивно породила сильну, фіксацію. Тому з чоловіком так виходить, що він звертає увагу на помилки, ви дотепер не відслідкували де самі його до цього побуджували. Адже *превалює сила фіксації батька як карателя*. Відпустіть це назавжди. *Неважливо, що нам подарувало наше минуле, важливо, що ми самі собі даруємо тепер*. Будьте більш ніжною і уважною до чоловіка і ви зорієнтуєте стосунки в русло з пріоритетністю лібідної енергії. Які почуття у вас?

Н.: У мене після ваших слів легкість на душі, їжачок десь зник геть, яка це радість, коли стало легко дихати, без западання в те, що було десь і колись. Це чудо я відчула силу власної душі завдяки інтелектуальному проясненню ситуації: я кидалась на допомогу усім –тепер зрозуміла, що причиною було те, щоя сама потребувала допомоги, впевнена, що я буду більш раціональніша і мудріша у стосунках як з чоловіком, так із батьком і вони наповняться

Рис. 6. Автор і назва невідомі. Назва респондента: «Як я бачу сама себе»

світлом. Я безмежно вдячна вам за сеанс, який видався подорожжю вглиб самої себе!

П.: Браво! Це оригінально, емотивно цікаво і неповторно. Радію за вас. Ви досить лабільна і рефлексивна. У вас є перспективи подальшої корекції, що сприятиме наближенню до професії психолога, про яку ви мрієте. Бажаю успіхів!

Стенограма глибинно-корекційної роботи з майбутнім психологом Н. засвідчує дієвість методу АСПП, який дає змогу в короткий проміжок часу вийти на сутнісно-вагомні аспекти її психіки. Такий успіх досягається завдяки врахуванню в АСПП законів психіки. Зокрема, провідної ролі едіпальної залежності суб'єкта. Важливим є і той момент, що емпіричний матеріал отримується згідно правила: первинною є ініціатива протагоніста. Це стосується не лише участі в сеансі АСПП, а й самостійної ініціативи підбору репродукцій художніх картин, або ж самостійне виконання тематичних психомалюнків. У випадку з респондентом Н. ми працювали з обраними нею репродукціями, яким вона надала назву.

Діалогічна взаємодія психолога з респондентом («П Р») ґрунтується на методологічних орієнтирах забезпечення об'єктивування психіки в її цілісності (свідоме / несвідоме) в площину спостереження, як через візуалізовані засоби так і через вербально-діалогічну взаємодію. Діалог психолога з респондентом сприяв об'єктивуванню особистісної його проблеми Н. (внутрішньої стабілізованої суперечності), пізнання якої потребувало часу для виявлення прихованих фіксацій, що задають деструктивні тенденції у теперішньому часі. Особистісна проблематика Н. була пов'язана як з фіксаціями лібідних так і мортідних моментів взаємозв'язку з батьком. Фіксації зумовили перенесення на особисте життя, зокрема, на образ чоловіка. За витісненням енергії криється енергетична сила неусвідомленої *домінантної мотивації* Н., об'єктивування та пізнання якої відкривало для респондента Н. перспективи гармонізації психіки. Останнє передбачає осягнення Н. сутності суперечності між контрольованими реакціями та самоплинними ініціативами спрямовань активності власної психіки. Усвідомлення респондентом особистісної проблеми, яка полягає в едіпальній залежності від батька (у двополюсній валентності (лібідо – мортідо) актуалізує інстинкт самозбереження і сприяє пробудженню сили волі для здійснення корекційних змін у поведінку, які сприяють формуванню внутрішньої рівноваги (гомеостаз) та оптимізують процес нівелювання життєвої тяги до смутку та стражденності (відчуття жертвовності поряд із власним чоловіком), що підсилюється архаїчно успадкованими тенденціями

«до стражденності». За таких обставин актуалізується сила розуму, його розвиток в аспекті розширення соціально-перцептивної обізнаності в походженні власних особистісних проблем (внутрішньої суперечливості психіки).

Особистісна проблема людини (внутрішня стабілізована суперечність) маскується відступами від реальності. Ідеться про викривлення соціально-перцептивної сутності особистісної проблеми, що є формою втечі, завдяки маскуванню від усвідомлення едіпальної залежності від батька. Діалого-корекційний процес АСПП сприяє упередженню формування тенденції «до самодепривації» та «до психологічної смерті» (Яценко, Глузман&Калашник, 2008; Яценко & Глузман, 2015) [19; 20].

Вищенаведений емпіричний матеріал звертає увагу на специфіку глибинного пізнання в його відмінностях від класичного психоаналізу, який у своїх теоретико-практичних орієнтирах відзначається зосередженістю на індивідуальному, а не груповому пізнанні симптомів психіки. В АСПП превалює підхід до психіки, як до «чистої дошки», відсутня першопочаткова зорієнтованість на пошук проблем, адже ми працюємо з людьми, що знаходяться в статусі психічного здоров'я (студенти). Забезпечення АСПП у *формі групової роботи АСПП* пояснюється архаїчною універсалізованістю механізмів психічного відображення та самовідображення в системі «людина – людина». Останнє дало нам змогу поєднати індивідуалізованість діалогу психолога з учасником АСПП, з періодичними інтерпретаціями напрацьованого матеріалу (до чого в підсумках прилучається і група). Об'єднальним моментом групової та індивідуальної роботи в АСПП є факт згуртованості учасників глибинно-корекційного процесу в пізнанні архаїчно-праалогічних параметрів психіки.

Подвійність сутності психічного (свідоме / несвідоме) гармонізується з архаїчним (праалогічним) спадком мисленнєвого потенціалу сучасної людини. Вказане узагальнення пояснює той факт, що: «логічне мислення не є господарем навіть у власному будинку», особливо це помітно при неспроможності розв'язання соціально-перцептивних проблем. Тому глибинне пізнання в групах АСПП має не лише потенціал надання практичної допомоги людині, а й можливостей пізнання *індивідуальної неповторності психіки кожної особи*, яка є самотньою, неповторною, *подібно до «відбитку пальця»*.

Контекстним каталізатором процесу глибинного пізнання (як і доказом його доцільності) є висока мотивованість присутніх у групах АСПП (чи то мала, чи то велика група (~ 100 осіб)). Учасники відчувають себе захищеними завдяки опрідметненим засобам в їх архаїчності та метафоричності смислів, пізнання яких

відбувається не прямолінійно, а контекстно та опосередковано. Самоусвідомлення майбутнім психологом власних особистісних проблем відкриває перспективи розв'язання їх, що зумовлює оптимізацію формування професійних навичок роботи з іншими людьми, завдяки розумінню їхніх пралогічних характеристик мислення та ін.

Ми солідаризуємося з позицією З. Фрейда та його послідовників у тому, що несвідоме «не поступається закономірною зумовленістю перед реальністю існуючого зовнішнього світу» (Лейбін, 2001) [7, с. 442]. Інтегрованість процесу АСПП з принципом візуалізації психіки (не лише через малюнок, а й інші засоби) доводить, що відступи від реальності в зображеннях набуває провідної ролі в об'єктивуванні особистісної проблеми суб'єкта, завдяки можливостям її дослідження у площині споглядання. Окреслене вище підтверджує факт синергії психіки із законами твердого світу (особливо в неусвідомлених підструктурах). Останнє відкриває простір для дослідження функціональної дієвості пралогічного мислення в об'єктивуванні (візуалізації) особистісних проблем людини. З останнім пов'язані неусвідомлювані, але реальні характеристики психіки, зокрема прогностичність, інтуїція, передбачення, що засвідчує спроможність системи АСПП у стимулюванні паралогічних здібностей психіки суб'єкта до об'єктивування предметної її презентації у площину спостереження.

На пралогізм мислення вказував і О. Тіхоміров у книзі «Психологія мислення», а саме: «головним завданням психологічних досліджень мислення у другій половині ХХ століття була і залишається задача конкретно-психологічного наукового дослідження *неформалізованих компонентів складної мисленнєвої діяльності...*» [11]. Психологічне вивчення мислення можливе лише із врахуванням взаємозв'язку з іншими пізнавальними процесами і мотиваційною сферою суб'єкта, що в сукупності має спрямування на розшифрування тієї складної реальності, яка стоїть за узагальненими термінами «інтуїція», «творчість», «продуктивне мислення» [11, С. 4]. Отже, О. Тіхоміров зауважив, що проблема мислення, зокрема «продуктивне мислення», уточнює загальну сутність психічного відображення. Наукова позиція ученого підкреслює той факт, що **проблема несвідомого має пряму причетність до мислення**. В останньому переконують і роботи Л. Леві-Брюля (Леві-Брюль, 1980), у яких розкривається сутність категорії «пралогічне мислення» [6]. Водночас важливо пам'ятати, що закономірності, яким підпорядковане несвідоме, не у всьому обсязі мають презентованість світі фізичних явищ, зокрема в таких його характеристиках, як-то: «поза

часом, простором та статтю». Останнє вказує на істотну відмінність функцій свідомого і несвідомого (в його архаїчній та пралогічній сутності).

Підведемо підсумок: в АСПП вагомим є пізнання глибинної сутності причинно-наслідкових параметрів психіки через використання візуалізованих самопрезентантів учасниками діагностико-корекційного процесу АСПП, для якого немає істотного значення чи це тематичний психомалюнок, власно виконаний суб'єктом, чи підібрані ілюстрації – репродукції художніх полотен: дієвість механізму проективної ідентифікації їх урівнює.

Факт введення в АСПП принципу «візуалізації суб'єктом власної психіки» підкреслює істотну відмінність його від ортодоксального психоаналізу. В ортодоксальному психоаналізі не передбачалося ні опредметнення психіки, ні діалогу як базового для досягнення діагностико-корекційного результату. *Ортодоксальний психоаналіз опрацьовував лише матеріал, зумовлений позасвідомою активністю суб'єкта* (сновидіння, спонтанно-вербальні (самоплинні) асоціації, як і описки, обмовки, жарти). Саме тому в психоаналізі неможливим був діалог. **Глибинне ж пізнання в групах АСПП є невід'ємним від діалогічної взаємодії з респондентом**, що відкриває перспективи об'єктивування скритих від свідомості смислів самостійного (спонтанного) опредметнення психічного респондентом (доконтактно з психологом). Самопрезентативна, візуалізована активність учасників АСПП – це передумова успішності діалогічності глибинного пізнання психіки.

Учасники АСПП бездоганно справляються з вказаним вище завданням «опредметненої самопрезентації», чому сприяє архаїчна здатність психіки до визначення самим респондентом послідовності (порядку) розгляду малюнків, що підтверджують слова Л. Леві-Брюля про те, що: «сучасна людина успадкувала *сліпу навичку руки до впорядкування*» (Леві-Брюль, 1980) [6]. Останнє він пояснює притаманністю сучасній людині пралогічного мислення, яке сформувалось ще з давніх часів під впливом механізму співпричетності (партиципації). Йдеться, зокрема, про ті мисленнєві утворення, які сформовані досвідно завдяки дієвості механізму співпричетності – це *емоційне чуття, прогностичність, інтуїція, сліпа навичка руки*. Пралогічне мислення представляється Л. Леві-Брюлем, як особлива структура, що функціонує спільно з логічним мисленням. Водночас логічне мислення бореться з пралогічним, тоді як останнє зберігає нейтралітет, байдужість до протиріч, які присутні в малюнках-презентантах психіки особи.

З огляду на сказане, стає зрозумілим, чому перекодування психіки в опредметнені

форми не лише не представляє яких-небудь труднощів для учасників АСПП, а й відкриває перспективи семантичної повноцінності діагностико-корекційного діалогу, в якому стимулююча сила висловлювань психолога залежить від їх відповідності смисловим параметрам поведінково-ілюстративного матеріалу протагоніста. *Висловлювання психолога повинні враховувати весь попередньо напрацьований «матеріал діалогу», як і актуальні відповіді респондента «тут і зараз».* Важливо, щоб протагоніст відчував в діалогічній взаємодії захищеність, відсутність ризиків для Я. *Управління діагностико-корекційним процесом фактично здійснюється психологом через смислову доцільність формульованих ним запитань з періодичним наданням підсумкових інтерпретацій.* Латентні смисли несвідомого самоплинно (іманентно) об'єктивуються в поведінці респондента. Об'єктивування смислів через діалог сприяє латентній інтеграції в них «інтересів» як свідомого так і несвідомого. Саме тому діагностико-корекційні висновки психолога незмінно ґрунтуються на повздовжньому аналізі результатів довготривалої діалогічної взаємодії з респондентом. Діалогічний аналіз відкриває перспективи пізнання глибинних витоків особистісних проблем суб'єкта, які породжені різноспрямованістю енергій заданих свідомим і несвідомим, що необхідно згармонізувати.

Орієнтованість на смисли в АСПП пояснюється тим, що вони складають єднальну ланку психіки в її двох реальностях – «видиме і невидиме»; «усвідомлюване і несвідоме»; «точно визначене і ймовірнісне»; «спостережуване і потенційно активне» (латентно задане); «невідоме і раціонально пояснюване». Ще з часів розвитку ортодоксального психоаналізу гостро поставало питання *подвійності сприйняття* людини, зокрема, зв'язку символічних класифікацій і тотемів (зокрема, зв'язок тіла і голови). Знаково-символічна система несвідомого постійно пов'язана із *амбівалентністю (двоїстістю) почуттів, здатних презентуватись у символах.*

Результативність використання допоміжних, споглядальних (візуалізованих) засобів об'єктивування психіки в площину спостереження потребує від психолога вміння діалогічно скористатись ними для поглиблення особою самопізнання. Останнє потребує вміння вести діалог, в основі якого, особливо в діагностико-корекційній частині, вирішальну роль відіграють адекватно «прочитувані» смисли.

Смисли пов'язані з *домінантною мотивацією*, яка невидимо зумовлює активність неусвідомлюваних чинників, розкриття яких потребує поздовжнього аналізу поведінкового матеріалу. Сказане дає змогу розкрити глибинну сутність протиріч між латентними тен-

денціями психіки та свідомими цілями суб'єкта щодо власного життя. Усвідомлення вказаного факту відкриває людині перспективи прогресивних самозмін та просоціальну реалізацію наявного в неї потенціалу у професійних та особистісних досягненнях.

Результативність особистісної психокорекції майбутніх психологів незмінно пов'язана з об'єктивуванням едіпальних залежностей, які започатковуються ще в утробному стані (цей факт ми назвали «інцестна довершеність»). Тому *витіснення та фіксації активно здійснюються уже в домовний період, що об'єктивують відповідні архетипні ілюстрації в глибинному пізнанні.* Глибинно-корекційний процес АСПП дає змогу виявити едіпальну залежність і в домовному періоді психіки дитини (батьківський комплекс), що передує класичному комплексу Едіпа від 2 до 5-6 років, на який вказав З. Фрейд.

На важливість ранніх періодів життя дитини звернув увагу В. Іванов, акцентуючись на емотивних враженнях, які фіксуються за типом «imprinting» (невиправний слід). Особливе значення мають первинні зорово-тактильні враження, що формуються у дитини в енграми, які не здатні самоплинно набути *перекодування у вербальні форми самовираження* (Іванов, 1978) [2, С. 168–172]. Це переконує в необхідності вибудови глибинного пізнання на засадах візуалізованої самопрезентації його учасників, яка здатна синтезувати усі періоди становлення едіпальних залежностей особи.

Вищесказане пояснює той факт, що метод АСПП реалізується у двох іпостасях: а) візуалізація психіки згідно тематики психомалюнків, може єднатись з підбором репродукцій художніх творів; б) ведення діалогічної взаємодії в системі «психолог респондент», включає інтерпретацію висновків – частково та узагальнено. Спонтанна візуалізація психіки суб'єкта відкриває простір для виявлення в образах та символах його неусвідомлюваних смислових аспектів психіки, які спираються на можливість вербального осмислення завдяки візуальній рефлексії власного досвіду.

Діалог у діагностико-корекційному процесі враховує відмінність позицій психолога і респондента за збереженості латентно-єднальної їх ланки: психолог виконує місію надання допомоги, а респондент – її отримання. Діалог у системі взаємодії «П Р» не розглядається як форма простого, звичного спілкування, в якому пріоритетним є обмін інформацією. В АСПП провідну функцію відіграє етап напрацювання діалогічних «па» для наступного їхнього узагальнення, шляхом поздовжнього інтерпретаційного аналізу. До уваги беруться *ітеративні, інваріантні (тобто повторювані та незмінні) характеристики поведінкового матеріалу респондента.* Діагностико-корекційний

аналіз якого має попередню тривалу діалогічну взаємодію.

Діалогічна взаємодія «П Р» сприяє розвитку в учасників АСПП здібностей рефлексивності, що важливо для психолога, в аспекті каталізації його соціально-перцептивного інтелекту. У діалозі відбувається наближення до інформаційного блоку соціально-перцептивного пізнання психіки, яке спроможне розкрити невидимі (латентні) детермінанти стабілізованих суперечностей, з метою їх свідомого осягнення та здійснення відповідної корекції, з метою розширення, сприяння, розпізнання та упередження деструкцій поведінки суб'єкта в реальному житті.

У глибинному пізнанні важливо контекстно (в обхід опорів) вийти на сутнісну для аналізанта інформацію (схрипу від його свідомості), пов'язану з детермінантами деструкцій психіки. Тому ведення психологом діалогу сприяє розмиканню «хибного кола», якому латентно може бути підкорена психіка особи.

Діалог у глибинному пізнанні здатний об'єктивувати усталені деструктивні тенденції, які за своєю природою не можуть бути пізнані одноактно, прямолінійно та безпосередньо. Саме тому глибинне пізнання передбачає метафоричність, контекстність, опосередкованість та довготривалість діагностико-корекційного процесу, що уможливорює виявлення об'єктивно-ітеративних (незмінних), інваріантних чинників *суб'єктивізму психіки особи*, який підлягає виявленню та ослабленню.

Висновки

1. Аналіз літературно-психоаналітичних джерел дав змогу констатувати необхідність врахування латентної активності несвідомих аспектів психіки, які виявляються шляхом трансформації, перекодування та репрезентації витіснених її змістів у візуалізовані форми. Завдяки останньому відкрились перспективи пізнання цілісності психічного. Зберігається пріоритетність того, що у всій концептуальній поліфонії психоаналітичних надбань все більше і більше стверджуються ідеї *З. Фрейда як семіотики, який першим звернув увагу на можливості перекодування неусвідомлюваних смислів у площину сприйняття (сновидіння, описки, обмовки, вільні асоціації)*.

2. Поздовжня діагностика (дієвість якої стверджено ще в ортодоксальному психоаналізі) у форматі функціонування груп АСПП набула назву – процесуальна, завдяки діалого-аналітичній формі взаємодії психолога з респондентом, що відзначається успішністю лише за умов «прочитування» (ведучим групу) смислових параметрів кожного діалогічного «па». В основі процесуальної діагностики психолога лежить ймовірнісне прогнозування, що спирається на *перцептивне передрозуміння (передасоціації)*, яке сприяє

адекватності прочитування ним смислів. Останнє є передумовою діагностичної причільності формування запитань психологом в їхньому потенціалі стимулювання активності респондента.

3. Діалог в АСПП зорієнтований на виявлення у психіці особи внутрішніх, слідових, осередків витіснень (фіксацій), які латентно є заданими та зберігають можливості впливу на спонтанну активність. Не передбачається інформаційна тотожність у сприйнятті глибинного процесу АСПП психологом і респондентом. Психолог зобов'язаний професійно розуміти те, що відбувається «тут і зараз», а респондент переважно зайнятий самоаналізом на тлі власних емотивних навантажень. Важливим є причитування ведучим АСПП смислів у матеріалі діалогічної взаємодії, як і сприяння поглибленню розуміння респондентом власних проблем, що каталізує розширення його самоусвідомлення. За таких умов, особа починає розуміти власний внесок у виникнення життєвих негараздів, що пробуджує інстинкт самозбереження та стимулює перспективи особистісного зростання спрямованого на власну психокорекцію, самореалізацію, самостановлення та професійне вдосконалення.

4. Сліди фіксацій минулого досвіду (в синтезі з архаїчним спадком) незалежно від їхньої валентності («лібідо» чи «мортідо»), мають тенденцію *оживати*, під впливом дієвості закону «вимушеного повторення», якому латентно підкорена спонтанна активність суб'єкта. Розширення самоусвідомлення в процесі діалогічного аналізу поведінкового матеріалу відкриває перспективи осягнення учасником глибинного пізнання власних особистісних проблем (внутрішніх стабілізованих суперечностей) під впливом візуалізовано-вербальної аргументованості, яка процесуально підтверджується впродовж діалого-аналітичного процесу АСПП.

5. Зміст статті присвячений «діалогу психолога з респондентом» доводить невід'ємність глибинного пізнання від актуалізації неусвідомлюваних, пралогічних аспектів мислення учасника діагностико-корекційного процесу, чому сприяє нівелювання тих просоціальних вимог до поведінки, які пригальмовують та блокують мисленнєвий простір критичністю. Відсутність просоціальних вимог до поведінки особи в групі АСПП поширюється і на засоби особистісної самопрезентації (які поза критикою), що відкриває простір для пралогічного мислення, як передумови вибору презентантів. Останнє засвідчує, що відступи від реальності у зображеннях, які «опредметнюють» психіку та несуть інформаційне навантаження, що підлягає аналізу, який передбачено глибинним пізнанням.

Професіоналізм ведення діагностико-корекційного діалогу є магістральною лінією в забезпеченні результативності функціонування АСПП, що залежить від належного розуміння індивідуалізованих смислових параметрів предметних засобів в презентації. Діалог сприяє актуалізації та синтезу соціально-перцептивних і логічних параметрів мислення, що гармонізує психіку та каталізує розвиток соціально-перцептивного інтелекту. Синтез логічного та соціально-перцептивного інтелекту є передумовою мудрості, як необхідної складової високопрофесійного становлення майбутнього практичного психолога, особливо у випадку його професійної зорієнтованості на ведення практики, з метою надання допомоги іншій людині.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Анохин П. К. Избранные труды. Кибернетика функциональных систем. Москва, 1998. 290 с.
2. Бессознательное. Природа. Функции. Методы исследования. Познание, Общение, Личность / под общ. ред. Ф. В. Бассин, А. Г. Прагнишвили, А. Е. Шерозия. Тбилиси : Мецниереба, 1978. Т.3. 802 с.
3. Бессознательное. Природа. Функции. Методы исследования. Результаты дискуссии / под общ. ред. Ф. В. Бассин, А. Г. Прагнишвили, А. Е. Шерозия. Тбилиси : Мецниереба, 1985. Т.4. 464 с.
4. Бодалев, А. А., Зейгарник, Б. В., & Леонтьев, Д. А. Проблема бессознательного: движение к диалогу. *Вопросы психологии*, 1987. № 4 163–165.
5. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В. В. Давыдова. Москва : Педагогика, 1982. 504 с.
6. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. *Психология мышления*. Москва : Изд-во МГУ, 1980. С. 130–140.
7. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу. Из-ство : Питер. Санкт-Петербург, 2001. 688 с.
8. Прибрам К. Языки мозга. Москва : Прогресс, 1975. 463 с.
9. Психоаналіз репродукцій художніх творів у підготовці психологів : навч. посіб. / Т. Яценко, В. Бондар, Л. Галушко, А. Камінська, О. Педченко. Дніпро-Київ : Інновація, 2018. 300 с.
10. Судаков К. В. Динамические стереотипы или информационные отпечатки действительности. Москва : Пер Се, 2002. 127 с.
11. Тихимиров О. К. Психология мышления. Учебное пособие. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 272 с.
12. Франчук О. Ю. Діалог у глибинній корекції майбутнього психолога : автореф. дис. ...канд. психол. наук. Київ, 2015. 20 с.
13. Фрейд З. Толкование сновидений. Киев, 1991. 383 с.
14. Якобсон Р. Язык и бессознательное / Пер. с англ., фр., К. Голубович, Д. Епифанова, Д. Кротовой, К. Чухрукидзе, В. Шеворошкина; составл., вст. слово К. Голубович, К. Чухрукидзе; ред. пер. Ф. Успенский. Москва : Гнозис, 1996. 248 с.
15. Яценко Т. С. Методология глубинного познания: прагматическое и логическое мышление. Днепр : Инновация, 2021. 323 с. <https://doi.org/10.1111/j.1745-8315.2008.00074.x>
16. Яценко Т. С. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубинно-психологический аспект). Москва, 2000. 192 с.
17. Яценко Т. С. Психологические основы активной подготовки будущего педагога к общению с учащимися : автореф. дис. ...канд. психол. 195 наук. Киев, 1989. 432 с.
18. Яценко Т. С., Бондар В. І. Глибинне пізнання самодепривації психіки майбутнього психолога: монографія. Київ, 2016. 384 с.
19. Яценко Т. С., Глузман А. В. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога. Днепр-петровск : Инновация, 2015. 394 с.
20. Яценко Т. С., Глузман О. В, Калашник І. В. Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті. Ялта : РВВ КГУ, 2008. 204 с.
21. Яценко Т.С. Теория и практика глубинного познания: прагматическое мышление. Republic of Moldova, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2021. 364 с.
22. Bazan A. Psychoanalysis and academia: Psychoanalysis at the crossroads between exact and human sciences. *International Forum of Psychoanalysis*. 2018. Vol. 27. P. 90 – 97. (Published Online: 29 Jan 2018). <https://doi.org/10.1080/0803706X.2017.1392040>
23. Bromberg, P. 'Speak! that I may see you': Some reflections on dissociation, reality, and psychoanalytic listening. *Psychoanalytic Dialogues*, 1994. Vol.4. P. 517–547.
24. Civitarese, G., & Foresti, G. When our words disturb the psychoanalytic process: From resistance as a defense to resistance as an interactive process. *International Forum of Psychoanalysis*. 2008. Vol.17, № 2. P. 82–90. <https://doi.org/10.1080/08037060701195251>
25. Gadamer, H. 1980. Dialogue and dialectic (PC Smith, Trans, 1980.). <https://doi.org/10.36074/d-oblippo.monograph-2021.03>
26. Knoblauch, S. H. Beyond the word in psychoanalysis the unspoken dialogue. *Psychoanalytic Dialogues*, 1997. Vol.7, № 4. P. 491–516. <https://doi.org/10.1080/10481889709539199>
27. Muller, F. The dialogical self in psychoanalysis. *The Psychoanalytic Quarterly*. 2016. Vol. 85, № 4. P. 929–961.
28. Papiasvili, E. D., & Mayers, L. A. Psychoanalysis and art: Dialogues in the creative process. *In International Forum of Psychoanalysis*. 2011. Vol. 20, № 4. P. 193–195.
29. Podobnik, U., Jerman, J., & Selan, J. Understanding analytical drawings of preschool children: the importance of a dialog with a child. *International Journal of Early Years Education*. 2021. P. 101–115. <https://doi.org/10.1080/09669760.2021.1960802>
30. Yatsenko T. Archaic Heritage of the Psyche: Psychoanalysis of the Phenomenon (V. Lunov, Trans.). Ottawa: Accent Graphics Communications & Publishing. Glasgow: Society for the support of publishing initiatives and scientific mobility Limited, 2021. 324 p.

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

СЛУЖБОВО-БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОКРЕМИЙ ВИД ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ

SERVICE AND COMBAT ACTIVITY AS A SEPARATE TYPE OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE MILITARY

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу особливостей військово-професійної діяльності військовослужбовців, а також визначення особливостей застосування навичок емоційного інтелекту, лідерства та комунікативних компетенцій у військовослужбовців у їхній військово-професійній діяльності. Здійснено аналіз праць вітчизняних авторів останнього десятиліття, які присвячені висвітленню розвитку професійно значущих психологічних якостей у військово-професійній діяльності майбутніх військовослужбовців. Визначено загальний комплекс професійно значущих психологічних якостей майбутніх військовослужбовців, які утворюють ядро психологічної готовності до військово-професійної діяльності, а саме: соціально зумовлені та особистісні мотиви щодо вибору професії військового; необхідний рівень теоретичних знань для виконання службово-бойової діяльності; належний рівень практичних навичок і вмінь для виконання службово-бойової діяльності; професійно значущі морально-етичні, вольові, загальнопсихологічні, комунікативні та лідерські якості; розвинений емоційний інтелект.

З'ясовано, що успішність професійної діяльності майбутніх військовослужбовців залежить не лише від мотивації, теоретичної, практичної та психологічної підготовки, але й від сформованості таких якостей особистості, як емоційний інтелект, лідерство та комунікативні компетенції.

Уточнено, що загальними ознаками професійної діяльності військовослужбовців, на нашу думку, є соціальна зумовленість, екстремальність умов виконання функціональних обов'язків, висока моральна та юридична відповідальність, колективний характер службово-бойової діяльності, обмеження ступеня особистісної свободи, комплексність та багатогранність психофізіологічних вимог до особистості військовослужбовців. Основними принципами військово-професійної діяльності визначено субординацію, єдиноначальство, сувору регламентованість.

Ключові слова: професійна діяльність, військово-професійна діяльність, психологічні якості майбутнього військовослужбовця, емоційний інтелект, лідерство, комунікативні компетенції.

The article presents a theoretical analysis of servicemen's military and professional activity as well as the role of emotional intelligence, leadership, and communication skills in a military profession.

The analysis of the last-decade scientific works by Ukrainian researchers on the development of future servicemen's professionally-significant psychological qualities allowed determining a set of future servicemen's professionally-significant psychological qualities, which form the core of future servicemen's psychological readiness for the profession. These qualities include socially-determined and personal motives for choosing a military profession, good special theoretical knowledge, developed practical skills, special abilities and developed special psychological, communicative, and leadership qualities needed for effective combat activities, as well as determination, high moral principles, and developed emotional intelligence.

It has been found that future servicemen's high professional performance largely depends on not only on their motivation, theoretical, practical and psychological training, but also on their emotional intelligence, leadership, and communication skills.

The distinctive features of a military profession include social conditioning, extreme service conditions, high moral and legal responsibility, the collective nature of service and combat activity, limited personal freedom, and complex psychophysiological requirements for the personality of a serviceman. Besides, the main principles of servicemen's activity are subordination, unity of command, and strict regulation.

Key words: professional activity, military and professional activity, psychological qualities of a future serviceman, emotional intelligence, leadership, communicative competences.

УДК 159.9:355

DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.41)

2022.42.41

Костюкова В.В.

студентка 2 курсу факультету психології
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Постановка проблеми

На сучасному етапі відбуваються суттєві трансформації у професійній діяльності військових, що спричиняє певні зміни у структурі праці. Професійна діяльність військовослужбовців відбувається переважним чином у складних екстремальних умовах і вимагає від людини психологічної готовності до такої

діяльності та сформованості певних професійно важливих якостей. Тому виникає потреба уточнення особливостей професійної діяльності військових, сукупності професійних завдань і обов'язків, які виконує фахівець та вимог до професійних якостей військовослужбовців, які визначають психологічну готовність до службово-бойової діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій

Вивчення особливостей військово-професійної діяльності насамперед потребує розкриття загальної структури діяльності. У сучасній психологічній науці розроблено низку концепцій діяльності, методологічних і методичних підходів до її вивчення. Загальнотеоретичні аспекти цієї проблеми містять наукові праці Б. Ананьєва, В. Бодрова, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, В. Шадрикова та ін [36, с. 5]. Значний внесок у розуміння психофізіологічної сутності діяльності в особливих умовах зроблено в дослідженнях Л. Балабанової, Г. Зарковського, О. Кокуна [14], В. Медведєва та ін. [35]. Вивченням різноманітних аспектів професійної діяльності військовослужбовців і співробітників органів внутрішніх справ займалися В. Барко [4], А. Желого, Е. Зеер [10], М. Корольчук, Н. Кучеренко, В. Лефтеров, А. Любас [20], В. Медведєв, В. Осьодло, К. Платонов, Є. Потапчук, І. Приходько [26], О. Сафін, В. Стасюк, О. Тімченко, С. Яковенко та ін. Вони розкрили психологічні особливості діяльності в особливих та екстремальних умовах і придатності людини до її певних видів [27, с. 5].

Мета дослідження – Здійснити огляд вітчизняних досліджень які стосуються військово-професійної діяльності військовослужбовців та визначити вплив на успішність їх професійної діяльності сформованості таких якостей особистості, як емоційний інтелект, лідерство, та комунікативні компетенції.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз емоційного лідерства вимагає, на наш погляд, висвітлення таких питань:

1. Аналіз вітчизняних досліджень, які стосуються вивчення особливостей, як професійної діяльності загалом так і військово-професійної діяльності військовослужбовців.

2. Визначення загального комплексу професійно-значущих психологічних якостей майбутніх військовослужбовців.

3. З'ясування впливу на успішність професійної діяльності військовослужбовців сформованості у них таких якостей особистості, як емоційний інтелект, лідерство, та комунікативні компетенції.

Розглянемо послідовно окреслені питання.

Попри те, що діяльність людини має різноманітні вияви, у межах психологічної науки сформувалося загальноприйнятне визначення категорії «діяльність». Її визначають, як активну взаємодію людини з навколишньою дійсністю, у процесі якої людина виступає суб'єктом, який цілеспрямовано впливає на об'єкт, задовольняючи свої потреби.

Основним видом діяльності людини, яка відіграє вирішальну роль у розвитку її фізичних і психічних якостей, є праця. Всі інші види людської діяльності (ігрова, навчальна, пізна-

вальна тощо) так чи інакше пов'язані з працею. Трудова (професійна) діяльність спрямована на створення матеріальних і духовних благ та цінностей. За своєю організацією та результатами праця є суспільним видом діяльності людини. Соціальний характер професійної діяльності визначає ступінь її соціальної значущості.

Трудова діяльність людини поділяється на професійну і непрофесійну. Професійну діяльність можна визначити як конкретний різновид трудової діяльності людини, що характеризується специфікою предмета, умовами, змістом і вимогами до неї. [2, с. 37]. Тобто професійна діяльність людини визначається наявністю в неї комплексу спеціальних теоретичних та практичних навичок набутих унаслідок професійної підготовки та досвіду праці [28, с. 23]. Однією з найважливіших функцій професійної діяльності є формування особистості через розвиток певних її якостей у процесі освіти та професійного навчання. За визначенням К. Платонова [24] професійна діяльність, як один з найважливіших видів діяльності людини, виступає важливим фактором формування її психіки.

Як показує аналіз наукових праць на сьогодні існує чимало різних підходів до психологічного аналізу професійної діяльності, які ґрунтуються на психологічній концепції *діяльничого підходу* О. Леонтьєва [19]. Цю концепцію розвинули у своїх дослідженнях С. Рубінштейн [31], Б. Ломова [23], Г. Анохін [3], О. Конопкін [16], А. Карпов [13], В. Сластенін [32], В. Шадріков [36], А. Деркач [29] та ін. Спільним у підходах зазначених авторів виявляється рівень макроструктурної організації діяльності, яка складається з дій та операцій. «Дія» – це елемент діяльності в процесі якої досягається конкретна мета. «Операції» – розкривають технічний бік виконання дій. Відповідно, кожна діяльність, зокрема й професійна, складається з численних дій людини. Тому, дія є основною одиницею її аналізу в ієрархічній структурі. Кожну дію можна виконати за допомогою різних способів – операцій, які є крупнішими одиницями діяльності, ніж дії. Прагнення вдосконалювати свою професійну діяльність, тренування дій сприяють формуванню автоматизованих дій – навичок і звичок, для яких характерна стереотипність. Система знань, умінь і навичок створює готовність людини до самостійного вирішення поставлених перед нею завдань [11].

Опанування особою професійної діяльності підпорядковується загальним закономірностям розвитку діяльності. В. Давидов виділив чотири загальних закономірностей розвитку діяльності. По-перше, процес діяльності має стадії: виникнення, формування та розпаду. По-друге, структурні компоненти діяльності постійно змінюють свої функції, перетворюю-

чись одна в одну. По-третє, різні види діяльності взаємозалежні протягом людського життя. По-четверте, кожен вид діяльності спочатку виникає та складається у соціальному середовищі. І лише після опанування людиною, стає її внутрішньою формою діяльності. Освоєння людиною діяльності означає оволодіння основними структурними компонентами діяльності (потребами і мотивами, цілями і умовами їхнього досягнення, діями та операціями) [28, с. 23]. Відповідно, аналіз певної професійної діяльності з метою виокремлення психологічних критеріїв та закономірностей її успішності, повинен містити конкретні потреби і мотиви, цілі та умови їх досягнення, дії та операції, які повинні бути сформовані в людини, як суб'єкта конкретної професійної діяльності.

Надалі перейдемо до психологічного аналізу особливостей військово-професійної діяльності, яка є основою для визначення критеріїв психологічного відбору і успішності професійної діяльності, а також комплексу професійних і психологічних якостей необхідних військовослужбовцю, як суб'єкту військово-професійної діяльності. Для цього нам необхідно розкрити сутність і структуру військово-професійної діяльності та сукупність професійних завдань і обов'язків, які виконують військовослужбовці. Та у відповідності до зазначеного – сформувані необхідні вимоги, якості та компетенції, які утворюють динамічну інтегративну єдність, що визначає психологічну готовність майбутніх військовослужбовців до професійної діяльності.

За типологією професій по критеріям вимог, що висувуються до людини, професія військового належить до діяльності, яка проходить у нормативно заданих екстремальних умовах. Такий тип професії потребує психофізіологічної витривалості і високої працездатності, а також абсолютної професійної придатності, а отже, і професійного психологічного відбору [9].

К. Платонов проаналізував професійну діяльність військовослужбовців та виокремив її структуру, яка складається з нормативного, експертного та емпіричного компонентів. Нормативна складова військово-професійної діяльності має різні форми, але обов'язково містить юридично закріплені в законах, наказах, інструкціях та настановах характеристики, вимоги та інші особливості військово-професійної діяльності. Експертна складова – це сукупна думка про військову діяльність компетентних експертів. Вона формується шляхом збору думок конкретних фахівців з різних військових спеціальностей, які обґрунтовують вимоги до індивідуальних морально-психологічних якостей та професійних компетенцій військових. Емпірична модель є описом основних вимог щодо фізіологічних і психо-

логічних характеристик фахівця, складені на основі діагностичних даних про діяльність найбільш успішних фахівців [25].

Військово-професійна діяльність є різновидом суспільної праці, яка виникає унаслідок соціальної потреби суспільства у захисті територіальної цілісності та незалежності Батьківщини. Це мета військово-професійної діяльності. Тому професійна діяльність військових це соціально зумовлена професійна діяльність, яка спрямована у мірний час на підтримання бойової готовності збройних сил в інтересах забезпечення безпеки держави, а під час війни – на знищення ворога. Тобто, загалом діяльність військовослужбовців відбувається в бойових умовах (бойова діяльність), або під час повсякденної діяльності (у мирних умовах). Для військово-професійної діяльності загалом притаманні висока фізична і морально-психологічна напруженість.

В умовах бойової діяльності військовослужбовці ризикують життям, на кожному кроці зустрічаються із загрозою смерті. Бойова діяльність дуже специфічна за своїми цілями і завданнями, умовами, засобами, труднощами, психологічним змістом. Вона має свої психологічні закономірності, певну внутрішню структуру, мотиви, способи, через які на її перебіг впливає низка факторів: військово-професійні, бойова підготовка особового складу, військово-технічні і психологічні, робота з особовим складом [12, с. 92]. Ведення бою пов'язане з підвищенням моральної та юридичної відповідальності за точне виконання обов'язків, вимагає психічного та фізичного напруження сил військовослужбовців.

Військово-професійна діяльність у звичайних, мирних умовах також має свої специфічні особливості, що виходять за межі звичайних умов праці цивільних працівників. Військова служба передбачає усвідомлене підпорядкування своєї волі та бажань, волі іншої людини – командира, що в соціальнопсихологічному плані супроводжується обмеженням ступеня особистої свободи і обумовлена суворою регламентацією військової служби [21, с. 46]. Тобто, відносини та службово-професійна діяльність ґрунтуються на принципах субординації, єдиноначальності, чіткої регламентованості, які обов'язкові для усіх військовослужбовців, що є фактором великої психологічної напруги. Окрім зазначеного до особливих умов військово-професійної діяльності дослідники відносять: тривалу діяльність без відпочинку та сну; інтенсивну діяльність в умовах дефіциту часу; інформаційного навантаження; часової невизначеності; прийняття відповідальних рішень в умовах несподіваних подій та неповної інформації [28, с. 24; 33].

Окрім цього режим військової праці, навіть у мирний час, зазвичай ненормований. Служ-

бова необхідність часто зобов'язує офіцерів перебувати на службі 12 годин і більше на добу. Протягом місяця може бути лише 3-4 нерегулярних вихідних і 6-8 добових нарядів щомісяця [5, с. 65]. За такого режиму в офіцера практично не лишається часу на сімейні турботи, виховання дітей, повноцінний відпочинок тощо.

Відмітною рисою військово-професійної діяльності є робоче місце військовослужбовця, яке може бути у: штабі, командному пункті, навчальному класі, літаку, зруйнованій будівлі, окопі під час бою, або тренування тощо. При цьому, виконання професійних завдань часто відбувається з урахуванням несприятливих умов: дощ, сніг, ожеледь, лютий мороз, спека, туман тощо.

Особливістю військово-професійної діяльності є її колективний характер. Тому успішне виконання службово-бойових завдань може бути забезпечене вміннями і злагодженими діями різних військовослужбовців, їх організованістю, дисциплінованістю та відповідальністю кожного військовослужбовця підрозділу.

Важливою складовою військово-професійної діяльності є управлінська діяльність, адже практично кожен офіцер повинен бути фахівцем з управління, який поєднує у собі бойового командира, керівника бойової підготовки та всього устрою військової служби, як у мирний час так і під час війни. Управлінська діяльність командира вирізняється інтелектуальним змістом, комунікативними компетенціями, лідерськими якостями. Така діяльність включає в себе організацію, планування, мотивування, контроль і регулювання технологічних, соціальних, індивідуально-психологічних та інших процесів, що відбуваються у підрозділі [6, с. 13].

Отже, до загальних ознак професійної діяльності військовослужбовців можна віднести: соціальну обумовленість; регламентованість військової діяльності законодавством, статутами, наказами; психологічну напруженість та екстремальність умов виконання функціональних обов'язків; колективний характер праці; комплексність та багатогранність психофізіологічних вимог до особистості військовослужбовця, адже військова професія загалом включає в себе три типи професійної діяльності: «людина – людина», «людина – техніка», «людина – знакова система» [26, с. 14]. Тобто військові спеціалізації умовно можна поділити на три типи діяльності, у відповідності до об'єкту професійної діяльності, і визначити основні професійно-психологічні вимоги до них.

Військові спеціальності типу «людина – людина» [27, с. 14] (спеціальності пороботі з особовим складом; усі посади сержантів, офіцерів, начальників, командирів, які виконують функції-

ональні обов'язки в системі внутрішніх комунікацій тощо). Така військова діяльність насамперед передбачає налагодження та підтримання різних відносин, вертикальних та горизонтальних комунікативних процесів у системі внутрішніх комунікацій та їх управління. Тому військові фахівці повинні мати такі професійні якості: стресостійкість; суворо дотримуватися правових та нормативних документів; дотримуватися морально-етичних норм (військового етосу та загальнолюдських морально-етичних норм та принципів); мати розвинений емоційний інтелект та лідерські якості; мати належний рівень комунікативних здібностей та компетенцій; власним прикладом задавати і підтримувати норми поведінки та комунікації і рішуче припиняти їх порушення.

Військові спеціальності типу «людина – техніка» [27, с. 14] (всі військові спеціальності знаряддям яких є військово озброєння та техніка). Така військова діяльність насамперед передбачає належний рівень теоретичних знань та практичних вмінь щодо використання озброєння та техніки, які ними обслуговуються; вміння виявляти причини несправності та по можливості усувати їх; мати «технічний» склад мислення та тонкі диференційовані рухові навички тощо. Окрім зазначеного, важливими якостями є розвинений емоційний інтелект, толерантність до стресу, комунікативні та лідерські якості, що важливі в командній роботі, а також витривалість та належний рівень фізичної підготовки.

Військові спеціальності типу «людина – знакова система» [27, с. 14] (спеціальності захисту інформації та кібернетичної безпеки, програмісти, фахівці радіоелектронної розвідки, деякі штабні спеціальності тощо). Така військова діяльність насамперед передбачає прискіпливість, уважність, ретельність, розвинений розумовий інтелект для обробки інформації та прийняття рішень.

Попри широкий спектр військових спеціальностей, які вимагають своєрідності формування психологічної готовності до виконання професійних завдань, можемо виокремити загальний комплекс професійно значущих психологічних якостей майбутніх військовослужбовців, які утворюють ядро психологічної готовності до військово-професійної діяльності:

– соціально обумовлені та особистісні мотиви щодо вибору професії військового (стійка установка боронити суверенітет України та захищати український народ; внутрішня переконаність у необхідності військової професії; відданість військовій службі; професійна гордість; потреба у постійному професійному самовдосконаленні; бажання досягти успіху і показати себе з кращої сторони у військовій діяльності; наявність особистісних смислів військово-професійної діяльності);

– необхідний рівень теоретичних знань для виконання службово-бойової діяльності (знання професійних обов'язків та функцій; професійні знання для виконання службово-бойової діяльності);

– належний рівень практичних навичок і вмінь для виконання службово-бойової діяльності (володіння способами і прийомами військово-професійної діяльності);

– професійно значущі *морально-етичні* якості (усвідомлення обов'язку і відповідальності та небезпеки для власного життя, розуміння особистісного сенсу військово-професійної діяльності); *вольові* якості (впевненість у собі, організованість, сміливість, рішучість, самоконтроль, готовність ризикувати); *загальнопсихологічні* якості (оптимальний рівень особистісної тривожності, здібності до саморегуляції психічного стану); *комунікативні* якості (комунікабельність, переконливість, володіння військово-професійною мовою, володіння комунікативними технологіями та компетенціями, вміння віддавати команди); *лідерські* якості [8; 18; 43; 44; 49;] (мати лідерські чесноти – хоробрість, справедливість, розсудливість, чуйність, вміння вибачати тощо; розвивати лідерські якості – самодисципліну, належний рівень вогневої і фізичної підготовки, уважність до інших військовослужбовців, лідерське мислення (креативне, новаторське, гнучке), вміння керувати підлеглими – створювати позитивну обстановку та власним прикладом навчати інших); розвинений *емоційний інтелект* [43] (самосвідомість – усвідомлення власних емоцій та тілесних реакцій на них, впевненість у собі; саморегуляція – інтелектуальна робота з емоціями, усвідомлений вибір які слова сказати, до якої поведінки вдатися, що подумати з цього приводу; емпатія – досягнення емоційних станів іншої людини, здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей, шанобливе розуміння переживань інших людей; управління взаєминами, комунікацією (соціальні навички) – вміння швидко встановлювати відносини на основі довіри, долати конфліктні ситуації, знаходити порозуміння у взаєминах та в процесі комунікації, контролювати комунікацію та спрямовувати її до запланованої мети).

В контексті нашого дослідження важливо детальніше розглянути такі професійно значущі якості майбутніх військовослужбовців, як емоційний інтелект, лідерство, комунікативні навички, від сформованості яких значною мірою залежить рівень психологічної готовності до професійної діяльності.

Протягом кількох десятиріч предметом особливої уваги науковців є феномен емоційного інтелекту [13; 22; 38; 39; 41; 43; 46; 47; 48; та ін.]. Починаючи з доби Просвітництва до ХХ ст. панувала думка, що людина досягає цілей

покладаючись на свій розум (розумовий інтелект), який управляє її поведінкою. Утім досвід доводив, що у розвитку особистості, у вирішенні проблем емоційного вигорання, конфліктів будь-якого рівня, у вирішенні проблем стресостійкості, ефективної взаємодії та комунікації, пріоритет належить не розуму, а емоціям. Від того, як людина може розпізнати свої емоції та керувати своїми реакціями на них, залежить її життєвий успіх у різних сферах.

Емоційний інтелект – це складне психічне утворення, що об'єднує когнітивні здібності і особистісні якості. За Д. Гоулманом [43] структурними компонентами емоційного інтелекту є: самосвідомість (самоємпатія вміння розпізнавати власні емоції); саморегуляція (інтелектуальна робота з емоціями); емпатія (осягнення емоційних станів іншої людини); соціальні навички (управління взаєминами). Наявність у структурі емоційного інтелекту особистісних якостей допомагає людині адаптуватися до різних життєвих ситуацій.

Наразі існують психологічні дослідження, які розкривають зв'язок між розвитком емоційного інтелекту у військовослужбовців та подоланням посттравматичного стресу і пом'якшенням негативних наслідків пов'язаних із психологічними травмами [37; 40; 45; 42; 50].

Також з'являються психологічні дослідження, які розкривають зв'язок емоційного інтелекту військовослужбовців та лідерства [1; 15; 17; 18; 30; 35]. Дослідники вважають, що рівень професіоналізму і професійного зростання військового фахівця залежить від сформованості соціальних, професійних і лідерських якостей його особистості. Лідерство військовослужбовця – це його здатність забезпечити в підрозділі три головні потреби особового складу, а саме: успішно виконувати загальне завдання; працювати злагоджено в колективі; максимально задовольняти індивідуальні потреби кожного військовослужбовця [1, с. 12-13]. У дослідженні проведеному центром лідерства Українського католицького університету [30] було з'ясовано, що розвиток лідерства у військовослужбовців має полягати не лише у надбанні військовослужбовцями навичок та компетенцій, а й у розвитку лідерських якостей та емоційного інтелекту.

Дослідники G. Deyanira, S. Sankar & I. Nuzulul [40] визначають головним фактором психосоціальних проблем у військовослужбовців напружене робоче середовище. І доводять, що навчання емоційному інтелекту допомагає та покращує здатність військовослужбовців адаптуватися до стресу і травматичних переживань, керувати ними, поліпшують розвиток кар'єри військовослужбовців та допомагають успішній інтеграції військовослужбовців після закінчення ними військової кар'єри у цивільне життя. Тому в подальшому емоційний інтелект

потрібно більш детально дослідити, прийняти та інтегрувати в навчання у всій військовій структурі, як під час прийому на службу так і під час її проходження.

Військовий керівник повинен бути не лише професіоналом у своїй галузі, але й вміти впливати на підлеглих, управляти атмосферою колективу, протидіяти психологічному тиску противника в умовах реального бою, бути стійким до впливу різних екстремальних чинників, вміти контролювати невизначеність ситуації, проявляти наполегливість у досягненні довгострокових цілей. Важливим інструментом офіцера (сержанта) з розвинутими навичками емоційного лідера у процесі управління підрозділом є здатність адекватно тлумачити емоції, які відчуває він сам та оточуючі, а також уміння управляти своїми реакціями на емоції. Тому, військовий керівник повинен мати не лише високий рівень розумового інтелекту, але й розвивати емоційний інтелект, що у свою чергу впливає на його вміння застосовувати набуті навички з метою поліпшення ефективності процесу управління підрозділом. У свою чергу, емоційне лідерство дозволяє гуртувати підрозділ (бойову команду) і вести підлеглих до намічених цілей. Це відбувається завдяки індивідуальним якостям та високому рівню емоційного інтелекту, який дозволяє викликати повагу, довіру та симпатію оточуючих. Тобто емоційний лідер уміє приймати ефективні рішення в силу того, що він здатний розуміти власні емоції та управляти власними реакціями на них, розпізнавати емоції інших та свідомо обирати модель своєї поведінки в залежності від ситуації.

В Україні вже створено Концепцію лідерства за стандартами армій країн НАТО [35] де визначено мету, принципи та напрямки формування лідерства з метою розвитку професійного та особистісного потенціалу керівного складу та ефективної підготовки лідерів усіх рівнів, а розвиток лідерства визначено фундаментальною стратегічною метою.

Основні принципи Стратегії можна визначити так:

- армія прагне розвивати лідерів і максимально використовувати кожного військовослужбовця та цивільного працівника на основі розвитку талантів, якими вони володіють, що формуються на базі практичного досвіду, шляхом розширення їх світогляду, отримання і підвищення рівня цивільної та військової освіти і задоволення їх інтересів.

- підтримка та розвиток кращих лідерів – це узгоджений, тривалий та цілеспрямований процес, що базується на військових цінностях та має на меті перетворити військовослужбовців на компетентних впевнених у собі лідерів, здатних на рішучі дії.

- оцінювання полягає в об'єктивній оцінці лідерів, що дозволить володіти реальним станом справ, щодо рівня їх розвитку та ефективності, дасть зрозуміти, чи правильно рухається вся система загалом. Процес формування лідерства повинен завжди бути під контролем та оцінюватися.

- формування військового лідера – це постійний, цілеспрямований, поступовий та узгоджений процес, що ґрунтується на цінностях, який має на меті перетворити військовослужбовців на компетентних впевнених лідерів, здатних на рішучі дії [35, с. 189-195].

Розвинений емоційний інтелект вкрай необхідний для ефективної роботи в команді, для встановлення відносин на основі довіри, для здійснення ефективної комунікації, для порозуміння та досягнення визначеної мети тощо. Люди з розвиненим інтелектом добре відчувають і розуміють інших, що допомагає формувати відносини на основі довіри. Емоційний інтелект сприяє зменшенню конфліктних ситуацій у підрозділі та дозволяє їх швидко вирішувати, а також допомагає згуртовувати та управляти бойовою командою. Загалом емоційний інтелект розвиває гнучкість та адаптивність у вирішенні більшості службово-бойових питань, що пов'язані з людьми та комунікаціями.

Успіх командування, управлінської діяльності та лідерства у ЗС України залежить від того, чи були налагоджені сержантами і офіцерами ефективні внутрішні комунікації у підпорядкованій військовій частині (підрозділі). Головне правило внутрішніх комунікацій військового лідера – це встановлення довірливих і лояльних відносин з підлеглими (послідовниками, побратимами). Комунікації з особовим складом повинні працювати у всіх напрямках – вертикально – знизу вгору, згори вниз і за горизонталлю. Ефективність комунікації визначається наявністю зворотного зв'язку і поінформованістю військовослужбовців [7, с. 8].

Попри сувору субординацію у військово-професійній діяльності, вміння віддавати накази є лише частиною комунікативних компетенцій сучасного офіцера (сержанта). Серед комунікативних якостей, які повинні бути розвинені у військовослужбовців, а особливо в офіцерів і сержантів, можемо визначити такі: активне слухання; вміння встановлювати відносини на основі довіри; гнучко спрямовувати комунікацію у потрібне русло; вміння переконувати; ефективно вирішувати конфлікти; за допомогою комунікативних засобів змінювати рамку сприйняття ситуації у потрібну сторону (антистресовий потенціал). Розвиток зазначених якостей прямо пов'язаний з розвитком емоційного інтелекту.

Отже, емоційний інтелект є інтегративною властивістю особистості, яка передбачає вза-

емодію з різними структурними компонентами психологічної готовності військовослужбовців до професійної діяльності. Недостатня розробленість означеної проблеми, яка є професійно значущою для військовослужбовців та курсантів в сучасних умовах, потребує подальшої теоретичної та практичної розробки. Визначення оптимальних шляхів розвитку емоційного інтелекту та взаємопов'язаних з ним якостей особистості військового (лідерства, комунікаційних компетенцій, психологічної саморегуляції тощо) та виявлення потенційних ресурсів удосконалення зазначених професійно важливих якостей є актуальним науково-прикладним завданням психологічного забезпечення професіоналізації.

Висновки. Підсумовуючи проведене теоретико-методологічне дослідження проблеми психологічної готовності майбутніх військовослужбовців до професійної діяльності, можна сформулювати такі висновки:

Уточнено загальні ознаки професійної діяльності військовослужбовців, на нашу думку це: соціальна обумовленість; екстремальність умов виконання функціональних обов'язків; висока моральна та юридична відповідальність; колективний характер службово-бойової діяльності; обмеження ступеня особистісної свободи; комплексність та багатогранність психофізіологічних вимог до особистості військовослужбовців. Основними принципами військово-професійної діяльності є: субординація, єдиноначальство, сувора регламентованість (статути, накази тощо). Такі професійні характеристики є важливим фактором психологічної напруги військовослужбовців.

Дослідження особливостей професійної діяльності в сучасних умовах дозволило з'ясувати основні вимоги до професійних якостей військовослужбовців, які визначають психологічну готовність до службово-бойової діяльності. На нашу думку, загальний комплекс професійно-значущих психологічних якостей майбутніх військовослужбовців складається з:

- соціально обумовлених та особистісних мотивів щодо вибору професії військового;
- необхідного рівня теоретичних знань для виконання службово-бойової діяльності;
- необхідних практичних навичок і вмінь для виконання службово-бойової діяльності;
- професійно значущих морально-етичних, вольових, загальнопсихологічних, комунікативних і лідерських якостей та розвинутого емоційного інтелекту.

У процесі дослідження було з'ясовано, що успішність професійної діяльності майбутніх військовослужбовців залежить не лише від мотивації, теоретичної, практичної та психологічної підготовки, але й від сформованості таких якостей особистості, як емоційний інтелект, лідерство, та комунікативні компетенції.

Питання формування зазначених психологічних якостей особистості ще не достатньо розроблене в психології, утім є значущим для формування психологічної готовності до професійної діяльності, тому потребує подальшої теоретичної та практичної розробки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агасв Н. А., Кокун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Герасименко М. В., Ткаченко В. В. *Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів* : Методичний посібник. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2014. 209 с.
2. Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищі військові навчальні заклади МВС України : монографія / І. В. Воробйова, І. І. Приходько, С. Т. Полторак та ін. Харків : Акад. ВВ МВС України, 2012. 297 с.
3. Анохин П. К. Принципы системной организации функций. Москва : Наука, 1973. С. 5–61.
4. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2002. 296 с.
5. Бурда С. М. Престиж военной службы. *Социологические исследования*. 1999. № 2. С. 63–69.
6. Військова служба за контрактом (соціальний вимір) : монографія / Ю. А. Калагін; за наук. ред. проф. Е. А. Афоніна. Х. : ХУПС, 2008. 278 с.
7. Внутрішні комунікації військового лідера. Порадник для офіцерів та сержантів. К. : Центр морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України, 2020. 15 с.
8. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. 75 с.
9. Гуревич К. М., Раевский А. М. Личность как объект психологической диагностики. *Психологический журнал*. Москва, 2001. Т. 22. № 5. С. 29–37.
10. Зеер Э. Ф. Психология профессии : учеб. пособие. М. : Акад. проект, Фонд "Мир", 2006. 336 с.
11. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1987. 208 с.
12. Караяни А. Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава Сухопутных войск в локальных военных конфликтах : дис. доктора психол. Наук : 19.00.14. М., 1998. 355 с.
13. Карпов А. В., Петровская А. С. Психология эмоционального интеллекта: теория, диагностика, практика : монография. Ярославль : ЯрГУ, 2008. 344 с.
14. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
15. Кокун О. М., Мороз В. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження : метод. посіб. К. : 7БЦ, 2021. 170 с.

16. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности. Москва : Наука, 1980. 255 с.
17. Лагодзінський В. В. Емоційне лідерство як чинник ефективності управління військовим підрозділом: аналіз зарубіжних досліджень. *Психологічний часопис* : науковий журнал / за ред. С.Д. Максименка. № 11. Вип. 6. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020. С. 35-46
18. Лагодзінський В. В. Теоретичний аналіз поняття «емоційне лідерство» як одного з видів лідерства. *Актуальні проблеми психології* : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Том I. Вип. 54. С. 36-43.
19. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Наука, 1977. 304 с.
20. Любас А. Професіограма майбутнього фахівця бойового та оперативного забезпечення. *Молодь і ринок*. 2018. № 5 (160). С. 148-154.
21. Маклаков А. Г. Психология и педагогика. Военная психология. СПб. : Питер, 2005. 464 с.
22. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95–109.
23. Основы инженерной психологии : учебник для техн. вузов / Б. А. Душков, Б. Ф. Ломов, В. Ф. Рубахин и др. ; под ред. Б. Ф. Ломова. 2-е изд. Москва : Высш. шк., 1986. 448 с.
24. Платонов К. К. Вопросы психологии труда. М. : Медицина, 1970. 264 с.
25. Платонов К. К. Структура и развитие личности. М. : Наука, 1986. 255 с.
26. Приходько І. І. Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України : монографія. Харків : Акад. ВВ МВС України, 2008. 190 с.
27. Професіографія службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України : монографія / І. І. Приходько, Я. В. Мацегора, О. С. Колесніченко, Н. В. Юр'єва ; за заг. ред. проф. Приходька І. І. Харків : НА НГУ, 2021. 152 с.
28. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації : монографія / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, В. І. Воробйова та ін. Харків : НАНГУ, 2016. 335 с.
29. Психология профессиональной деятельности / под ред. А. А. Деркач. Москва : РАГС, 2004. 342 с.
30. Рождественський А., & Монзани Л. Лідерство на полі бою: дослідження військового лідерства в Україні. URL: <https://lvbs.com.ua/news/liderstvo-na-poli-boyu-doslidzhennya-vijskovogo-liderstva-v-ukrayini/>.
31. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
32. Слостенин В. А., Каширин В. П. Психология и педагогика : учеб. пособие. 8-е изд. Москва : Академия, 2010. 480 с.
33. Теплов Б. М. Боевое возбуждение. СПб : Изд-во Питер, 2000. С. 250-364.
34. Толочек В. А. Современная психология труда : учеб. пособ. СПб. : Питер, 2005. 479 с.
35. Хмільяр О.Ф., Москальов І.В. Концепція лідерства за стандартами армій країн НАТО (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO). К. : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2018. 252 с.
36. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека : учеб. пособие. 2-е изд. Москва : ИК "Логос", 1996. 320 с.
37. Aguilar S., George B. (2019) A Review of the Linkages between Emotional Intelligence and Leadership in the Military Forces. *Business Ethics and Leadership* 3 (2). Retrieved from <https://armgpublishing.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/files/bel/volume-3-issue-2/3.pdf> DOI: [http://doi.org/10.21272/bel.3\(2\).29-38.2019/](http://doi.org/10.21272/bel.3(2).29-38.2019/).
38. Bar-On R. Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical Manual. Toronto: Multi-Health System. 1997.
39. Bar-On R., Parker J. Emotional and social intelligence : Insights from the Emotional Quotient Inventory. *Handbook of emotional intelligence*. San Francisco : Jossey-Bass, 2000. P. 363–388.
40. Deyanira G., Sankar S., Nuzulul I. (2020). The impact of emotional intelligence in the military workplace. *Human Resource Development International*. 1-17. DOI : 10.1080/13678868.2019.1708157.
41. Gardner H. Multiple intelligences: the theory in practice. New York : Basic Books, 1993.
42. Guirao A., Marin G., Pan P. (2019). Emotional intelligence in the military. *Publicaciones Didacticas*. Retrieved from <https://core.ac.uk/reader/235850530>
43. Goleman D. Working with emotional intelligence. New York : Bantam Books, 1998. 383 p.
44. Hollander E. Emergent Leadership and Social Influence. *Leadership and Interpersonal Behavior*. N.Y., 1961. P. 45.
45. Jerus R. (2015). *Military and Emotional Intelligence*. Retrieved from <https://www.linkedin.com/pulse/soldiers-emotional-intelligence-robert-jerus-sphr>
46. Mayer J. D., Salovey P. The Intelligence of Emotional Intelligence. *Intelligence*. 1993. № 17 (4). P. 433–442.
47. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. Emotional Intelligence. Test. Needham, MA: Virtual Knowledge, 1997.
48. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. Models of emotional intelligence. *Handbook of Human Intelligence* / R. J. Sternberg (Ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000. P. 396–420.
49. Stogdill R. Handbook of Leadership. N.Y., 1974.
50. Oden K. B., Lohani M., McCoy M., Crutchfield J. Rivers S. (2015). Embedding emotional intelligence into military training contexts. 6th International Conference on Applied Human Factors and Ergonomics (AHFE 2015) and the Affiliated Conferences, AHFE 2015. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2015.07.976>

КОНТРОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОПЕРАТОРА В СИСТЕМАХ МОВНОГО ВВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ

MONITORING THE EMOTIONAL STATE OF THE OPERATOR IN LANGUAGE DATA ENTRY SYSTEMS

У статті представлені метод і пристрій, що дають можливість компенсувати відхилення зміщення складників мовного спектру. Суть такої компенсації полягає в тому, що у процесі мовного введення інформації оператор має можливість візуально контролювати власний стан. При цьому з'являється можливість корекції спектру самим оператором у реальному часі шляхом самоконтролю свого стану та подальшого апаратного усунення відхилення спектру від «еталону». Такий «еталон» представляє заздалегідь наговорений ряд слів (алфавіт), вживаних у процесі діяльності оператора. Візуалізація може бути організована у вигляді світлодіодної матриці, де кожній із трьох градацій функціонального стану – «велике відхилення», «середнє відхилення», «норма» – відповідатиме певний колір матриці. Точність розпізнавання є основним показником надійності таких систем. Точність розпізнавання знижується в разі збільшення кількості слів, використовуваних у діяльності оператора. Окрім цього, зниження точності розпізнавання пов'язане зі зміщенням спектру мовного сигналу діючого оператора. Таке зміщення спектру пов'язане зі зміною психологічного стану оператора. У кількісному вираженні точність розпізнавання знижується за кількості слів у словнику, що дорівнює десяти, до шести відсотків. Достовірність розпізнавання може становити дев'яносто відсотків за довжини словника, що дорівнює шести словам, за умови, що не буде «підгонки» словника під певного оператора. Якщо така «підгонка» буде здійснена, кількість слів, розпізнаваних системою, може збільшитися до п'ятисот. Пропонований спосіб і пристрій для його реалізації є автономним доповненням систем мовного введення інформації. Пристрій може застосовуватися як у процесі діяльності операторів, так і в лабораторних умовах для дослідження психологічного функціонального стану операторів. Крім того, можливе його застосування в системах контролю доступу. Пропонований спосіб підвищення надійності систем введення (розпізнавання) інформації заснований на психологічній саморефлексії, людини до саморегулювання.

Ключові слова: зміщення складників мовного спектру, компенсація, рефлексія, роз-

пізнавання мови, візуалізація, штучний інтелект.

The article presents a method and device that allow compensating for the deviation of the displacement of the components of the speech spectrum. The essence of such compensation is that in the process of speech input, the operator has the opportunity to visually monitor his own condition. At the same time, it becomes possible to correct the spectrum by the operator himself in real time through self-monitoring of his condition, and subsequent hardware elimination of the deviation of the spectrum from the "standard". Such a "standard" represents a pre-spoken series (alphabet) of words used in the process of the operator's activity. Visualization can be organized in the form of an LED matrix, where each of the three gradations of the functional state – "high deviation", "average deviation", "normal" – will correspond to a certain color of the matrix. Recognition accuracy is the main indicator of the reliability of such systems. Recognition accuracy decreases with an increase in the number of words used in the operator's activity. In addition, the decrease in recognition accuracy is associated with the shift in the spectrum of the speech signal of the active operator. Such a shift in the spectrum is associated with a change in the psychological state of the operator. In quantitative terms, the accuracy of recognition decreases when the number of words in the dictionary is equal to ten, to six percent. The recognition accuracy can be ninety percent with a dictionary length of six words, provided that the dictionary is not adapted to a specific operator. If such adjustment is carried out, the number of words recognized by the system can increase to five hundred. The proposed method and device for its implementation is an autonomous addition to speech input systems. The device can be used both during the activity of operators and in laboratory conditions to study the psychological functional state of operators. In addition, it can be used in access control systems. The proposed method of increasing the reliability of information input (recognition) systems is based on psychological self-reflection, a person's ability to self-regulate.

Key words: displacement of components of the speech spectrum, compensation, reflection, speech recognition, visualization, artificial intelligence.

УДК 159.9:62

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.42>

Тиньков О.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Долгополова О.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Фаворова К.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Постановка проблеми. Існує проблема здійснення незалежного від диктора (дикторів) розпізнавання мови. Складність такого розпізнавання пов'язана не лише з відмінностями в голосах дикторів, але і з емоційним станом того, хто говорить.

Проблема незалежного від диктора розпізнавання мови може бути частково розв'язана шляхом створення встановленого ряду слів, які приймають за еталони. Якщо йдеться про

декількох дикторів, то може бути застосований банк фраз, що відбиває особливості частотних складових мовних сигналів кожного окремо диктора. Проте такого рішення недостатньо, потрібний облік емоційного стану оператора.

Діяльність оператора проходить в певному доквіллі, такому, як фізичне і соціальне. Окрім цього є ще і внутрішнє психологічне середовище. Цей комплекс "оточення" можна представити у вигляді багатofакторної моделі.

Чинниками зовнішнього фізичного середовища є: атмосферний тиск, температурні дані довкілля, хімічний склад повітря, швидкість вітру, фази місяця, магнітні бурі. Чинниками зовнішнього соціального середовища є: згуртованість і сумісність колективу, конфліктність, психологічне здоров'я колективу, комунікабельність, корпоративна культура. Окрім цього на функціональний стан оператора впливає: інтенсивність і тривалість діяльності, виникаючі ситуації (аварії, збої в роботі техніки). Внутрішніми чинниками можуть бути: мотивація до праці, характер, темперамент, психічні процеси (увага, пам'ять, мислення, воля). Під впливом цих чинників відбувається зміна функціонального стану оператора, як наслідок, знижується надійність систем мовного введення інформації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Технічні системи для розпізнавання мови застосовуються в основному для забезпечення діалогового режиму в системах з штучним інтелектом. Наприклад, формування текстових файлів; інформаційно-довідкові системи; мовний набір номерів, кодів в системах доступу; системи управління диспетчерського типу; системи голосових повідомлень; системи навчання і інші.

Точність розпізнавання є основним показником надійності таких систем. Точність розпізнавання знижується при збільшенні кількості слів, використовуваних в діяльності оператора. Окрім цього, зниження точності розпізнавання пов'язана зі зміщенням спектру мовного сигналу діючого оператора. Так, у своїх дослідженнях K.R. Scherer [10] відмічав той факт, що у операторів, що знаходяться в стані стресу спостерігалось розширення діапазону варіювання частоти основного тону, як у бік пониження, так і у бік підвищення.

При виникненні (в процесі діяльності) у операторів будь-якого з таких станів, як ейфорія, розгубленість, тривога, страх, стомлення, емоційній напруженості, нудьга, апатія, монотонія – цей показник істотно змінюється. Така зміна може бути спрямована, як на підвищення, так і на пониження частоти.

У кількісному вираженні, точність розпізнавання знижується при кількості слів в словнику рівним десяти, до шести відсотків [2]. Достовірність розпізнавання може скласти дев'яносто відсотків при довжині словника рівному шістдесят слів, за умови, що не буде підгонки словника під певного оператора. Якщо така підгонка буде здійснена, кількість слів, розпізнаваних системою може збільшитися до п'ятисот [3]. Нині накопичений величезний арсенал способів і технічних засобів розпізнавання мови людини. Зупинимося на деяких, на наш погляд найбільш перспективних підходів.

Так, був запропонований спосіб для пригнічення перешкод, що виникають в каналі мовного сигналу, заснований на аналізі в модуляційній області. Цей спосіб дозволяє значно понизити потужність перешкоди в порівнянні з широко вживаним для цих цілей алгоритму на базі RASTA (RelAtive SpecTrA).

Велика частина досліджень, присвячених розпізнаванню диктора використовують розрахунок коефіцієнта кепстра, який визначається по огибаючій спектру. Такий розрахунок припускає швидке перетворення Фур'є і реалізується шляхом застосування смугових фільтрів. Такий підхід забезпечує простоту обчислень і враховує індивідуальні характеристики голосу диктора. Окрім викладеного, набирають популярність методи сумішей (GMM) гауса, і опорних векторів (SVM). Також застосовуються способи розпізнавання із застосуванням штучних нейронних мереж і прихованих Марківських ланцюгів. Тембр мови людини, пов'язаний з його емоційним станом. У дослідженнях [1], показано, що люди здатні розрізняти емоції інших по зміні тембру мови. Було встановлено, що в порівнянні із спектром, вимірним у людини в стані спокою, спектр емоційної мови значно змінюється, форманти зрушуються по частоті, вони звужуються або розширюються, спостерігається зрушення енергії між областями високими і низькими частот [1].

На сприйняття звуків найбільший вплив має кількість формант і їх розташування в частотному спектрі. Формантами є частотні області з максимальною амплітудою, які можна спостерігати в спектрі мови. Розташування максимумів спектру відповідає резонансам мовного апарату людини. Анатомічно, на зміну спектру мовного сигналу людини, впливає положення (робота) м'язів глотки і гортані [1].

Автори ряду робіт [2] пропонують розділити увесь спектру мовного сигналу людини на області, зрушення в яких несуть інформацію про характеристики емоційного стану. Такими областями є: 250-980 Гц (діапазон частот основного тону і першої форманти), 980-2180 Гц (діапазон частот другої форманти), 2180-3880 Гц (діапазон частот третьої форманти). При дослідженні спектру розмови використовуються: значення частот перших трьох формант, спектральні моменти, ширина спектру.

Найбільш близьким до пропонованого є метод розпізнавання голосів, що визначає положення центру частотного спектру мовного сигналу людини [3]. Технічною реалізацією такого методу стала система для періодичного визначення середньої частоти і амплітуди мовного сигналу. Додатково система здатна визначати положення центру спектру мовного сигналу. При цьому в оперативну пам'ять

системи вводяться дані про локалізацію центру спектру мовного сигналу. Якщо на вході системи з'явиться сигнал, що належить іншій людині, або сигнал належить цій же людині, але зі зміненим емоційним станом, то дані про локалізацію центру спектру мовного сигналу поступає на обчислювальний пристрій, що визначає різницю локалізацій. Різницевий сигнал виходить внаслідок порівняння частотних центрів. Сигнал поступає на вхід системи порівнюється з сигналом, що зберігається в пам'яті системи. Якщо різниця між цими сигналами (центрами спектру) менше встановленої величини, робиться висновок про те, що обидва центри спектру належать одній і тій же людині.

Також був розроблений метод розпізнавання голосу диктора [1], заснований на порівнянні послідовності еталонів мовного сигналу на певному відрізку часу. Такими еталонами можуть бути виміри ряду характеристик спектру сигналу по кожній фонемі.

Мета статті – запропонувати метод і пристрій, що дозволяють компенсувати відхилення зміщення складових мовного спектру.

Виклад основного матеріалу. У статті представлений метод і пристрій, що дозволяють компенсувати відхилення зміщення складових мовного спектру. Суть такої компенсації полягає в тому, що в процесі мовного введення інформації оператор має можливість візуально контролювати власний стан. При цьому, з'являється можливість корекції спектру самим операторів в реальному масштабі часу шляхом самоконтролю свого стану, і подальшого апаратного усунення відхилення спектру від «еталону». Такий «еталон» представляє заздалегідь наговорений ряд (алфавіт) слів, вживаних в процесі діяльності оператора. Візуалізація може бути організована у вигляді світлодіодної матриці, де кожній з трьох градацій функціонального стану – «велике відхилення», «середнє відхилення», «норма», відповідатиме певний колір матриці.

Реалізація пропонованого методу полягає в тому, що відбувається реєстрація періоду фрагмента мовного сигналу. Період реєстрації дорівнює 2 с. (за часом). Впродовж цього періоду робиться вимір 100 сегментів сигналу. Далі обчислюється середня частота першої форманти і дисперсії основного тону мовного сигналу. Потім обчислюється різниця між частотою основного тону, яка зберігається в пам'яті пристрою і її поточного значення. При цьому дані про частоту, зберігаються в пам'яті й оцінюються у оператора, що знаходився в стані функціонального спокою (так званий – «фоновий» стан). Під поточним, розуміється значення частоти основного тону, отриманої в процесі діяльності оператора. Надалі, обчислюється величина розбіжності

частоти основного тону за критерієм t – Стьюдента.

Якщо виявиться, що різниця істотна, то з урахуванням достовірності статистичного критерію, робиться висновок про те, що оператор знаходиться в стані, що відрізняється від "фонового".

Прототипом розробленого методу, являється метод описаний в [3]. Автор цього методу пропонує на слуховий аналізатор людини (через телефон) подавати синхронний запис його голосу, який перевищує природну силу голосу на 40 dB із затримкою відтворення близько 0,15-0,3 с. Як наслідок – у людини відзначається стан психічної напруженості. Такий "зворотний акустичний зв'язок" дозволяє змінювати функціональний стан людини. Проте зміст такого стану носить негативний характер. Стан психічної напруженості негативно впливає на ефективність діяльності оператора. У нього неминуче з'являться помилки і збільшиться час рішення професійних завдань. Говорячи інакше, знизиться надійність діяльності. На відміну від розробленого, в пропонованому методі такий зв'язок має візуальний характер, іншу форму здійснення. Пропонований спосіб дозволяє операторові самостійно (за допомогою пропонованого пристрою) перейти з негативного поточного стану, в позитивний.

Пропонований пристрій з можливістю візуального контролю власного стану містить: мікрофон, підсилювач низької частоти, компресор, шість смугових фільтрів, блок управління, шість аналого-цифрових перетворювачів (АЦП), блок обчислювача з оперативним пристроєм (ОЗУ), що запам'ятовує, блок порівняння, підсилювач різницевої частоти, блок порогів і блок індикації (візуалізація). Блок візуалізації служить для графічного відображення різниці (рівня) між функціональним станом «спокою» і «поточним» станом діючого оператора. Формула роботи пристрою може бути представлена таким чином. Пристрій мовного введення інформації, трансформує «поточний» функціональний стан оператора в заданий стан – функціонального спокою. Така трансформація (управління) відбувається за рахунок внутрішнього психологічного ресурсу людини, його здібності до саморегуляції. У цьому випадку саморегуляція робиться таким чином, що той, хто говорить, орієнтується на колірні зміни у блоці індикації (системі відображення інформації про стан людини). При цьому метою того, хто говорить є не лише мовна інформація, необхідна для вирішення професійного завдання, але і самостійна перебудова голосу. Індикатором норми такої перебудови в цьому випадку є колір світіння світлодіодних індикаторів блоку індикації.

Блок-схема пропонованого пристрою наведено на рис. 1.

Блок 1 перетворює акустичні сигнали мови оператора в електричні імпульси.

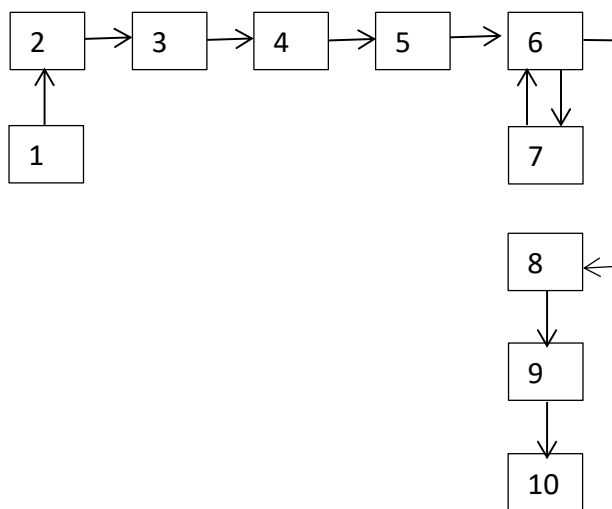

Рис. 1. Блок-схема пристрою

1. Мікрофон.
2. Компресор.
3. Підсилювач низької частоти.
4. Блок смугових фільтрів.
5. Блок аналого-цифрових перетворювачів (АЦП).
6. Блок управління.
7. Блок пам'яті (ОЗУ).
8. Обчислювач різницевої частоти.
9. Блок порогів.
10. Блок індикації (візуалізація).

Пристрій працює таким чином.

Компресор (блок 2) має смугу пропускання від 250 Гц до 4500 Гц. Його застосування обумовлене необхідністю стабілізувати амплітудні зміни сигналу, що поступають на його вхід.

Підсилювач низької частоти (блок 3) здійснює посилення сигналу до величини, достатньої для нормальної роботи АЦП (блок 5).

Блок 4 є смуговими пасивними фільтрами типу RC, з центральними частотами пропускання відповідно до 300 Гц, 700 Гц, 1200 Гц, 1800 Гц, 2300 Гц, 3000 Гц, 3800 Гц,

Блок управління 6 забезпечує:

- синхронізацію роботи АЦП з наявністю (відсутністю) мовного сигналу на вході пристрою (з мікрофону);

- розбиття мовного сигналу на сегменти фіксованої довжини – 2 с. Період реалізації мовного фрагмента у свою чергу розбивається на сегменти фіксованої довжини (20 мс.);

- вироблення сигналу зупинки рахунку сегментів після підрахунку 100 сегментів;

- запис інформації (у цифровому коді) про мовний сигнал в ОЗУ;

- дозвіл обчислень у блоці 8.

Блок 5 – АЦП, перетворює мовний сигнал в цифровий код, відповідно у визначеній смуговими фільтрами смузі частот.

Блок 8 – обчислювач, робить контроль за зрушеннями спектру сигналу. Обчислювач «порівнює» інформацію, що зберігається в ОЗУ.

Блок індикації 10 служить для відображення інформації про зміщення частотного спектру мовного сигналу. Величина такого зміщення пов'язана з певними кольорами світіння екрану, за яким спостерігає людина. Різниця в кольорі екрану пов'язана із заданими порогоми, встановленими у блоці Блок 9. Цей блок містить порогові значення характеристик спектру мовного сигналу для кожного з шести фільтрів і АЦП.

Необхідно відмітити, що пропонований спосіб і пристрій для його реалізації є автономним доповненням систем мовного введення інформації. Пристрій може застосовуватися як в процесі діяльності операторів, так і в лабораторних умовах, для дослідження психологічного функціонального стану операторів. Крім того, можливе його застосування в системах контролю доступу. Проте існують обмеження з практичного застосування у разі безпосереднього виконання професійних дій оператором. Чим менше ліміти часу на ухвалення рішень у операторів, тим складніше буде проходити процес «самонастрою» оператора на «заданий» (еталонне, стан спокою) функціональний стан. Йому може не вистачити час. Проте з іншого боку – спроба введення мовної команди оператором, що знаходиться в негативному стані (стомлення, емоційна напруженість) неминуче призведе до збільшення помилок введення. Таким чином, з одного боку – зниження швидкодії, а з іншої – ріст кількості помилок. І це можна розглядати як взаємовиключні чинники. Надійність розпізнавання (введення) буде однаковою. Практичний висновок із сказаного – додаткові тимчасові витрати при введенні голосової команди не зроблять істотного зниження надійності систем розпізнавання. У разі застосування пропонованого пристрою в системах контролю доступу, коли час введення мовної команди не має жорсткого обмеження, надійність систем розпізнавання буде високою. Необхідно відмітити, що пропонований спосіб і пристрій для його реалізації є автономним доповненням систем розпізнавання мовного сигналу.

Висновки з проведеного дослідження.

За допомогою пропонованого способу можна контролювати психологічний стан оператора по його мовному сигналу.

Розроблений пристрій забезпечує безперервний, дистанційний контроль психологічного стану операторів і є автономним доповненням систем мовного введення інформації.

Візуалізація функціонального стану операторів може бути організована у вигляді світ-

лодіодної матриці, де кожній з трьох градацій функціонального стану – «велике відхилення», «середнє відхилення», «норма», відповідатиме певний колір світлодіодної матриці.

Пропонований спосіб підвищення надійності систем введення (розпізнавання) інформації заснований на психологічній саморефлексії, здібності людини до саморегулювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галунов В.И., Пиктурна В.В., Янушавичюс В.Й. Акустические корреляты эмоциональной речи. Матер. докл. и сообщ. 5-го Всес. совещ. – симп. цикла «Акуст. речи и слуха»: Эмоции и автомат. распознавание речи. Одесса. 1989. С. 16-25.
2. Гомина Т.Г. Влияние различных эмоциональных состояний на изменение спектра английских гласных. Матер. и сообщ. Всес. симпозиума «Речь, эмоции и личность». Л.: Наука, 1978. С. 94-96.
3. Кучерявый А.А. Бортовые информационные системы: Курс лекций / под ред. В.А. Мишина и Г.И. Клюева. Ульяновск; УлГТУ, 2004. 504 с.
4. Лебедева Н.Н., Каримова Е.Д. Акустические характеристики речевого сигнала как показатель функционального состояния человека. *Успехи физиологических наук*. 2014. Т. 45. № 1. С. 57-95.
5. Леонова, А. Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. Москва: МГУ, 1984. 200 с.
6. Носенко, Э.Л. Изменения характеристик речи при эмоциональной напряженности. *Вопросы психологии*. 1978. № 6. С. 76-85.
7. Сидоров К.В., Филатова Н.Н. Анализ признаков эмоционально-окрашенной речи. *Вестник ТвГТУ*. 2012. № 20. С. 26 – 32.
8. Смирнов, Б. А., Тиньков А.М. Методы инженерной психологии. Харьков: Гуманит. центр, 2008. 528 с.
9. Фролов М.В., Милованова Г.Б. Особенности контроля состояния человека-оператора по показателям основного тона и спектра его речи. *Физиология человека*. 2009. Т. 35. № 2. С. 136 – 138.
10. Scherer K.R. Emotion effects on voice and speech: Paradigms and approaches to evaluation. ISCA Workshop on Speech and Emotion, Belfast 2000. <http://www.qub.ac.uk/en/isca/proceedings/pdfs/scherer.pdf>

СЕКЦІЯ 6

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL TRAINING OF MILITARY OFFICERS FOR THE PERFORMANCE OF DUTIES IN WARFARE

У статті обґрунтовано необхідність психологічної підготовки військовослужбовців до виконання обов'язків в умовах бойових дій.

Представлені дані з досвіду ведення бойових дій, які були отримані дослідниками та психологами в ході проведення Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних Сил, з огляду на досвід закордонних держав, які беруть участь у локальних конфліктах, миротворчих місіях. Основна увага приділяється деструктивним факторам середовища ведення бойових дій, питанню оперативного входження психіки військовослужбовця до нової системи існування, яка викликає хронічний стан психологічної напруги та вимагає постійної адаптації психіки військовослужбовця до умов конкретного бойового завдання. Висвітлена проблема професійної підготовки військовослужбовців під час дії воєнного стану як комплексного показника, що визначає й забезпечує підтримання необхідного рівня психологічної готовності до виконання бойових завдань за призначенням та спрямована на пошук особистісних ресурсів щодо успішного подолання наслідків негативної дії бойового стресу.

Описані ключові складники професійно-психологічної підготовки, а саме психологічна стійкість та психологічна готовність військовослужбовців, які мають фундаментальне значення для ведення бойових дій. Визначено багатогранність поняття психологічної стійкості як інтегрального, динамічного утворення особистості; наведено перелік стрес-факторів, які негативно впливають на психологічну стійкість військовослужбовця.

Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України розглядається з позиції максимального зниження психологічних втрат у військах. Визначається першочерговість формування необхідних для виконання завдань морально-психологічних та бойових якостей, готовності до впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників бою, створення сприятливих соціальних умов діяльності як факторів зменшення посттравматичних стресових розладів військовослужбовця у процесі професійної діяльності.

Ключові слова: психологічна стійкість, психологічна підготовка, бойові дії, військовослужбовці.

The article is substantiated the need for psychological training of military personnel for activities in combat conditions.

Data are presented from the experience of conducting military operations, which were obtained by researchers and psychologists during the anti-terrorist operation and the Operation of the United Forces, taking into account the experience of foreign countries participating in local conflicts and peace-keeping missions. The main attention is paid to the destructive factors of the environment of hostilities, to the question of the operative entry of the soldier's psyche into a new system of existence, which causes a constant state of psychological tension and requires constant adaptation of the soldier's psyche to the conditions of a specific combat task. The problem of professional training of military personnel during martial law is highlighted as a comprehensive indicator that determines and provides the complex indicator of the necessary level of psychological readiness to perform combat tasks as assigned and is aimed at finding personal resources to successfully overcome the negative effects of combat stress.

The key components of psychological training are described: a psychological stability and a psychological readiness of military personnel, which are of fundamental importance for conducting combat operations. The multifacetedness of the concept of psychological stability is determined as an integral, dynamic personality formation; a list of stress factors that negatively affect the psychological stability of a serviceman is given.

Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine is considered from the point of view of the maximum reduction of psychological losses in the troops, the priority of the formation of the necessary moral and psychological and combat qualities necessary for the performance of tasks, readiness for the influence of objective and subjective factors of combat, the creation of favorable social conditions of activities as factors in reducing post-traumatic stress reactions of a serviceman in the process of professional activity.

Key words: psychological stability, psychological preparation, military operations, military personnel.

УДК 159.9:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.43>

Абдулхалікова Т.Г.

аспірантка

Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Сьогодні у світі спостерігається тенденція до зростання загроз міжнародній безпеці, стрімкого загострення воєнних конфліктів, інтенсивного охоплення світу локальними війнами та зонами напруже-

ності [8, с. 14]. Ситуація в Україні характеризується невизначеністю та складністю, переглядом національних кордонів поза нормами міжнародного права з боку держави – агресора. Застосування сили і погрози знов у прак-

тиці міжнародних відносин, і це гостро відчувається та загострюється на території України з моменту повномасштабного вторгнення російської федерації у 2022 році.

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та з метою забезпечення оборони держави Президентом України було підписано Указ № 69/2022 від 24.02.2022 щодо оголошення та проведення мобілізації [10]. Військовослужбовці, які були призвані саме під час мобілізації, відповідно, не мають мінімальної психологічної підготовки до функціонування в умовах діяльності в межах допустимих навантажень. До того ж психіка осіб, які в переважній більшості не мали безпосереднього відношення до армії і були призвані під час мобілізації, є достатньо вразливою до несприятливих чинників бойової діяльності [7, с. 1]. Протиріччя ситуації полягає у тому, що виконання службових задач є важливим чинником боєготовності військової частини, підрозділу; суттєво впливає на здатність виконувати покладені функціональні обов'язки за посадою та ефективно вирішувати поставлені завдання в бойовій обстановці [3, с. 13].

У бойовій обстановці події відбуваються швидкоплинно, напружено та з високою інтенсивністю, виникають постійні фізичні навантаження та непередбачувана обстановка, втома і психологічна напруга. Людина, яка потрапила в бойові дії, без відповідної підготовки діє або імпульсивно, або орієнтується на прямі показники та інформацію, яку може отримати з зовнішнього середовища шляхом аналізаторів, а психологічно підготовлений військовослужбовець підсвідомо сприймає не тільки прямі показники, але й непрямі ознаки бою. Він в умовах спотвореної інформації швидко приймає рішення і діє за відомою логічною схемою.

Досвід проведення Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на території Донецької і Луганської областей показує, що результат виконання бойових завдань підрозділами ЗС України залежить, насамперед, від психологічної підготовки особового складу, яка забезпечується професійним відбором, професійною підготовкою фахівців до ефективної та безпечної діяльності та безпосередньою професійною діяльністю [3, с. 39-40].

Мета – обґрунтувати необхідність психологічної підготовки військовослужбовців до діяльності в умовах бойових дій.

Виклад основного матеріалу. В галузі військової психології бойову діяльність розуміють як специфічну сферу діяльності, яка потребує значних, іноді, навіть, граничних напружень та мобілізацію фізичних, духовних та морально-психологічних здібностей особистості.

Сутністю психологічної підготовки є підвищення психологічної стійкості і надійності осо-

бового складу, його психологічної підготовленості; перетворення факторів бою у знайомі, очікувані (адаптування); розвиток у особового складу готовності до зустрічі з новим, раптовим і здатності швидко перебудуватись відповідно до обставин [8, с. 38]. Зазначається, що важливим чинником формування психологічної стійкості є психологічна підготовка, яка забезпечує функціонування психічних процесів і прояв різних сторін особистості у складних умовах діяльності, підвищує професійну боєдатність та створює умови високоефективного прояву набутих професійних знань та вмій [8, с. 108].

Щодо психологічної стійкості, то її розглядають як інтегративне утворення особистості, що проявляється у спроможності надійно та ефективно діяти, протистояти деструктивним емоційним станам в умовах виконання професійних завдань за призначенням [9, с. 24]. Стійкість розглядають як здатність зберігати в дестабілізуючих умовах і цілісність, і мінливість або гнучкість, пластичність їх «психічного матеріалу» до самоорганізації власної поведінки в стресових ситуаціях [6, с. 64-65]. Саме ці цілісні інтегровані утворення формують та визначають поведінку особового складу у бойових умовах, визначають здатність особистості включатися, переживати складні умови середовища, співіснувати з негативним ставленням до норм і вимог правил ведення війни.

Кокун О. М. із співавторами психологічну стійкість визначають як динамічний, гнучкий до тренування стан, який дозволяє вчасно та адекватно реагувати на складнощі, негативні стрес-чинники, непередбачувані зміни в обстановці, адаптуватися до ситуацій небезпеки з оптимальним збереженням високої продуктивності в професійній діяльності [5, с. 9]. Зрозуміло, що в бойовій обстановці складнощі та напруженість суттєво збільшуються.

Гнучкість психологічної стійкості військовослужбовця визначається ступенем впливу як сукупності стрес-чинників, так і переважним впливом домінуючими факторами, і подоланням психологічної напруги певними сукупними характеристиками особистостями, оптимальними до умов, що виникли [5, с. 14].

Відповідно до даних Штабу Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на території Донецької і Луганської областей 90% військовослужбовців у бойовій обстановці відчувають страх у виразній формі (45% з них – блювання, небажане виділення сечі та калу), при цьому у 30% із них пік страху відмічався перед боєм, у 35% – у бою. Лише 15% особового складу може вести вогонь по противнику. Якщо до цієї частини безпосередньо діючих бійців додати тих, хто проявляє ініціативу, то відсоток реальних учасників бою може

бути доведений до 25%. [11, с. 3]. Блінов О.А. у результаті анкетування воїнів встановив, що прицільний вогонь у першому бою здатні вести лише 40% комбатантів, а у наступних боях 56,74 % бійців, завжди були готові до бою 51,3 % військових [1, с. 394].

У 10-25% особового складу страх не проходить і після бою, а переростає у бойову психологічну травму [4, с. 16; 11, с. 8]. Не готові воювати з психологічних причин 24,09 % комбатантів. У наслідок впливу травматичного стресу психогенні втрати в підрозділах за один місяць можуть скласти 31,0 % від загальної чисельності особового складу [1, с. 399].

Пік боєздатності підрозділу припадає на 10-20 добу бойових дій, потім вона катастрофічно знижується і через 30-40 діб боїв підрозділ треба виводити на відновлення [11, с. 5]. Тривалість сну 3 години на добу протягом 9 днів робить небоєздатним 10% особового складу; сон 1,5 години на добу дає можливість зберегти боєздатність військовослужбовців лише протягом 6 днів. При повній відсутності сну на четверту добу 100% особового складу втрачають боєздатність [8, с. 136]. За думкою опитаних військовослужбовців, війська зупиняють активні бойові дії при втратах у наступі в 56,11 % військовослужбовців від загальної чисельності особового складу, в обороні 63,89 %. Максимальний термін перебування військовослужбовців у районі бойових дій повинен складати, на думку воїнів, 5,2 місяців [1, с. 399]. І вже через 8-12 місяців війни серед особового складу мають місце прояви гострих невротичних станів і неможливості воювати далі [11, с. 5].

Сьогодні обстановка та поставлені завдання вимагають проведення наступальних дій щодо противника-агресора, який активно обороняється та займає підготовлену оборону.

Вважаючи на вищевикладене, психологічна готовність особистості та підрозділу до ведення бойових дій є основною умовою успішності виконання бойових завдань. На сьогодні в умовах ведення війни особовий склад підрозділу зацікавлений у підвищенні рівня ефективності професійної діяльності із збереженням їх психічного здоров'я під час виконання бойових завдань.

Проблему психологічної підготовки стосовно її значення для ефективності діяльності в складних та екстремальних умовах у своїх працях розглядає достатньо багато науковців як в Україні, так і за кордоном (Блінов О., Лозінська Н., Пішко І., Кокун О., Овчинніков Б., Литкін В., Тімченко О., Дунін Г., Войтенко О. та ін.), але питання психологічної готовності до впливу стресових факторів в умовах бойових дій військовослужбовців, які були призвані по мобілізації та не мають досвіду діяльності

військової служби залишаються неоднозначними.

Військова діяльність є специфічною за своєю структурою, цілями, мотивами та засобами, способами і прийомами, зовнішніми і внутрішніми умовами здійснення. Її головною метою є підготовка до бойових дій проти агресора в мирний час, у воєнний час – мобілізація всіх матеріальних та людських ресурсів країни для відбиття збройної агресії; завдання поразки агресору; позбавлення противника можливості продовжувати війну; припинення воєнних дій за умов, вигідних Україні [8, с. 20].

Серед основних чинників, що впливають на психологічну підготовленість військовослужбовця, слід відмітити етапність професійного навчання та опанування військовою діяльністю, отримання фаху або військово-облікової спеціальності. У військовий та мирний час ці періоди різні за тривалістю навчання. У мирний час або особливий період військовослужбовець за контрактом набуває базові військові вміння та навички на протязі 3-ох місяців і опановує військову спеціальність за фахом не менше ніж 1,5 місяців та в подальшому проходить злагодження у підрозділі. У військовий час ці періоди скорочуються до 14 днів, а опанування фахом – від 7 до 20 днів (в залежності від складності спеціальності). Таким чином, заходи підтримання навченості, базовий період підготовки та період інтенсивної підготовки у військових частинах суттєво зменшуються, і супроводжується негативним емоційним переживанням, великим нервово-психічним перевантаженням, стресом та зниженням життєстійкості. Аналізуючи ці дані, можна сказати, що військовослужбовець не завжди може застосовувати набуті знання у практичній діяльності, що в свою чергу, призводить до прояву негативних чинників з боку професійної діяльності. Зокрема, спостерігається низький рівень самостійного вирішення поставлених задач, невпевненість у власних діях, стурбованість, повільна оцінка бойової обстановки, що постійно змінюється, оцінка власної діяльності як незадовільної, вразливість до наслідків бойової діяльності, і як наслідок – зниження повноцінного виконання бойових завдань. Саме у цих умовах потрібні потужні мотиви, які б спонукали військовослужбовця стійко долати вплив негативних факторів в ході виконання поставлених бойових завдань.

Навички, набуті під час професійної підготовки повинні відрізнятися високим рівнем стабільності (бути автоматизованими), залученням мінімальних зусиль і виконуватися у несприятливих умовах як зовнішнього середовища, так і при сильних емоційних переживаннях.

Головним завданням офіцера-психолога чи заступника командира з морально-психологічного забезпечення є створення комплексу безперервно здійснюваних заходів щодо формування, зміцнення і розвитку психологічних якостей у військовослужбовців, що забезпечують їх високу психологічну стійкість і готовність виконувати поставлені завдання у складних та жорстких умовах. Провідним завданням є формування у особового складу здібності переносити великі нервові навантаження і зберігати боєздатність в обстановці сильних психотравмуючих чинників, насамперед – непередбачуваності бойових дій та їх тривалості; наявності загрози для здоров'я і життя; постійних втрат особового складу, поранень та ушкоджень серед убитих співслужбовців внаслідок застосування противником потужної зброї; ізоляції (недостатності та невизначеності інформації – інформаційної блокади; перебування в ізольованих укриттях або відрив від основних сил; перебування у складі екіпажів бойових машин); дій на ворожій або замінованій території, під масованим вогнем супротивника; загрози оточення, полону; жорстокості, брутальності ворога; постійного вогневого ураження штурмової авіації та артилерії; складних погодних умов (холоду, спеки, опадів, туману); складної місцевості (болото, обмежена видимість); зміни часу сну; наявності виснаженості, поранень, захворювань; тривалих маршів та бойових дій; несправності озброєння та військової техніки; нестачі набоїв, їжі, води; відсутності зв'язку з командуванням, порушення комунікації між підрозділами; наявності конфліктів у підрозділах; тривалої депривації життєвих потреб; дефіциту часу на прийняття рішень; зараженості на бойовий стрес; негативного ставлення до війни, почуття психічної (фізичної) безпорадності; недооцінки можливостей ситуацій та перебільшення її небезпеки; відсутності бойового досвіду, помилки у бойових діях [2, с. 142; 3, с. 18; 5, с. 14; 7, с. 67-68; 8, с. 105; 11, с. 4]. Усі ці стрес-чинники можуть викликати значні зміни у психологічних станах та особистісних особливостях військовослужбовця, які виконують завдання в зоні ведення бойових дій [12, с. 244].

На сьогодні основними завданнями психологічної підготовки військовослужбовців в умовах дефіциту часу залишається формування у них психологічної стійкості до психотравмуючих факторів сучасної війни; навчання їх методам попередження психотравмування, саморегуляції; виявленню ознак психологічної травми, надання першої допомоги при гострих стресових станах; створення передумов високої бойової активності особового складу; адаптація військовослужбовців до бойових умов, навчання їх основним способам самозахисту.

У багатьох дослідженнях підтверджується фактор впливу фізіологічної стійкості та фізичної підготовки не тільки на загальну готовність, але й на психологічну готовність й стійкість до діяльності в умовах бойових дій [5, с. 17-18].

Слід зауважити, що з початком бойових дій професійна підготовка спрямовується на здобуття воїнами не тільки бойового досвіду і бойової майстерності, а й включається у системний психологічний супровід бойової діяльності, оскільки, повністю передбачити динаміку змін в емоційному, психологічному станах військовослужбовця та визначити реакції на стресори неможливо.

Кожен учасник бойових дій відчуває вплив бойового стресу, який виникає ще до прямого контакту із загрозою життю та продовжується до виходу із зони бойових дій. Участь у бойових діях розглядається як стресор, травматичний практично для будь-якої людини – вплив стресової ситуації може проявлятися і відразу, і через певний проміжок часу.

Досвід проведення ООС переконливо показав, що в умовах сучасної війни ефективно використання військ (сил) визначається не тільки результатами підготовки особового складу, а перш за все – психологічними якостями військовослужбовців, прогнозом їх психологічних можливостей в бою, можливістю відновлення психіки військовослужбовця після дії факторів бойового середовища [7, с. 59]. Навіть перебування в зоні забезпечення діяльності військ до ведення бойових дій, на передових пунктах управління та основних командних пунктах управління військами відноситься до екстремальних ситуацій, де військовослужбовець постійно перебуває в найсильнішому психоемоційному стресі і долає його вольовими зусиллями [12, с. 245]. Дослідниками було встановлено, що багато військовослужбовців не витримують надмірних психічних навантажень, і саме тому психологічну підтримку військовослужбовців потрібно здійснювати на всіх етапах їх бойової діяльності [7, с. 59].

За даними Н. Лозінської, психологічна травматизація у військовослужбовців пов'язана з фактором інтенсивності ведення бойових дій та тривалістю перебування в зоні ведення бойових дій [2, с. 142; 7, с. 67]. На думку Блінова О.А. "бойовим стресом є стан психічного напруження військовослужбовців у процесі їх адаптації до умов бойової діяльності з використанням ресурсного потенціалу" [1, с. 61]. Тривалий бойовий стрес невисокої інтенсивності може сприяти підвищенню бойової активності. У подальшому бойовий стрес невисокої інтенсивності або стає звичним для учасників бойових дій, або переходить у бойовий стрес підвищеної інтенсивності, який утруднює діяльність як окремого військовослужбовця, так і підрозділу в цілому [2, с. 142].

Ситуація бойових дій є дуже мінливою, її динаміка протікає без участі особистості, провідним її параметром є невизначеність впливу стресора та повторення події, перевищення межі людських можливостей. Необхідність граничної напруги всіх сил знижують бойову ефективність особового складу та сприяють розвитку у військовослужбовців негативних психічних станів, проявами яких можуть бути невпевненість, пригніченість, апатія, розпач, приреченість, занепокоєння, тривога, боязнь та страх [3, с. 4].

У бойовій обстановці деструктивні фактори середовища при веденні бойових дій та обставини ситуації зумовлюють прояв усіх фізичних та психологічних якостей особистості. Військовослужбовець змушений звикати до обставин та оточення, незважаючи на несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [12, с. 245]. Неможливість людини адаптуватися до нової системи існування, її деперсоналізація, слабкість вольових ресурсів викликає дезорганізацію військовослужбовця, негативно впливає на професійну діяльність та здійснення морального вибору особистості, що вимагає корекції поведінки в умовах ведення бойових дій. Участь у бойових діях суперечить інстинкту самозбереження людини, провокує на дії всупереч природним потребам [4, с. 4].

Отже, наявність професійної підготовки військовослужбовців не може гарантувати їхньої психологічної безпеки, але забезпечує формування готовності до діяльності в умовах бойового зіткнення – «формування навичок безпечної поведінки до дій у бою, у складних і небезпечних умовах, в обстановці, що різко змінюється, під час тривалої нервово-психологічної напруги» [8, с. 7], створює необхідні передумови здатності адаптуватися до стресових ситуацій.

Зацікавленість науковців темою психологічної готовності до виконання бойових завдань в умовах прямих бойових зіткнень (у стані війни) зумовлена необхідністю підвищення рівня ефективності професійної діяльності військовослужбовців та збереження їх психічного здоров'я в подальшому.

Висновки. Бойова діяльність висуває високі вимоги щодо професійної підготовленості військовослужбовців. Психологічна підготовка є важливою складовою професійної підготовки військовослужбовця, що забезпечує психологічну стійкість особового складу до умов сучасної війни. На сьогодні серйозною проблемою у військах є недостатній рівень психологічної підготовки призваних за мобілізацією військовослужбовців до психотравмуючих факторів війни. Гостро постають питання щодо формування необхідного рівня психологічної стійкості та готовності

до виконання бойових дій. Психологічна підготовка є вагомим компонентом зменшення бойових та небойових втрат, оптимального використання особистісного потенціалу військовослужбовців, збереження їх психічного здоров'я, підвищення боєздатності підрозділу. В умовах ведення війни актуальним є прогнозування психогенних втрат підрозділу та проведення ефективної професійної підготовки за короткий проміжок часу.

Психологічну готовність військовослужбовців розглядають як результат оволодіння ними новою реальністю, який супроводжується успішним виконанням поставлених бойових завдань, адаптацією до екстремальних умов, набуттям здатності долати наслідки травматичних подій, і який визначається індивідуально-психологічними особливостями, професійною та когнітивною готовністю до ведення бойових дій.

Таким чином, основною метою психологічної підготовки військовослужбовців є формування у особового складу психічної стійкості та психологічної готовності до бою (виконання завдань за призначенням) як одного із ключових факторів ефективності виконання ними бойових завдань.

Перспективи подальших досліджень доцільно спрямувати на пошук нових резервів, програм психологічної підготовки та психологічних стратегій для досягнення здатності особового складу до продуктивної взаємодії із зовнішнім середовищем для досягнення високого рівня функціонування в умовах бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блінов О.А. Психологія бойового стресу: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук : 19.00.04. Київ, 2020. 660 с.
2. Войтенко О.В. Психологічні наслідки бойового стресу. *Актуальні потреби психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: зб. наук. праць за мат. Всеукраїнського наук. – практ. круглого столу. м. Ірпінь, 24 берез. 2017р. Ірпінь, 2017. С. 13 -22.
3. Білошицький В.І., Гангал А.В., Стукан С.О., Бех С.М. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: навчально-методичний посібник. 2-ге вид., доп. І перероблене. Київ, НТТУ"КПІ імені Ігоря Сікорського", 2020. 138 с.
4. Кокун О. М., Мороз В. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій : метод. посіб. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 88 с.
5. Кокун О.М. та ін. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій: метод. посіб. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 128 с.
6. Левенець А.Є. Психологічні засоби підвищення професійно-психологічної стійкості працівників пенітенціарних закладів. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. Випуск 2. 2017. С. 62-69.

7. Лозінська Н.С. Особливості психологічної травматизації військовослужбовців-учасників АТО: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук: 19.00.09. Харків, 2019. 260 с.

8. Методичні рекомендації щодо проведення психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України. Генеральний Штаб Збройних Сил України. Головне управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України. Київ, 2012. 146 с.

9. Неурова А.Б. Емпіричне дослідження особливостей психологічної стійкості військовослужбовців – учасників операції об'єднаних сил. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 4. 2019. С. 23-29.

10. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 № 69/2022. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413> (дата звернення 20.10.2022).

11. Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань антитерористичної операції (порадник для офіцерів та сержантів). Штаб АТО, 2014. 21с.

12. Ушакова І.М., Чернова О.В. Проблема психологічної реабілітації працівників ДСНСУ, які виконували свої професійні обов'язки в зоні збройного конфлікту. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Випуск 19. 2016. С. 243-251.

ВПЛИВ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИСТОСТІ НА ПОЛІТИЧНІ ВПОДОБАННЯ INFLUENCE OF PERSONALITY CHARACTERISTICS ON POLITICAL LIKES

У статті наголошується на тому, що політичні вподобання залежать від рис особистості. У результаті впливу рис особистості на визначення політичних атрибутів створюється багато можливих практичних наслідків, які дають змогу створити кращу політику шляхом визнання групових відмінностей і можливості вести більш цивілізований діалог із тими, чий особистісні риси відрізняються. Однак незалежно від політичних уподобань важливо ставитися до кожної людини, як до своєї унікальної особистості, зберігаючи при цьому знання відмінностей між людьми, якщо проводити політику, яка в підсумку принесе користь усьому суспільству.

Загалом спадковість має вирішальне значення для розуміння політичних уподобань. Це означає, що якщо суспільство сприяє егалітаризму та справді досягає цього, у міру своїх можливостей, та події екологічні відмінності між людьми мінімізуються, тим самим максимізуються генетичні відмінності.

Різниця у психології чоловіків і жінок пояснюється насамперед генетикою, а не навколишнім середовищем. У результаті максимізації генетичної різниці між статями або іншою групою політичні проблеми, які зазвичай описують будь-які дискримінаційні погляди, можуть просто коренитися в темпераментних відмінностях.

Дослідження свідчить про те, що політичні партії зможуть у майбутньому адаптувати свою рекламу до кожної людини, показуючи їм тільки те, чому вони можуть симпатизувати, ґрунтуючись на власних рисах особистості. Компанії, що працюють у соціальних мережах, уже використовують дані користувача для представлення персоналізованої реклами своїм користувачам, а політична реклама не є результатом цих правил, хоча можна було би зробити більше, щоб адаптувати рекламу до індивідуальності.

Ключові слова: риси особистості, консервативні політичні вподобання, ліберальні політичні вподобання, екстравертність, невротизм.

The article emphasizes that political preferences depend on personality traits. As a result of the influence of personality traits on the determination of political attributes, many possible practical consequences are created that allow us to create better politics by recognizing group differences and being able to conduct a more civilized dialogue with those whose personality traits differ from each other. However, regardless of political preference, it is important to treat each person as their own unique individual, while maintaining an awareness of human differences, if policies are to be pursued that ultimately benefit society as a whole. Each personality trait that affects one or another type of political orientation is a continuum. People can be classified anywhere along the continuum. These traits remain relatively stable throughout most of an individual's life. Factors such as genes and the environment greatly influence the formation of personal traits.

Overall, heritability is crucial to understanding political preferences, meaning that if a society promotes egalitarianism and indeed achieves it, to the best of its ability, then environmental differences between people are minimized, thereby maximizing genetic differences.

Differences in the psychology of men and women are explained primarily by genetics, not by the environment. As a result of maximizing the genetic difference between the sexes, or another group, the political problems that usually describe any discriminatory views may simply be rooted in temperamental differences. The research suggests that political parties will be able to tailor their advertising to each individual in the future, showing them only what they can sympathize with, based on their own personality traits. Social media companies already use user data to deliver personalized ads to their users, and political ads are not a result of these rules, although more could be done to tailor ads to the individual.

Key words: personality traits, conservative political preferences, liberal political preferences, extroversion, neuroticism.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.44>

Агарков О.А.

д.політ.н., професор,

професор кафедри психології

Дніпровський гуманітарний університет

Дослідження особистості, зосереджені на особистісних рисах, істотно впливають на розуміння того, які сили спрямовують людину в політичному спектрі. Особистісні риси можуть корелюватися з політичним вибором, у зв'язку з цим цікавим є встановлення фактів у тому, що робить когось більше, менш схильним до лібералізму, чи консерватизму залежно від того, чи іншого типу темпераменту. Попередні дослідження особистості можна об'єднати в одну дискусію, зосереджену на тому, які риси особистості впливають на політичну орієнтацію, але при цьому поза увагою вчених залишається як саме це відбувається, що і буде виступати метою статті.

Завданнями статті є оцінити наскільки кожна з рис особистості корелює з політичним

вибором; виявити потенційні причини того, чому та, чи інша риса може впливати на політичну орієнтацію.

У якості основи, щодо аналізу впливу рис особистості на політичні вподобання використовуємо модель "великої п'ятірки", яка стала результатом внеску багатьох незалежних дослідників. Гордон Олпорт і Генрі Одберт вперше склали список з 4500 термінів, що належать до рис особистості у 1936 році [14]. Їхня робота послужила основою для того, щоб інші психологи почали визначати основні параметри особистості.

У 1940-х роках Реймонд Кеттелл та його колеги використовували факторний аналіз (статистичний метод), щоб звузити список Олпорта до шістнадцяти ознак. Однак чис-

ленні психологи вивчили список Кеттелла та виявили, що його можна скоротити до п'яти рис. Серед цих психологів були Дональд Фіске, Норман Сміт, Голдберг, МакКрей та Коста [3]. Зокрема, Льюїс Голдберг активно виступав за п'ять основних факторів особистості [6]. Його робота була розширена МакКреєм і Костою, які підтвердили правильність моделі та представили модель, яка використовується сьогодні: сумлінність, доброзичливість, невротизм, відкритість досвіду та екстраверсію, як базові риси особистості.

Модель стала відома як «велика п'ятірка» та привернула велику увагу наукової і не тільки наукової спільноти. Кожна з особистісних рис «Великої п'ятірки» є надзвичайно широкими категоріями, які охоплюють безліч термінів, пов'язаних з особистістю. Кожна риса включає безліч інших аспектів.

Риси особистості «великої п'ятірки» – це екстраверсія, поступливість, відкритість, сумлінність та невротизм. Кожна риса є континуумом. Люди можуть бути віднесені до будь-якої частини континууму. «Велика п'ятірка» залишається відносно стабільною протягом більшої частини життя особистості. На особистісні риси у значній мірі впливають такі фактори, як гени, і навколишнє середовище, при цьому спадковість становить 50%.

Риси особистості є імовірнісними, а не детермінованими [12, с. 189-212]. Інакше кажучи, оскільки риси особистості можуть ймовірно проявитись у житті людини, як і політична орієнтація, але це не означає, що це автоматично відбудеться [12]. Риса інтроверсія просто вказує на те, що особа з меншою ймовірністю, ніж екстравертна людина, продемонструє той чи інший вибір кар'єри. Таким чином, тільки найбільш екстравертовані люди схильні обирати професії, у яких високий рівень соціальної взаємодії не тільки корисний, а й необхідний, і лише найменш екстравертовані люди схильні вибирати професії, в яких соціальна взаємодія практично відсутня [11].

Удослідженні А. Гербера збільшення відкритості корелює з лібералізмом [5, с. 265-287]. Змінна лібералізму розділена на два різні аспекти: соціальний лібералізм та економічний лібералізм [5, с. 265-287]. При соціальному лібералізмі існує кореляція зі збільшенням відкритості ознак на два стандартні відхилення, а при економічному лібералізмі кореляція з відкритістю ознак [5, с. 265-287]. Результати ясно показують, що зі збільшенням риси відкритості зростає і лібералізм [5, с. 265-287]. Ліберали, швидше за все, будуть з більш відкритими рисами, тому що ліберали завжди розширюють кордони з погляду політики, чи то за допомогою соціальних, чи економічних засобів.

Частково причина того, що зміни в політиці відбуваються так повільно, полягає в тому, що люди суперечать особистісним відмінностям один одного. Відкритість більш характерна для лібералів, тому що для того, щоб прийняти щось нове, люди повинні спочатку створити щось нове, а творчість пов'язана з аспектом інтелекту в межах відкритості [4]. Люди з високим ступенем відкритості – це ті, хто також готовий ризикнути вийти за межі свого світогляду. Відкритість – риса, яка є найвищим показником лібералізму, що підкреслює дослідження А. Гербера, навіть більше, ніж дохід, що означає, що чим більше грошей людина заробляє, тим консервативнішою вона стає [5, с. 265-287]. Риса відкритості – це лише одна риса, але, безумовно, найбільш передбачувана щодо політичної орієнтації.

Переходячи до межі сумлінності, дуже схожої на межу відкритості, слід пояснити, що це таке, два її різні аспекти, наскільки вона корелює з політичною орієнтацією, і можливі причини того, чому ця риса може вплинути на політичну орієнтацію. Рима сумлінності «відбиває сукупність конструктів, що описують індивідуальні відмінності у схильності до самоконтролю, відповідальності перед іншими, працелюбності, упорядкованості та дотриманні правил» [13, с. 1-32]. Люди з високою сумлінністю – це "трудоголіками" і ті, хто увічнює певну систему [11].

Щоб краще зрозуміти сумлінність, слід розділити її на два аспекти: працьовитість та впорядкованість. Працьовитість, як аспект сумлінності пов'язана з такими індивідуальними якостями, як уміння концентруватися на цілі, ефективно розподіляти час, з легкістю виконувати роботу, уникати прокрастинації, бути працездатною [4]. Працьовитість охоплює людей у суспільстві, які значною мірою орієнтовані на досягнення мети та яких турбують ті, хто відволікає їх від мети, або працює не так старанно, як вони [11].

Другим аспектом сумлінності є впорядкованість, пов'язана з індивідуальними якостями, такими як прагнення до організованого середовища, любов до порядку, підтримання чистоти, планування цілей та їх досягнення, роздратування неорганізованими людьми, прагнення до досконалості, рутинності дій, дотримання законів або правил [4].

Переходячи до питання про те, наскільки сумлінність корелює з політичною орієнтацією, можна сказати, що чим вищий рівень свідомості у людини, тим більш ймовірність, що вона буде консервативною [5, с. 265-287]. Згідно з дослідженням А. Гербера «людей з високим рівнем свідомості, як правило, характеризують слідування соціальним нормам, та прагнення до досягнень», і «ці тенденції, ймовірно, пояснюють, чому люди з високим рівнем цієї яко-

сті з більшою ймовірністю відкидають виклики соціальним нормам, які часто супроводжують ліберальну соціальну політику, а також ліберальну економічну політику, яка може розглядатися як така, що підриває стимули для індивідуальних зусиль» [5, с. 269]. Добросовісність, як правило, негативно корелює з самооцінкою лібералізму, а це означає, що зі збільшенням сумлінності ступінь лібералізму зменшується, і в результаті люди схильні більше орієнтуватися на консерватизм [5, с. 265-287]. А. Гербер стверджує, що зі збільшенням сумлінності підвищується рівень консерватизму [5, с. 265-287].

Люди з більш високою сумлінністю схильні бути більш консервативними, тому що вони хочуть, щоб навколо них було стабільне та передбачуване середовище, яке їм знайоме. Якщо у світі все гаразд і все довкола гаразд, то з погляду людини з високою сумлінністю немає необхідності виходити за межі галузі, в якій вона працює, оскільки це може внести хаос, який проявляється у порушенні впорядкованості та стабільності середовища. Добросовісність у більш широкому розумінні включає інші риси особистості, і проблеми навколишнього середовища.

Таким чином, риса сумлінності є другим найвищим предиктором лібералізму, чим більш сумлінною є людина, тим більше ймовірно, що вона відкине лібералізм і прийме консерватизм [5, с. 265-287]. Добросовісність – лише одна риса особистості, що впливає на чітку політичну орієнтацію, але в поєднанні з рисою відкритості вона стає ще важливішим предиктором політичної активності.

Така екстравертивна риса, як наполегливість, пов'язана з індивідуальними якостями особистості, такими як уміння брати на себе відповідальність, талант впливати на людей, талант захоплювати увагу та думки людей, бачити себе добрим лідером, бути переконливим, висловлювати свою думку та діяти оперативніше, ніж інші [4]. Люди з високою наполегливістю стають дуже добрими лідерами, оскільки вони здатні ефективно наказувати людям робити те, що їм потрібно [1, с. 1547–1559]. Ці люди, як правило, віддають перевагу кар'єрі, за допомогою якої вони можуть здійснювати контроль над іншими, хоча це не з маніакальних причин, оскільки вони просто налаштовані на розвиток кар'єри, за допомогою якої вони можуть проявляти свою особистість у світі.

Переходячи до того, як екстраверсія корелює з політичною орієнтацією, можна сказати, що чим вищий рівень екстраверсії у людини, тим більша ймовірність того, що вона буде консерватором [5, с. 265-287]. Збільшення риси екстраверсії корелює з низькою оцінкою лібералізму, а це означає, що чим більш ек-

травертною є людина, тим більш ймовірно, що вона буде консервативною, або менш ліберальною [5, с. 265-287].

Розуміння того, чому екстраверсія є консервативно-орієнтованою рисою, здається складнішим, ніж є насправді. Оскільки люди з вищим рівнем риси екстраверсії є більш щасливими людьми з вищим рівнем позитивних емоцій, вони з меншою ймовірністю розглядатимуть світ як місце, яке потребує зміни [10].

Риса особистості приємність (поступливість) корелює з політичною орієнтацією і впливає на неї. Вона характеризується виявом співчуття до інших, самовідданим характером, уникненням конфліктів та дбайливим мисленням. Люди з високим рівнем приємності – це люди, яких ми вважаємо дуже добрими, які не створюють конфлікту, навіть якщо ситуація не відповідає їхньому ідеалу. Люди з високим рівнем приємності готові пожертвувати тим, що вони хочуть, або чого потребують, заради того, що хочуть або чого потребують інші, за свій рахунок [7, с. 224-251]. Такі люди, як правило, є послідовними у діях в суспільстві, частково тому, що вони з ненавистю відносяться до конфліктів [2].

Найкращий спосіб описати поступливість – це описати її як «материнську рису», оскільки вона, ймовірно, виникла внаслідок заохочення співпраці між членами групи, а також здатності піклуватися про немовлят чи дітей [11; 15, с. 724-733]. Одна з найбільших гендерних відмінностей у характері чоловіків і жінок насправді полягає в тому, що жінки демонструють вищий рівень поступливості, ймовірно, з цієї причини [11; 15, с. 724-733]. На протилежному кінці спектру приємності знаходяться люди, яких вважають неприємними, і це люди, які насправді не дбають про ваші почуття та переслідують власні інтереси [7, с. 224-251].

Щоб краще зрозуміти межу приємності, найкраще розбити її на два аспекти: співчуття та ввічливості. Співчутливий аспект риси приємності пов'язаний з такими індивідуальними якостями, як сильний інтерес до проблем інших, почуття чужих емоцій, турбота про те, як справи в інших, приділення багато часу іншим, а не собі, м'якість, і робити багато чого для інших [4].

Аспект риси ввічливості приємності пов'язаний з такими індивідуальними якостями, як повага, авторитет, уникнення конфліктів, не отримання задоволення від бійок, не використання інших у своїх інтересах, уникнення нав'язування своєї волі іншим, ненависть до настирливості та не прагнення особистої вигоди [4]. Аспект ввічливості, мабуть, зосереджений на тому, щоб уникати конфліктів з людьми, найбільше у світі [11].

Переходячи до того, як поступливість корелює з політичною орієнтацією, чим вищий

рівень поступливості в людини, тим більша ймовірність того, що вона буде лібералом [5, с. 265-287]. Збільшення екстраверсії корелює з самооцінкою лібералізму, а це означає, що чим приємнішим є хтось, тим більш ймовірно, що він буде ліберальним або ліберальнішим [5, с. 265-287]. Крім того, збільшення рівня поступливості корелює із соціальним лібералізмом та економічним лібералізмом [5, с. 265-287].

Розуміння результатів та суперечливих кореляцій між соціальним лібералізмом та економічним лібералізмом є проблемою, яка пояснюється А. Гербером, коли ті, хто більш схильний до згоди, «з більшою ймовірністю будуть співчутливо реагувати на людей, які мають економічні потреби», таким чином, будучи більш ліберальними в економічному плані. З'являється пояснення кореляції приємності з економічним лібералізмом, очевидно, але дослідники в тому ж дослідженні очікували зовсім інших результатів для соціального лібералізму, заявляючи, що «пояснення цих відносин може полягати в тому, що люди з високим рівнем приємності з більшою ймовірністю чинитимуть опір політиці, що кидає виклик панівним соціальним нормам, оскільки вони можуть загрожувати гармонійним відносинам» [5, с. 265-287].

Зв'язок між доброзичливістю та турботою про інших та їх благополуччя може здатися синонімом все більш ліберального порядку денного, але багато авторів свідчить про зворотне, звідси і нижча кореляція між лібералізмом та доброзичливістю. Дуже приємні люди прийняли б дві протилежні ідеології одночасно, але відбувається те, що замість створення нейтралізуючого ефекту, приємні люди приймають лібералізм для економіки та консерватизм для соціального порядку денного. Ті, у кого високий рівень поступливості, можуть бути співчутливими, пропонуючи їм прийняти більш ліберальну політику, але також уникати конфліктів та політичних розбіжностей між своєю групою, а також пов'язаними зовнішніми групами, орієнтуючись на консерватизм. Поступливі люди не хочуть порушувати статус-кво зі страху перед конфліктом, а натомість приймають його [5, с. 265-287]. Поступливий політик з більшою ймовірністю зрештою погодиться з членами своєї партії з питань, які не викликають у них такого ентузіазму, порівняно з іншими питаннями, які вони вважають важливішими, і навіть допоможе реалізувати ці ідеї, і все це для того, щоб їм не доводилося ризикувати вплутатися в сварку.

Риса невротизму, зазвичай має назву емоційна нестабільність, пов'язану сильним кореляційним зв'язком з негативними емоціями, такими як дратівливість, гнів, смуток,

тривога, занепокоєння, ворожість, самосвідомість, і навіть такими, як емоційна стійкість у сенсі регуляції перепади настрою, характеру, роздратування [3, с. 653-665; 8]. "Невротизм можна розглядати як гетерогенну рису, що складається з безлічі аспектів, які тісно пов'язані, але частково різні, включаючи гнів, смуток, тривогу, занепокоєння і ворожість" [15, с. 724-733; 10]. Основний фактор, пов'язаний з невротизмом, полягає в тому, що більш високі рівні прояви невротизму у особистостях характеризуються перепадами настрою, викликаними роздратуванням або фрустрацією, тоді як ті, у кого нижчий рівень особистісного невротизму, відносно стабільні з точки зору регулювання настрою [8].

Щоб краще зрозуміти особистісний невротизм, найкраще розбити його на два аспекти: мінливість та абстиненцію. Аспект мінливості рис невротизму пов'язаний з індивідуальними такими якостями, як перманентний гнів, часта дратівливість, часта втрата самовладання, схильність до легкого підйому та спаду настрою та неможливість тримати його під контролем [4]. Люди з високою волатильністю відомі меншою стабільністю настрою, що характеризується спалахами негативних емоцій при зміні настрою.

Аспект усунення при характерному невротизмі пов'язані з такими індивідуальними якостями, як часте почуття смутку, сумніви, почуття дискомфорту із собою, легке почуття небезпеки, часте почуття депресії, часте занепокоєння речах, легке збентеження і страх багатьма речами [4]. Люди з високим рівнем абстиненції надзвичайно сором'язливі, ненавидять себе і часто перебувають у стані депресії [8]. Ці люди будуть відчувати сильну тривожність у соціальних ситуаціях, оскільки вони відчують, що оточуючі постійно засуджують їх, і, як наслідок, виникають проблеми з довірою.

Аспект усунення в характерному невротизмі найкраще можна подати як протилежність аспекту ентузіазму екстраверсії, що діє з зовсім іншою схемою [3, с. 653-665]. Спектр усунення пов'язаний з тим, скільки негативних емоцій людина виявляє, а спектр ентузіазму пов'язаний з тим, скільки позитивних емоцій він виявляє. Низький рівень абстиненції в людини просто означає, що вона не відчуває багато негативних емоцій, і це не має нічого спільного з позитивними емоціями, і, хоча деякі кореляції можуть бути зроблені, проте немає причинно-наслідкових зв'язків. Переходячи до питання про те, як невротизм корелює з політичною орієнтацією, слід зазначити, що чим вищий рівень невротизму в людини, тим більша ймовірність того, що вона буде лібералом [5, с. 265-287]. Збільшення на два стандартних відхилення особистісного невротизму,

тизму корелює на рівні з самооцінкою лібералізму, а це означає, що чим більш невротична людина, тим більша ймовірність того, що вона буде ліберальною або ліберальнішою [5, с. 265-287].

Дж. Мондак стверджує, що чим більш емоційно стабільні люди, тим більш ймовірно, що вони будуть консервативні щодо емоційної стабільності, яка передбачає, що чим більше людина невротична, тим більша ймовірність того, що вона не буде консервативною [9].

Особистісні риси впливають на політичну орієнтацію. Внаслідок впливу особистісних рис на визначення політичної приналежності стає можливим багато практичних наслідків, такі як посилення підтримки політичних кампаній за допомогою персоналізованої реклами, можливість створювати кращу політику шляхом визнання групових відмінностей та можливість вести більш цивілізований діалог з тими, чиї особи відрізняються один від одного. Тим не менш, незалежно від наслідків, важливо ставитися до кожної людини, як до унікальної особистості, зберігаючи при цьому визнання відмінностей між людьми, та проводити політику, яка зрештою приносить користь усім у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Campbell L., Simpson, J., Stewart, M., Manning, J. Putting personality in social context: Extraversion, emergent leadership, and the availability of rewards. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2003. № 29(12), P. 1547-1559.
2. Chu X. Ma, Z., Li, Y., & Han, J. Agreeableness, extraversion, stressor and physiological stress response. *Int'l J. Soc. Sci. Stud*. 2015. № 3, P. 79-86.
3. Costa Jr P. T., & McCrae, R. R. Four ways five factors are basic. *Personality and individual differences*. 1992. № 13(6), P. 653-665.
4. DeYoung C. G., Quilty, L. C., & Peterson, J. B. Between facets and domains: 10 aspects of the Big Five. *Journal of personality and social psychology*. 2007. № 93(5), P. 880.
5. Gerber A. S., Huber, G. A., Doherty, D., & Dowlings, C. M. The big five personality traits in the political arena. *Annual Review of Political Science*. 2011. № 14, P. 265-287.
6. Goldberg L. R. The structure of phenotypic personality traits [Journal]. *American Psychologist*. 1993. № 48(1), P. 26-34.
7. Jensen-Campbell L. A., Adams, R., Perry, D. G., Workman, K. A., Furdella, J. Q., & Egan, S. K. Agreeableness, extraversion, and peer relations in early adolescence: Winning friends and deflecting aggression. *Journal of Research in Personality*. 2002. № 36(3), P. 224-251.
8. Lahey B. B. Public health significance of neuroticism. *American Psychologist*. 2009. № 64(4), P. 241-256.
9. Mondak J. J., Hibbing, M. V., Canache D., Seligson M. A., Anderson M. R. Personality and civic engagement: An integrative framework for the study of trait effects on political behavior. *American Political Science Review*. 2010. February, P. 85-110.
10. Pavot, W., Diener, E., & Fujita, F. Extraversion and happiness. *Personality and Individual Differences*. 1990. № 11(12), P. 1299-1306.
11. Peterson J. *Personality 17: Biology & Traits: Agreeableness*. University of Toronto. 2017.
12. Plomin R. *Blueprint: How DNA makes us who we are. Extraversion and impulsivity: The lost dimension. The scientific study of human nature: Tribute to Hans J. Eysenck at eighty*. 2019. № 5, P. 189-212.
13. Roberts B., Jackson J., Duckworth A. L., Von Culin, K. Personality measurement and assessment in large panel surveys. *Forum Health Econ. Policy*. 2011. № 14, P. 1-32.
14. Vinney, C. *Understanding the Big Five Personality Traits*. ThoughtCo. Retrieved. 2018. 27 September. URL: https://www.thoughtco.com/big-five-personality-traits-4176097_(дата звернення: 31.10.2022)
15. Weiss A., Costa Jr. P. T. Domain and facet personality predictors of all-cause mortality among Medicare patients aged 65 to 100. *Psychosomatic medicine*, 2005. № 67(5), P. 724-733.

ДИНАМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦІННІСНО-СЕНСОВОЇ СФЕРИ МОЛОДІ ЯК КОМПОНЕНТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

DYNAMIC CHARACTERISTICS OF THE VALUE-MEANING SPHERE OF YOUTH AS A COMPONENT OF THEIR PSYCHOLOGICAL HEALTH

Статтю присвячено вивченню проблеми психологічного здоров'я молоді щодо його структури, у якій особливе місце посідає ціннісно-сенсова сфера як динамічний компонент психологічного здоров'я. В українській науці психологія здоров'я як затребуваний науковий напрям починає активно розвиватися. Дослідження вітчизняних учених присвячені вивченню співвідношення категорій психологічного та психічного здоров'я, домінуючих емоційних та особистісних станів психологічно здорової людини, виявленню комунікативних, морально-етичних і духовних чинників формування психологічного здоров'я особистості, психологічного здоров'я як основи соціальної активності, аналізу прийомів і методів підтримки психосоматичного здоров'я, психологічного здоров'я як критерію внутрішньої свободи, психологічного здоров'я як умови професійного розвитку особистості, співвідношення психічного та психологічного здоров'я. Одним із методологічно значущих питань у поставленій парадигмі є дослідження структури психологічного здоров'я молоді. Це питання складне та потребує додаткових наукових пошуків. Поняття динамічності, застосоване в цьому дослідженні, спирається на класичні методологічні підходи психоаналізу та теорії поля К. Левіна, у яких воно розглядається як спрямованість змістових елементів і способів здійснення, співвідношення реальних та ідеальних цілей. За отриманими даними основними типами сенсоутворення виявилися профіцитно реалізовані, бар'єрно реалізовані і вільно реалізовані типи смислоутворення. Виділено цінності, які не мають вікових та гендерних особливостей за типами сенсоутворення, як-от: цінності «Активне, діяльне життя», «Наявність вірних друзів» із профіцитно реалізованим типом сенсоутворення та цінність «Творчість» із вільно реалізованим типом сенсоутворення. До цінностей, які мають виражені вікові та гендерні особливості, належать цінності «Упевненість у собі», «Щасливе сімейне життя». Цінність «Упевненість у собі» має профіцитний тип сенсоутворення за віковими особливостями, нейтральний тип для юнаків і профіцитно реалізований для дівчат. Цінність «Щасливе сімейне життя» у віці ранньої юності має бар'єрно реалізований тип сенсоутворення, у віці пізньої юності – нейтральний, для юнаків – вільно реалізований, для дівчат – бар'єрний. Результати проведеного аналізу дають можливість припустити існування динамічних відмінностей між самими цінностями, що зумовлені визначенням суб'єктом сенсів, його духовними актами, спрямованими на конституювання екзистенціально-смиислового простору власного життя.

Ключові слова: психологічне здоров'я, цінність, напруга, тип сенсоутворення, бар'єрність, реалізованість.

The article is devoted to the study of the problem of psychological health of young people in relation to its structure, in which the value-meaning sphere occupies a special place as a dynamic component of psychological health. In Ukrainian science, health psychology as a sought-after scientific direction is beginning to develop actively. The research of domestic scientists is devoted to the study of: correlation between categories of psychological and mental health, dominant emotional and personal states of a psychologically healthy person, identification of communicative, moral, ethical and spiritual factors of formation psychological health of the individual, psychological health as the basis of social activity, techniques and methods of maintaining psychosomatic health, psychological health as a criterion of inner freedom, psychological health as a condition for the professional development of the individual, the relationship between mental and psychological health. One of the methodologically significant issues in the proposed paradigm is the study of the structure of the psychological health of young people. This issue is complex and requires additional research. The concept of dynamism, used in this study, is based on the classic methodological approaches of psychoanalysis and the field theory of K. Levin, in which it is considered as the orientation of meaningful elements and methods of implementation, the ratio of real and ideal goals. According to the data obtained, the main types of sensemaking were surplus-realized, barrier-realized and free-realized types of meaning-making. According to the obtained data, the main types of sense-making turned out to be surplus-realized, barrier-realized, and freely-realized types of sense-making. Values that do not have age and gender characteristics according to the types of sense-making, such as the values "Active, active life", "Availability of faithful friends" with a surplus-realized type of sense-making, and the value "Creativity" with a freely-realized type of sense-making, are highlighted. Values that have pronounced age and gender characteristics include the values "Self-confidence", "Happy family life". The value "Self-confidence" has a surplus type of meaning formation according to age characteristics, a neutral type for boys and a surplus-realizable type for girls. The value "Happy family life" at the age of early youth has a barrier-realizable type of sense-making, at the age of late youth – neutral, for young men – freely-realizable, for girls – barrier.

Key words: psychological health, value, tension, type of sense-making, barrier, feasibility.

УДК 159.9; 316.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.45>

Курова А.В.
к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Актуальність теоретичного та практичного звертання до вивчення проблем сучасної молоді у парадигмі психологічного здоров'я в сучасній українській психології підтверджується численними звертаннями до споріднених категорій, як-от: психологічна захищеність та психологічна безпека особистості, нервово-психічна та емоційна стійкість, суб'єктивне та емоційне благополуччя, здоровий спосіб життя, загальна життєстійкість особистості та її адаптивний потенціал тощо.

У зв'язку з актуальністю проблеми психологічного здоров'я особистості нового звучання набувають наукові розвідки щодо його структури, в якій особливе місце посідає ціннісно-сенсова сфера як динамічний компонент психологічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. В українській науці психологія здоров'я як затребуваний науковий напрямок починає активно розвиватися. Дослідження вітчизняних вчених присвячені вивченню: співвідношенню категорій психологічного та психічного здоров'я (М.Є. Андрос [1], О.В. Двіжона [4], Т. Митник [13], О.С. Чабан [15], І.В. Шаронова [16], В.С. Штифурак [17], О.М. Шпортун [17]); домінуючих емоційних та особистісних станів психологічно здорової людини (С.Д. Максименко [12], Л.П. Журавльова [6]), виявленню комунікативних, морально-етичних та духовних чинників формування психологічного здоров'я особистості (М.П. Тимофієва [14]), психологічного здоров'я як основи соціальної активності (І.Я. Коцан [8], Г.В. Ложкін [8], О.С. Лісова [11]), прийомам та методам підтримки психосоматичного здоров'я (О.В. Корнієнко [9]), психологічного здоров'я як критерію внутрішньої свободи (І.І. Галецька [3], О.В. Завгородня [7]), психологічного здоров'я як умови професійного розвитку особистості (С. Білозерська [2]), співвідношення психічного та психологічного здоров'я (І.В. Жданова [5], І.Я. Коцан [8], Г.В. Ложкін [8], А.В. Курова [10], М.П. Тимофієва [14], І.В. Шаронова [16], В.С. Штифурак [17], О.М. Шпортун [17] та ін.).

Одним із методологічно значущих питань в поставленій парадигмі є дослідження структури психологічного здоров'я молоді. Це питання складне та потребує додаткових досліджень.

Поняття динамічності, яке ми застосовуємо в нашому дослідженні, спирається на класичні методологічні підходи психоаналізу та теорії поля

–реалізованості цінностей задається двома різноспрямованими динамічними тенденціями, які можна розглядати як стратегії внутрішньоособистісного К. Левіна, в яких воно розглядається як спрямованість змістовних елементів та способів здійснення, співвідношення реальних та ідеальних цілей

Динамічний бік ціннісно-сенсової сфери молоді як суб'єкта власного життя представлена механізмом бар'єрності-реалізованості цінностей, які функціонують в активному образі світу.

Механізм бар'єрності опрацювання неузгодженостей, які виникають у молоді в процесі оцінювання важливості власних цінностей, яке, у свою чергу, реалізується через способи реалізації намірів, цілей та цінностей.

Всі ці тенденції створюють екзистанційні настанови: на сенсову відкритість (на основі індексу реалізованості) та на сенсову закритість (на основі індексу бар'єрності).

Домінування реалізованості центрує суб'єкта на ознаках реалізації особистісних цінностей в життєвій ситуації та проявляється в установці на узгодження оцінювання їх важливості та доступності. Домінування бар'єрності центрує суб'єкта на відсутності ознак реалізації особистісних цінностей, стимулює їхній пошук за межами конкретної життєвій ситуації, що реалізується в неузгодженості оцінювання важливості та доступності цінності.

Дослідження здійснювалося за допомогою методики «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах» О.Б. Фанталової.

За результатами дослідження, що представлені у таблиці 1, виявлено типи сенсоутворення, які відносяться до реалізуємої та бар'єрної установки: бар'єрно-реалізуємий, вільно-реалізуємий, профіцитно-реалізуємий та профіцитний.

За усіма цінностями, окрім «Упевненість в собі», ми зафіксували позитивні коефіцієнти кореляції між цінностями та їхньою доступністю, що можна вважати маркером узгодженості важливості цінностей та їхньої доступності, сенсову відкритість у важливих життєвих установках. Як ми бачимо з таблиці 1, негативні кореляційні зв'язки, які розкривають різноспрямований вектор змін цінностей та проблемність у їхній реалізації у процесі життя, не зафіксовано.

Кореляційні зв'язки між цінностями та індексами їх неузгодженості ($Ц_i - Д_i$) виявляють такі тенденції: -узгодженості (позитивна кореляція), -неузгодженості (негативна кореляція), -нейтральності (відсутність кореляції).

Тобто, такими тенденціями визначається бар'єрність.

За цінністю «Упевненість у собі» нами констатовано профіцитний тип сенсоутворення (кореляційна структура характеризується відсутністю зв'язку між важливістю та доступністю цінності та зворотнім зв'язком між важливістю та розбіжністю цінності – доступність ($Ц_i - Д_i$)).

На підставі цього можна зробити висновок, що важливість та доступність за цінністю «Упевненість у собі» змінюються незалежно

Таблиця 1

Показники індексів реалізованості і бар'єрності в групі молоді

№	Цінності	Індекс реалізованості	Індекс бар'єрності
1.	Активне, діяльне життя	0,439**	-0,308**
2.	Здоров'я	0,246**	0,234**
3.	Цікава робота	0,147*	–
4.	Краса природи і мистецтва	0,261*	-0,174*
5.	Любов	0,378**	0,148*
6.	Матеріально забезпечене життя	0,166*	0,507**
7.	Наявність добрих і вірних друзів	0,457**	-0,188**
8.	Впевненість у собі	–	-0,256**
9.	Пізнання	0,394**	-0,246**
10.	Свобода як незалежність у вчинках і діях	0,226**	-0,251**
11.	Щасливе сімейне життя	0,171*	0,211**
12.	Творчість	0,555**	–

Примітка: ** значимість на рівні $p < 0,01$; * значимість на рівні $p < 0,05$

одна від одної та ця цінність не може бути реалізованою. Бар'єрність проявляється у швидкому домінуванні доступності цінності над її важливістю (за типом вакууму, $Ц < Д$). Тобто, ступінь реалізації цінності «Упевненість у собі» не відповідає її актуальній важливості, вона занадта.

За цінностями «Активне, діяльне життя», «Красота природи та мистецтва», «Наявність добрих і вірних друзів», «Пізнання», «Свобода як незалежність у вчинках і діях» констатовано профіцитно-реалізуемий тип сенсоутворення. Кореляційні зв'язки демонструють прямий зв'язок між значущістю та доступністю та зворотнім зв'язком між значущістю цінності та індексом її неузгодженості ($Ц_i - Д_i$).

Тобто, чим вище цінність у життєвій сфері, тим більшою мірою молода людина в ній реалізується та вище оцінює її доступність. Але, як і у попередньому типі сенсоутворення, міра доступності формується швидше, аніж важливість цінності, випереджує її. Така реалізуємість втрачає свою емоційну динаміку та молода людина не відчуває задоволеності від реалізації цієї цінності.

За цінностями «Здоров'я», «Любов», «Матеріально забезпечене життя», «Щасливе сімейне життя» визначено бар'єрно-реалізуемий тип сенсоутворення, який. Він демонструє позитивні зв'язки між цінністю та її доступністю та між цінністю та індексом її неузгодженості ($Ц_i - Д_i$). Збільшення ступеня вираженості цінності пов'язане з односпрямованою зміною доступності та індексу розбіжності за окремими цінностями: з одного боку, підвищується оцінка реалізованості цінності в житті, але міра значущості цінності зростає швидше, аніж міра доступності, тому збільшується і неузгодженість, що визначає сенс бар'єрності. Взагалі, бар'єрна природа цінності відображається у сприйнятті цінності як недоступної в реальному житті, що суттєво підвищує її значущість,

надає додаткового сенсу, пов'язаного з перешкодами на шляху її реалізації.

За цінностями «Цікава робота» та «Творчість» нами визначено вільно-реалізований тип сенсоутворення, який характеризується позитивним зв'язком між важливістю та доступністю цінності. При цьому, зв'язок між цінністю та її неузгодженістю ($Ц_i - Д_i$) відсутній. Чим більше міра значущості цінностей «Цікава робота» та «Творчість», тим більше молода людина в них реалізується та вище оцінює їхню доступність.

Аналіз установок бар'єрності-реалізуемості за віковими та гендерними особливостями продемонстрував нам деякі особливості (таблиці 2 та 3).

За цінністю «Здоров'я» всій емпіричній вибірці молоді притаманний бар'єрно-реалізуемий тип сенсоутворення. Аналізуючи вікові та гендерні підгрупи за цим типом, можна констатувати його наявність в період пізньої юності та в підгрупі дівчат. В період ранньої юності функціонує бар'єрний тип сенсоутворення, в якому важливість цінності не корелює з її доступністю, взаємозв'язок важливості цінності зі ступенем неузгодженості за типом $Ц > Д$. Чим вище значущість цінності, тим більше різниця між заходами її значущості та доступності, коли ж значущість цінності незначна, то і ступінь неузгодженості за типом $Ц > Д$ також знижується. У юнаків, на підставі відсутності кореляційних зв'язків, ми можемо констатувати нейтральний тип сенсоутворення.

Для всієї вибірки молоді за цінністю «Цікава робота» констатується вільно-реалізуемий тип сенсоутворення, він зберігається і у періоді пізньої юності у юнаків. У дівчат у віці ранньої юності констатується нейтральний тип сенсоутворення.

Профіцитно-реалізуемий тип характеризує вибірку в цілому, але за цінністю «Краса природи і мистецтва» властивий в період ранньої юності юнакам. Вільно-реалізуемий тип зафіксовано у дівчат та для періоду пізньої юності.

Таблиця 2

Показники реалізуємості і бар'єрності у вікових групах молоді

№	Цінності	РЮ (n=120)		ПЮ (n=85)	
		ІР	ІБ	ІР	ІБ
1.	Активне, діяльне життя	0,418**	-0,329**	0,472**	-0,262*
2.	Здоров'я	-	0,232**	0,447**	0,357**
3.	Цікава робота	-	-	0,325**	-
4.	Краса природи і мистецтва	0,261**	-0,198	0,302**	-
5.	Любов	0,375**	-	0,374**	-
6.	Матеріально забезпечене життя	-	0,581**	0,308**	0,519**
7.	Наявність добрих і вірних друзів	0,388**	-	0,554**	-
8.	Впевненість у собі	-	-0,195	-	-0,345**
9.	Пізнання	0,345**	-0,328**	0,543**	-
10.	Свобода як незалежність у вчинках і діях	-	-0,288**	0,489**	-0,222**
11.	Щасливе сімейне життя	0,217*	0,178*	-	-
12.	Творчість	0,528**	-	0,616**	-

Примітка: РЮ – рання юність. ПЮ – пізня юність, ІР – індекс реалізованості, ІБ – індекс бар'єрності, ** значимість на рівні $p < 0,01$; * значимість на рівні $p < 0,05$

Таблиця 3

Показники реалізуємості і бар'єрності за гендерною ознакою

№	Цінності	Дівчата (n=113)		Юнаки (n=101)	
		ІР	ІБ	ІР	ІБ
1.	Активне, діяльне життя	0,433**	-0,32**	0,443	-0,298**
2.	Здоров'я	0,303**	0,391**	-	-
3.	Цікава робота	-	-	0,207*	-
4.	Краса природи і мистецтва	0,284**	-	0,257**	-0,207*
5.	Любов	0,399**	-	0,376**	0,258**
6.	Матеріально забезпечене життя	-	0,505**	0,202*	0,483**
7.	Наявність добрих і вірних друзів	0,451**	-	0,455**	-0,203*
8.	Впевненість у собі	0,197*	-0,378**	-	-
9.	Пізнання	0,351**	-0,353**	0,444**	-
10.	Свобода як незалежність у вчинках і діях	0,258**	-0,209**	0,205*	-0,288**
11.	Щасливе сімейне життя	-	0,294**	0,332**	-
12.	Творчість	0,505**	-	0,606**	-

Примітка: РЮ – рання юність. ПЮ – пізня юність, ІР – індекс реалізованості, ІБ – індекс бар'єрності, ** значимість на рівні $p < 0,01$; * значимість на рівні $p < 0,05$

Цінність «Любов» є бар'єрно-реалізуємою для юнаків, а для дівчат вона є завжди вільно-реалізуємою. Але в цілому для вибірки визначається бар'єрно-реалізуемий тип сенсоутворення, як і у хлопців.

Цінність «Матеріально-забезпечене життя» є бар'єрно-реалізуємою для періоду пізньої юності та для юнаків. В період ранньої юності та для дівчат вона є бар'єрною.

Профіцитною є цінність «Впевненість у собі» для всієї вибірки та в обох вікових підгрупах. Але, для юнаків вона є більш нейтральною, а для дівчат – профіцитно-реалізуємою.

Для періоду ранньої юності та для дівчат притаманний профіцитно-реалізуемий тип сенсоутворення за цінністю «Пізнання» (для вибірки в цілому також притаманний профіцитно-реалізуемий тип). Для періоду пізньої юності та для юнаків за цінністю «Пізнання»

фіксується вільно-реалізуемий тип сенсоутворення.

За шкалою «Свобода як незалежність у вчинках чи діях» профіцитний тип сенсоутворення констатується в періоді ранньої юності, профіцитно-реалізуемий в періоді пізньої юності, у юнаків і дівчат.

За шкалою «Щасливе сімейне життя» для всієї вибірки молоді констатовано бар'єрно-реалізуемий тип сенсоутворення. Але, при аналізі за віковими групами він фіксується тільки в ранньої юності, для пізньої юності характерний нейтральний тип сенсоутворення, для юнаків – вільно-реалізуемий, для дівчат – бар'єрний.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У зв'язку з актуальністю проблеми психологічного здоров'я молоді нового звучання набувають наукові розвідки щодо

його структури, в якій особливе місце посідає ціннісно-сенсова сфера як динамічний компонент психологічного здоров'я. В українській науці психологія здоров'я як затребуваний науковий напрямок починає активно розвиватися. Дослідження вітчизняних вчених присвячені вивченню: співвідношенню категорій психологічного та психічного здоров'я, домінуючих емоційних та особистісних станів психологічно здорової людини, виявленню комунікативних, морально-етичних та духовних чинників формування психологічного здоров'я особистості, психологічного здоров'я як основи соціальної активності, прийомам та методам підтримки психосоматичного здоров'я, психологічного здоров'я як критерію внутрішньої свободи, психологічного здоров'я як умови професійного розвитку особистості, співвідношення психічного та психологічного здоров'я.

Одним із методологічно значущих питань в поставленій парадигмі є дослідження структури психологічного здоров'я молоді. Це питання складне та потребує додаткових досліджень.

Поняття динамічності, застосоване в дослідженні, спирається на класичні методологічні підходи психоаналізу та теорії поля К. Левіна, в яких воно розглядається як спрямованість змістовних елементів та способів здійснення, співвідношення реальних та ідеальних цілей.

За отриманими даними основними типами сенсоутворення виявилися профіцитно-реалізований, бар'єрно-реалізований і вільно-реалізуемий типи смислоутворення. Виділені цінності, які не мають вікових та гендерних особливостей за типами сенсоутворення, як-от цінності «Активне, діяльне життя», «Наявність вірних друзів» з профіцитно-реалізованим типом сенсоутворення і цінність «Творчість» з вільно-реалізуемим типом сенсоутворення. До цінностей які мають виражені вікові та гендерні особливості відносяться цінності «Впевненість в собі», «Щасливе сімейне життя».

Цінність «Впевненість в собі» має профіцитний тип сенсоутворення за віковими особливостями, нейтральний тип для юнаків і профіцитно-реалізуемий для дівчат. Цінність «Щасливе сімейне життя» у віці ранньої юності має бар'єрно-реалізуемий тип сенсоутворення, у віці пізньої юності – нейтральний, для юнаків – вільно-реалізуемий, для дівчат – бар'єрний.

Результати проведеного аналізу дозволяють припустити існування динамічних особливостей між самими цінностями, що обумовлені визначенням суб'єктом сенсів, його духовними актами, спрямованими на конституювання екзистенціально-смиислового простору власного життя.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у продовженні емпіричного дослідження

різних аспектів психологічного здоров'я в умовах невизначеності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрос М.Є. Психічне здоров'я особистості: психологічне консультування керівників шкіл. *Освіта і управління*. 2018. Том 2. № 2. С. 64.
2. Білозерська С. Психічне здоров'я педагога як умова ефективної професійної діяльності. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві*. збірник тез II Всеукр. наук.-практ. конф. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 33-39.
3. Галецька І.І. Психологічне здоров'я як критерій внутрішньої свободи. *Психологічні студії Львівського університету*. 2014. Випуск 1. С. 79-85.
4. Двіжона О.В. Вплив чинників на порушення психічного здоров'я дітей із дискантних сімей. *Психологічні перспективи*. 2019. Випуск 13. С. 107 – 114.
5. Жданова І.В. Психічне здоров'я і професійна діяльність особистості. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві*: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 жовтня 2019 року). Львів: ЛьВДУВС, 2019. С. 92 – 96.
6. Журавльова Л.П. Емпатійні детермінанти психологічного здоров'я. *Наука і освіта*. 2018. № 3. С. 36–39.
7. Загородня О.В. Проблема психологічного здоров'я. Теоретичні та прикладні аспекти. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 124-137.
8. Коцан І.Я., Ложкін Г.В. Психологія здоров'я людини Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2019. 316 с.
9. Корнієнко О.В. Підтримання психосоматичного здоров'я практично здорових людей. К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. 126 с.
10. Курова А.В. Психологічне благополуччя як емпіричний гарант психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Том 33 (72) № 4. – С. 31-36.
11. Лісова О.С. Психологія здоров'я: навчально-методичний посібник. Чернівці: Рута, 2021. 122 с.
12. Максименко С. Д. Психічне здоров'я дітей. *Психолог*. 2012. Січень1 (1). С. 4.
13. Митник Т. Особливості психічного здоров'я особистості: критерії та показники. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві*. збірник тез II Всеукр. наук.-практ. конф. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 269-271.
14. Тимофієва М.П. Духовність як чинник формування психічного здоров'я особистості. *Науковий вісник Чернівецького університету*: збірник наукових праць. Філософія. Чернівці: Рута, 2018. № 414- 415. С. 23-27.
15. Чабан О.С. Психічне здоров'я. Тернопіль: ТДМУ, 2018. 480 с.
16. Шаронова І.В. Психічне здоров'я особистості як предмет психологічного дослідження. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2017. Випуск 20. С. 738-747.
17. Штифурак В.С., Шпортун О.М. Феноменологія, практика та корекція психологічного здоров'я особистості: монографія. Вінниця. 2019. 331с.

ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ РОЗЛУЧЕНИХ ЛЮДЕЙ ДО ВСТУПУ У НОВІ СІМЕЙНІ СТОСУНКИ

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF DIVORCED PEOPLE FOR ENTERING INTO A NEW FAMILY RELATIONSHIP

У статті розглянуто позитивні та негативні суб'єктивні й об'єктивні чинники, що впливають на розвиток психологічної готовності розлучених людей до вступу в нові сімейні стосунки. Проблема психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб є надзвичайно актуальною в сучасному суспільстві, оскільки інститут шлюбу зазнав низки значних трансформацій. Причинами таких змін є політичні й соціальні аспекти, переоцінка життєвих цінностей та формування нового стереотипного мислення. Зазвичай основними змінами у ставленні до шлюбу є психологічна незрілість та неготовність до створення нової сім'ї.

Психологічна готовність до вступу в сімейні стосунки безпосередньо пов'язана з емоційною сферою, і зазвичай мотивами створення сім'ї є любов, бажання мати дітей, спільність інтересів, психологічна підтримка партнера, споживацький інтерес, спільне проведення дозвілля, потреба в особистому щасті, інтимне задоволення, складні життєві обставини, усвідомлення власної необхідності, втеча від самотності. Автором досліджено аспекти підготовки до сімейного життя, а саме: соціальний аспект (значущість сім'ї, сімейних цінностей, соціальна роль сім'ї та батьківства); морально-етичний аспект (виховання доброзичливого ставлення до протилежної статі, повага, відповідальність, вірність, чесність та відчуття обов'язку перед іншими); юридичний аспект (основи законодавства про шлюб та сім'ю, обов'язки подружжя щодо одне одного, дітей та суспільства); психологічний аспект (формування поняття про психологічні основи сімейного життя та оволодіння навичками спілкування); педагогічний аспект (формування уявлення про роль сім'ї у вихованні дітей, особливості сімейного виховання та шляхи підвищення педагогічної культури батьків); побутово-економічний аспект (формування знань про бюджет сім'ї, культуру побуту та спільне ведення домашнього господарства).

За результатами дослідження визначені найбільш значущі чинники формування психологічної готовності розлучених людей до вступу в новий шлюб, а саме: мотиви вступу в повторний шлюб та очікування від нових стосунків, психологічна сумісність партнерів, бажання й потреби дітей від попереднього шлюбу та матеріальне становище шлюбних партнерів, а також вік, особливості темпераменту та тип характеру обох майбутніх партнерів.

Ключові слова: сім'я, повторний шлюб, психологічна готовність, об'єктивні та суб'єктивні чинники, мотиви шлюбу.

The article examines positive and negative subjective and objective factors affecting the development of the psychological readiness of divorced people to enter into new family relationships. The problem of the psychological readiness of divorced people to enter into a new marriage is extremely relevant in modern society, since the institution of marriage has undergone a number of significant transformations. The reasons for such changes are political and social aspects, reevaluation of life values and the formation of new stereotypical thinking. Usually, the main changes in attitudes towards marriage are psychological immaturity and unreadiness to start a new family.

Psychological readiness to start a family relationship is directly related to the emotional sphere, and usually the motives for creating a family are love, the desire to have children, common interests, psychological support of a partner, consumer interest, spending leisure time together, the need for personal happiness, intimate satisfaction, difficult life circumstances, awareness of one's own need, escape from loneliness.

The author investigated aspects of preparation for family life, namely: social aspect (importance of family, family values, social role of family and parenthood); moral and ethical aspect (education of a friendly attitude towards the opposite article, respect, responsibility, loyalty, honesty and a sense of duty to others); legal aspect (fundamentals of legislation on marriage and family, duties of spouses to each other, to children and society); psychological aspect (forming the concept of psychological foundations of family life and mastering communication skills); pedagogical aspect (formation of the idea of the role of the family in raising children, peculiarities of family education and ways of improving the pedagogical culture of parents); household and economic aspect (formation of knowledge about the family budget, household culture and joint household management).

According to the results of the study, the most significant factors in the formation of the psychological readiness of divorced people to enter into a new marriage were determined, namely: motives for remarriage and expectations from new relationships, psychological compatibility of partners, wishes and needs of children from a previous marriage, and the financial situation of marriage partners, and as well as the age, characteristics of temperament and type of character of both future partners.

Key words: family, remarriage, psychological readiness, objective and subjective factors, motives for marriage.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.46>

Овод Ю.В.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри соціальної роботи
і соціальної педагогіки
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. Сучасна сім'я у своєму становленні пододала велику кількість психологічних змін та відповідно набула нових тенденцій у своєму розвитку.

Сучасні сім'ї дедалі частіше зосереджені на внутрішніх аспектах сімейного життя, зростає роль подружніх стосунків в забезпеченні її стабільності.

В той же час послаблення контролю зі сторони суспільної думки, а також економічні, правові та релігійні аспекти, які були притаманні для сімей минулого покоління, суттєво збільшили навантаження на морально-етичну сферу, що дозволяє нам робити висновок про те, що підготовка до сімейного життя та формування адекватного уявлення про сім'ю є суттєвою проблемою для сучасного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розуміння психологічної готовності до нового шлюбу слід розглядати загальне поняття психологічної готовності. Поняття психологічної готовності розуміють як зрілість індивіда, його здатність до певного виду поведінки. Саме у такому напрямку працювали М. Дяченко, Ф. Іващенко, Л. Кандибович [3]. Для нашого дослідження інтерес представляють праці, присвячені питанню повторних шлюбів, серед яких роботи О. Столярчук [9]; проблеми розлучень та повторних шлюбів описує М. Марценюк [8]; класифікація повторних шлюбів, труднощі повторних шлюбів та психологічна допомога партнерам у повторному шлюбі – Н. Олифірович, Т. Зинкевич-Куземкина, Т. Велента [5]. Сім'я повторного шлюбу як феномен сучасного соціального життя описана у працях Т. Аргентової та В. Колотіліної [13]. Проблемам мотивації, подружньої сумісності, шлюбної адаптації, задоволеності шлюбом, сімейним конфліктам та кризам, психологічним особливостям повторних шлюбів присвячені роботи Л. Журавльової, О. Галицького [3], Є. Потапчука [6].

В повному обсязі поняття «готовності» було розкрито в роботах професора Х. Краги, який розглядав готовність як момент часу в житті індивіда, коли досягнутий ним рівень зрілості дозволяє йому набути користі із певного досвіду.

Метою статті є визначення позитивних та негативних суб'єктивних і об'єктивних чинників, що впливають на розвиток психологічної готовності розлучених людей до вступу у нові сімейні стосунки.

Виклад основного матеріалу. Проблема психологічної готовності розлучених людей до вступу у новий шлюб є надзвичайно актуальною у сучасному суспільстві, оскільки інститут шлюбу зазнав ряду значних трансформацій. Причинами таких змін є політичні та соціальні аспекти, переоцінка життєвих цінностей та формування нового стереотипного мислення.

Досить велика кількість розлучених людей не можуть подолати страх нової невдачі та звикають до самотності; декому вдається його подолати та вступити у повторний шлюб, але з часом вони знову зазнають невдачі. Причинами такої «закономірності» є те, що травми, отримані в минулих стосунках нагадують про себе у новій сім'ї; новий шлюб не завжди

вирішує проблему, оскільки він є менш стійким та згідно статистики зазнає невдач у два рази більше ніж перший. Мабуть не випадково деякі дослідники називають повторний шлюб неусвідомленим «бігом за горизонтом».

Немає жодних гарантій того, що новий шлюб буде щасливішим ніж попередній, оскільки і в ньому кохання підлягає адаптації. Стабільність шлюбних відносин у новому союзі зазвичай пояснюється тим, що з досвіду першого, хоч і невдалого шлюбу, люди отримують урок, позбавляються недоліків, які раніше заважали щасливому сімейному життю та стають більш терпимими по відношенню один до одного.

Необхідний тривалий період часу для відновлення душевних сил, усвідомлення того, що сталося, пошуку нового партнера для сімейного життя.

Зазвичай основними змінами у відношеннях до шлюбу є психологічна незрілість та неготовність до створення нової сім'ї.

Психологічна готовність до вступу у сімейні стосунки безпосередньо пов'язана із емоційною сферою і зазвичай мотивами створення сім'ї є любов, бажання мати дітей, спільність інтересів, психологічна підтримка партнера, споживацький інтерес, спільне проведення дозвілля, потреба у особистому щасті, інтимне задоволення, складні життєві обставини, усвідомлення власної необхідності, втеча від самотності.

Підготовка до сімейного життя включає в себе такі аспекти:

1. Соціальний аспект (значущість сім'ї, сімейних цінностей, соціальна роль сім'ї та батьківства).
2. Морально-етичний аспект (виховання доброзичливого ставлення до протилежної статі, повага, відповідальність, вірність, чесність та відчуття обов'язку перед іншими).
3. Юридичний аспект (основи законодавства про шлюб та сім'ю, обов'язки подружжя один до одного, до дітей та суспільства).
4. Психологічний аспект (формування поняття про психологічні основи сімейного життя та оволодіння навичками спілкування).
5. Педагогічний аспект (формування уявлення про роль сім'ї у вихованні дітей, особливості сімейного виховання та шляхи підвищення педагогічної культури батьків).
6. Побутово-економічний аспект (формування знань про бюджет сім'ї, культуру побуту та спільне ведення домашнього господарства).

Коли ж говорити про повторний шлюб та психологічну підготовку до вступу у нові сімейні стосунки, то тут ситуація, що склалася, пов'язана в першу чергу із рядом психологічних та демографічних проблем, а саме:

- тиском негативного досвіду попереднього шлюбу;

- тривалим періодом відновлення душевної рівноваги після розпаду родини та краху сподівань щодо неї;

- подоланням страху повторної помилки;
- переважно більшість самотніх жінок над чоловіками у статусі холостяка [9].

Для повторного шлюбу характерними є свої особливості. Партнери, що пройшли розлучення не налаштовані на романтичні стосунки та розглядають шлюб переважно з прагматичної точки зору, вибір нового супутника життя є обдуманим, враховуються усі переваги та недоліки нового партнера, спільність інтересів та потреб. На відміну від першого шлюбу, основою повторного шлюбу є усвідомлена симпатія, а не емоційне захоплення.

Незважаючи на те, що проблема психологічної готовності розлучених людей до вступу у новий шлюб є актуальною та важливою у суспільстві, у психології розроблено та проведено незначну кількість досліджень, що і призвело до вибору тематики нашої роботи.

Побудова стосунків у новій сім'ї супроводжується типовими труднощами, які є характерними для повторного шлюбу:

1. сором'язливість та невпевненість під час знайомства та на початковому етапі спільного життя;

2. страх близькості через травматичні стосунки у минулому шлюбі;

3. страх пережити знову біль та розчарування;

4. почуття провини перед дітьми за стосунки з іншим/іншою;

5. неприйняття дітьми нових стосунків батьків.

Як свідчить практика, психологічна готовність розлучених людей до вступу у новий шлюб містить ряд суб'єктивних та об'єктивних чинників, що детермінують рівень їх готовності до створення нової сім'ї. У контексті нашого дослідження доцільним є їх більш детальний розгляд та аналіз.

Загальний рівень психологічної готовності розлучених людей до шлюбу містить у собі суб'єктивні та об'єктивні чинники стабільності та складається із фізичної, особистісної, мотиваційної, емоційно-вольової, соціально-психологічної та біологічної готовності особистості.

Фізична можливість це шлюбний вік, фізичне та психічне здоров'я, фізичні можливості забезпечення сім'ї, народження спільних та виховання дітей від попередніх шлюбів.

Особистісна готовність – впевненість у необхідності створення сім'ї, усвідомлення майбутнього подружжя з конкретним обранцем (обраницею).

Мотиваційна готовність – чітко визначені позитивні мотиви повторного шлюбу, бажання створити та зберегти міцну сім'ю.

Емоційно-вольова готовність – зрілість та свобода, здатність особистості до усвідомленого вибору, самостійне прийняття рішень та відповідальність за них.

Соціально-психологічна готовність – розуміння соціальної позиції чоловік – дружина та притаманні особистості моральні якості, які є необхідними у подружньому житті.

Біологічна та сексуальна готовність – зрілий вік та досвід минулих сімейних стосунків.

Суб'єктивними чинниками міцних сімейних стосунків є готовність до шлюбу та сімейного життя, тобто соціально-психологічне утворення в структурі особистості, що інтегрує прийняття сімейних цінностей, особистісне розуміння знань та умінь в області психології сімейних стосунків, раціональне ведення домашнього господарства, сімейної педагогіки та міжособистісного спілкування в сім'ї.

Готовність до повторного шлюбу та створення нової сім'ї визначаються такими чинниками як:

- обставини та місце зустрічі розлучених людей;

- соціально-психологічні характеристики особистостей (характер, тип темпераменту, досвід, особливості спілкування, інтелектуальні та психічні процеси і т.д);

- термін періоду з моменту знайомства;

- вік членів майбутньої сім'ї;

- ставлення рідних та нерідних дітей до нової подружньої пари;

- батьки та їх ставлення до майбутнього подружнього союзу;

Позитивний вплив на створення повторної сім'ї відіграють такі чинники як знайомство на роботі, тривалий період знайомства, перше позитивне враження від знайомства з майбутньою дружиною (чоловіком).

Зовнішніми та внутрішніми чинниками, які детермінують рівень психологічної готовності розлучених людей до вступу у новий шлюб є вік обох партнерів та різновиди повторного шлюбу (шлюб розлученого чоловіка з молодю та бездітною жінкою; шлюб розлученого чоловіка з розлученою жінкою з дітьми; шлюб вдови з вдівцем; «зворотний шлюб»), матеріальне становище обох партнерів, вплив дітей та індивідуальні особливості подружжя, тобто мотиви вступу у новий шлюб, емоційна стабільність та моральна готовність до нових стосунків. Так, до прикладу, Столярчук О. виділяє такі мотиви повторного шлюбу:

1. Відновлення кохання, прив'язаності;

2. Досягнення душевного комфорту;

3. Покращення матеріально-побутових умов життя;

4. Заміна дитині тата (мами) новим шлюбним партнером[9].

Визначаючи рівень психологічної готовності розлучених людей до нових стосунків необ-

хідно враховувати і типові психологічні особливості такого шлюбу, а саме:

- домінування розрахунку, а не почуттів;
- протилежна організація;
- порівняння нинішнього шлюбу з колишнім;
- повторна адаптація.

Водночас на заваді щасливому сімейному життю можуть стояти й такі протиріччя:

- між старими і новими сімейно-родинними настановами;
- між минулим досвідом сімейного життя та теперішніми стосунками;
- між суперечливими або і протилежними звичками майбутнього подружжя;
- між батьківською та подружньою любов'ю (сім'ї з дітьми від попереднього шлюбу)

У своїх дослідження Є. Рутман [11] виділяє такі ознаки міцного шлюбу:

1. Відчуття єдиного цілого, яке притаманне для усіх членів сім'ї та людей, які потрапляють до кола спілкування такої сім'ї. Тут кожен член сім'ї визнає та поважає право іншого на власне розпорядження життям, право на недоліки та помилки.

2. У благополучних сім'ях діти сприймаються як окрема група, усвідомлюється приналежність до іншого покоління, передача знань відбувається не лише від старших до молодших, а і навпаки, оскільки нове покоління володіє новою інформацією, вони «історично мудріші».

3. В благополучній сім'ї збережений зв'язок між поколіннями.

4. Тут немає чіткого розподілу ролей, кожен з членів сім'ї може прийняти на себе роль іншого.

5. Благополучна сім'я створює простір для психологічної безпеки своїх членів таким чином підвищуючи їх психічні сили.

Термін «вдалий шлюб» використовується у працях багатьох психологів. Так, до прикладу, вважається, що успішні сімейно-шлюбні стосунки мають відповідати таким ознакам як міжособистісна повага, чесність, бажання бути разом, спільність інтересів та толерантність.

А. Обозова визначає успішний шлюб як спільність інтересів та духовних цінностей подружжя [6].

На думку К. Роджерса успішними є ті сімейні стосунки, в яких панують відданість та співробітництво, гнучкість відносин, самостійність. Особливої уваги він наділяє спільним переживанням радісних моментів у сім'ї [10].

Повторний шлюб потрібно берегти особливо. Це той випадок, коли шлюб буде щасливим, або його не буде взагалі. Створити сім'ю вдруге набагато складніше, долаючи безкінечні сумніви, роздуми, побоювання та оцінку власних можливостей стати гідним нового партнера.

Саме психологічна сумісність є основою створення повторного шлюбу та перших років його існування. Для того, щоб усе негативне залишилося у минулому, потрібна праця над собою, в результаті якої зникнуть спогади про минулий шлюб, оскільки це вже зовсім інше життя.

Висновки та пропозиції. На підставі аналізу літератури з теми дослідження [4,6,7,13,14], можна зробити висновок, що психологічна готовність людини до повторного шлюбу включає в себе розуміння людьми, які створюють сім'ю, суспільної значущості власних дій, відповідні зобов'язання одного перед іншим, відповідальність за сім'ю, за дітей від попереднього шлюбу та спільних дітей, добровільне прийняття неминучих у сімейному житті турбот та обмеження особистої свободи.

За результатами дослідження визначені найбільш значущі чинники формування психологічної готовності розлучених людей до вступу у новий шлюб, а саме: мотиви вступу у повторний шлюб та очікування від нових стосунків, психологічна сумісність партнерів, бажання та потреби дітей від попереднього шлюбу та матеріальне становище шлюбних партнерів, а також вік, особливості темпераменту та тип характеру обох майбутніх партнерів. Враховуючи те, що психологічна готовність розлучених людей до нового шлюбу потребує визначення чітких шляхів, компонентів та чинників її формування, потребують подальшого вивчення та обґрунтування рівні психологічної готовності до подружніх взаємин у повторному шлюбі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 2014 № 3 (59) Т. 1
2. Дьоміна Г.А. Психологічні особливості підготовки до шлюбу сучасної молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. № 1, 2019, с. 95-105
3. Дяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : БГУ, 1976. – 175 с.
4. Журавльова Л.П. Чинники психологічної готовності до сімейного життя в юнацькому віці //Л.П. Журавльова, О.М. Галицький// *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2020, № 1, с. 20-25
5. Н. Олифірович, Т. Зинкевич-Куземкина, Т. Велента. *Психология семейных кризисов*. Издательство: Речь, 2006г, 260с.
6. Обозова А. Н. Супружеская совместимость – фактор устойчивости брака // *Личность в системе общественных отношений*. – Ч. 4. – М., 1983. – С. 121.
7. Потапчук Є. М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером: довідник сімейного психолога. Хмельницький: PolyLux design & print, 2020. 36 с.
8. Психологія сім'ї: навчально-методичний посібник з дисципліни для студентів денної та заочної

форми навчання ступеню «Бакалавр» спеціальності 6.030103 «Практична психологія»/ укладач М.О. Марценюк. – Мукачево : МДУ, 2017. – 76 с.

9. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. / О. А. Столярчук. – Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. – 136 с.

10. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы / Пер. с англ. В. Гаврилова. — М.: Эксмо, 2002. – 288 с. (Серия «Психология для всех»).

11. Рутман Е. Я. Права и интересы ребенка в гражданском и семейном законодательстве Республики Беларусь : учеб.-метод. пособие / Е. Я. Рут-

ман ; М-во образования Респ. Беларусь, Баранов. гос. ун-т. – Барановичи : РИО БарГУ, 2009. – 116 с.

12. Сімейне консультування : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : ДП «Вид, дім «Персонал», 2011. – 304 с. – Бібліогр. : с. 300–302.

13. Т. Е. Аргентова, В. В. Колотилина Семья повторного брака как феномен современной социальной жизни. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 2014 № 3 (59) Т. 1.

14. Чинники задоволеності шлюбом на різних етапах дорослості / Т. Коломієць, В. Ткачук // *Психологія: реальність і перспективи*, № 13, 2019, с. 159-164.

СЕКЦІЯ 7 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМАТИКИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

THEORETICAL ASPECTS OF THE ANALYSIS OF HUMAN MENTAL HEALTH ISSUES

Психічне здоров'я – одна з найважливіших характеристик особистості людини. Воно відображає особливості генезису та психічного розвитку, а відтак обґрунтовує повноцінний психічний розвиток особистості в онтогенетичному процесі як віднаходження власного унікального шляху в соціумі. У процесі аналізу проблематики психічного здоров'я можна окреслити єдність психічного та тілесного в особистості, а також важливість їх для повноцінного її функціонування. Не випадково останніми роками виокремився новітній науковий напрям – психологія здоров'я, котра досліджує різноманітні психологічні чинники здоров'я, засоби й методи його збереження, зміцнення та розвитку. Окрім того, багатогранно вивчається вплив психічних чинників на здоров'язбереження та перебіг захворювання. Відтак здоров'я обґрунтовується не як самоціль, а як особливість самореалізації особистості.

Гармонійне розкриття потенціалів, які в певних аспектах є структурними компонентами особистості, може діагностуватися як наявність «холістичного здоров'я», натомість розвиток окремих конструктивних свідчить про наявність «фрагментарного здоров'я». Відтак психічне здоров'я можна символічно трактувати як тілесне, душевне та соціальне здоров'я особистості. Кожен потенціал цінний сам по собі та впливає на всі інші.

Таким чином, психічне здоров'я людини включає в себе: а) здатність до саморегуляції; б) наявність позитивних образів власного Я та Інших; в) володіння рефлексією як засобом самопізнання; г) потребу в постійному саморозвитку.

Ключові слова: здоров'я, психічне здоров'я, психологія здоров'я, фрагментарне здоров'я, холістичне здоров'я.

Mental health is one of the most important characteristics of a person's personality. It reflects the peculiarities of genesis and mental development, and thus justifies the full-fledged mental development of the individual in the ontogenetic process as finding one's own unique path in society. Analyzing mental health issues, it is possible to outline the unity of the mental and physical in an individual, as well as their importance for its full functioning. It is not by chance that in recent years a new scientific direction has emerged – health psychology, which investigates various psychological factors of health, means and methods of its preservation, strengthening and development. In addition, the multifaceted influence of mental factors on health preservation and disease development is studied. Therefore, health is justified not as an end in itself, but as a feature of the self-realization of an individual. Health psychology emphasizes the importance of the harmonious formation of all spheres of the personality in order to achieve full well-being. Based on existing interpretations, health is studied as a dynamic balance of a person with the surrounding environment, which allows him to fully perform multifaceted social functions.

The harmonious unfolding of potentials, which in certain aspects are structural components of the personality, can be diagnosed as the presence of "holistic health", while the development of individual structures indicates the presence of "fragmentary health". Therefore, mental health can be interpreted symbolically as the physical, mental and social health of an individual. Each potential is valuable in itself and affects all others.

Thus, a person's mental health includes: a) the ability to self-regulate; b) the presence of positive images of one's own Self and Others; c) possession of reflection as a means of self-knowledge; d) the need for constant self-development.

Key words: health, mental health, health psychology, fragmented health, holistic health.

УДК 159.91

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.47>

Бамбурак-Кречківська Н.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Комунальний заклад Львівської
обласної ради «Львівський обласний
інститут післядипломної педагогічної
освіти»

Бригадир М.Б.

к.психол.н., доцент кафедри
психології та соціальної роботи
Західноукраїнський національний
університет

Актуальність теми дослідження. Скрутні умови життєдіяльності сьогодення в Україні заактуалізують проблематику психічного здоров'я людини, адже сучасні виклики спричинюють психічне перенапруження особистості, яке задіює розвиток нервово-психічних розладів, різноманітних видів психосоціальної неповносправності та інших психічних патологічних станів особистості. За таких обставин великий

інтерес викликають запитання щодо зміцнення та охорони психічного здоров'я людини як персонального безперервного континууму, котрий зреалізовує особистісні потенціали у стресових ситуаціях, сприяє ефективній трансформації себе, побудові конструктивної взаємодії з найближчим довкіллям, а відтак спонукає до багатогранної життєактивності в особистісній, суспільній, соціально-економічній сферах.

Мета статті – обґрунтувати та дослідити теоретико-методологічні аспекти проблематики психічного здоров'я людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологія здоров'я закріплює важливість гармонійного становлення усіх сфер особистості для досягнення повноцінного благополуччя. Грунтуючись на існуючих трактуваннях, здоров'я досліджують як динамічну рівновагу людини з навколишнім довкіллям, котре дозволяє їй повноцінно виконувати багатогранні соціальні функції.

Гармонійне розкриття потенціалів, котрі в певних аспектах є структурними компонентами особистості, можуть діагностуватися як наявність «холістичного здоров'я», розвиток ж окремих конструктів свідчить про наявність «фрагментарного здоров'я». Відтак психічне здоров'я можна символічно трактувати як тілесне, душевне та соціальне здоров'я особистості. Кожен потенціал цінний сам по собі і впливає на усі інші.

1. Інтелектуальний аспект здоров'я (потенціал здорового глузду). Здатність особистості розвивати інтелект та його зреалізувати; уміння накопичувати об'єктивні знання і втілювати їх у власну життєдіяльність. Ця компетенція містить в собі основні установки, цінності, метафори життя, думки, переконання індивіда. Розвиток якої відноситься до інтелектуальної спроможності. Базове завдання полягає в тому, щоб не страждати від персональних знань, а навчатися адаптовувати певний інструмент для самовдосконалення [3, 5].

2. Особистісний аспект здоров'я (запас волі). Уміння особистості самореалізуватися у різних аспектах життєдіяльності; активізувати цілі соціально позитивними способами. Становлення вольової компетенції включає розвиток навичок ухвалення рішень, асертивності, уміння відстоювати себе, відповідати за власний вибір, дії та вчинки, а саме постановку тактичних і стратегічних цілей життя, поєднання їх з сенсом існування. Тому стрижневою характеристикою цього потенціалу – навчитися не надавати дозволу зовнішнім обставинам керувати власною життєактивністю [2, 3].

3. Емоційний аспект здоров'я (резерв почуттів). Компетентність емоційна як особистісна здатність конгруентно зреалізувати власні емоції та почуття, а відтак безоцінково приймати їх. Підвищення рівня «емоційного» інтелекту – розвиток уміння «культивувати» власні почуття, а саме не стримувати емоційні прояви, а цивілізовано їх маніфестувати. До цього потенціалу відносять здібності до усвідомлення, розуміння, управління емоціями. Освоєння способами реалізації почуттів, спричинює в цілому постійний емоційний фон, тобто настрої людини [3, 4].

4. Фізичний та фізіологічний резерв здо-

ров'я (тілесний потенціал). Потенціал тіла характеризує поведінковий рівень та інтероцептивні відчуття. Тілесний інтелект – це рефлексивна диференціація багатоманітних модальностей у власному тілесному аспекті (кінестетичних, аудіальних, нюхових, смакових, візуальних відчуттів), а також задіяння цієї здатності в підвищенні рівня культури життя, заняття спортом, рівня задоволення в сексуальних взаємовідносинах. За цих умов виокремлюють такі завдання компетентності тілесної: самопізнання тіла; розвиток уміння знімати м'язеві блоки; зреалізування методів саморегуляції психосоматики [3, 4].

5. Соціальний резерв здоров'я (громадянський аспект). Компетентність соціальна як особистісна адаптація до умов найближчого довкілля, зреалізування соціального інтелекту, комунікативної та інтерактивної культури у взаємодії із соціумом. Нездатність до вирішення міжособистісних і міжгрупових конфліктів може слугувати провокаційним чинником асоціальної і антисоціальної поведінки [2, 3, 4].

6. Творчий аспект здоров'я (креативний резерв). Особистісна здатність до активно творчої життєдіяльності в супротив офіційним канонам та стандартам. Креативна компетентність – це, передусім, пізнання і творення себе через різноманітні модуси, у тому числі і через мистецтво, розвиток в собі творчої гнучкості в адаптації до світу. У поле креативності інтегруються усі три рівні організації людини: емоційний, когнітивний та поведінковий. Розгортання цього потенціалу здійснюється оригінальним та унікальним самовираженням в емоційно-чуттєвій, когнітивній та вчинково-поведінковій сферах. Креативність є потужним чинником розвитку особистості, яка детермінує її готовність змінюватися, долати стереотипи через умови самосвободи і свободи від думки інших.

7. Духовний аспект здоров'я (духовний потенціал). Духовна компетентність – це здатність утілювати вищі цінності в життя, тобто творення добра, відстоювання справедливості тощо. Духовність нагадує паросток, який у більшості навантажений «мотлохом соціальної премудрості». Тому цей потенціал закріплюється через призму прийняття кожного, при якій відкривається доступ до станів любові, віри, надії, а саме досвід переживання вищих станів любові до себе, ближнього, до світу в цілому [4].

Безліч сучасних термінів досліджують здоров'я як динамічну рівновагу особистості із соціумом та природою, яка сприяє повноцінному зреалізуванню нею соціальних функцій. Психічне здоров'я в свою чергу це компонента здоров'я загалом, що включає в себе певну систему характеристик, котрі й зреалізують відповідну рівновагу. Тому психічно здорова

особистість успішно соціально адаптована.

Підсумовуючи значимі актуальні наукові дослідження щодо проблеми здоров'я, виокремимо такі альтернативні напрямки щодо зазначеного явища.

1. Нормоцентрований напрямок: здоров'я це різноманітність середньостатистичних норм мисленневих процесів, сприйняття, емоційних реакцій та поведінкових проявів у взаємодії із загальноновизнаними соматичними показниками індивіда (оптимальна межа функціонування психіки та організму) [1, 5].

2. Напрямок феноменологічний: як зазначають К. Ясперс, Л. Бінсвангер, питання здоров'я і захворювань обґрунтовуються через базові площини неповторного онтологічного «способу буття-в-світі», вони задіюються в суб'єктивній картині світу та зреалізуються тільки в цьому контексті через феноменологічну характеристику, котра базується на глибинній емпатії та розумінні [4].

3. Холістичний напрямок: за Г. Олпортом, здоров'я інтегративний феномен, який розвивається в процесі цілісного особистісного становлення та зацентовує зрілість особистості, за К. Роджерсом – задіяння досвіду життєвого та синтезу, примирення базових суперечностей особистісного існування або ж інтрапсихічних полярностей за К. Юнгом. За таких умов, гуманітарними аспектами збагачуються природно-наукові концепти, які й сприяють цілісному дослідженню проблеми [4].

4. Крос-культурний напрямок: здоров'я це соціокультурне явище характеристики якого детерміновані соціально-культурним контекстом та відповідним до національного надбання способом життєдіяльності [3, 4].

5. Дискурсивний напрямок: будь-які питання щодо здоров'я досліджуються як результат відповідного дискурсу, який наповнений внутрішньою логікою концептуалізації та конструювання реальності як психічної так і соціальної. Для чіткого бачення конкретної структури відповідного аспекту потрібен глибинний дискурс-аналіз та дискурсивні практики, які зацентовують відповідні концепції та базові принципи щодо здоров'я та захворювань [3, 4].

6. Аксиологічний напрямок: здоров'я обґрунтовується як своєрідна універсальна та унікальна цінність особистості, яка поєднується із базовими її ціннісними орієнтаціями та посідає відповідне місце в ієрархії цінностей. Переоцінювання, криза, домінування певних цінностей досліджуються як чинники, котрі висвітлюють здоров'я особистості або ж деталізують негативний вплив на нього. Ще Платон у своїй праці «Закони» трактував «здоровий стан душі» разом із обґрунтуванням мужності і справедливості в ієрархії божественних та людських благ [4]. В свою чергу, А. Маслоу

досліджував психічне здоров'я через ціннісний аспект, а саме взаємозв'язок його з вищими цінностями особистості. В його науковій теорії самоактуалізації висвітлюються вищі цінності як своєрідні детермінанти повноцінного і здорового становлення індивідуума [1]. Психіатр А. Кемпінські запропонував ідентичний підхід, в якому здійснював інтерпретацію різних форм психопатології, що розглядається як дисфункції ціннісної системи особистості або ж її моральної деградації. Сьогодення породжує наукові праці, які присвячені проблемі осмисленню здоров'я як ціннісній орієнтації, котра обумовлює психічне та соціальне буття особистості та є стрижневою характеристикою культурної цінності [7].

7. Інтегративний напрямок: здійснюється спроба інтеграції багатогранних схем та моделей з урахуванням їхніх обмежень у цілісній та єдиній концепції, згідно з основами та принципами цієї системи, а саме зреалізуються адекватні способи дослідження здоров'я на різноманітних етапах людського буття.

Здоров'я як внутрішньоособистісна узгодженість обґрунтовується в альтернативній моделі, що зародилася між соціологічним підходом і біологічними науками та є складовою концептуального базису сучасної психіатрії і медицини. Окреслимо її як «адаптаційну модель здорової особистості», котра також висвітлює усталений соціокультурний еталон здоров'я, що відображений як у наукових теоріях («адаптаційні теорії»), так і у повсякденній свідомості людей як «добре адаптований», «адекватно або неадекватно реагує» тощо.

Другий «адаптаційний» еталон задіює систему взаємовідносин індивіда з навколишнім світом та передбачає дослідження проблем здоров'я і захворювання в екзогенному аспекті життєдіяльності людини. Адаптаційна модель здорової особистості сформувалася в межах тих наукових теорій і підходів, котрі зосереджуються на характері взаємодії індивіда з його оточенням, як на основному аспекті людського існування. В основі будь-якого міркування про здоров'я зацентовуються вчення про біосоціальну природу людини, яка формується і зазнає трансформацій в процесі адаптації. Основний критерій оцінки оптимального функціонування – характер і ступінь включеності індивіда в зовнішні біологічні (екологічні) та соціальні системи [2].

Адаптаційна модель розглядає «здоров'я людини» синонімічно поняттю «повноцінний» (а не «благополуччю» як в концепції античності). Особистісна адаптація налічує два компоненти, тому і повноцінність як показник або ж результат успішної адаптації особистості обґрунтовується по-перше: як повноцінність соціальна, по-друге: як повноцінність організму. Крім того, адаптаційна модель

досліджує психічне та фізичне здоров'я як дві самостійні, хоча і взаємопов'язані категорії. Здоров'я, зрозуміле такою подвійною «повноцінністю», котра визначається інтеграцією соціального і біологічного компонентів, узгодженість яких є абстракцією або ж ідеалом, а ніж безпосередньо пережитою внутрішньою гармонією. За таких обставин античний постулат «в здоровому тілі – здоровий дух» втрачає свою переконливість; з'ясовується, що здоровий дух може жити в хворому тілі, а здорове тіло – бути носієм хворого духу.

Теоретичний аналіз адаптаційних концепцій дозволяє виокремити три основні площини адаптаційних проблем здоров'я, а саме:

1. Екологічний – здоров'я як гармонійний симбіоз з довкіллям, тобто злагоджена взаємодія з біологічним аспектом людини; коли порушується єдність людського буття з природою це спричинює утворення захворювань та екологічних катастроф.

2. Нормативний – здоров'я, поведінка особистості має відповідати соціальним і культурним нормам, які прийняті у відповідному співтоваристві, а також уміння адекватно їх опановувати.

3. Інтерактивно-комунікативний – здоров'я як багатогранне та повноцінне спілкування і адекватна взаємодія з соціумом; продуктивність і адекватність соціальних взаємовідносин особистості [3].

Окрім того, вирізняють такі чотири основні параметри здоров'я, які характеризують своєрідність досліджуваного нами соціокультурного взірця:

1. Пристосованість до природного оточення – уміння не тільки позитивно існувати в середовищі, а й доволі активно перетворювати та трансформувати його.

2. Нормальність – здатність відповідати ustalеним нормам в межах конкретної культури; в той же час нормальність визначає успішність конкретної особистості в засвоєнні і відтворенні соціального досвіду.

3. Здатність підтримувати функціонування психіки та організму на достатньо прийнятному рівні, забезпечуючи стабільний гомеостаз, – біологічна індивідуальна якість, яка характеризує стресостійкість індивіда в процесі життєактивності.

4. Гармонійна включеність до спільноти людей – соціалізація індивіда як особистісна адаптованість до її найближчого соціального простору, безпосередній результат соціалізації індивіда (індивідуальна соціально-психологічна характеристика здоров'я, яка визначає успішність конкретної особистості у встановленні продуктивних соціальних відносин та вирішенні актуальних конфліктів, в прийнятті позитивних соціальних ролей і в реалізації соціально-психологічних здібностей) [5].

Психічне здоров'я – одна з найважливіших характеристик особистості людини. Вона відображає особливості генезису і психічного розвитку, а відтак обґрунтовує повноцінний психічний розвиток особистості в онтогенетичному процесі як віднаходження власного унікального шляху в соціумі [4].

Таким чином, стає зрозумілим, що одним із стрижневих конструктів, яке характеризує психічне здоров'я, – це багатогранна гармонія людини з собою та найближчим довкіллям, а саме саморегуляція. Розрізняють два її види: внутрішню і зовнішню.

Внутрішня саморегуляція – це властивість особистості, яка забезпечує вільний і легкий перехід від одного функціонального рівня до іншого, дає можливість бути на рівні, що вимагає меншого психологічного напруження, а потім здійснювати повернення на вищий рівень. Такі переходи сприяють вивільненню функціональних можливостей особистості щодо активного творчого пошуку та розвитку. Разом з тим внутрішня саморегуляція заактуалізовує гармонію з самим собою, уміннями управляти власними емоційними станами і взаємовідносинами [4, 6].

Зовнішня саморегуляція забезпечує можливість адекватної адаптації як до позитивних, так і до негативних умов, впливів соціуму. Тут слід здійснювати акцент на труднощах адаптації до сприятливих ситуацій. Окрім того, адаптація є сукупністю двох процесів: активного впливу на ситуацію, а отже, зовнішніх змін та задіяння адаптаційних механізмів до неї (внутрішніх трансформацій). Активність – це особливе особистісне утворення, яке впливає на весь життєвий шлях людини і проявляється в її життєвій позиції, а відтак і концепції життя. Психічному здоров'ю відповідає підвищення активності особи для здолання труднощів, усвідомлення взаємозв'язку різних життєвих задач, можливості мобілізації вольового напруження і адаптації до широкого діапазону соціальних змін. Воно досягається не через зміни особистості, а внаслідок актуалізації особистісного внутрішнього потенціалу. За таких умов, активність має бути зумовлена тільки суспільно необхідною діяльністю.

Можливість адаптації людини до складних життєвих ситуацій, у наукових дослідженнях, визначається через призму поняття «стресостійкість», як своєрідного пристосування для збереження здоров'я [6, 7]. Однак сьогодення вимагає по-новому переглянути роль стресу в становленні особистості в цілому і для її психологічного здоров'я зокрема. Відомо, що стресові механізми як біологічного, так і соціального рівнів – невід'ємні аспекти в процесі оновлення та вдосконалення всіх форм живого. Індивідуальний розвиток і світова еволюція здійснюються не тільки за умов стресу,

але й завдячуючи йому. На думку більшості дослідників, вагому характеристику психологічного здоров'я, як стресостійкість, необхідно замінити «стресозміною», яка передбачає не тільки збереження здоров'я, а й можливість задіяння людиною стресу для самозміни, а відтак особистісного зростання. Адже перемога над життєвими труднощами буде обов'язково сприяти позитивним видозмінам особистості, а негаразди припиняють бути началом тільки негативних переживань, тобто саморегуляція як характеристика, забезпечує внутрішню та зовнішню гармонію особистості. Тому психічне здоров'я передбачає можливість повноцінного функціонування і розвитку людини, а аналіз наукових досліджень дозволяє виокремити необхідні певні взаємопов'язані умови для цього, а саме:

- наявність позитивного образу Я, як абсолютне прийняття людиною самої себе при глибинному самоусвідомленні, а також позитивному образі іншого та цінності людського життя (прийняття інших людей незважаючи на стать, вік, культурну приналежність). Вагомою передумовою цього є особистісна цілісність, вміння визнавати свої негативні якості і розглядати в кожному з навколишніх позитивні характеристики. Важливо взаємодіяти з відповідним світлим началом в людині і надати право на існування негативних особливостей в ній так само, як і в самому собі;

- уміння рефлексувати як засіб самопізнання, здатність зосереджувати свою свідомість на собі (внутрішньому світі) та у взаєминах з іншими. Уміння розуміти і відображати свої та інших емоційні стани, вільно і відкрито зреалізувати почуття без негативного втручання для оточення, усвідомлювати причини і наслідки своїх вчинково-поведінкових патернів;

- наявність потреби в саморозвитку, а саме особистість стає суб'єктом своєї життєдіяльності, має внутрішнє начало активності, яке сприяє їй до більш прогресивного розвитку. Вона повністю приймає відповідальність за своє життя і стає «автором власної біографічної історії».

В психологічній літературі термін психічного здоров'я досліджується достатньо короткий період. Аналізуючи дану дефініцію у психологічних словниках «психічне здоров'я» майже не трактується. А саме, психічне здоров'я – це благополуччя душевного становища, тобто відсутні хворобливі психічні феномени, котрі сприяють оптимальним умовам життєдіяльності для зреалізування адекватних поведінкових дій особистості, що відповідає загальноприйнятому поняттю ВООЗ, яке зацентровує, що це – не тільки відсутність захворювань, а й повноцінне духовно-фізичне благо [3, 4].

У низці наукових надбань психічне здоров'я трактується як переживання психологічного

комфорту та дискомфорту. Останній формується через фрустрацію потреб зреалізовуючи розвиток депривації. Фрустрація однієї чи декількох особистісних потреб спричинює неврози, які розкриваються через різноманітні захворювання психосоматичного генезу. Окрім того, базову роль в патогенезі відіграє психологічний, тобто внутрішньоособистісний конфлікт. Відтак притаманні конфлікту переживання є першопричиною захворювань за обставин, коли вони очолюють центральне місце в системі взаємовідносин особистості, тому протистояння їм набуває позитивного забарвлення, що задіює процеси зникнення патогенного напруження та віднайдення раціонального, продуктивного шляху із складного становища.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Отже, здійснюючи аналіз проблематики психічного здоров'я, можна окреслити єдність психічного та тілесного в особистості, а також важливість їх для повноцінного її функціонування. Не випадково в останні роки виокремився новітній науковий напрямок – психологія здоров'я, котра досліджує різноманітні психологічні чинники здоров'я, засоби й методи його збереження, зміцнення та розвитку. Окрім того, багатогранно вивчається вплив психічних чинників на здоров'язбереження та розвій захворювання. Відтак здоров'я обґрунтовується не самоціллю, а як особливість самореалізації особистості.

Опираючись на положення психології здоров'я, зацентровуються постулати, що психічне здоров'я є передумовою фізичного. А саме, якщо усунути вплив генетичних факторів, катастроф, стихійних лих тощо, тоді психологічно здорова людина, найімовірніше, буде здоровою і фізично, і психічно. Осмислюючи змістовне наповнення психічне здоров'я людини, то його можна пов'язати з особистістю в цілому, а саме заактуалізуються вищі прояви людського духу, що сприяють виокремленню власне психологічного аспекту проблеми психічного здоров'я на відміну від медичного, філософського, соціального та інших його площин. Адже психічне здоров'я сприяє творенню самодостатньої особистості, котра не тільки є неповторним носієм свідомості, мислення, відчуттів тощо, а й загалом суб'єктом, що співвідносить та творить себе із своїм найближчим довкіллям

Таким чином, психічне здоров'я людини включає в себе: а) здатність до саморегуляції, б) наявність позитивних образів власного Я та Інших, в) володіння рефлексією як засобом самопізнання, г) потребу в постійному саморозвитку. За таких умов, й надалі актуалізується необхідність поглибленого дослідження щодо змістового наповнення цього терміна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова О. Є. Здоров'язберігаюча компетентність особистості як наукова проблема (аналіз поняття). *Вища освіта у медсестринстві: проблеми і перспективи*: Збірник статей 176 Всеукраїнської науково-практичної конференції. 10–11 листопада 2011. Житомир: Полісся, 2011. С. 27–31.
2. Богучарова О.І. Здоров'я особистості у психологічній перспективі: Вид. 2-ге, перероблене та доповнене Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 487с.
3. Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ «Вежа», 2011. 430 с.
4. Чабан О., Ящук В., Нестерович Я. Психічне здоров'я: підручник. Тернопіль: ТДМУ, 2008. 480 с.
5. Шаронова І.В. Психічне здоров'я особистості як предмет психологічного дослідження. К.: Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2013. Вип. 20. С. 738– 747.
6. Harnois G. Mental health and work: Impact, issues and good practices / G. Harnois, P. Gabriel. – Geneva, World Health Organization, 2000. Access mode : www.who.int/mental_health/media/en.
7. Konkolewsky H. H. Stress speech: European week for safety and health / H. H. Konkolewsky // Iavicoli, S., ed. Stress at work in enlarging Europe. Rome, National Institute for Occupational Safety and Prevention, 2004. P. 29 – 43.

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДИСЛЕКСІЇ У ШКОЛЯРІВ

NEUROPSYCHOLOGICAL PREREQUISITES OF DYSLEXIA IN SCHOOLCHILDREN

У статті наведено результати дослідження зв'язку нейродинамічного компонента психічної діяльності школярів 7–12 років із рівнем набуття навичок читання у школі. У процесі дослідження виявлені основні нейропсихологічні показники, які корелюють із рівнем техніки читання та розуміння тексту школярами. Нейропсихологічне дослідження було проведено згідно з батареєю тестів О.Р. Лурії, за методикою Ж.М. Глозман, адаптованою для дитячого віку. Також було використано методику діагностики дислексії О.М. Корневої та О.А. Ішимоваї, тексти для дослідження перекладені українською мовою. Було розглянуто дислексію та проблеми, пов'язані з труднощами набуття навичок читання в нейропсихологічному підході, з урахуванням погляду фахівців суміжних дисциплін – логопедів і педагогів. Такий погляд дає можливість визначити збалансовану модель стійких причин виникнення дислексії у школярів і поетапно побудувати корекційний маршрут роботи для поступового й ефективного подолання таких труднощів. У статті описана процедура стандартизації та апробації тестових матеріалів в Україні. Нами було виділено дві вікові групи дітей, у кожній із яких окремо було проведено аналіз впливу нейродинамічного дефіциту та рівня слухомовної і зорової пам'яті на формування передумов до дислексії. Додатково розглянуто зв'язок розвитку дитини до одного року, а саме бала за шкалою Апгар, з мовним розвитком дитини. Проаналізовано зв'язок цих показників зі скаргами батьків на труднощі, які виникають у дитини у процесі шкільного навчання та набуття рівня техніки читання дитини.

Дослідження й розуміння причин неуспішності дитини в набутті навичок читання має вагомим значення, тому що читання лежить в основі будь-яких шкільних предметів. Діагностика дислексії повинна бути максимально точною, і, з огляду на обмежений час її проведення, проби повинні бути поліфункціональними та максимально інформативними для фахівця.

Ключові слова: дислексія, нейропсихологічна діагностика, шкільні навички, молодші школярі, нейродинамічний фактор, шкільні труднощі.

The article describes the results of the research exploring the link between the neurodynamic component of schoolchildren's psychic activity at the age of 7–12 and the level of mastering the reading skill at school. In the process of the research, we have detected the core neuropsychological criteria correlating with the level of reading technique and text understanding in schoolchildren. The neuropsychological research was made using A.R. Luria's battery of tests, by G.M. Glosman's method, adapted to childhood. We also used A.N. Korniyev and O.A. Ishymova's method of dyslexia diagnostics; texts for the research have been translated into Ukrainian.

Dyslexia and problems associated with difficulties in mastering the skill of reading were considered in a neuropsychological approach, taking into account the views of specialists in related disciplines – speech therapists and teachers. Such a view allows to determine a balanced model of persistent causes of dyslexia in schoolchildren and step-by-step build a corrective route of work to gradually and effectively overcome such difficulties.

The article describes the procedure of standardization and approval of test materials in Ukraine. We singled out two age groups of children, in each of which an analysis of the impact of neurodynamic deficits and the level of auditory and visual memory on the formation of prerequisites for dyslexia was carried out separately. In addition, the connection of the child's development up to one year of age, namely the Apgar score and the child's language development was considered. The relationship between these indicators and the current complaints of parents about the difficulties that arise in the child in the process of schooling and the level of the child's reading technique are analyzed.

Researching and understanding the reasons for a child's failure to master reading skills is important, because reading is the basis of any school subject. The diagnosis of dyslexia should be as accurate as possible, and given the limited time it takes, the tests should be multifunctional and as informative as possible for the specialist.

Key words: dyslexia, neuropsychological diagnostics, schooling skills, younger schoolchildren, neurodynamic factor, schooling difficulties.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.48>

Кіпаренко О.Л.

аспірантка кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Найпоширеніша проблема шкільної неуспішності і відставання з української мови – бідний словниковий запас, велика кількість помилок при письмовому мовленні, уповільнене читання, нерозуміння прочитаного. Тобто проблеми дислексії ускладнюють навчання досить великої кількості школярів.

Для того, щоб провести критичний аналіз самої проблеми порушень читання, необхідно в першу чергу розуміти глибину і складність структури навички читання в нормі і індивідуальні особливості засвоєння школярами процесу читання.

Актуальність дослідження, описаного в статті базується на тому, що такий напря-

мок, як нейропсихологія, в Україні знаходиться в початковій стадії розвитку, в той час, як багато країн успішно використовують нейропсихологічні методи в тому числі в корекції шкільних труднощів.

Загальної статистики за кількістю дітей, що мають труднощі освоєння навички читання в Україні немає. На підставі проведеного дослідження було виявлено, що близько 10% школярів 7-12 років мають схожі проблеми.

Проблему дислексії у школярів досліджують педагоги, логопеди, нейропсихологи, неврологи, нейрофізіологи. Виникла вона досить давно, але лише в останні 10-20 років їй приділяється значна увага.

Вітчизняні науковці вважають, що проблеми освоєння навички читання мають до 15% молодших школярів (Г. Блінова, 2010, Т. Пічугіна, 2001). Статистичні дані, які наводяться в зарубіжних джерелах дуже різняться між собою, цифри коливаються від 5 до 35% дітей з проблемою. Погляди спеціалістів суперечливі і неоднозначні, також зрозуміло, що поки не існує єдиних термінів, стосовно порушень навички читання у школярів і єдиної методології для їх подолання.

У статті викладена перша частина дослідження, описується зв'язок труднощів першого року життя дитини, недостатня сформованість деяких нейропсихологічних факторів і актуальний розвиток навички читання на момент обстеження.

Було використано батарею нейропсихологічних тестів О.Р. Лурії, адаптовану до дитячого віку і методику діагностики дислексії у дітей О.М. Корнева і О.А. Ішимової в перекладі українською мовою.

Нейропсихологічний підхід до труднощів читання. З точки зору нейропсихології читання – складний процес, в якому залучені кілька аналізаторів, перш за все – зоровий, слуховий, руховий, мовний.

При дислексії можуть відобразитися як загальні проблеми розвитку дитини, так і несформованість міжпівкульної взаємодії, зорово-просторових уявлень, низькою нейродинамічною регуляцією.

Саме завдяки концепції О.Р. Лурії і нейропсихологічного підходу до розвитку дитини ми розуміємо, що читання – це складна функціональна система, що складається з багатьох структурних компонентів, яка динамічно розвивається в процесі онтогенезу і реалізується спільною і інтегрованою діяльністю різних областей мозку. Важливо відзначити, що недорозвинення кожної з областей мозку може привести до різних специфічних форм дислексії.

За допомогою нейропсихологічних методів дослідження ми можемо виявити закономірні зв'язки специфічних порушень читання з дефектами інших психічних функцій. Далі повинна слідувати правильна і своєчасна корекція цих дефектів, яка допоможе запобігти формуванню стійкої дислексії.

Вплив регуляторних функцій на продуктивну діяльність проявляється насамперед у труднощі концентрації і розподілу уваги. За нашими дослідженнями дитина не завжди може розподілити увагу між технікою читання і розумінням тексту.

В одному і тому ж симптомі можуть бути різні механізми з точки зору нейропсихологічного аналізу. Наприклад, якщо дитина пропускає або змішує голосні або приголосні букви при читанні, це можуть бути як гностичні труднощі, так і регуляторні.

Більшість помилок при читанні проявляються, коли дитина читає вголос. Нейропсихологічний аналіз дозволяє визначити компоненти психічних функцій, що впливають на механізми дислексії і диференціювати від нейроофтальмологічної патології типу порушення руху очей чи бінокулярного зору.

Теоретична база для дослідження. Дослідження, описане в цій статті, спирається на методику О.М. Корнева (1997). За даними О.М. Корнева, діти з дислексією, які читали швидко, робили багато помилок при читанні вголос, але прочитане вони добре розуміли. У другому випадку діти, які читали повільно, допускали мало помилок, такі діти розуміли зміст погано. При проведенні діагностики важливий зв'язок типу тексту і установками дитини, яка його читає.

Також описаний такий симптоми дислексії, як "вгадує читання". При цьому симптомі дитина суб'єктивно додає сенс в процесі читання, включаються його смислові стереотипи, далі порушується прогнозування за змістом, і порушується контроль цілісного сприйняття.

Таким чином ми розуміємо, що смислове прогнозування при вгадує читанні буде проходити вже на рівні або частини слова, або на рівні всього слова. Тут не будуть простежуватися семантичні і граматичні зв'язки з синтагмою. Тут простежується такі механізми, як регуляторні труднощі і несформованість холистичної стратегії читання.

На думку Корнева, це пояснюється переважанням в основному аналітико-синтетичних методів навчання, вони включають визначення звуко-літерних відповідностей, злиття в склади, і тільки потім з'являється звуковий образ цілого слова, який переважає над методом глобального читання, який передбачає формування образу слова. Далі при аналітико – синтетичному методі навчання відбувається співвіднесення слова з предметом або картинкою і тільки потім відбувається перехід до літерного читання, їх злиття [5]

Описане вище говорить про те, що у дитини є максимальна кількість знаків, яку він пізнає при читанні одномиттєво. Ця кількість виділяється в поняття "оперативної одиниці читання". Ця оперативна одиниця читання і є мінімальною кількістю знаків, які зберігається в процесі отримання і обробки інформації. Поліпшення навичок читання – це, зокрема процес збільшення і автоматизації оперативних одиниць читання [6].

Також у дитини в процесі читання формується ритмічна структура слова. Спочатку дитина засвоює найлегші для читання слова (хореїчна і ямбічна структура), далі більш складні (амфібрахій, дактиль і анапест). Тут дитина починає розуміти різницю між ізольо-

ваним звучанням фонем і різними варіантами її вимови. Неправильні наголоси вказують на несформованість ритмічної структури рідної мови, а це властиво дітям з дислексією.

Зміст дослідження. Тести СМОНЧ та ТОПОЧ було створено О.М. Корневим та О.А. Ішимовою для діагностики порушень навички читання у дітей. Апробація опитувальника проводилась на декількох контингентах школярів 2-6 класів. У 2020 році нами було розпочато процес створення україномовної версії тестів.

Ми вважали доцільним перекласти назву тестів українською мовою, адже наші версії тестів вимірювали здатність читати українською мовою.

Основною метою тестів є вивчення глобалізаційного потенціалу професіонала, але українську версію опитувальника планується модифікувати таким чином, щоб вона була спрямована на вивчення навички читання в умовах впровадження в Україні програми НУШ (Нова українська школа). Це і становило мету дослідження. Виходячи з мети дослідження було поставлено такі завдання:

1. Розробка прототипів завдань (переклад, створення стимульного матеріалу). Створення пілоотної версії, намагаючись зберегти зміст та розуміння у текстах стимульного матеріалу, а також враховуючи соціально-культурні норми;

2. Дескриптивний аналіз показників тестів СМОНЧ та ТОПОЧ;

3. Стандартизація часткових показників і зазначення їхніх нормативних значень.

4. Визначення конструктивної валідності інтегральних показників тестів СМОНЧ та ТОПОЧ;

5. Критеріальна валідність інтегральних показників шляхом співвіднесення отриманих параметрів із релевантними критеріями.

У дослідженні взяла участь 61 дитина з Києва та Одеси. Розглянуто розподіл вибірки дослідження за віком (7 років- 3 дитини, 8 років-11,9 років-17,10 років-16, 11 років-9, 12 років-5дітей).

Виходячи з вибірки, сформовано дві, майже рівні за обсягом, вікові групи: 7-9 років ($n = 31$) та 10-12 років ($n = 30$). Подальший аналіз проводився переважно у цих двох групах окремо.

Вікові групи є рівнозначними за всіма соціодемографічними параметрами за виключенням міста проживання. Отже, діти, досліджені в Києві, були дорослішими ніж діти, досліджені в Одесі.

Обговорення результатів. Встановлено статистично значущу кореляцію між показником КС1 (кількість слів за 1 хвилину тесту СМОНЧ) і балом за шкалою Апгар. Ця кореляція спостерігалась у дітей в групі 10-12 років характеризувалась додатним знаком. Слід зазначити, що в групі дітей 7-9 років кореляція хоча і була додатна, але не виявила статистичну значущість.

Відсутність такої закономірності у дітей цього віку можна пояснити як невеликим обсягом вибірки, так і певними особливостями розвитку вищих психічних функцій дитині. Ми висунули положення про те, що ці порушення, які виникли в процесі пренатального розвитку виявляють себе більшою мірою саме в той віковий період, коли зростає навантаження на дитину ($r=0,439$; $p=0,015$).

Такі показники анкети, як окремі слова, короткі фрази, виявили статистично значущі кореляції з показником КС1 в групі дітей 10-12 років (окремі слова $r=-0,492$; $p=0,006$, короткі фрази $r=-0,444$; $p=0,014$). Коефіцієнти кореляції були від'ємними, що свідчило про те, що чим більше була затримка мовного розвитку дитини, тим гірше дитина виконувала перший тест СМОНЧ. На нашу думку, це пов'язано з затримкою розвитку важливих для читання нейропсихологічних факторів – симультанного синтезу і зорово – моторної координації.

Необхідно зазначити, що в групі дітей 7-9 років такі кореляції хоча і характеризувалися від'ємним знаком, але не були статистично значущими (окремі слова $r=-0,301$; $p=0,100$, короткі фрази $r = -0,115$; $p=0,539$).

Звертає на себе увагу також такий показник анкети, як затримка мовленнєвого розвитку, який також не виявив статистично значущій кореляції в жодній з вікових груп. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що останній показник є більш узагальненим, а попередні – більш конкретними суб'єктивними оцінками батьків раннього розвитку власної дитини.

Показник КС1 також виявив додатні кореляції з показником академічної успішності, при чому в групі дітей 7-9 років ця кореляція була статистично значущою ($r= 0,430$; $p=0,016$).

Зв'язок між швидкістю читання та успішністю навчання в початковій школі є очевидним і дослідженим у наукових роботах [8]. Це показує, що показник КС1 характеризується високою поточною валідністю при зіставленні його з такими зовнішніми критеріями, як академічна успішність і може бути також використаний в подальшому дослідженні для прогнозування успішності навчання у майбутньому, що є питанням дослідження прогностичної валідності.

Далі розкрито аналіз і взаємозв'язок першого функціонального блоку головного мозку з протіканням процесу читання у дітей.

По-перше, оцінювалась валідність цієї методики з показниками, що описують роботу першого функціонального блоку головного мозку. Дослідження проведено на підставі моделі трьох структурно-функціональних блоків мозку О.Р. Лурії.

До структур першого блоку мозку належать відділи довгастого мозку, мезодіенцефальної, гіпоталамо-діенцефальної і лімбічної області,

а також медіобазальні відділи лобових і скроне-вих часток, які є корковим субстратом активаційних процесів [7]. Ці структури забезпечують підтримку оптимального балансу процесів активації і гальмування в нервовій системі.

Серед скарг батьків на особливості навчання дитини у школі статистично значущі кореляції з показником КС1 виявили скарги на повільність ($r = -0,357$; $p = 0,049$ у групі 7-9 років і $r = -0,191$; $p = 0,313$ у групі 10-12 років). Коефіцієнти кореляції характеризувались від'ємним знаком, і ця закономірність була статистично значущою в групі 7-9 років. (За даними дослідження Т.В. Ахутіна, Є.Ю. Матвеевої і А.А. Романової [1], слабкість функцій регуляції активності, у т.ч. повільність хоча б незначною мірою для всіх випробовуваних з труднощами навчання і обумовлена слабкістю роботи підкіркових відділів, а саме першого функціонального блоку головного мозку).

Такі показники, як слухомовна пам'ять безпосередня і слухомовна пам'ять відстрокована, виявили додатні кореляції з показником КС1. Ці кореляції характеризувались статистичною значимістю в групі 7-9 років для слухомовної пам'яті безпосередньої і в групі 10-12 років для показника слухомовна пам'ять відстрокована. Варіант нейродинамічного дефіциту в дитячому віці А.В. Семенович описує, як функціональну слабкість підкіркових утворень мозку. Основними симптомами в цьому випадку є нестабільність показників продуктивності діяльності (труднощі входження в завдання, коливання продуктивності, швидке виснаження, повільність). І тут ми бачимо порушення вибіркості в пам'яті, незалежно від модальності, при відносно достатньому обсязі і міцності слідів.

Показник зорової пам'яті також виявив додатні коефіцієнти кореляції з КС1, і в групі 7-9 років цей коефіцієнт був статистично значущим ($r = 0,417$; $p = 0,020$).

Що стосується дефектів пам'яті, то їх наявність негативно корелювала з показником КС1 в обох вікових групах. Але в групі 7-9 років ці коефіцієнти кореляції були статистично значущими (перцептивні заміни $r = -,499$; $p = 0,004$).

При дослідженні уваги нами оцінювався загальний бал, який характеризував успішність виконання таблиць Шульте та час в секундах для кожної із 5-ти таблиць. Порівнюючи результати дослідження в вікових групах, слід зазначити, що в групі 10-12 років статистично значущих кореляцій не виявлено. Тоді як в групі 7-9 років додатний коефіцієнт кореляції виявлено між показником КС1 і загальним балом дослідження уваги, а від'ємні статистично значущі кореляції з часом виконання третьої ($r = -0,490$; $p = 0,005$), четвертої ($r = -0,505$; $p = 0,004$)

і п'ятої проби ($r = -0,457$; $p = 0,010$). Отримані дані говорять про динаміку закріплення навички читання з віком, знижені залежності техніки читання дитини від рівня концентрації уваги в більш старшому віці, так як навик читання автоматизується.

Аналізуючи дефекти уваги, було виявлено, що такі показники, як несформованність вибіркості уваги ($r = -0,413$; $p = 0,021$), відволікання від виконання завдання ($r = -0,472$; $p = 0,007$), загальна загальмованість і аспонтанність ($r = -0,660$; $p = 0,000$), формують статистично значущі кореляції з показником КС1. Знак коефіцієнтів кореляції є від'ємним і виявленими закономірностями характеризується саме молодша вікова група.

При аналізі дефектів мови було встановлено статистично значущу кореляцію між показником КС1 і мікро/макрографією на письмі ($r = -0,563$; $p = 0,001$). Коефіцієнт кореляції, який характеризував цей зв'язок був від'ємний. Це свідчить, що зі збільшенням таких дефектів швидкість проходження тесту СМОНЧ знижується, що може пояснюватися можливим наслідком виснаження дитини.

Таким чином, єдиної методики діагностики і підходу до корекції труднощів освоєння навички читання в Україні на сьогодні немає. Ми розуміємо, що проблема дислексії у дітей є підставою для подальших складнощів в оволодінні іншими шкільними предметами- українська мова і література, математика (особливо розв'язання задач), історія, географія та інші.

Дослідження показало стійку кореляцію між розвитком дитини до одного року, формуванням деяких нейропсихологічних факторів і ступенем освоєння навичок читання на момент обстеження.

На першому плані в ситуації обстеження структур першого функціонального блоку головного мозку спостерігається статистично важливе значення слабкості уваги при виконанні таблиці Шульте у трьох останніх спробах у дітей 7-9 років і кореляція цього значення з показником техніки читання (кількість слів за 1 хвилину). На фоні низької нейродинаміки простежується кореляція модально-неспецифічної форми пам'яті з показником КС1.

Результати дозволяють нам продовжити роботу в цьому напрямі і створити модель залежності рівня формування нейропсихологічних факторів для двох вікових груп дітей і ступенем освоєння навичок читання з двох сторін – техніки читання і розуміння прочитаного.

Така модель значно допоможе в розробці індивідуальної корекційної програми для дитини з дислексією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахутина Т.В., Полонская Н.Н., Пылаева Н.М. Нейропсихологическое обследование. Нейропсихологическая диагностика, обследование письма и чтения младших школьников. Сфера, 2012. 236 с.
2. Saqueo-Urizar A., Mena-Chamorro P., Atencio-Quevedo D., Flores J., Urzúa A. Self-esteem in adolescents with learning difficulties: A study from the perspective of the students, parents, and teachers. *Psychology in the Schools*, 2021. Vol. 58 (10). P. 2031-2040. <https://doi.org/10.1002/pits.22572>.
3. Glzman, J.M., Nemeth D. G. The contributions of Luria and Reitan to developmental neuropsychology and to the understanding of neuropsychologically compromised children. In D.G. Nemeth & J. Glzman (Eds.) *Evaluation and Treatment of Neuropsychologically Compromised Children*. London: Academic Press. 2020. P. 1–26.
4. Hulme C., Snowling M. J. Reading disorders and dyslexia. *Curr Opin Pedia*, 2016. Vol. 28(6) P. 731–735. doi: 10.1097/ MOP.0000000000000411
5. Kiparenko O. L., Kremenchutska, M. K. Assessment of the impact of motor development on adaptation to learning. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2021. № 6. P. 95-109. DOI: 10.32999/2663-970X/2021-6-7.
6. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. Либроком, 2009. 125 с.
7. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга, 2019. 221 с.
8. Vygotsky L. S. *Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press; New edition (1 July 1978). 159 p.
9. Yuri V Mikadze, Alfredo Ardila, Tatiana V Akhutina, A.R. Luria's Approach to Neuropsychological Assessment and Rehabilitation, *Archives of Clinical Neuropsychology*, Volume 34, Issue 6, August 2019, Pages 795–802, <https://doi.org/10.1093/arclin/acy095>

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 42

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 21,86. Ум. друк. арк. 32,20.

Підписано до друку 01.11.2022. Замов. № 1222/536. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.